



**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1**

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 1. 2022

**Черкаси – 2022
Cherkasy – 2022**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також розміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 26.05.2022 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2021: 57.91).

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. С. В. Корновенко.

Заступник голови редакційної колегії:

д. і. н., проф. В. В. Масненко.

Відповідальний секретар:

д. і. н., доц. К. В. Івангородський

Редакційна колегія:

к. і. н. О. М. Абразума; д. і. н., проф. В. Ф. Боєчко; к. і. н., доц. Г. М. Голиш; к. і. н. О. М. Донік; д. і. н., проф. Н. І. Земзюліна; к. і. н., доц. А. П. Іржавська; к. і. н., доц. В. О. Кіреєва; д. і. н., проф. С. В. Кульчицький; к. і. н., доц. Л. Г. Лисиця; к. і. н., проф. В. М. Мельниченко; д. і. н., проф. А. Г. Морозов; д. і. н., проф. С. С. Падалка; д. і. н., проф. О. Г. Перехрест; д. і. н., проф. Ю. П. Присяжнюк; к. політ. н., доц. М. І. Ратніков; д. і. н., проф. З. В. Священко; д-р габілітований, проф. Павел Серженга (Польща); д. і. н., проф. Л. І. Синявська; д. і. н., проф. Є. Г. Сінкевич; д-р габілітований, проф. Анджей Стемпнік (Польща); к. і. н., доц. Р. П. Сухацький; д. і. н., проф. І. А. Фареній; д. і. н., проф. А. Ю. Чабан; д. і. н., проф. М. Шмигель (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 709-05-28

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Автори, 2022

© Черкаський національний університет, 2022

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KB № 21390-11190P dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series "Historical Sciences" is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 7 of May 26, 2022).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2021: 57.91).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. S. V. Kornovenko.

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. V. V. Masnenko.

Secretar responsible:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. K. V. Ivangorodsky

Editorial board:

Cand. of hist. sc. O. M. Abrazumova; Dr. of hist. sc., Prof. V. F. Boyechko; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. G. M. Golysh; Cand. of hist. sc., O. M. Donick; Dr. of hist. sc., Prof. N. I. Zemziulina; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. A. P. Irzhavska; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. V. O. Kireeva; Dr. of hist. sc., Prof. S. V. Kulchytskyi; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. L. G. Lysytsya; Cand. of hist. sc., Prof. V. M. Melnychenko; Dr. of hist. sc., Prof. A. G. Morozov; Dr. of hist. sc., Prof. S. S. Padalka; Dr. of hist. sc., Prof. O. G. Perehrest; Dr. of hist. sc., Prof. Y. P. Prysyajniuk; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. M. I. Ratnikov; Dr. of hist. sc., Prof. Z. V. Svyashchenko; Dr. Hab., Prof. Pawel Sierzhenga (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. L. I. Synyavska; Dr. of hist. sc., Prof. Y. G. Sinkevich, Dr. Hab., Prof. Andrzej Stempnik (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. R. P. Suhatsky; Dr. of hist. sc., Prof. I. A. Fareniiy, Dr. of hist. sc., Prof. A. Y. Chaban; Dr. of hist. sc., Prof. M. Schmigel (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (067) 709-05-28

Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Authors, 2022

© Cherkasy National University, 2022

ЗМІСТ

Історіографія та джерелознавство

Лазурко Л. М., Журавльов С. А. Козакознавчі студії на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» (1887–1914 pp.)	8
Тельвак В. В., Тельвак В. П., Яценюк Ф. С. Епістолярій як джерело до вивчення рецепції творчості Михайла Грушевського	15
Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Марксистська історіографія в наукових студіях Г. Плеханова та К. Каутського	23
Чумак С. І. Висвітлення бойових дій Другої Світової війни на території України у збірнику «Русский архив: Великая Отечественная»	30
Гоцловські Я. Ц. Передумови та організаційні заходи щодо заснування журналу «Український селянин»	40
Кретов П. В., Кретова О. І. Історія майбутнього як футурологія в дискурсі сучасної китайської фантастики	45

Історія України

Івангородський К. В., Шевчук Т. В. Державотворчі процеси у Південній Київщині XVI – середини XVII ст.: етносоціальний компонент	55
Присяжнюк Ю. П. Український селянин періоду кризи кріпосного права (штрихи ментального портрету)	61
Коробчук А. С. Реевакуація: повернення Одеського інституту шляхетних дівчат до Одеси (1856 р.)	68
Фареній І. А. Діяльність «артільного батька» Миколи Левитського та інтелігенція його епохи в історико-методологічному аспекті (друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.)	74
Гончарова О. В. Дозвілля польської шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.	86
Коляда І. А., Куцик Р. Р. Приватне життя Євгена Коновальця: кореляція особистого та політичного (1921–1930 pp.)	95
Береговий С. І., Силка О. З. Паризький емігрант із українською душею: рефлексії Бориса Лазаревського на презентацію українства у 1927–1929 pp.	106
Трояк Я. О. Соціально-економічні передумови створення спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації в УСРР (перша половина 1920-х pp.)	114
Санкович М. В. Нафтогазова промисловість Прикарпаття у період другої радянізації західноукраїнських земель 1944–1953 pp.	120

Nakonechnyj V. Polish-Ukrainian relations as viewed by the «Lemkivshchyna» magazine (1979-1991)	126
Мальована О. В. Телепростір Черкащини під час Помаранчевої революції: спроба оцінки експертного середовища	132
Ніколаєць Ю. О. Медіа дискурс як чинник впливу на формування політичних цінностей населення Півдня та Сходу України у 2014–2021 рр.	137

Всесвітня історія

Борчук С. М., Лизень Є. В. Миротворча місія Антанти під головуванням Ж. Бартелемі (20 лютого – 3 березня 1919 р.)	150
Меміш О. М. Проєкт Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi) як засіб вирівнювання диспропорцій регіонального розвитку в республіці Туреччина.	161
Саган Г. В., Шутчкін В. О. Науково-технологічне партнерство України з Туреччиною (1992–2021)	167

Етнологія

Кухаренко О. О. Родючість в українських обрядах родинного циклу	176
--	-----

Ad fontes

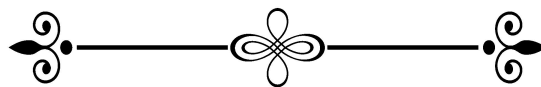
Янишин Б. М. Незнана рукописна історія філії «Зорі» в Дрогобичі: текст джерела і контекст подій	182
--	-----

Рецензії та огляди

Педич В. П., Владига О. М. Вдала спроба інтелектуальної біографії Михайла Грушевського (Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – 572 с.)	189
Темченко А. І. Глушко М. Народознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895–2020): Статті та матеріали. – Львів, 2022. – 664 с.	194

Наукова хроніка

Масненко В. В. Професору Юрію Присяжнюку – 60 років!	197
---	-----



CONTENTS



Historiography and Source Studies

Lazurko L., Zhuravlov S. Cossacks studies on the pages of the journal «Kwartalnik Historyczny» (1887–1914)	8
Telvak V., Telvak V., Yatseniuk F. Epistolary materials as a source for the study of the reception of Mykhailo Hrushevsky's work	15
Golysh G., Lysytsya L. Marxist historiography in the scientific studies of G. Plekhanov and K. Kautsky	23
Chumak S. Coverage of combat actions of the Second World War on the territory of Ukraine in the collection "Russian Archives: Great Patriotic War"	30
Gocłowski J. Prerequisites and organizational measures for the establishment of the magazine "Ukrainian Peasant"	40
Kretov P., Kretova O. History of the future as futurology in the discourse of modern Chinese fantastic literature	45

History of Ukraine

Ivangorodsky K., Shevchuk T. State-building processes in Southern Kyiv region in the 16th – middle of the 17th century: the ethnosocial component	55
Prysiashniuk Yu. Ukrainian Peasant during the crisis of serfdom (strokes of the mental portrait)	61
Korobchuk A. Reevacuation: the return of the Odessa institute of noble maiden to Odessa (1856)	68
Farenii I. The activity of "Artel's Father" Mykola Levytskyi and intellectual society of his epoch in historical and methodological aspect (second half of the 19th – first decades of the 20th century)	74
Honcharova O. Leisure of the Polish nobility of the Kyiv Province in the second half of the 19th – early 20th century	86
Kolyada I., Kutsyk R. Private life of Yevhen Konovalts: correlation of personal and political (1921–1930)	95
Beregovyi S., Sylka O. Emigrant from Paris with the Ukrainian soul: reflections of Boris Lazarevsky on the presentation of Ukraine in 1927–1929	106
Troyak Ya. Socio-economic prerequisites for creating a specialized system of agricultural cooperation	114
Sankovich M. Oil and gas industry of the Carpathians during the second sovietization of Western Ukrainian lands 1944–1953	120

Nakonechnyj V. Polish-Ukrainian relations as viewed by the «Lemkivshchyna» magazine (1979–1991)	126
Malyovana O. Television space of Cherkasy region during the Orange revolution: an attempt to assess the expert environment	132
Nikolaiets Yu. Media discourse as a factor of influence on the formation of political values of the population of South and Eastern Ukraine in 2014–2021	137

World History

Borchuk S., Lyzen Ye. Entrance peacekeeping mission under caairman J. Barthelemy (February 20 – March 3, 1919)	150
Memish O. The South-East Anatolia Project (Güneydoğu Anadolu Projesi) as a means of leveling the disproportions of regional development in the Republic of Turkey . . .	161
Sagan G., Shutochkin V. Scientific and technological partnership of Ukraine with Turkey (1992–2021)	167

Ethnology

Kukharenko O. Fertility in Ukrainian rites of family cycle	176
---	-----

Ad fontes

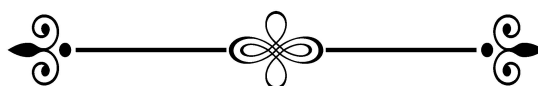
Yanyshyn B. Unknown manuscript of the history of Zorya branch in Drohobych: text of the source and context of events	182
---	-----

Reviews

Pedych V., Vladysa O. A successful attempt at an intellectual biography of Mykhailo Hrushevskyi (Pyrig R., Telvak V. Mykhailo Hrushevskyi: biography against the backdrop of the times. – Kherson: OLDI-PLUS, 2021. – 572 p.)	189
Temchenko A. Glushko M. Ethnographic studies in the Shevchenko Scientific Society (1895–2020): Articles and materials. – Lviv, 2022. – 664 p.	194

Scientific chronicle

Masnenko V. Professor Yury Prysiashnyuk – 60 years!	197
--	-----



ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО



УДК 930.1 (438): 94 (477) "15/17"

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-8-15

ЛАЗУРКО Лідія Миколаївна,

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-9249>, e-mail: lazurkol@gmail.com,

ЖУРАВЛЬОВ Святослав Андрійович,

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7875-4038>, e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISY «KWARTALNIK HISTORYCZNY» (1887–1914 pp.)

У статті досліджується специфіка представлення на сторінках фахового польського історичного часопису «Kwartalnik Historyczny» теми козаччини. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності з використанням загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна полягає у тому, що вперше представлено особливості обговорення на сторінках «Kwartalnika Historycznego» у 1887–1914 pp. питань історії козацтва та виявлено тенденції трактування цієї теми у середовищі дослідників, зосереджених довкола часопису. У результаті дослідження встановлено, що козацька тематика була широко представлена на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» навіть попри те, що його специфічною рисою до Першої світової війни була виразна регіональна спрямованість. Оцінки козаччини польськими істориками зламано XIX–XX ст., що представляли різні дослідницькі осередки, були різними. Проте це не заважало їм трактувати цей період як такий, що спричинив фізичний й моральний занепад військових сил Речі Посполитої у 2 пол. XVII ст. Запоріжжя, на їх думку, складалося з бунтівників проти права й держави, а козаки відстоювали лише свої власні матеріальні інтереси, а не інтереси всього українського народу. Аналізуючи козацьку проблематику на шпальтах «Kwartalnika Historycznego», можна зробити узагальнення про те, що в тісному зв'язку з історією козаччини у перший період діяльності часопису формувалася негативний образ українця. У цей час стають все більш відчутними розбіжності у поглядах на українське козацтво представників різних поколінь польських істориків. Так молодше покоління польських дослідників (В. Чермак) вже розглядали Козаччину в ширшому контексті суспільно-економічних процесів: представляючи українців як фактичних колонізаторів українських земель, вони приписували козацькій спільноті атрибуту держави.

Ключові слова: історія козацтва, наукові часописи, «Kwartalnik Historyczny», польська історіографія.

Постановка проблеми. В умовах багатокультурності історіографічного середовища Львова другої половини XIX – початку XX ст. фахова періодика завжди посідала особливе місце. Попри свої безпосередні завдання, пов'язані з репрезентацією здобутків певного наукового осередку, вона також була спрямована на вироблення стратегії стосунків з представниками інших національних середовищ. Особливою мірою сказане стосується відомого львівського журналу «Kwartalnik Historyczny», що з'явився у 1887 р. як друкований орган заснованого роком раніше Towarzystwa Historycznego у Львові. Співпрацівниками цього видання були польські, російські, єврейські, німецькі, українські дослідники. І якщо перші з них вже мали сформовану історіографічну традицію та розгалужену систему наукових інституцій, цього не можемо сказати про українських учених. Досить тривалий час, до початку 90-х років XIX ст., «Kwartalnik Historyczny» був для них чи не єдиною фаховою трибуною. Взагалі, сучасні дослідники львівського історіографічного осередку відзначають важливість аналізу впливу польської наукової періодики на становлення української професійної історіографії [15, 244]. Спеціальний інтерес для вітчизняних дослідників польських історичних часописів становить проблема презентації тем української історіографії на їхніх сторінках, а також українці в дослідженнях польської історіографії.

Аналіз досліджень. Вивчення історії «Kwartalnika Historycznego» має свої традиції, що сягають першої половини XX ст., коли з'явилися спроби історіографічної рефлексії з приводу діяльності Towarzystwa Historycznego [16]. Перші суто історіографічні опрацювання, присвячені цьому часопису були опубліковані у 60-80-х рр. XX ст.: К. Среньовська звернула увагу на доробок часопису у контексті становлення польської історичної науки, а Є. Матерницький окреслив місце й роль часопису у польській історіографії кінця XIX – XX ст. [15; 20]. З початком XXI ст. історія цього наукового видання стала предметом спеціальної уваги як окремий історіографічний феномен [22; 12]. Водночас предметом зацікавлень стають питання української історії, що висвітлювалися на сторінках видання [18; 21]. Ці узагальнюючі праці дали можливість виокремити низку перспективних для вивчення тем, однією з яких є козакознавча проблематика на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» кінця XIX – початку XX ст.

Мета статті. Історія українського козацтва була чи не найбільш контroversійною темою, що безпосередньо торкалась гострих моментів історії польсько-українських взаємин, які активно обговорювалися на сторінках часопису. Видається надзвичайно цікавим і важливим простежити особливості представлення теми козащини від початків діяльності «Kwartalnika Historycznego» у Львові, особливо з огляду на співіснування тут польського та українського наукових осередків.

Виклад основного матеріалу. Значна увага до історії українського козацтва, яку демонстрували автори «Kwartalnika Historycznego» від самого початку його заснування, була далеко не випадковою. Towarzystwo Historyczne у Львові, як регіональна організація істориків, серед своїх пріоритетних завдань, відображених у статуті, бачила «пробудження та допомогу розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі» [19, 1]. Але дослідники не обмежувалися історією Галичини, поширюючи свою увагу далі – на східні терени Речі Посполитої. Дослідники історії часопису «Kwartalnik Historyczny» відзначають також, що від перших днів діяльності автори видання були теоретично зорієнтовані на відстоювання прав поляків у межах давньої держави [20, 153–163]. Протягом усього часу видання у Львові у матеріалах часопису – статтях, критичних оглядах та наукових полеміках – висвітлювались різноманітні проблеми історії України. Проте найбільш напруженою лінією теоретичних дискусій, проведених на його сторінках, були питання спільного польсько-українського минулого у якому особливе місце займала козацька тематика.

Одним з фахових експертів козацького періоду у польській історіографії кінця XIX – початку XX ст. вважався варшавський історик Т. Корзон, якому належить більшість рецензій на «козацько-гайдамацькі» теми на сторінках «Kwartalnika Historycznego» до 1918 р. [6]. Окрім рецензій на сторінках видання того часу публікувались також і спеціальні опрацювання на тему козащини авторства Л. Кубалі, А. Яблоновського, В. Яроша та ін.

З-поміж тем, до яких зверталися дослідники були питання генези козацтва, колонізаційні процеси, українсько-московські договори, діяльність козацьких провідників тощо. Так до питання генези козацтва звертався на сторінках видання В. Ярош у праці «Баторіанська легенда» [5]. У ній йшлося про міф, який з'явився після оприлюднення через півстоліття після смерті короля С. Баторія повідомлення про закладання ним у Трахтемирові чи то військового шпиталю чи фортеці, що згодом стала центром козацької держави. Якнайбільше до поширення цього міфу спричинилися польські історіописці 20-50-х рр. XVII ст. – Я. Собеський, Ш. Старовольський, П. Пясецький та ін. [1]. Як вважав В. Ярош, баторіанська легенда зародилась у середовищі козаків, які потребували історичної легітимізації власної діяльності. «Про жорстке протистояння інтересів держави та козаків, постійну напругу між цими силами після смерті Баторія забулося, а в пам'яті залишився лише образ короля – борця з татарами, з якого за принципом «ворог мого ворога...» постав ідеал такого собі патрона, що обстоював інтереси оборонців кордонів [5, 596]. Натомість сам С.Баторій, на думку В. Яроша, мав на меті реформами 70–80-х рр. XVI ст. підважити формування козацького самоуправління.

З В. Ярошем дискутував один з найбільш знаних тодішніх спеціалістів з історії колонізації східних теренів Речі Посполитої А. Яблоновський – варшавський дослідник родом з Київщини, випускник історико-філософського відділення Київського університету. У полемічному нарисі «Трахтемирів», опублікованому в часописі «Kwartalnik Historyczny» у відповідь на дослідження В. Яроша, А. Яблоновський відзначав, що «важливе, але не особливо досліджуване у польській історіографії питання генези козацтва стало центральною темою праці тверезого у своїх поглядах науковця, автора насправді врівноваженого дослідження» [4, 487]. Сам А. Яблоновський не був прихильником «баторіанської легенди» і вважав, що не було якоїсь разової «козацької реформи» С. Баторія – лише ситуативні набори козаків для військових походів, але не заперечував, що король визначив Трахтемирів як козацьку резиденцію. І це бачення А. Яблоновським генези козацтва, як зазначають сучасні дослідники, було дуже близьким до того, про що писали українські історики початку XX ст. [17, 120–121].

Критично було сприйнято у часописі розвідку М. Дубецького з історії польської колонізації низових теренів, у якій йшлося про закладання фортеці Кодак та місіонерську діяльність, яку розгорнули там ченці домініканського ордену [3, 427]. Зауважимо, що свого часу за дослідження «Кодак – кресова фортеця» (1876 р.) М. Дубецький був нагороджений відзнакою Академії Знань. Автор вельми критичної рецензії В. Чермак (випускник Львівського університету, учень К. Ліске) наголошував, що цінність цієї праці визначалась виключно запровадженням до наукового обігу пари невідомих документів. Головною ж вадою вважав спроби автора оздобити власними епітетами і доповнити домислами отримані з цих паперів нечисленні факти. Зокрема, коли йшлося про «цивілізаційну місію» (підкреслено В. Чермаком) Польщі на південному сході, М. Дубецький часто впадав у пишномовний, патетичний тон. Так, здивування критика викликали тези автора про те, що «польська думка підносила козаків з низин здичавіння до вищих, християнських, більше того, лицарських ідеалів і не опускала рук в своїй цивілізаційній праці аж до останньої можливості» а також бачення М. Дубецьким лише позитивних фрагментів цієї діяльності. На це В. Чермак зауважував: «Нові історичні дослідження виявили в стосунку Польщі до козаків, зокрема у цей період перемир'я, окрім ясних моментів (існування яких не заперечуємо), багато, і навіть дуже багато темних і смутних сторінок, що перешкоджають оптимістичним узагальненням. Щораз частіше і краще ми починаємо розуміти, що відповідальність за події 1648 і наступних років не можна покласти лише на Хмельницького і московські інтриги. Частину вини пасує взяти і на себе» [3, 429]. В. Чермак розділяв погляди представників краківської історичної школи (Й. Шуйського, М. Бобжинського) на питання реляції урядів Речі Посполитої і козаків та вельми критично ставився до поширеної в тогочасній польській історіографії ідеї цивілізаційної місії Польщі на Сході, відзначаючи шкідливість її наслідків [3, 428–429].

Більш позитивно трактував праці М. Дубецького інший львівський історик, прихильник «ягеллонської ідеї» та адепт цивілізаційної місії Польщі на сході А. Левицький, автор вельми популярного у свій час і, можливо, найбільш толерантного у характеристиці польсько-українських стосунків підручника «Нарис історії Польщі та об'єднаних з нею руських земель»

[14]. З приводу нарису М. Дубецького про утворення козацьких форпостів А. Левицький писав, що український народ впродовж віків не спромігся створити власної інтелігенції, а Запорозька Січ була витвором високої польської культури, однак втручання народної стихії привело до занепаду паростків самої цієї культури та лицарства і спричинилося до поширення тут анархії [13]. Козаччина для А. Левицького, як і для більшості польських істориків пов'язаних з Краковом і Львовом, була виявом слабкості оборонної політики Речі Посполитої та наслідком тодішніх суспільно-економічних умов, а вибір козаками шляху на самостійність – фактором руйнування польсько-українських взаємин.

Значне зацікавлення дослідників, зосереджених довкола часопису «Kwartalnik Historyczny» викликали особистості козацьких провідників, особливо гетьмана Б. Хмельницького. Так на сторінках видання Т. Корзон представив польськомовному читачеві огляд праць П. Куліша «Відпадиння Малоросії від Польщі» (1888 р.) та П. Карпова «В захист Богдана Хмельницького» (1890 р.), наріжним каменем яких було змалювання характеру Б. Хмельницького. Т. Корзон, випускник Московського університету, після заслання за участь у Січневому повстанні переїхав до Варшави, де викладав і займався історичними дослідженнями. Він опонував баченню представниками краківської історичної школи польсько-українських взаємин козацької доби та «намагався захистити Річ Посполиту від звинувачень з боку українських науковців у пригнобленні українського населення» [17, 117]. Сам Т. Корзон, перебуваючи під впливом ідеології ендеків, вслід за П. Кулішем (для якого Б. Хмельницький був «кривавим генієм, таким як Аттила чи Чингізхан, що намагався пошити в дурні увесь світ, зрадником з натури, готовим прийняти навіть іслам і таким розбійником, як Разін та Пугачов») [9, 727], не шкодував негативних барв у змалюванні безчинств козаків та їхнього «ватажка» та заперечував політично-релігійний підтекст козацьких виступів, вважаючи їх бунтом.

У згаданій рецензії Т. Корзон тяжів до поглядів П. Куліша, а не П. Карпова, що демонстрував зовсім інше бачення особистості і діяльності Б. Хмельницького. П. Карпов писав про козацького провідника як героїчного представника свого народу на кшталт Вільгельма Оранського чи Джорджа Вашингтона – борців за волю і противників деспотизму й відсталості, а відтак вважав оцінки П. Куліша упередженими. Ця упередженість впливала з тенденційності у підборі П. Кулішем історичних джерел – виключне використання лише польських документів та опрацювань, ігнорування доробку протилежної сторони, та навіть власних, публікованих колись праць і документів 40–90-х рр. XIX ст., у яких він ставився до козацтва з симпатією. А Т. Корзон саме у цьому бачив його заслугу: «Куліш дійсно використав у своїх опрацюваннях досягнення К. Шайнохи і Л. Кубалі, проте не слушно ставити у вину брак самостійності, оскільки малоросійський історик не зобов'язаний вишукувати в архівах документи, що стосуються польської історії, та й, зрештою, не подолав би труднощів самостійного дослідження епохи, яка самими поляками недостатньо опрацьована» [9, 726]. Відтак П. Карпову, який вважав польські джерела не об'єктивними, рецензент закидав їх недооцінку.

Викликає неабиякий інтерес рецепція авторами часопису і псевдонаукових історичних досліджень, яскравим прикладом якої є критика праці історика-аматора Ф. Равіти-Гавронського «Богдан Хмельницький до елекції Яна Казимира» [7]. Рецензентом цього нарису також був Т. Корзон. Коментуючи, він доволі уїдливо зауважував, що приступаючи до роботи автор уже мав готові відповіді на питання і не потребував здійснення неупереджених досліджень з допомогою наукового апарату та під контролем суворої критики. Звертав увагу Т. Корзон на слабкість аргументів автора, вважаючи недостатнім одними лише прикладами Разіна і Пугачова проілюструвати боротьбу державної та суспільної ідеї. Щодо безпосередніх дослідницьких огріхів, Т. Корзон звертав увагу на те, що вступ не відповідав задекларованій темі і у ньому піднімалися питання уже опрацьовані П. Кулішем, творів якого Ф. Равіта-Гавронський, вочевидь, не знав. Також викликали значні зауваги критика довільне оформлення бібліографічних відомостей та перекручування назв окремих праць. Стосовно змістового наповнення Т. Корзон, іронізуючи зі спроб автора за будь яку ціну довести посполите походження Б. Хмельницького, скептично зауважував, що, за легендою, засновник польської держави Пяст також походив з простолюдинів [7, 727].

У цій рецензії Т. Корзону довелося навіть вступитися за свого ідеологічного противника та наукового опонента В. Антоновича: «Дослідника, якого Ф. Равіта-Гавронський обклав брехливими звинуваченнями, а він, насправді, може виправдатися перед читачами працями, які, добрі чи ні, були публіковані і впроваджені до наукового обігу» [7, 727]. Зрештою, запитував рецензент, чи може викликати повагу твердження, що «про руський народ не можна говорити з повагою»? Підсумовуючи, Т. Корзон зауважував, що «критики, навіть ті, які люблять вишукувати помилки, повинні вмовкнути, якщо автор відступить від вихваляння своєї «методи» і погодиться зарахувати цю працю до популярної літератури [7, 732]. У цьому контексті зазначимо, що Т. Корзон найперше звертав увагу на професійність розвідок, відзначаючи навіть у своїх опонентів «добре володіння матеріалом та сумлінність у критиці джерел й аналізі подій» [8, 732–734].

Спеціальні розвідки з історії козацтва, присвячені окремим фрагментам повстання під проводом Б. Хмельницького, належали перу відомого польського історика та літератора Л. Кубалі. У 1904 р. минало 250 років з часу підписання Переяславської угоди. З цього приводу у часописі опублікували дослідження Л. Кубалі «Присяга в Переяславлі і «статті» Б.Хмельницького» [10]. Автор відстоював думку, що присягу, яку Хмельницький дав цареві, не можна розцінювати як угоду. Вважав також, що гетьман не мав іншого виходу, як піддатися цареві, «розцінюючи цей хід як тимчасову поступку, але життя розпорядилося по-іншому» [10, 242]. Л. Кубалю подав дуже детальний і літературно майстерний опис обставин цих подій, що мали непересічне історичне значення, оскільки спричинили тривалу європейську війну і стали передвісником польського «потопу».

Події 1654–1655 рр. стали предметом іншого дослідження Л. Кубалі під назвою «Спустошена країна», фрагмент якого було виголошено на засіданні Towarzystwa Historycznego у травні 1907 р., а згодом опубліковано у часописі «Kwartalnik Historyczny». У ньому йшлося, зокрема, про військові події на теренах Брацлавщини, що слідували за прийняттям Б. Хмельницьким присяги московському цареві. Автор відстоював думку, що «битва під Охматовим взимку 1655 р. була кульмінацією польсько-українського протистояння, підірвала сили обох сторін і відкрила татарам дорогу до пограбування цих земель. Результатом чого стало остаточне спустошення краю «молока і меду», як його називає Л. Кубалю, руйнація решток давньої польської культури та власного оригінального суспільного устрою [11, 620].

Висновки. Козацька тематика була широко представлена на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» навіть попри те, що його специфічною рисою до Першої світової війни була виразна регіональна спрямованість. Оцінки козащини польськими істориками зламу XIX–XX ст., що представляли різні дослідницькі осередки, були різними. Проте це не заважало їм трактувати цей період як такий, що спричинив фізичний й моральний занепад військових сил Речі Посполитої у другій пол. XVII ст. Запоріжжя, на їх думку, складалося з бунтівників проти права й держави, а козаки відстоювали лише свої власні матеріальні інтереси, а не інтереси всього українського народу. Аналізуючи козацьку проблематику на шпальтах «Kwartalnika Historycznego», можна зробити узагальнення про те, що в тісному зв'язку з історією козащини у перший період діяльності часопису формувався негативний образ українця. У цей час стають все більш відчутними розбіжності у поглядах на українське козацтво представників різних поколінь польських істориків. Так молодше покоління польських дослідників (В. Чермак) вже розглядали Козаччину в ширшому контексті суспільно-економічних процесів: представляючи українців як фактичних колонізаторів українських земель, вони приписували козацькій спільноті атрибути держави.

Список використаної літератури

1. Вирський Д. Козаки – рід війська чи народ? Еволюція наративного образу козацтва у Річпосполитській історіографії другої половини XVI – середини XVII ст. /Д. Вирський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – Т. 25. На пошану проф. І.С. Винокура. – Кам'янець-Подільський: Рута, 2015. – С. 456–462.
2. Barwiński E. Towarzystwo Historyczne 1901–1914 / E. Barwiński // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. 19–40.
3. Czermak W. [Rec.:] Dubiecki M. Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu / W. Czermak // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – S. 428–429.
4. Jabłonowski A. Trechtymirow. Z powodu artykułu W. Jarosza «Legenda Batorjańska» / A. Jabłonowski // Kwartalnik Historyczny. – 1904. – S. 487–490.

5. Jarosz W. Legenda Batorjańska, krytyczny szkic z dziejów Zaporozża / W. Jarosz // Kwartalnik Historyczny. – 1903. – S. 596–616.
6. Kolbuszewska J. Twórczość recenzyjna Tadeusza Korzona na łamach «Kwartalnika Historycznego» / J. Kolbuszewska // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – T. 5. – Rzeszów, 2007. – S. 255–266.
7. Korzon T. [Rec.:] Gawroński-Rawita Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza / T. Korzon // Kwartalnik Historyczny. – 1908. – S. 726–732.
8. Korzon T. [Rec.:] Herasymczuk W. Wychowski i Jurij Chmielnickij. / T. Korzon // Kwartalnik Historyczny. – 1908. S. – 732–734.
9. Korzon T. O Chmielnickim sądy pp. Kulisha i Karpowa / T. Korzon // Kwartalnik Historyczny. – 1892. S. – 726–727.
10. Kubala L. Przysięga w Pereasławiu i «statti» B. Chmielnickiego / L. Kubala // Kwartalnik Historyczny. – 1904. – S. 220–242.
11. Kubala L. Zaprzepaszczone krainy. Wyprawa wiosenna na Ukrainę 1654 roku // Kwartalnik Historyczny. – 1907. – S. 612–653.
12. Лазурко Л. Часопис «Kwartalnik Historyczny» і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX ст. / Л.Лазурко. – Дрогобич, 2010. – 282 с.
13. Lewicki A. [Rec.:] Dubiecki M. Zawiązki dziejów sycy Zaporozkiej / A. Lewicki // Kwartalnik Historyczny. – 1887. – S. 498–500.
14. Malczewska-Pawelec D. Obraz Ukrainy i stosunków polsko-ukraińskich w podręczniku Anatola Lewickiego „Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych” / D. Malczewska-Pawelec // Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XXI wieku. – Kielce, 2005. – S. 145–161.
15. Maternicki J. Miejsce i rola «Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej / J. Maternicki // Historia jako dialog. – Rzeszów: Wyd. UR, 1996. – 299 s.
16. Papée F. Towarzystwo Historyczne 1886–1900 / F. Papée // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. 3–18.
17. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття / О. Руда. – Львів, 2010. – 418 с.
18. Руда О.В. Українська тема на сторінках львівського часопису «Kwartalnik Historyczny» («Історичний кварталник») в 1887–1914 рр. / О. Руда // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць, присв. пам'яті доктора іст. наук, проф. І.М. Кулинич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 13. – С. 308–321.
19. Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – S. 1.
20. Śreniowska K. Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887–1900 w świetle «Kwartalnika Historycznego» / K. Śreniowska // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Seria I. Z. 15. – 1960. – S. 153–163.
21. Telwak W., Łazurko L. Ukrainika na łamach „Kwartalnika Historycznego” w okresie międzywojennym / W. Telwak, L. Łazurko // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. R. LVIII. – Kraków: wyd. Secesja, 2013. – S. 239–255.
22. Тельвак В. «Kwartalnik Historyczny» – феномен інституції (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Тельвак // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – Київ, 2005. – Вип. 1. – С. 317–332.

References

1. Vyrsky, D. (2015). Cossacks – a kind of army or people? The evolution of the narrative image of the Cossacks in the Commonwealth historiography of the second half of the XVI – mid XVII century. *Scientific works of Kamyanets-Podilsky National University named after I. Ogiienko*. T. 25. In honor of prof. I.S. Vinokura. Kamianets-Podilskyi: Ruta. C. 456–462. (in Ukrainian).
2. Barwiński, E. (1937). Historical Society 1901–1914. *Historical Quarterly*. S. 19–40. (in Polish).
3. Czermak, W. (1891). [Rec.] Dubiecki M. Two moments from the history of Polish colonization in the Lowlands. *Historical Quarterly*. S. 428–429. (in Polish).
4. Jabłonowski, A. (1904). Trechtymirów. Because of W. Jarosz's article «Batorian Legend». *Historical Quarterly*. S. 487–490. (in Polish).
5. Jarosz, W. (1903). Legenda Batorjańska, krytyczny szkic z dziejów Zaporozża. *Historical Quarterly*. S. 596–616. (in Polish).
6. Kolbuszewska, J. (2007). Review activity of Tadeusz Korzon in the pages of the «Kwartalnik Historyczny». *The multicultural historical environment of Lviv in the 19th and 20th centuries* T. 5. Rzeszów. S. 255–266. (in Polish).
7. Korzon, T. (1908). [Rec.] Gawroński-Rawita Fr. Bohdan Chmielnicki to the election of Jan Kazimierz. *Historical Quarterly*. S. 726–732. (in Polish).

8. Korzon, T. (1908). [Rec.:] Herasymczuk W. Wychowski and Yury Khmelnytskij. 1904. *Historical Quarterly*. R. XXII. S. 732–734. (in Polish).
9. Korzon, T. (1892). About Chmielnicki, the courts of pp. Kulish and Karpov. *Historical Quarterly*. S. 726–727. (in Polish).
10. Kubala, L. (1904). The oath in Perejasław and «statti» by B. Chmielnicki]. *Historical Quarterly*. S. 220–242. (in Polish).
11. Kubala, L. (1907). Wasted land. Spring expedition to Ukraine in 1654. *Historical Quarterly*. S. 612–653. (in Polish).
12. Lazurko, L. (2010). «Kwartalnik Historyczny» Journal and the Development of Polish Historiography in the Last Quarter of the 19th and the First Half of the 20th Century. Drohobych. (in Ukrainian).
13. Lewicki, A. (1887). [Dłö.:] Dubiecki M. The origins of the history of the Zaporizhia sietch. *Historical Quarterly*. S. 498–500. (in Polish).
14. Malczewska-Pawelec, D. (2005). The image of Ukraine and Polish-Ukrainian relations in Anatol Lewicki's textbook «An outline of the history of Poland and the Ruthenian countries connected with it». *Polish-Ukrainian relations in school history education from the 19th to the 21st Century*. Kielce. S. 145–161. (in Polish).
15. Maternicki, J. (1996). The place and role of the «Kwartalnik Historyczny» in the history of Polish historiography. *History as dialogue*. Rzeszów: Ed.: UR. 299 s. (in Polish)
16. Papée, F. (1937). Historical Society 1886–1900. *Historical Quarterly*. S. 3–18. (in Polish).
17. Ruda, O. (2010). Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late 19th - first third of the 20th Century. Lviv. 418 n. (in Ukrainian).
18. Ruda, O. (2004). Ukrainian theme in the pages of the Lviv journal «Kwartalnik Historyczny» in 1887–1914.] *International relations of Ukraine: scientific research and discoveries*: Etyv. Ed. 13. S. 308–321. (in Ukrainian).
19. Statute of the Historical Society. (1886). Lviv. 13 s. (in Polish).
20. Śreniowska, K. (1960). Comments on Polish history in the years 1887–1900 in the light of the «*Historical Quarterly*». *Scientific Journals of the University of Lodz*. Humanities and Social Sciences. Series I. Z. 15. S. 153–163. (in Polish).
21. Telwak, W. & Łazurko, L. (2013). Ukrainian on the pages of the «Kwartalnik Historyczny» in the interwar period. *Annals of the Scientific Library of the Polish Academy of Sciences and the Polish Academy of Sciences in Kraków*. R. LVIII. Krakov: pub.: Secesja. S. 239–255. (in Polish).
22. Telwak, V. (2005). «Kwartalnik Historyczny» – a phenomenon of the institution (late 19th - early 20th Century). *Eidos: Almanac of Theory and History of Historical Science*. Kyiv. Ed. 1. S. 317–332. (in Ukrainian).

LAZURKO Lidiia, PhD hab. (History), Assistant Professor of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
e-mail: lazurkol@gmail.com,

ZHURAVLOV Sviatoslav, PhD (History), Junior researcher at the Department of source studies of Modern History of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

COSSACKS STUDIES ON THE PAGES OF THE JOURNAL «KWARTALNIK HISTORYCZNY» (1887–1914)

Abstract. Introduction. The article examines the specifics of the presentation of the Cossack theme on the pages of the professional Polish historical journal “Kwartalnik Historyczny”.

The research methodology is based on the principles of historicism, systematic, scientific, verification, authorial objectivity with the use of general scientific and special historical methods.

The scientific novelty. The scientific novelty is that for the first time the peculiarities of the discussion on the pages of «Kwartalnika Historycznego» in 1887–1914 presented the issues of the history of the Cossacks and revealed trends in the interpretation of this topic among researchers centered around the journal.

Research results. As a result of the research, it was established that the Cossack theme was widely presented in the pages of the journal «Kwartalnik Historyczny», despite the fact that its specific feature before the First World War was a clear regional orientation. Estimates of the Cossacks by Polish historians of the turn of the XIX-XX centuries, who represented different research centers, were different. However, this did not prevent them from interpreting this period as one that caused the physical and moral decline of the military forces of the Commonwealth in

the second half of the XVII century Zaporozhye, in their opinion, consisted of rebels against the law and the state, and the Cossacks defended only their own material interests, not the interests of the entire Ukrainian people. Analyzing the Cossack issues in the columns of «Kwartalnik Historycznego», we can make a generalization that in close connection with the history of the Cossacks in the first period of the magazine formed a negative image of Ukrainians. At this time, differences in the views of the Ukrainian Cossacks of representatives of different generations of Polish historians are becoming more and more noticeable. Thus, the younger generation of Polish researchers (V. Chermak) already considered the Cossacks in the broader context of socio-economic processes: presenting Ukrainians as de facto colonizers of Ukrainian lands, they attributed to the Cossack community the attributes of the state.

Key words: history of the Cossacks, scientific journals, «Kwartalnik Historyczny», Polish historiography.

Одержано редакцією 31.03.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-15-22

ТЕЛЬВАК Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії та спеціальних
історичних дисциплін Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>,
e-mail: telvak1@yahoo.com,

ТЕЛЬВАК Вікторія Петрівна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та спеціальних
історичних дисциплін Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>,
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

ЯЦЕНЮК Фадей Степанович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-9805>,
e-mail: fadey2010@ukr.net

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РЕЦЕПЦІЇ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Стаття присвячена з'ясуванню евристичного потенціалу епістолярію інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. для реконструкції рецепції творчості М. Грушевського. Доведено, що тогочасне листування уможливило з'ясування низки малознаних на сьогодні проблем рецептивної грушевськiани. До найбільш перспективних віднесено відтворення кола «нереалізованих» рецензентів, з'ясування (не)відповідності публічної критики приватним оцінкам, виявлення історіографічних спостережень, що не стали надбанням широкої публіки. В підсумку наголошено на потребі скоординованого пошуку нових епістолярних масивів.

Ключові слова: епістолярій, рецептивна грушевськiани, історична думка кінця XIX – першої третини XX ст.

Постановка проблеми. Проблема рецепції багатопланової діяльності Михайла Грушевського не втрачає своєї популярності серед дослідників його творчості протягом останнього тридцятиліття. Це зумовлюється потребою подолання усталеного в історіографічній традиції XX ст. стереотипу, що видатний історик, подібно до інших тогочасних українських інтелектуалів, начебто створював свої тексти виключно «для домашнього вжитку». Інтенсивні студії останніх десятиліть дозволили аргументовано довести хибність такого погляду, поступово відтворюючи практики артикуляції ідей автора «Історії України-Руси» не тільки в українському, але й у російському, польському, чеському, німецькому, румунському, французькому та інших інтелектуальних середовищах. Наслідком активної пошукової праці стало виявлення та опрацювання різнопланових текстів багатьма мовами: рецензій, полемічних заміток, аналітичних статей та ювілейних дописів. Втім, ці тексти здебільшого відтворюють академічний вимір рецептивної грушевськiани, доволі формалізований вимогами жанру і корпоративною етикою.

Водночас, дослідники проблеми неодноразово відзначали плідність залучення розлогого епістолярію М. Грушевського та його кореспондентів для з'ясування складної палітри особливостей сприйняття інтелектуальної спадщини українського історика. Тож і по сьогодні листування залучається, але головню як допоміжне ілюстративне джерело, для кращого розуміння специфіки міжособистісної комунікації та контексту висловлених публічно оцінок. Втім, уважне опрацювання епістолярної грушевськiани дозволяє говорити про її самостійну евристичну цінність для осмислення рецептивної проблематики. Наприклад, нерідко у листах кореспондентів визначного історика піднімаються фахові проблеми, котрі з тих чи інших причин не прозвучали в оприлюднених текстах. Та значно більш важливими для нас є ті випадки, коли листи до автора «Історії України-Руси» постають єдиними свідченнями ставлення до його творчості з боку деяких сучасників, котрі так і не виступили публічно, хоча й подекуди висловлювали наміри підготувати рецензійні огляди на прочитані праці. Тож виявлення епістолярних джерел помітно розширює нашу поінформованість про сприйняття ідей історика у тогочасному інтелектуальному просторі. Звертаючи увагу колег на цей наразі недооцінений вимір рецептивної грушевськiани, як і усвідомлюючи багатоаспектність всієї проблеми, нижче лише тезово торкнемося найбільш значущих її сюжетів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні маємо чимало праць, спеціально присвячених чи то з'ясуванню евристичного потенціалу листування М. Грушевського, чи то рецепції його різнопланової діяльності. На плідності залучення епістолярію до вивчення грушевськiани кінця XIX – першої третини XX ст. неодноразово наголошували Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова, В. Тельвак та інші дослідники. Втім, самостійного аналізу специфіки епістолярної складової рецептивної грушевськiани на сьогодні немає. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування інформаційних можливостей листування діячів кінця XIX – першої третини XX ст. для реконструкції рецепції творчості М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Насамперед торкнемося української складової проблеми реконструкції кола потенційних рецензентів праць М. Грушевського, які так і не формалізували свої читацькі враження в друкованій формі. Наскільки можемо про це судити з доступних джерел, така група була найчисельнішою саме у випадку українських шанувальників українського історика. І тільки тут вдається простежити такий мотив не оприлюднення своїх читацьких рефлексій, як острах показати власну некомпетентність. Для ілюстрації наведемо уривок з листа Лариси Старицької-Черняхівської до львівського професора. Ділячись своїми враженнями про «Ілюстровану історію України», вона пише: «Я з захватом прочитала Вашу книжку і хотілося б мені написати про неї, та боюсь «держать»» [1, 508].

Принагідно відзначимо, що чимало українських інтелектуалів висловили свої враження про праці М. Грушевського винятково на сторінках листів. Це можна пояснити кількома обставинами. Насамперед ідеться про те, що найчастіше такі рефлексії породжувала потреба сказати слова подяки після отримання книги українського історика в подарунок і її прочитання. Очевидно, що така ситуація передбачала першочерговість висловлення свого схвального враження про нову працю кореспондента і не завжди мала на меті оприлюднення

сказаного. Тут можемо навести чимало імен відомих українських інтелектуалів (М. Коцюбинський, Є. Чикаленко, В. Липинський, О. Лотоцький та багато ін.), які в таких подячних листах до М. Грушевського висловлювали часом доволі небанальні спостереження, цілком варті публічної артикуляції. Наприклад, вчитель історика Володимир Антонович, після прочитання першої монографічної праці свого вихованця, написав до нього: «Особливо мене привабили два сюжети у Вашій праці, котрі я вважаю Вашим цілковитим досягненням. Це вказівка на існування земської боярщини в Києві та гіпотеза про відсутність князів після нашествия монголів» [2, 399]. Відзначимо, що публічних рефлексій засновника київської школи документалістів на «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» так і не прозвучало.

Поряд із словами щирого захоплення, деякі українські колеги М. Грушевського в своїх листах неодноразово висловлювали й певні слушні зауваження. В цьому випадку приводом для певного втаємничення такої критики від широкої громадськості було розуміння небезпеки репутаційних втрат для національної справи у випадку публічної полеміки, адже автор «Історії України-Руси» тривалий час, фактично до гетьманського перевороту, вважався одним із символів українства поряд зі Шевченком та Драгомановим. Наприклад, ділячись з автором своїми враженнями після прочитання «Очерка истории украинского народа», Сергій Сфремов писав: «На мою думку, «Очерк», видаючи наново, треба доповнити особливо в останній частині (XIX вік) [...]. Так, як воно зараз є, читачеві трохи незрозуміло, чому цілковите «банкрутство» українства в XVIII в[іщі] одмінилося в XIX на такий рух, що має перед собою будущину. Треба сю прогалину заповнити. Трохи розтягнута частина перед козацькими рухами; чи не можна б її скоротити? Тоді книжка читалась би з більшим інтересом» [3, 221–222].

Та найбільше критичних спостережень стосувалося мови історичних творів М. Грушевського. Як відомо, в цій справі з публічною критикою колеги виступив Іван Франко лише напередодні Першої світової війни. Втім, саме епістолярій дозволяє нам віднотувати таку критичну рефлексію ще від останніх років XIX ст. Так, чи не перший за часом несміливий мовний закид історика зробив його учень Мирон Кордуба. Реагуючи на незадоволення М. Грушевського з приводу ігнорування його наполегливої поради дати свій текст на редагування перед публікацією, молодий тоді історик з певною зухвалістю відповів: «[...] Коли йде річ про мову, той Вам можна зробити під тим оглядом заміти, що й Ви уживаєте слів і форм не чисто руских...» [4, 422]. Від того часу доброзичлива критика мовної фактури текстів автора «Історії України-Руси» в листах його адресатів була доволі поширеною і загалом слушною.

Також листи до М. Грушевського нерідко є чи не єдиним джерелом, яке дозволяє поглибити наші знання про ставлення до нього вже не тільки самого адресата, але й третіх осіб. Особливо багато таких сюжетів подибуємо в листах учнів львівського професора, які з неприхованою гордістю інформували вчителя про шанобливе сприйняття його різнопланової діяльності знаними сучасниками. Наприклад, цілу колекцію таких спостережень доносить учителю зі своїх подорожей найбільш відданий його вихованець Іван Джиджора. Так, перебуваючи в Харкові, він пише до Львова: «Був я на двох викладах Багалія на університеті, коли він якраз читав «Южно-русскую историю» і переходив різні теорії й погляди на повстання і т. д. козаччини. Про П. Проф. говорив в самих суперлативах, називаючи «Історію» (річ йшла про останній том) і «монументальною», і «класичною», а П. Професора між іншим «бенедектинуєм (!) наших часів»» [5, 211]. Як відомо, в своїй друкованій грушевськіані харківський історик був значно стриманішим [6]. Інший вихованець львівської школи Микола Залізник в часі своїх поневірянь Західною Європою також чимало писав учителю про поважне сприйняття його доробку в середовищі місцевих інтелектуалів. Так, з його листів до вчителя дізнаємося, що такі чільні постаті тогочасної німецької науки, як Карл Лампрехт та Отто Геч з надзвичайною повагою відгукувалися про «Історію України-Руси» [7, 118].

Не менш інформативним для нас є епістолярій українських інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. до третіх осіб, в якому нерідко містилися оцінки творчості М. Грушевського. Подекуди автори таких спостережень були помітно критичнішими в своїх

листах, аніж у публічних виступах, стосовно історіографічних пропозицій М. Грушевського. Тут навіть можемо відзначити певний оціночний дисонанс між прилюдними висловлюваннями та епістолярними рефлексіями. Промовистим прикладом може бути Степан Томашівський, знаний зі своїх численних рецензій на праці вчителя, в яких на різні лади демонстрував їхню національну вагомість і фахову досконалість [8]. Натомість, у приватному спілкуванні критичність виразно переважала над схваленням. Вперше на таку нещирість вихованця львівського українознавчого осередку вказав ідейний опонент львівського професора Володимир Милькович. В запалі полеміки з учнем М. Грушевського, який самовіддано захищав учителя перед його гострою критикою, він відверто заявив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна» [9, 4]. Дещо згодом правдивість слів В. Мильковича підтвердив і Михайло Павлик [10, 254].

Іншим прикладом може слугувати листування між симпатиками державницької історіософії, де досить відверто та безапеляційно стверджувалося про застарілість спадщини М. Грушевського, тоді як в історіографічних працях це робилося більше чи менше завуальовано [11, 23, 27]. Відзначимо, що подібних прикладів серед прихованих чи явних опонентів М. Грушевського можемо навести чимало. Загалом, проблема непублічного критичного обговорення історіографічного доробку автора «Історії України-Руси» в українському інтелектуальному середовищі є надзвичайно перспективною для грушевськознавства і неодмінно повинна враховуватися дослідниками рецептивної історіографії.

Відзначимо також, що винятково з листів наразі ми можемо дізнатися про особливості популярної рецепції історичних текстів М. Грушевського – ще одного важливого, але надалі малознаного сюжету рецептивної історіографії. Більшість відомих на сьогодні рефлексій читачів з поза фахового кола містяться у подячних епістолярних зверненнях до самого автора або до видавництв, які поширювали його праці. Вже перший досвід реконструкції цієї проблеми, здійснений Ольгою Андрієвською, показує важливість і плідність звернення до неї у розрізі епістолярію [12].

Стосовно неукраїнського читача, нам на сьогодні відома лише епістолярна рецепція колег М. Грушевського з академічного середовища. Насамперед, згадаємо про «нереалізованих» рецензентів праць українського історика. Найбільше їх було серед російських колег, що зрештою не повинно дивувати з огляду на розлогі контакти автора «Історії України-Руси» у російському інтелектуальному світі. Наприклад, чимало оціночних рефлексій можемо побачити у листах Олексія Шахматова до свого українського колеги. Так, отримавши у подарунок російськомовний переклад першого тому «Історії України-Руси», він написав до Львова: «Тішуся найвищою мірою російському перекладу I тому Вашої «Історії». Його поява стане крупною подією в нашій історичній літературі» [13, 98]. Іншим добрим прикладом є листи Олександра Лаппо-Данилевського до львівського професора. В одному з них російський історик пише про свої враження стосовно «Очерка истории украинского народа»: «Я ще не дякував Вам за Вашу книгу, яку читав із задоволенням й цікавістю; таких оглядів у нас ще мало» [14, 139]. Як відомо, ці знакові російські інтелектуали, хоча й були добре ознайомлені з творчістю українського колеги, так і не підготували жодного огляду на його праці, тож їхні листи є єдиними свідченнями сприйняття творчості М. Грушевського.

Назагал малознаною, але доволі перспективною для грушевськознавства проблемою, є з'ясування оцінок творчого доробку автора «Історії України-Руси» в листуванні самих російських інтелектуалів. Можемо з великою долею вірогідності передбачити чималу присутність імені М. Грушевського в епістолярію російських діячів, адже він був помітним подразником і для колег-гуманітаріїв, і для першопланових акторів політичної сцени. Зрештою, відомі поодинокі згадки вповні підтверджують такі очікування. Для прикладу згадаємо характеристики наукової праці українського вченого в листах кількох російських учених до президента петербурзької Академії наук князя Костянтина Романова, написаних з метою можливого полегшення його участі після арешту в 1914 р. Так, Сергій Платонов дав таку оцінку колезі: «Михайло Грушевський має великий науковий талант і для історичної

науки, незалежно від його «теорій», зробив дуже багато» [15, 218]. У такому ж тоні про наукові праці симбірського заслання писав до згаданого адресата й О. Шахматов: «[...] Критичний апарат його восьми томної історії можна назвати класичним та єдиним після Карамзіна» [15, 222]. Зрозуміло, що в цих оцінках відображено насамперед бажання показати свого протеже у вигідному для нього світлі, але загалом наведені спостереження засвідчують подібність оцінок, які озвучували ці російські інтелектуали на зламі XIX–XX ст.

Найменше на сьогодні епістолярних свідчень оціночного характеру маємо стосовно західноєвропейських колег М. Грушевського. Але й тут можемо впевнено говорити про чималу інформативність листів до українського вченого для повнішого, а головне – панорамнішого розуміння рецепції його ідей. Для прикладу згадаємо листи видатного чеського славіста Яна Пайскера до М. Грушевського [16]. Саме з них ми дізнаємося про сприйняття вченим історіографічних ідей, які були викладені на сторінках німецькомовного перекладу першого тому «Історії України-Руси». Вже у першому листі до українського колеги він писав: «Дозвольте мені з лікарняного ліжка висловити Вам найщирішу подяку за надзвичайно цінну науку, яку я почерпнув з Вашої фундаментальної праці у німецькому перекладі і черпатиму доти, доки зможу тримати перо у руках. Уважно і зацікавлено я читаю її слово за словом і захоплююсь Вашими старанням, проникливістю, розсудливістю, реалізмом навіть там, де я не поділяю Вашої позиції». Також листи Я. Пайскера дозволяють припустити, що він підготував критичний відгук на «Історію України-Руси», адже писав до Львова: «З задоволенням напишу і рецензію, вибір часопису залишаю за Вами і прошу лише відтермінування, адже зараз я хворію і переобтяжений роботою». На сьогодні така рецензія не віднайдена, що спонукає до ретельного пошуку сторінками тогочасних західних фахових часописів.

Надзвичайно цікаво було б відтворити рецепцію ідей М. Грушевського в тогочасному епістолярії самих європейських інтелектуалів, подібно до того, як ми це показували на прикладі українських і російських колег українського історика. На жаль, ця проблема наразі практично не зауважена. Тут для ілюстрації вагомості згаданого сюжету згадаємо про специфіку польської епістолярної рецепції різнопланової діяльності М. Грушевського. Як відомо, його колеги з академічного середовища в цілому віддавали належне працьовитості та дослідницькому таланту автора «Історії України-Руси» [17]. Натомість, помітно критичнішими вони були в своїх листах, де навіть підозрювали авторитетного діяча українського руху у співпраці з російським урядом. Про це, наприклад, свідчить лист Шимона Аскенасі до Людвіка Фінкля, написаний з Петербургу. Перебуваючи водночас з М. Грушевським у російській столиці, польський професор писав до свого кореспондента: «Я випадково дізнався, що водночас зі мною в Петербурзі перебував Грушевський; знаю, що опікується виданням своєї популярної російської історії України; що по за тим надалі є активний. Кому він властиво служить, Бог його радше знає» [18, 251].

Вивчення епістолярію дозволяє нам відтворити й особливості написання рецензій на праці М. Грушевського. Так, лише листи вченого дозволяють виявити його активну позицію у пошуку відповідних рецензентів. Так було, наприклад, після появи першого тому «Історії України-Руси», коли М. Грушевський надіслав його до головного редактора часопису «Věstník Slovanských Starožytosti» з проханням поінформувати європейську громадськість про новинку українознавства. У відповідь Любор Нідерле попросив самого автора підказати ім'я можливого рецензента [19, 634–635]. Той звернув увагу чеського колеги на свого талановитого учня М. Кордубу. В підсумку нав'язаної комунікації, як знаємо, з'явився перший критичний відгук на «Історію України-Руси», який знайомив західну академічну громадськість з виходом української історіографії на нові проблемно-тематичні обрії.

Епістолярій М. Грушевського також є помічним для з'ясування його ставлення до обговорення власних праць. Для прикладу згадаємо лист до О. Лаппо-Данилевського, в якому висловлені рефлексії стосовно значної зацікавленості західних славістів німецькомовним перекладом першого тому «Історії України-Руси». Перебуваючи під впливом жвавого, нерідко полемічного, але в цілому доброзичливого сприйняття, автор писав російському колезі: «Мій І т. «Історії», що вийшов минулого року німецькою, переживає тепер вогняне хрещення. Поряд з більш-менш різкими витівками, продиктованими

недружелюбністю до моїх «нововведень» або особистими і політичними рахунками, мені приємно було переконатися, що і найбільш неприявні критики не вказали мені яких-небудь дійсних недоліків в моїх висновках або методи; з цього погляду ці недружні відгуки, мабуть, варто було б цінувати навіть вище, ніж доброзичливі, особливо – голослівні компліменти» [20, 330].

Насамкінець, вкажемо на чималу інформативність епістолярію для віднайдення критичних відгуків на праці М. Грушевського, розпорошених сторінками багатьох малонакладових періодичних видань того часу. Особливо багато такої інформації зустрічається в листах до українського історика, де нерідко читачі його праць інформують адресата про опубліковані чи подані до редакцій журналів рецензії. Як приклад, наведемо уривок з листа російського археографа та публіциста Василя Сторожева до львівського професора від 22 березня 1905 р.: «Згідно з обіцянкою, повідомляю Вам, що мої рецензії на Вашу книгу «Очерк истории украинского народа» надруковані в журналах «Русская Мысль», № 2, стр. 57-59, «Научное Слово» № 2, стр. 131-134 и «Мир Божий», № 2, стр. 49-51» [21, 9].

Спеціальну роботу з пошуку рецензій на праці М. Грушевського на його прохання проводив бібліотекар книгозбірні НТШ Володимир Дорошенко. В цьому плані цікавим є один з його листовних звітів голові Товариства: «Я зібрав більше, ніж Ви просили, і був би ще більше зібрав, якби Бібліотека мала всі головніші російські журнали в комплекті, а то на жаль дуже багато бракує, отже рецензій на 2 – 3-є видання «Очерка» не міг через се зібрати. Вибачайте, що задержався з відповіддю на пару днів, але я хотів подати Вам комплект рецензій, якомога повніший. Дещо у нас у бібліотеці годі було знайти, але я занотував бувши ще в Швейцарії, то мусів перегорнути купу своїх нотаток, поки відшукав. Не списав я лише рецензій з укр[аїнських] видань і «Київської старини». Усі ж інші подаю на особних картках» [22, 262]. Відзначимо, що саме подібна інформація доволі часто для нас є найбільш надійним орієнтиром для пошуків.

Висновки. Як показало проведене дослідження, листування інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. містить чимало унікальної інформації про особливості рецепції творчості М. Грушевського. Тогочасна популярність такої комунікативної практики як листування, дозволяє нам відтворити не лише значно багатшу палітру оціночних інтерпретацій творчості автора «Історії України-Руси», але й значною мірою розширити проблемно-тематичні обрії самої рецептивної грушевськiани. До найменше знаних на сьогодні її сюжетів назвемо відтворення кола «нереалізованих» рецензентів, з'ясування (не)відповідності публічної критики приватним оцінкам, а також виявлення вартих уваги історіографічних спостережень, що так і не стали надбанням широкої публіки. В підсумку це помітно актуалізує як більш інтенсивний і, головне, скоординований пошук нових епістолярних джерел, так і пильнішу увагу до відомих сьогодні колекцій. Тож, Ad fontes!

Список використаної літератури

1. Заруба В. Листування Лариси Старицької-Черняхівської з Михайлом Грушевським / В. Заруба // Записки НТШ. – 2013. – Том CCLXV. Праці Історично-філософської секції. – С. 495-518.
2. Назаренко В. Листи М. Грушевського до В. Антоновича / В. Назаренко // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). – С. 396-412.
3. Листування Михайла Грушевського. Т. III. Упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2006. – 718 с.
4. Купчинський О. Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / О. Купчинський. – Львів, 2016. – 422 с.
5. Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / упоряд.: С.Панькова, В.Пришляк; ред. Л.Винар, П.Сохань, І.Гирич. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. – 550 с.
6. Тельвак В. Грушевськiана Дмитра Багалія / В.Тельвак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2010. – Вип. 192. – С. 7-14.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 485.
8. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина XX ст.) / В.Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні. – 2013. – Вип. 23. – С. 160-197.
9. Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам / В. Милькович // Руслан. – 1908. – Ч. 1. – С. 4–5.

10. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В.Тельвак. – Київ; Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.
11. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського // Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філадельфія, 1976. – 532 с.
12. Andriewsky O. Reading the History of Ukraine-Rus': A Note on the Popular Reception of Ukrainian History in Late Imperial Russian and Revolutionary Ukraine / O. Andriewsky // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2008–2009. – Vol. 33–34. – P. 45–60.
13. Макаров В. І. Листування М.С. Грушевського й О.О. Шахматова / В. І. Макаров // *Український історичний журнал*. – 1996. – № 5. – С. 89–106.
14. Матяш И. Б. “Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности”. Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / И. Б. Матяш // *Исторический архив*. – 2002. – № 4: Россия и Украина XVI–XX вв. – С. 135–151.
15. Елецкий П. Ссылка М. С. Грушевского / П. Елецкий // *Минувшее: Исторический альманах*. 23. – СПб.: Издательство Феникс, 1998. – С. 207–262.
16. Тельвак В., Радченко О. Листи Яна Пайскера до Михайла Грушевського / В.Тельвак, О. Радченко // *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. – 2021. – № 1. – С. 126–135
17. Тельвак В. Польська грушевськіана кінця XIX – початку XX ст. / В.Тельвак // *Український історик*. – № 3–4 / 1. – 2004–2005. – С. 47–60.
18. Hoszowska M. Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem / M. Hoszowska. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – 387 s.
19. Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського / В. Наулко // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 634–635.
20. Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського / В.Тельвак // *Записки НТШ*. – 2016. – Т. 270. – С. 313–334.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. Спр. 874.
22. Листування Михайла Грушевського. Т. II. Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2001. – 411 с.

References

1. Zaruba, V. (2013). Correspondence of Larysa Starytska-Chernyakhivska with Mykhailo Hrushevsky. *Zapysky NTSh*, CCLXV, 233–252. (in Ukr.)
2. Nazarenko, B. (1991–1992). Letters of M. Hrushevsky to V. Antonovych. *Ukrainskyi istoryk*, 3–4 (110–111); 1–4 (112–115), 396–412. (in Ukr.)
3. *Correspondence of Mykhailo Hrushevsky*. Vol. III. Kyiv – Niu-York: UIT, 718 p. (in Ukr.)
4. Kupchynskiy, O. (2016). *Correspondence between Mykhailo Hrushevsky and Myron Korduba*. Lviv, 424 p. (in Ukr.)
5. *Correspondence of Mykhailo Hrushevsky*. Vol. 4: *Correspondence of Mykhailo Hrushevsky and Ivan Dzhydzhora*. Kyiv; Niu-York: UIT, VD “Prostir”, 550 p. (in Ukr.)
6. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies of Dmytro Bagaliy. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, 192, 7–14. (in Ukr.)
7. *Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv*. F. 1255. Op. 1. Case 485. (in Ukr.)
8. Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevsky in the assessments of his students (first third of the twentieth century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 23, 160–197. (in Ukr.)
9. Mylkovych, V. (1908). Another answer to my attackers. *Ruslan*, 1, 4–5. (in Ukr.)
10. Telvak, V. (2008). *Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX – 30s of the XX century)*. Kyiv–Drohobych: «Vymir», 494 p. (in Ukr.)
11. *Letters of Osip Nazaruk to Vyacheslav Lypynsky* // Lypynsky V. Archive. Vol. 7. Fildelfia, 532 p. (in Ukr.)
12. Andriewsky, O. (2008–2009). Reading the History of Ukraine-Rus': A Note on the Popular Reception of Ukrainian History in Late Imperial Russian and Revolutionary Ukraine. *Journal of Ukrainian Studies*, 33–34, 45–60. (in Eng.)
13. Makarov, V. I. (1996). Correspondence between M.S. Hrushevsky and O.O. Shakhmatov. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 89–106. 98. (in Ukr.)
14. Matiash, Y. B. (2002). “I ask you to accept the assurance of perfect respect and devotion”. Letters of A. S. Lappo-Danilevsky to M.S. Hrushevsky. 1905–1914. *Istorycheskyi arkhyv*, 4: *Rossyia y Ukrayna XVI–XX vv.*, 135–151. (in Ukr.)
15. Eletskey, P. (1998). Exile of M. S. Hrushevsky. *Mynuvshee: Ystorycheskyi almanakh*, 23, 207–262. (in Rus.)
16. Telvak, V. & Radchenko, O. (2021). Jan Paisker's letters to Mykhailo Hrushevsky. *Visnyk*

- Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, 1, 32-45. (in Ukr.)
17. Telvak, V. (2004-2005). Polish Hrushevsky studies in the late nineteenth –early twentieth century. *Ukrainskyi istoryk*, 3-4 / 1, 47-60. (in Ukr.)
18. Hoszowska, M. (2013). *Szymon Askenazy and his correspondence with Ludwik Finkel*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 387 p. (in Pol.)
19. Naulko, V. (2006). Letters of Lubor Niederle to Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk. Nova serii*, 10/11, 634–635. (in Ukr.)
20. Telvak, V. (2016). Letters of Mykhailo Hrushevsky to Oleksandr Lappo-Danilevsky. *Zapysky NTSh*, 270, 313-334. (in Ukr.)
21. *Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv*. F. 1255. Op. 1. Case 874. (in Ukr.)
22. *Correspondence of Mykhailo Hrushevsky*. Vol. II. Kyiv – Niu-York: UIT, 411 p. (in Ukr.)

TELVAK Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,

e-mail: telvak1@yahoo.com,

TELVAK Viktoria, Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,

e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com,

YATSENIUK Fadei, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,

e-mail: fadey2010@ukr.net

EPISTOLARY MATERIALS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE RECEPTION OF MYKHAILO HRUSHEVSKY'S WORK

Introduction. Researchers of receptive issues have repeatedly noted the fruitfulness of involving the extensive epistolary of M. Hrushevsky and his correspondents to clarify the complex palette of features of the perception of the intellectual heritage of the historian. Therefore, correspondence is still used today, but mainly as an auxiliary illustrative source, to better understand the specifics of interpersonal communication and the context of publicly expressed assessments. However, careful study of Hrushevsky's epistolary materials allows us to discuss its independent heuristic value for understanding receptive issues. For example, the letters of correspondents of a prominent historian often raise professional issues that did not appear in the published texts for one reason or another. But much more important for us are the cases when letters to the author of "History of Ukraine-Rus" are the only evidence of the attitude to his work by some contemporaries who did not speak publicly, although sometimes expressed intentions to prepare reviews. Therefore, the discovery of epistolary sources significantly expands our awareness of the perception of the ideas of the historian in the then intellectual space. Drawing colleagues' attention to this currently underestimated dimension of receptive Hrushevsky studies and realizing the multifaceted nature of the whole problem, below, we will only briefly touch on its most significant aspects.

The article aims to clarify the information possibilities of correspondence of figures of the late XIX - first third of the XX century to reconstruct the reception of M. Hrushevsky's work.

Results. According to the study, the correspondence of intellectuals of the late nineteenth - first third of the twentieth century contains much unique information about the peculiarities of the reception of the work of M. Hrushevsky. The popularity of such communicative practice as correspondence at that time allows us to recreate a much richer palette of evaluative interpretations of the author's work "History of Ukraine-Rus" and expand the problem-thematic horizons of the receptive Hrushevsky studies. Among the least known aspects is reproducing a circle of "unrealized" reviewers, finding out (in) compliance of public criticism with private assessments, as well as identifying noteworthy historiographical observations that never became public property.

Conclusion. The study showed the importance of working on a more intensive and coordinated search for new epistolary sources and closer attention to the collections known today.

Keywords: epistolary materials, receptive Hrushevsky studies, historical thought of the end of the XIX - first third of the XX century.

Одержано редакцією 14.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 930(470+430):141.82-051(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-23-30

ГОЛИШ Григорій Михайлович,

кандидат історичних наук, доцент, директор
Наукової бібліотеки ім. М Максимовича
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>,
e-mail: Golgri@gmail.com,

ЛИСИЦЯ Лариса Григорівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
археології та спеціальних галузей історичної
науки Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>,
e-mail: lorlus@ukr.net

МАРКСИСТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В НАУКОВИХ СТУДІЯХ Г. ПЛЕХАНОВА ТА К. КАУТСЬКОГО

Запропонована стаття присвячена особливостям методологічної парадигми марксистської історіографії. На основі історіографічних джерел проаналізовано внесок у історієписання видатних представників марксизму Г. Плеханова й К. Каутського. Обґрунтовано думку про те, що в їхній історичній творчості переважають спільні характеристики, що ґрунтувалися на історичному матеріалізмі. Попри творче осмислення теоретичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса та внесення певних новацій в розуміння історичного процесу, обоє вчених все ж не здолали свою прихильність до ортодоксального марксизму, а тому їхня історіографічна спадщина містить поряд зі викладом на основі монізму загальноісторичних процесів, виразну акцентацію на проблемах суспільного руху та класової боротьби. З іншого боку, вбачаються й певні особливості та відмінності наукових студій Г. Плеханова й К. Каутського.

Ключові слова: марксистська історіографія, історичний матеріалізм, монізм, історіософія, ортодоксія, методологія, суспільно-економічна формація, географічне середовище, Г. Плеханов, К. Каутський.

Постановка проблеми. Чи не найголовнішою рисою парадигмального зламу, що відбувся у вітчизняному та західному науковому полі в другій половині ХХ ст., була глибока криза марксистського розуміння історії та очевидна дискредитація ідеї суспільного прогресу. Це було пов'язано насамперед із крахом радянської імперії та зникненням із карти Європи т. з. «соціалістичного табору», що було переконливим свідченням незаперечного факту, що суспільний експеримент на ґрунті марксизму виявився провальним. Попри вказане марксистська історіографія все ж залишила глибокий слід у світовій науці як методологічна антитеза усім іншим історіософським парадигмам. У цьому зв'язку видається ґносеологічно привабливим звернення до початкових етапів розвитку цього напрямку теорії й практики історичної науки, коли спостерігався своєрідний ренесанс марксизму, а його методологічні побудови набирали класичного характеру. Яскравими репрезентантами марксистської парадигми історії стали російський мислитель Г. Плеханов та німецький – К. Каутський, у історіософських побудовах яких спостерігаються аналогічні підходи та принципи до реконструкції історичного процесу.

Аналіз публікацій. До окресленої проблеми зверталися окремі науковці, зокрема, О. Бережанський [1], Г. Бондаренко [2], О. Горенко [3], О. Григор'єва [4], Л. Зашкільняк [5], П. Кравченко, А. Мельник [6], Б. Могилянський [7], Ю. Павленко [8] та ін. Однак вони розглядали її фрагментарно чи дотично до обраних ними тем і, переважно, в історико-філософському ракурсі.

З огляду на зазначене метою цієї статті є на основі історіографічних джерел проаналізувати досягнення марксистської історіографії на прикладі наукових студій видатних

репрезентантів цього напрямку Г. Плеханова й К. Каутського, виділивши загальне й особливе в їхній творчості.

Виклад основного матеріалу. Перша половина ХХ ст. характеризувалася значним багатоманіттям історіософських поглядів, що базувалися на відповідних філософських парадигмах. Криза позитивістської історіографії через її нездатність знайти адекватну відповідь непростим ідейно-теоретичним викликам нової епохи породила виникнення нових напрямів історіософської думки, які здебільшого носили антипозитивістський характер. До таких варто насамперед віднести неокантіанську методологію історії, репрезентовану в студіях німецьких учених В. Дільтея, В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта та (частково) М. Вебера. Гостро критикували позитивістів і представники неогегеліанського напрямку, який дістав найбільш довершеного вигляду в теоретичних конструкціях італійського вченого Б. Кроче та англійського Р. Колінгвуда. На противагу позитивістській лінійності з'явилося горизонтально-локальне й поліваріантне трактування історичного поступу як круговерті локальних, самодостатніх цивілізацій, запропоноване німецьким філософом О. Шпенглером, англійським А. Тойнбі і російсько-американським П. Сорокіним. Своєрідне бачення історичного процесу запропонували екзистенціалісти, й воно найповніше репрезентоване дослідницькими студіями К. Ясперса. «Нову історичну науку» у світовій історіографії започаткували представники французької школи «Анналів» на чолі з Л. Февром і М. Блоком, які спиралися на ідеї соціологічної школи Е. Дюркгейма та школи «синтезу» А. Берра. Особливе місце в цьому історіософському багатоманітті займав базований на відродженні провіденціалістської традиції релігійно-філософський напрям, репрезентований студіями російських вчених В. Соловйова, М. Бердяєва, Карсавіна, М. Лосського, Г. Шпета, французького Т. де Шардена та ін. [9, 11–47].

Якщо ж виділити домінуючу методологічну боротьбу першої половини ХХ ст., то це, насамперед, контрверсійне протистояння між означеними вище історіографічними напрямками з одного боку й марксистською наукою з другого. Остання стала одним із провідних напрямків історичної думки ХХ ст. завдяки її безальтернативному утвердженню на величезних обшарах радянської імперії – СРСР, а згодом і її держав-сателітів та поширенню практично на всі цивілізовані континенти.

Як відомо, марксистська історіографія була започаткована К. Марксом і Ф. Енгельсом ще в другій половині ХІХ ст. і базувалася на так званих діалектичному та історичному матеріалізмі. З позицій марксистської філософії процес суспільного розвитку є цілісним, об'єктивно-закономірним, монолінійним, усебічно детермінованим і має вертикально-стадіальний характер. На думку основоположників марксизму, в основі історичного поступу лежать матеріально-виробничі фактори, а в соціально-політичному житті рушієм є нестихаюча боротьба класів, яка зрештою призведе до загибелі експлуататорського суспільства і забезпечить панування безкласового комуністичного ладу.

Марксистська схема розвитку історії є занадто спрощеною, розглядається через лінійну стадійність як послідовна зміна суспільно-економічних формацій в силу загострення внутрішніх суперечностей та класової боротьби.

Марксистська історична наука виходила з постулату, що в основі розвитку людства лежить спосіб виробництва (єдність продуктивних сил і відповідних їм виробничих відносин). Певному економічному базису відповідає ідеологічна надбудова, яка похідна від нього. За марксистською методологією головну й динамічну роль відіграють продуктивні сили, як найбільш рухома сила виробництва і вони через відповідні їм виробничі відносини визначають характер надбудови. Такі погляди приводять до переоцінки впливу економічного чинника на розвиток суспільства й применшення ролі суб'єктивного фактору (виробника, особи), а також сфери духовного життя, довкілля, ментальності народу тощо. Одним словом, плюралізм чинників суспільного розвитку підміняється монізмом.

Утім, на думку Ю. Павленка та інших учених, у самих класиків марксизму відбулася деяка трансформація поглядів у бік певної полілінійності. Зокрема, під впливом праць про общину М. Ковалевського та напрацювань про давнє суспільство Г. Моргана в історичних концепціях К. Маркса і Ф. Енгельса чільне місце посідає первісність, яка розділяється на етапи свого розвитку (дикунство, варварство, цивілізація). Деяко змінювалось ставлення до суспільств класового, експлуататорського типу, серед яких найсуттєвішим стає їхній поділ на докапіталістичні й капіталістичні. У пізнього Маркса простежуємо уже тріадну стадіальну

схему: докласове (первісне), класове (експлуататорське) і посткласове, безкласове (комуністичне) суспільство. Є в історіософії К. Маркса й внутрішньоформальна типологія, яка передбачає поділ капіталізму на ранній, мануфактурний і розвинутий, або індустріальний. Формацию докапіталістичних суспільств вчений розглядав уже не стадійно, а типологічно, виділяючи азійський, античний та германський способи виробництва (праця «Форми, що передують капіталістичному виробництву») [8, 67]. Щодо Ф. Енгельса, то він загалом залишався на позиціях ранньомарксистського бачення історії, й саме ця концепція пронизує його працю «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Позаяк він жив і творив довше за К. Маркса, його авторитет сприяв сприйняттю молодими марксистами кінця XIX – початку XX ст. цієї ортодоксії як автентично-марксистського бачення історичного процесу.

Першим і одним із найвагоміших репрезентантів марксистської історичної думки в Росії й Європі став Г. В. Плеханов (1856–1918 рр.) – організатор марксистської «Групи визволення праці» (1883 р.). Утім на думку О. Григор'євої сам К. Маркс не вважав російського вченого своїм послідовником, до того ж Г. Плеханов був далеко не першим марксистом у Росії [4]. Однак треба враховувати, що то був лише початковий етап його наукової й пропагандистської діяльності.

Г. Плеханов був енциклопедично освіченим вченим, дослідником у галузях філософії, історії, економіки, соціології, етнографії, естетики, релігієзнавства, а його творча спадщина є справді вражаючою.

У своїй ранній праці «Социализм и политическая борьба» («Соціалізм і політична боротьба», 1883 р.) і «Наши разногласия» («Наші незгоди», 1885 р.) Плеханов чітко проводив принцип закономірності розвитку суспільства, моністичної єдності всесвітньо-історичного процесу. Полемізуючи із народниками, Плеханов відкидав їхню ідею про самобутній розвиток Росії і особливу роль общини [10, 19].

У 1894 р. вийшла базово-теоретична праця Плеханова «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю» («До питання про розвиток моністичного погляду на історію»), в якій він апологічно підкреслює значення створеного К. Марксом історичного матеріалізму, називаючи його революцією в поглядах на суспільний розвиток [11]. Вчений категорично заперечує позитивістську «теорію факторів».

Свої історіософські погляди він виклав також у працях «Beitrage zur Geschichte des Materialismus» («Доповіді з історії матеріалізму», 1894 р.), «Огюстен Тьерри и материалистическое понимание истории» («Огюстен Т'єррі і матеріалістичне розуміння історії» 1895 р.), «К вопросу о роли личности в истории» («До питання про роль особи в історії», 1898 р.), «Основные вопросы марксизма» («Основні питання марксизму» 1908 р.) та ін.

У деяких дослідженнях Г. Плеханова подибуємо досить оригінальне трактування детермінованості суспільного розвитку. Зокрема, вчений виділяв три рівні історичної причинності:

- 1) загальні причини (розвиток продуктивних сил);
- 2) особливі причини (історична обстановка, в якій відбувається розвиток продуктивних сил того чи іншого етносу: «умови часу»);
- 3) одиничні причини (особистісні якості політичних лідерів).

Г. Плеханов один із перших серед марксистів розробляв проблеми соціальної психології, що можна розглядати як спробу здолання моністичної односторонності марксистської історіософії з її прихильністю до винятково економічної анатомії. Услід за цим учений звернув увагу на роль географічного середовища в розвитку суспільства («умови місця»). Вчений підкреслював, що «вивчення географічного середовища, – іншими словами властивостей географічного середовища – вбачалося мені тим більш доцільним, що наші історики не завжди приділяли йому належну увагу, а коли й приділяли, то не завжди розглядали розглядали його з правильної точки зору» [12, 3]. Однак, з іншого боку, він твердив про не безпосередній, а опосередкований вплив довкілля на суспільні процеси. Заслуговує на увагу і його думка про те, що у процесі перетворення природи змінюється й сама людина. «Діючи на природу поза нею, – писав в. Плеханов, – людина змінює й свою власну природу» [11].

Наприкінці своєї наукової діяльності Г. Плеханов шукав коріння розвитку економіки в національних інтересах та абстрактних етнічних принципах. Він дедалі більше схилявся до багатофакторності суспільного розвитку, розуміння більш зваженого співвідношення

об'єктивних і суб'єктивних чинників причинності історичних подій. Вчений акцентував увагу на тому, що «історична наука не може обмежуватися однією економічною анатомією, вона має на увазі усю сукупність явищ, котрі прямо чи опосередковано зумовлені суспільною економією, включно із роботою уявлення» [Цит. за: 5, 153]. Як бачимо, в теоретичних побудовах Г. Плеханова марксистський підхід виглядає більш гнучким, позбавленим фаталізму, на відміну від догматиків на кшталт В. Леніна та ін.

Поряд історіософськими студіями у творчому доробку Плеханова чимало праць, присвячених конкретно-історичним дослідженням. З марксистських позицій він проаналізував розвиток капіталізму в Західній Європі.

Звісно, його як ортодоксального марксиста цікавила насамперед історія класової боротьби. Зокрема, він глибоко вивчав історію Великої Французької революції, Паризької комуни, міжнародного робітничого і соціалістичного руху. Г. Плеханов виділив основні етапи революційної боротьби в Росії, зокрема, цій проблемі присвячена його праця «Русский рабочий в революционном движении» («Російський робітник у революційному русі», 1902 р.). Особливістю цього дослідження вченого є те, що аналіз препетій боротьби народників і робітників проти самодержавства перемежується із особистими спогадами автора [13].

Він був першим марксистом, який взявся за вивчення історії російської суспільної думки, зібравши для цього величезний матеріал. Його тритомна «История русской общественной мысли» («Історія російської суспільної думки», праця не була завершена, I-й том – у 1914 р.) охопила її розвиток від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Аналізуючи історичний процес у Росії, вчений виходив насамперед із постулату ортодоксального марксизму про загальні закономірності суспільного розвитку. Але при цьому, порівнюючи російську історію з минулим європейських країн, Г. Плеханов дійшов висновку про те, що не будучи «цілком своєрідним» процес розвитку Росії має суттєві відмінності, позаяк вона займає проміжне місце між Заходом і Сходом, а розпочата Петром I її «європеїзація» ще не завершена. Причини такої історичної своєрідності вчений вбачає в особливостях природно-географічних умов, постійній боротьбі з кочівниками, специфікою економічного й суспільно-політичного розвитку. Суспільна думка формувалася під впливом західноєвропейської філософії й нині «схиляється до занепаду».

Російську суспільну думку вчений подає на широкому тлі її розвитку в Західній Європі. Зокрема, він піддає аналізу історіософські погляди представників романтичної історіографії, французької історичної школи доби Реставрації тощо [12, 150].

Г. В. Плеханов дослідив різні етапи російської історії й дав високу оцінку реформам Петра I. У багатьох питаннях осягнення російської минувшини вчений гостро полемізує із провідними істориками С. Соловйовим і В. Ключевським. Поряд з цим він із цим він демонструє повагу до історичних студій М. Грушевського, звертаючись до його праці «Нарис історії українського народу». Позитивно Г. Плеханов оцінює й історичну концепцію М. Покровського.

Г. Плеханов усебічно охарактеризував генезу феодально-кріпосницького та самодержавного ладу Росії, виділивши його специфічні риси. Комплексному аналізу вчений піддав феномен російського способу життя, базованому на каторжному становищі селянства. Вчений підкреслював, що «становище російського селянина ... стало дуже схожим на становище будь-якої з великих східних деспотій. З цього боку Росія впродовж цілих століть все більш віддалялася від європейського заходу й зближувалася зі сходом [12, 77]. Щодо російського абсолютизму, то вчений розглядав його як однорідне явище з усе тим же азійським деспотизмом. Як марксиста, його цікавили й перипетії суспільної боротьби між різними соціальними групами й станами Московії і Західної Європи. Одним із перших істориків Г. Плеханов переконливо розкрив грабіжницький характер селянської реформи 1861 р.

Стосовно сучасної історії, то Г. Плеханова цікавило насамперед становлення капіталізму як суспільно-економічної формації, що передує комунізму. Залучивши великий фактичний матеріал, він відстежив глибокі суспільно-економічні трансформації в руслі генези капіталізму в Росії, виділив стадії промислового розвитку тощо.

У роки Першої світової війни Г. Плеханов випустив брошуру «О войне. Ответ товарищу З. П.» («Про війну. Відповідь товарищу З. П.», 1914 р.). У цій стислій, але глибокій праці вчений виклав свої доволі оригінальні погляди на епоху імперіалізму, причини й характер війни, шляхи виходу з неї, класову боротьбу у воєнних умовах тощо [14]. При цьому він гостро полемізував зі своїм ідейним противником, лідером більшовизму В. Леніним.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. марксистський напрям у історіографії набирає дедалі більших обертів у Західній Європі. Він був репрезентований дослідженнями відомих діячів соціал-демократії, зокрема, німецьких Ф. Мерінга, Е. Бернштейна, англійського Д. Коннолі, французького П. Лафарга, італійських А. Лабріоллі, А. Грамші та ін. У США досить яскраво заявив про себе марксистський історик В. Фостер.

Складну еволюцію від ортодоксального марксизму до перегляду деяких його основних положень пройшов ідеолог центрizmu у німецькій соціал-демократії К. Каутський (1854–1938 рр.). Уже на початку своєї наукової діяльності він потужно заявив про себе глибокими працями «Darwin und Sozialismus» («Дарвін і соціалізм», 1875 р.) та «Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft» («Вплив росту населення на прогрес суспільства», 1880 р.). Принагідно зазначимо, що в цій останній праці вчений продемонстрував свою прихильність до теорії «перенаселення» Мальтуса (пізніше переглянув свої погляди). Своєрідними віхами його шляху до марксистського бачення історії стали його праці «Thomas More und seine Utopie» («Томас Мор та його утопія», 1888 р.), «Die Klassengegensätze von 1789» («Класові суперечності 1789», 1889 р.) та «Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung in Einzeldarstellungen» («Історія соціалізму й робітничого руху в детальному викладі», Т. 1, 1894 р.) [15].

Наприкінці XIX ст. К. Каутський повністю прийняв історичний матеріалізм, і його політичний опонент В. Ленін пізніше писав, що він «умів бути марксистським істориком..., не зважаючи на його пізніше ренегатство» [16, 103]. Вчений опублікував низку базованих на марксистській парадигмі статей в редактованому ним журналі «Die Neue Zeit» («Новий час»). З позицій марксизму написана і його праця «Die Agrarfrage» («Аграрне питання», 1899 р.).

Особливе місце в історіографічній спадщині К. Каутського належить його релігієзнавчій монографії «Die Abstammung des Christentums» («Походження християнства», 1908 р.). Це була по суті перша фундаментальна праця марксистської історіографії, присвячена першоджерелам цієї світової релігії. Вчений декларує тут свою безапеляційну прихильність матеріалістичному монізму, зокрема підкреслює: «Хто стоїть на точці зору матеріалістичного розуміння історії, той може дивитися на минуле цілком об'єктивно, навіть у тому випадку, коли він бере найактивнішу участь у практичній боротьбі сьогодення» [17, 27]. Цьому ґрунтовному дослідженню передували його кількарічні студії із відповідної проблематики, й сам К. Каутський зізнавався, що «історія християнства і біблійська критика вже давно становила предмет моїх занять» [17, 20]. Зокрема, в у 1906 р. побачила світ його брошура «Die katholische Kirche und Sozialdemokraten» («Католицька церква і соціал-демократія»).

Монографія «Походження християнства», яка композиційно складається із 4 великих розділів, своєю чергою поділених на 14 підрозділів та 54 дрібніші рубрики вражає своїм фактографічним забезпеченням та глибиною узагальнень. Автор усебічно аналізує соціально-економічні, політичні й духовні передумови, які детермінували потребу в новій релігії, що прийшла на зміну античному політеїзму. Для цього він звертається до вивчення історичного середовища Римської імперії I ст. н. е., виокремлюючи особливості рабовласницького ладу, політичного устрою й духовно-етичної ситуації цієї світової імперії. Часом вчений не виправдано екстраполює марксистські дефініції на архаїчні часи, вживаючи, наприклад, поняття «первісна комуна», «комунізм», «античний пролетаріат», «пролетарський характер общини» тощо.

Поряд із цим вчений розглядає й історію Ізраїльсько-Іудейського царства (з моменту переселення семітських племен) як середовище формування монотеїстичного іудаїзму – духовної предтечі християнства. Всеохопній характеристиці піддано й раннє християнство, зокрема його генезу та поширення. Зроблено спробу пояснити, чому пам'ять про засновника першої християнської общини не зникла так безслідно, як про інші месії. Своє дослідження К. Каутський завершує викладом позиції соціал-демократії стосовно християнської віри, підкреслюючи, що «соціал-демократія ... повинна досягти зовсім інших результатів ... назавжди покласти край класовому пануванню» [17, 439]. Насамкінець підкреслимо, що монографія К. Каутського містить і елементи науково-довідкового апарату (що рідко зустрічалось в тогочасних виданнях), зокрема, пропонується ґрунтовний іменний покажчик зі стислою характеристикою персоналій.

У ще одній своїй монографії «Wie Weltkrieg entstehn» («Як виникла Світова війна», 1919 р.) вчений із наукових позицій трактує причини виникнення Першої світової війни. Ця

праця виконана на розлогій джерельній базі: вченим було залучено величезний масив документів міністерства іноземних справ кайзерівської Німеччини [18]. Звертає на себе увагу вміння автора групувати почерпнуті із джерел факти й встановлювати необхідні причинно-наслідкові зв'язки.

Саме в роки Першої світової, а особливо після подій 1917 р. в Росії, у історіософських поглядах К. Каутського відбулися значні методологічні метаморфози, які звелися до творчого трактування марксистської ортодоксії. В узагальнюючому вигляді ці теоретичні новації рельєфно простежуються у його 2-томній праці «Das materialistische Verstandnis der Geschichte» («Матеріалістичне розуміння історії», 1927–1929 pp.). Вчений переосмислив низку ключових категорій марксизму: зокрема, клас і класові відносини, нація і національна свідомість, революція й еволюція тощо. Він доводив, що марксизм цілком сумісний і навіть співзвучний із багатьма немарксистськими теоріями, позаяк вони містять чимало раціонального зерна й певні точки дотику із марксизмом. А історичний матеріалізм цілком сумісний із багатьма тогочасними історіософськими схемами, включаючи неокантіанство. Зрештою він опинився на початку шляху подолання економічного детермінізму й приділяв значну увагу сфері свідомості. Як і Г. Плеханов, вчений надавав великого значення природному середовищу, яке змушує людей пристосовуватися до його змін [19].

Висновки. Як впливає із наведеного вище історіографічного матеріалу, в історичній творчості Г. Плеханова й К. Каутського переважають спільні характеристики, що ґрунтувалися на марксистській парадигмі. Попри творче осмислення теоретичної спадщини її фундаторів та внесення певних новацій в розуміння історичного процесу, обоє вчених все ж не здолали свою прихильність до ортодоксального марксизму. У їхній історіографічній спадщині спостерігається як виклад загальноісторичних процесів, так і виразна акцентація на проблемах суспільного руху та класової боротьби. З іншого боку, вбачаються й певні особливості наукових студій Г. Плеханова й К. Каутського. Зокрема, це знайшло своє відображення в дещо відмінному тематичному розмаї історіографічної творчості вчених, а також певних особливостях їхнього історієписання. Обмежений формат статті не дозволив достатньо повно розкрити всі сегменти окресленої проблеми, а тому вона потребує подальшого вивчення на основі диверсифікації та залучення додаткових історіографічних джерел.

Список використаної літератури

1. Бережанський А. С. Г. В. Плеханов: от народничества – к марксизму / А. С. Бережанський. – Воронеж, 1990. – 208 с.
2. Бондаренко Г. Історичне пізнання питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк, 1998.
3. Горенко О. М. Еволюція марксистської теоретичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії / О. М. Горенко // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 136–153.
4. Григорьева Е. А. К. Маркс и его «ученики» на родине ленинизма / Е. А. Григорьева // Вопросы истории. – 2007. – № 1. – С. 58–78.
5. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів, 1999. – 228 с.
6. Кравченко П. А. Альтернативи історичного пізнання: марксистська та модерні теорії історичного процесу / П. А. Кравченко, А. І. Мельник // Історична пам'ять: наук. зб. № 27. – Полтава, 2012. – С. 5–16.
7. Могильницкий Б. В. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии / Б. В. Могильницкий // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 9–20.
8. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства / Ю. Павленко. – Київ, 2001. – 358 с.
9. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. – Москва, 2002. – 432 с.
10. Иовчук М. Т. Г. В. Плеханов и его труды по истории философии / М. Т. Иовчук. – Москва, 1960. – 316 с.
11. Плеханов Г. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю / Г. Плеханов [Електронний ресурс]. – Режим доступу // <https://www.politpros.com/library/17/495/#2>.
12. Плеханов Г. В. История русской общественной мысли / Г. В. Плеханов // Сочинения. – Т. 20. – Москва, 1925. – 363 с.
13. Плеханов Г. Русский рабочий в революционном движении : по личным воспоминаниям / Г. Плеханов. – Женева, 1902. – 62 с.

14. Плеханов Г. О войне: ответ товарищу З. П. [Электронный ресурс] / Г. Плеханов. – Режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/352103>.
15. Каутский К. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
16. Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский / В. И. Ленин // ПСС. – Москва, 1963. – Т. 37. – С. 101–110.
17. Каутский К. Происхождение христианства / К. М. Каутский. – Москва, 1990. – 463 с.
18. Каутский К. Как возникла Мировая война: по документам германского министерства иностранных дел / К. Каутский. – Москва, Без вид. 1924. – 231 с.
19. Каутский К. Материалистическое понимание истории. – Т. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://search.rsl.ru/ru/record/01009085728>.

References

1. Berezhan'skyi A. S. (1990). G. V. Plekhanov: from populism to Marxism. Voronezh, 208 (in Russ.)
2. Bondarenko G. V. (1998). Historical knowledge of theory and practice. Luts'k (in Ukr.)
3. Gorenko O. M. (2013). The evolution of the Marxist theoretical tradition as an object of intellectual history. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 136-153 (in Ukr.)
4. Grigorieva E. A. (2007). K. Marx and his «students» in the homeland of Leninism. *Questions of history*, 1, 58-78 (in Russ.)
5. Zashkilnyak L. (1999). Methodology of history from antiquity to the present. Lviv, 228 (in Ukr.)
6. Kravchenko P. A., Melnik A. I. (2012). Alternatives of historical knowledge: Marxist and modern theories of historical process. *Historical memory*. Poltava, 27, 5-16 (in Ukr.)
7. Mogilnitsky B. V. (1993). Some results and prospects of methodological research in domestic historiography. *New and recent history*, 3, 9-20 (in Russ.)
8. Pavlenko Y. (2001). History of world civilization. *Socio-cultural development of mankind*. Kyiv, 358 (in Ukr.)
9. Historiography of the history of modern and modern times in Europe and America (2012) ed. I. P. Dementieva, A. I. Patrusheva. Moscow, 432 (in Russ.)
10. Iovchuk M. T. (1960). G. V. Plekhanov and his works on the history of philosophy. Moscow, 316 (in Russ.)
11. Plekhanov G. On the development of a monistic view of history. Retrieved from <https://www.politpros.com/library/17/495/#2> (in Russ.)
12. Plekhanov G. V. (1925). History of Russian public thought. *Essays*, 20, 363 (in Russ.)
13. Plekhanov G. (1902). Russian worker in the revolutionary movement: from personal memories. Geneva, 62 (in Russ.)
14. Plekhanov G. About the war: a response to Comrade Z. P. Retrieved from <https://www.prilib.ru/item/352103> (in Russ.)
15. Kautsky K. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki> (in Russ.)
16. Lenin V. I. (1963). The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky. PSS, 37, 250 (in Russ.)
17. Kautsky K. (1990). Origin of Christianity. Moscow, 463 (in Russ.)
18. Kautsky K. (1924). How the World War arose: according to the documents of the German Ministry of Foreign Affairs. Moscow, 231 (in Russ.)
19. Kautsky K. Materialistic understanding of history. Retrieved from: <https://search.rsl.ru/ru/record/01009085728>.

GOLYSH Grygoriy, Cand. Sc. (History), Associate Professor, Director of M. Maksymovych Research Library of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: Golgr@gmail.com,

LYSYTSYA Larysa, Cand. Sc. (History), Senior Lecturer in Archeology and Specialized Historical Studies of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: lorlus@ukr.net

MARXIST HISTORIOGRAPHY IN THE SCIENTIFIC STUDIES OF G. PLEKHANOV AND K. KAUTSKY

Introduction. Despite the all-out crisis of the Marxist understanding of history, and the obvious discreditation of the idea of sustained progress, nevertheless, Marxist historiography has left a deep trace in worldly science as a methodological antithesis to the other paradigms of historical writing. To this, we epistemologically add the development of the direct development of the theory and practice of historical science to the beginning stages, which is enough for the scientific studios to fully represent the current adherents of Marxism G. Plekhanov and K. Kautsky.

Purpose. I use this article to analyze the achievements of Marxist historiography on the basis of scientific studies on the basis of historiographical texts on the basis of scientific studios of prominent

representatives of G. Plekhanov and K. Kautsky, who saw a prominent personality in their work.

Results. On the basis of the analysis of the *dzherel*, it was established that both of them did not immediately adopt the Marxist doctrines of history writing. After the singing of methodological speculations, the stench shifted to the position of the roaming of history, characteristic of Marxism, as a formation-stage, vertically directed, economically determined *suspilny* process, accompanied by an unceasing class struggle. Recognizing historical materialism as a methodological non-alternative, G. Plekhanov and K. Kautsky demonstrated that the creative people were very close to the Marxist doctrines, *zocrema*, in the nutritional role of *supple* determinants (infusing the geographic social and spiritual community) and the significance of psychological social life. There were few concrete-historical studios devoted to the political history, to the subsidiaries and the genesis of spirituality among the creative communities of Marxist scholars. While methodologically biased and practiced, they have become a major contribution to the development of light historiography.

Originality. On a comparative basis, the author analyzes the historical and philosophical views of the scientific achievements of the past and the representatives of the Marxist historiography of G. Plekhanov and K. Kautsky.

Conclusion. In the historical works of G. Plekhanov and K. Kautsky, there are several characteristics that are based on the Marxist paradigm of understanding the historical process. Despite the creative comprehension of the theoretical decay of the founders of Marxism and the introduction of the same innovations into the understanding of the historical process, both of them still did not improve their pretentiousness to orthodox Marxism. In a row *z tsim vbachayutsya peevni osoblinosti* scientific studios *tsikh* scientists. The problem is christened in the article, it will require a further study of the relevant segments on the basis of diversification and the study of additional historiographical roots.

Key words: Marxist historiography, historical materialism, monism, *historiosophy*, orthodoxy, methodology, socio-economic formation, geographical environment, G. Plekhanov, K. Kautsky.

Одержано редакцією 11.05.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 930.25:94(477)«1939/1945»(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-30-40

ЧУМАК Станіслав Іванович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри

управління діями підрозділів десантно-

штурмових військ та морської піхоти

Військової академії (м. Одеса),

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5160-5048>,

e-mail: Stanislav-258@ukr.net

ВИСВІТЛЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ЗБІРНИКУ «РУССКИЙ АРХИВ: ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ»

У статті розглядаються способи подолання основних труднощів з якими стикалися дослідники в процесі вивчення подій Другої світової війни на території України. А саме, наскільки повно була сформована фактологічна база цього періоду. Використання нових документів дозволяє подолати однобічність у висвітленні складності перебігу військових дій на території України. У цьому особливе місце може зайняти використання, ще практично невідомих дослідникам, матеріалів збірників «Русский Архив. Великая Отечественная», у яких міститься багато унікальних документів, пов'язаних безпосередньо ходом бойових дій в Україні.

Ключові слова. Друга світова війна, джерельна база, українсько-радянська історіографічна спадщина, Генеральний Штаб, Ставка Верховного Головнокомандування, «Русский архив. Великая Отечественная».

Постановка проблеми. Історичні праці з історії Другої Світової війни на території України, що були створені у радянські часи не дають належного висвітлення перебігу військових дій, особливості військово-політичного командування Червоної Армії та багато інших ключових моментів цього періоду. Монопольним замовником на всю літературу з історії війни були партійні та державні інституції. Все мало показуватися майже повністю у позитивному ракурсі і було суцільно героїзовано.

Тому, оприлюднення нових матеріалів на початку 1990-х років, завдяки енергії та наполегливості О. Яковлева, має виключно важливе значення для дослідників, оскільки дає можливість більш відповідно відтворити вкрай трагічний для українського народу період Другої Світової війни. Це особливо важливо зважаючи на те, що в силу негативних для демократії та плюралізму думок розвитку внутрішньополітичних процесів Російської федерації доступ до них для дослідників, як і в часи тоталітаризму знову закрито. Збірники серії документів «Русский Архив. Великая Отечественная» допомагають сучасним дослідникам дати об'єктивну оцінку цьому періоду, простежити справжній перебіг бойових дій, оперативність реакції радянського воєнно-політичного керівництва на зміни, що відбувалися на фронтах.

Метою статті є детальне вивчення матеріалів збірників серії «Русский Архив. Великая Отечественная», та аналіз висвітленої в них інформації для отримання фактів, пов'язаних з плануванням і ходом бойових дій в Україні.

Аналіз досліджень та публікацій. У радянські часи архівні документи використовувалися як додатковий засіб підтвердження офіційної парадигми трактування подій Другої Світової війни на території України, а не як джерело для дослідження.

Під час війни та у перші повоєнні роки головним об'єктом історичних досліджень лишались поточний перебіг воєнних подій. Перш за все, історики та архівісти розпочали збирання документів. У такий спосіб були закладені підвалини фактологічної бази історії Другої світової війни.

У наступний період, коли дещо відійшли на задній план жахи війни, провідне місце у радянській історіографії посіло висвітлення переможної ходи Червоної армії після Сталінградської битви та бойових операцій, пов'язаних з визволенням України в період з грудня 1942 р. до середини жовтня 1944 р. [4].

Протягом 1960–1980-х рр. було видано низку воєнно-історичних і загальноісторичних праць, які досить детально описували стратегічні операції усіх чотирьох Українських фронтів: битви за Донбас і Дніпро, Крим і Карпати, Полісся і Причорномор'я тощо. Загальний літопис війни значно поповнився новими фактографічними відомостями, статистичною інформацією, значно розширилось коло мемуаристів. Проте всеосяжної і неупередженої картини воєнних дій на теренах України в цей період створено не було.

Це було наслідком багатьох причин та обставин. Професійні дослідники не мали змоги створити адекватну, відповідну дійсності історію війни, насамперед тому що джерельна база вказаних праць залишалась вкрай обмеженою. Історикам було заборонено торкатися багатьох важливих питань, тобто дослідницька тематика суворо регламентувалася офіційною цензурою. Це було обумовлено насамперед тим, що офіційні кола приховували від громадськості повну правду про війну.

Це яскраво проявилось вже на початковому етапі опрацювання джерел. Так, у березні 1946 р., створена ще в 1942 р. при АН УРСР, Комісія з вивчення історії Великої Вітчизняної війни розробила досить широку програму і накреслила завдання, спрямовані на комплексне вивчення історії України в роки війни [2, 5]. Наприкінці 1946 р. Комісія мала у своєму розпорядженні вже майже 133 тис. документів. Вона планувала видати найближчим часом 20–25 томів документальних збірників, які відображали б історію років війни стосовно всіх областей України. Проте вже у 1949 р., без будь-яких достатніх підстав, роботу Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР було припинено [2, 8].

Таким чином, почалося формування «білих плям», культивування принципу замовчування «незручних подій», які не працювали на авторитет держави і партії, домінувало тенденційне ставлення як до історичних джерел, так і до висвітлення окремих сюжетів, процвітало адміністрування й пряме втручання у роботу дослідників. У цьому контексті, у радянській історіографії війни все більшого поширення набули закриті теми і своєрідні зони ризику. Це перш за все, теми, пов'язані з причинами трагічного розвитку подій на фронтах у 1941–1942 рр., колаборацією, виживанням місцевого населення у роки окупації, діяльністю ОУН та УПА [3, 3].

До того ж вся українсько-радянська історіографічна спадщина мала ще й додаткові особливості. Українське історіописання не було самостійним, незалеженим: і тематично, і теоретико-методологічно, і концептуально воно розвивалось та існувало виключно у загальносоюзному партійно-радянському руслі.

Водночас, опубліковані дослідження містили й певний обсяг документальних фактів та інформації про перші бойові дії у прикордонних районах України, мужність червоноармійців, розповідали про окремі оборонні операції, про особливості стану різних видів Збройних Сил, висвітлювалися і деякі проблеми, пов'язані з неналежним рівнем радянського командування [19]. Однак, у них було неможливо віднайти точні відомості про людські втрати – загиблих і полонених бійців Червоної армії, поранених, тих, хто пропав безвісти та особливо про втрати новобранців, яких масово призивали в Україні у перші місяці війни і кидали в бій проти добре підготовленої армії агресора без належної підготовки й найнеобхіднішого озброєння [5, 84].

Варто також спеціально зазначити, що працюючи над історіографічним образом війни, українські дослідники радянського періоду змушені були основну увагу приділяти написанню історії партії та інших громадських об'єднань, державних радянських інститутів, показу авангардної ролі ВКП (б) та КП(б)У в організації відсічі ворогу, радянського партизанського руху та боротьбі підпільників на окупованій території [6]. У цілому, як зазначає В. Стецкевич, «йшлося про створення макроісторії війни, до того ж писаної у виразно глорифікаційному світлі», що зумовлювало звернення лише до опису найбільш яскравих подій, які були зручними для творення позитивного образу переможців держави і народу, показу удаваної монолітності і непохитної єдності партії та народу, радянської держави та суспільства, висвітлення особливої ролі керівників партії та держави [7, 239].

Виклад основного матеріалу. Розширення джерельної бази, використання нових документів дозволяє подолати однобічність у висвітленні складності перебігу воєнних дій на території України. У цьому особливе місце може зайняти використання, ще практично невідомих дослідникам, матеріалів збірників «Русский Архив. Великая Отечественная», у яких міститься багато унікальних документів, пов'язаних безпосередньо з плануванням, та ходом бойових дій в Україні.

Особливий інтерес представляють документи Ставки та Генерального Штабу РСЧА, які розкривають багато аспектів, пов'язаних з плануванням та здійсненням оборонних та наступальних операцій на території України, дозволяють простежити основні причини невдач Червоної Армії у кампаніях 1941–1942 рр., а також дослідити особливості перебігу воєнних дій на території України.

У документах розкрита реалізація основних завдань Генштабу після вторгнення агресора – проведення мобілізації в країні (документи № 1 – 11), здійснення заходів із розгортання нових військових формувань (документи № 75, 80, 82, 86, 90 [8, 54–55; 8, 57–61]).

Аналіз вказаних документів дозволяє простежити розвиток подій у перші місяці війни, характер чисельних труднощів з якими зіткнулося радянське військове керівництво різного рівня при виконанні своїх обов'язків. Відображено проблеми з втратою управління арміями першого стратегічного ешелону внаслідок поразок радянських військ у прикордонних боях та швидкого просування німецьких ударних угруповань вглиб країни.

Представлені документи висвітлюють прорахунки Верховного Головнокомандування в організації управління військами при здійсненні відступу, що найхарактерніше проявилось у керівництві діями Південно-Західного фронту при обороні Києва, в результаті чого його частини були поставлені в умови, коли об'єктивно не могли уникнути катастрофи [8]. Варто зазначити, що у радянській історіографії це питання висвітлювалось доволі неоднозначно: якщо в «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» затулювання прийняття рішення про відступ пояснювалось виключно впертим бажанням Й. Сталіна втримати Київ будь-якою ціною, виходячи насамперед із суто політичних міркувань, то в «Истории Второй мировой войны» вже вказувалось на нестачу сил та часу у керівництва фронту для організації належного керованого відступу [9, 107; 10, 86]. Натомість, документи збірників дозволяють глибше дослідити всі фактори, які спричинили катастрофічний розвиток подій на цій ділянці радянсько-німецького фронту.

Як свідчать документи, керівництво Генерального Штабу на чолі з Г. Жуковим ще наприкінці липня 1941 р. проаналізувавши обстановку на фронті, втрати військ та хід формування резервів прийшло до висновку, що противник основну увагу приділить покращенню свого становища на правому фланзі групи армій «Центр», для чого нанесе удар по найслабшому, – Центральному фронту з виходом у тил Південно-Західному фронту,

який утримував район Києва (документ № 172) [8, 46]. Свої висновки Г. Жуков виклав Й. Сталіну та запропонував зміцнити Центральний фронт, перекинувши туди ще декілька боєздатних дивізій, а Південно-Західний фронт відвести за Дніпро, при цьому Київ необхідно було залишити. Проте Верховний Головнокомандуючий не погодився з цієї пропозицією (документи № 129, 130) [8, 80]. Фактично в знак незгоди з таким рішенням Верховного, Г. Жуков і попросив направити його на фронт. Сталін, як відомо, погодився на його відставку. Але як не намагалася Ставка та Генштаб протягом серпня-вересня 1941 р. ліквідувати загрозу військам Південно-Західного фронту, попередити катастрофу вже не вдалося: на початку другої половини вересня кільце оточення замкнулось, командування фронту загинуло, сотні тисяч червоноармійців і командирів потрапили у полон, а Київ був захоплений німцями.

Для з'ясування всіх обставин цієї трагедії велику наукову цінність мають вперше вміщені в повному обсязі стенограми переговорів Ставки з командуванням Південно-Західного фронту, які наочно свідчать про неодноразові вкрай категоричні накази Ставки не здавати Київ, як вона давала фактично, нехтуючи реальною обстановкою на фронті (документ № 255, 266) [14, 176–178; 14, 182].

У документах збірника містяться також чисельні матеріали, які розкривають хід планування та здійснення багатьох інших оборонних та наступальних операцій на території України. Так, зокрема в збірнику представлені документи, що проливають світло на хід розробки плану нової весняно-літньої кампанії 1942 р., який розглядався на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) та Ставки 5 січня 1942 р. Проект плану загального наступу фронтів, розроблений за ініціативою Й. Сталіна, передбачав створити сприятливі умови для розгрому вермахту та армії союзників Німеччини і завершення війни вже у 1942 р. Військам Південно-Західного та Південного фронтів ставилось завдання, вже на першому етапі стратегічної наступальної операції, розбити головні сили групи армій «Південь» та звільнити Донбас і вийти до Дніпра (документ № 52) [12, 62].

Як свідчать наведені документи, на Південно-Західному напрямку у відповідності з планом, розробленим маршалом С. Тимошенко та його штабом ще у грудні 1941 р., передбачалось: арміями правого крила Південно-Західного фронту – розбити противника та вийти в район Суми, а військами лівого крила Південно-Західного та Південного фронтів – звільнити Донбас та вийти на рубіж р. Дніпро і одночасно оволодіти Харковом. Для виконання цих завдань С. Тимошенко просив посилити фронти Південно-Західного напрямку 10 стрілецькими дивізіями, 24 артилерійськими полками, 15 танковими бригадами, а також виділити до 500 тис. чол. поповнення. Такими засобами Ставка, однак, не володіла. Тому на посилення військ Південно-Західного напрямку в грудні-січні 1942 р. було направлено лише 181 тис. осіб поповнення. Завдання фронтів були уточнені, але головна мета – звільнення Харкова та Донбасу – залишалася.

Як видно із цілого ряду документів збірника, вище радянське військово-політичне керівництво при плануванні кампанії 1942 р. прагнуло максимальною мірою посилити натиск на противника (документ № 45 [12, 59], № 139 [12, 120]).

При цьому, однак, не враховувався той факт, що оборонна промисловість, ще далеко не завершили перехід на воєнний лад і не було здатне належною мірою відновити втрати Збройних Сил у військовій техніці та озброєнні, які вони втратили на початковому етапі війни. Напружена ситуація лишалася і з поповненням людських ресурсів, та з необхідністю належить компенсувати поточні потреби в техніці, боєприпасах і озброєнні. У таких складних умовах Ставка запросила від командуючих фронтів їх пропозиції щодо характеру бойових дій на зиму 1942 р. Проте більшість командуючих, знаючи налаштованість Сталіна на загальний безперервний наступ, нехтуючи власне аналізом реальних можливостей сторін, станом військ та результатами попередніх бойових дій також наполягали на продовженні рішучих наступальних операцій, про що свідчать наступні документи (документ № 104) [13, 127].

Варто також зазначити, що на позицію Ставки вплинули й безпідставно оптимістичні дані військової розвідки про втрати агресора, які насправді були у 5 – 6 разів меншими.

Натомість у традиційній радянській історіографії невиконання планів Ставки на Південно-Західному напрямку взимку-навесні 1942 р. пояснювалось «занадто повільним просуванням

радянських військ, завдяки чому німецьке командування встигло посилити власні угруповання», а також недостатнім зв'язком між дивізіями та тиловим забезпеченням [11, 340].

Перебіг драматичних подій на вказаній ділянці фронту знайшли яскраве відображення у багатьох документах збірників. Їх аналіз демонструє наступну картину ходу подій. Війська напряду перейшли у загальний наступ 18 січня. На першому етапі, наступ розвивався успішно, проте вже невдовзі обстановка суттєво змінилася. Після того як за перші чотири дні наступаючі з'єднання просунулись на 25 км. у Генеральний штаб почали надходити донесення про непередбачувані труднощі та великі втрати. Тим не менш Головне командування Південно-Західного напрямку наполягло на тому, щоб продовжувати наступ. Ставка Верховного Головнокомандування схвалила це рішення (документ № 52) і знову підтвердила завдання, розбити противника і форсувати Дніпро. Для нарощування зусиль війська додатково отримали з резерву Ставки 4 стрілецькі бригади та 315 танків [12, 62].

Використовуючи це, радянські війська на кінець січня прорвалися на підступи до Лозової та Краматорська. Був утворений так званий барвенківський виступ 110 км завширшки та 90 км вглиб. Але надалі всі спроби розширити його, які здійснювались у лютому-березні, та розвинути успіх завершувались невдачами. Наступ довелося припинити.

Відображений у документах й невдалий перебіг подій на Південному напрямку. Як видно з документів, погано підготовлений наступ з керченського плацдарму був зірваний добре організованими превентивними контрударами противника, внаслідок чого йому знову вдалось захопити Феодосію. Ставка вважала, що чи не головною причиною цього було неналежне управління військами. Для покращення управління військами був утворений Кримський фронт (документ № 67) [12, 69]. При цьому Кримський фронт отримав завдання підготувати операцію з метою надання дієвої допомоги військам Севастопольського оборонного району. Наступальна операція Кримського фронту готувалась протягом місяця. 27 лютого війська перейшли у наступ, проте успіху не досягли. Багаторазові спроби фронту у березні та квітні 1942 р. прорвати оборону противника також були безрезультатними.

Радянські воєнні історики пояснювали подібний розвиток подій доволі невиразно – «поганою організацією наступу військ», відсутністю переваги над силами противника [11, 341; 17, 322]. Проте аналіз документів, розміщених у збірниках, дозволяє зробити висновок, що причини цих невдач лежали у кількох площинах. По-перше нереальність цих операцій виходила вже з фактичного стану радянських військ. На початок січня більше половини дивізій Південно-Західного та Південного фронтів мали лише 50 % штатного складу. Не менш незадовільною була і їх озброєність. На 1 січня вони були забезпечені: гвинтівками – на 67 %, кулеметами – на 35 %, польовою артилерією – на 66 %, мінометами – на 45 %, ще менше – танками.

Необхідно підкреслити, що ще під час обговорення планів подальших бойових дій в Ставці 5 січня 1942 р. Г. Жуков висловив свою незгоду із таким масштабним наступом, запропонувавши сконцентрувати всі людські і матеріальні ресурси для продовження наступу Західного фронту, обмежившись на Південно-Західному та Південному напрямках обороною. Він вважав, що діючі тут фронти «без наявності потужних артилерійських засобів не зможуть прорвати ворожу оборону, самі понесуть велику, нічим не виправдані втрати» [16, 255]. Однак, його підтримав лише кандидат в члени політбюро ЦК ВКП (б) М. Вознесенський, який вказав на відсутність матеріальних можливостей здатних забезпечити загальний наступ фронтів. Однак, Й. Сталін не прислухався до цих думок. Відіграла свою роль тут й позиція С. Тимошенка, головнокомандуючого військами Південно-Західного напрямку, який, як вже зазначалося, також наполягав на наступі. Ніхто більше не виступав, погодившись з волею Верховного головнокомандуючого. В результаті був прийнятий план загального наступу та підготовлені на цій основі відповідні директиви фронтам (документи № 7, 14, 15) [12, 32; 15].

Перспективи успішного наступу погіршувались також тим, що наступальні операції готувались поспіхом. Терміни початку наступу встановлювались переважно суто вольовим чином без належного урахування реального ступеню готовності військ. Наведені у збірнику переговори Ставки ВГК з фронтами 10 січня 1942 р. яскраво свідчать про це (документи № 4, 5, 6, 11) [12, 28–36].

Також до причини невдач варто віднести розпорошення сил, нестача матеріальних засобів, особливо боєприпасів, недостатня узгодженість дій, слабке управління військами. Значною мірою, як про це свідчить низка документів, це було обумовлено і серйозними недоліками у керівництві військами з боку Ставки ВГК, командування фронтів та армій. Не було приділено й належної уваги створенню потужних танкових та механізованих з'єднань. Замість цього окремі танкові частини і навіть підрозділи (рота, батальйон) використовувались, за звичай, як танки безпосередньої підтримки піхоти з рівномірним їх розподіленням по фронту. Це призводило до того, що, навіть вдалі за задумом, операції врешті решт приймали форму важких та виснажливих боїв (документ № 122–125) [12, 110].

У таких умовах, коли ще не завершився зимовий наступ, Ставка видала директиву про планування весняної кампанії 1942 р. Всупереч позиції начальника Генерального Штабу Б. Шапошнікова, Й. Сталін вважав за необхідне не обмежуватися лише обороною, а ще навесні здійснити ряд наступальних операцій, серед яких важливе місце відводилось наступу на Україні – в районі Харкова та у Криму.

На спільній нараді ДКО та Ставки ВГК маршал Б. Шапошніков знову запропонував обмежитися стратегічною обороною. Особливо категорично він висловився проти планів наступальної операції на Південно-Західному напрямку. Проте, саме на наступі на цьому напрямку наполягав Й. Сталін. Врешті, незважаючи на заперечення Б. Шапошнікова, Г. Жукова, М. Вознесенського, він наполіг на прийнятті остаточного рішення, яке зводилось до проведення у травні великої наступальної операції на Південно-Західному напрямку силами Брянського, Південно-Західного та Південного фронтів та на ряді інших напрямків, в тому числі в Криму, під Ленінградом та в районі демонського виступу.

Проте події розгортались не так, як планувало вище радянське військово-політичне керівництво. Передусім на це вплинула катастрофа, якою врешті-решт закінчилась Барвенківсько-Харківська наступальна операція військ Південно-Західного фронту, яка почалась 12 травня 1942 р. Навколо цієї операції довгий час відбувалися тривалі суперечки. Воєнна рада Південно-Західного напрямку на чолі з С. Тимошенко та М. Хрущовим всупереч позиції Генштабу, наполегливо просила Ставку дозволити провести велику стратегічну операцію, плануючи в її ході розгромити противника та вийти на фронт Гомель, Київ, Черкаси, Миколаїв – інакше кажучи, планувався наступ величезного масштабу. На першому етапі обговорення Генеральний Штаб відхилив цю пропозицію. Але Й. Сталін, поступаючись на наполегливе прохання С. Тимошенко, все ж дозволив провести операцію, щоправда, обмеживши її масштаби, оволодінням лише районом Харкова. Вже 10 квітня план такої операції був представлений в Ставці ВГК. Незважаючи на заперечення Генштабу, Й. Сталін наказав операцію проводити, вважаючи це внутрішньою справою Південно-Західного напрямку.

Невдачі розпочалися з Криму. 8 травня 1942 р. противник прорвав оборону Кримського фронту на Керченському півострові і до 20 травня наніс його військам тяжку поразку. Командування фронту втратило управління військами. Втрати фронту склали 117 тис. чол. вбитими та пораненими, 350 танків, 3,5 тис. гармат та мінометів, до 400 літаків. Рештки військ були евакуйовані на Таманський півострів. У силу цього 19 травня 1942 року Ставка змушена була розформувати Кримський фронт (документ 286) [12, 209–210].

Втрата Керченського півострова різко погіршила становище Севастополя. Вже на початку червня, 17 армія під командуванням Э. Фон Манштейна змогла розпочати третій штурм, 4 липня 1942 р. Севастополь було повністю захоплено.

Але особливо важкі наслідки для всього південного крила радянсько-німецького фронту, які вкрай негативно позначились на подальшому ході всієї літньої кампанії 1942 р., в цілому мала Харківська катастрофа. Наступ Південно-Західного фронту спочатку розвивався успішно. Проте вже через кілька днів противник в ході зустрічної операції наніс радянським військам серію потужних контрударів (операція «Фредерікус-І») та оточив наступаюче угруповання, яке було націлене на Харків. У ході цих боїв командування Південно-Західного фронту зробило ряд грубих помилок: спочатку воно спізнилося із введенням у битву двох танкових корпусів, потім несвоєчасно віддало наказ припинити наступ, і нарешті, не здійснило належних заходів для деблокади оточених військ. У результаті операція завершилася катастрофою – втрати склали понад 270 тис. чол., 775 танків, 5 тис. гармат та мінометів [22].

26 червня Й. Сталін надіслав різку директиву Воєнній раді Південно-Західного фронту. Вона містила вкрай негативну оцінку дій командування фронту в Харківській операції. Однак при цьому основна провина за трагедію покладалася не на головне військове керівництво фронту, – тобто маршала С. Тимошенко та першого члена Воєнної ради М. Хрущова, а на начальника штабу фронту генерала І. Баграмяна (документ № 357) [12, 263–264]. Однак, при цьому повністю замовчувались помилки Ставки – і насамперед вперте небажання Й. Сталіна припинити операцію в момент, коли обстановка стала критичною.

Цінність цього документу особливо важлива з огляду на те, що перебіг воєнних дій весни-літа 1942 р. в Україні у радянській історіографії завжди висвітлювався кон'юнктурно, а, то і просто викривлено. Так, за хрущовської доби дослідники вказували на прорахунки Ставки та особисто Й. Сталіна, який вчасно не дозволив перейти до оборони, у наступний (брежнєвський) період провина покладалася на командування фронту та напрямку [11, 408], [18, 127]. Не висвітлювались належним чином і трагічні результати проведеної кампанії.

Як свідчать документи збірників, харківська трагедія різко погіршила всю стратегічну обстановку на південному крилі радянсько-німецького фронту. Після неї німецьке командування отримало змогу провести ще ряд наступальних операцій з метою послідовного нанесення поразок радянським військам на східному березі р. Сіверський Донець та західніше р. Оскол.

Отже, хоч вермахту не вдалося добитись бажаного, – нового масштабного оточення радянських з'єднань, вони були відтіснені на схід, завдяки цьому німецькі війська зайняли добрі висхідні позиції для нанесення нових ударів в Південно-Східному напрямку.

Лише на початку весни 1943 р., після перехоплення стратегічної ініціативи під Сталінградом, бойові дії в Україні розгорнулися з новою силою. Особливою наполегливістю відрізнялася Харківська наступальна операція військ Воронежського та частини сил Південно-Західного фронтів під кодовою назвою «Зірка» (документ № 28) [1, 33]. Одночасно війська Південно-Західного та Південного фронтів вели наступ у районі Донбасу, маючи кінцеве завдання вийти до Дніпра і захопити тут основні переправи у районах Запоріжжя та Дніпропетровська.

У представлених у збірниках документах доволі змістовно відображений хід наступальних операцій радянських військ: звільнення Харкова та інших великих міст, вихід на початку березня на рубіж Рильськ, Суджа, Лебедін, Опішня. Але найбільш цінним є те, що матеріали збірника цілком предметно вказують і причини того, чому закріпити досягнутий успіх не вдалося: армії, які втратили наступальні можливості, за вимогою Генштабу та командування фронту, які не змогли належно оцінити характер перегрупування ворожих військ, насамперед його танкових дивізій, продовжували наступ до Дніпра, поки не зазнали потужного контрудару ворога.

Відображено у документах й хід бойових дій в ході проведення ряду операцій на території Донбасу. В березні 1943 року наступ радянських військ розвивався тут, здавалось, успішно. Ставка вимагала від армій Південно-Західного фронту не допустити організованого відходу противника у напрямку Дніпропетровська та Запоріжжя і відкинути донецьке угруповання німецько-фашистських військ у Крим, ізолювавши його від решти військ на Україні (документ № 95) [1, 74]. Виконуючи це завдання, військам Південно-Західного фронту справді вдалося значно просунутися вглиб. Але незабаром обстановка різко погіршилась. Як свідчать документи – радянській розвідці не вдалося вчасно виявити зосередження противником великих бронетанкових та моторизованих сил для нанесення удару з півдня по арміям правого крила Південно-Західного фронту. До того ж перегрупування німецьких з'єднань групи армій «Південь», зокрема 40-го та 48-го танкових корпусів з району Красноармійська в напрямку Павлограда і Барвенково, командування Південного фронту сприйняло як залишення противником Донбасу та відведення своїх військ за Дніпро. Виходячи з такої оцінки обстановки, командуючий військами Південно-Західного фронту генерал Н. Ватутін 17 лютого 1943 р. прийняв необґрунтоване рішення продовжити наступ по всьому фронту з метою випередити противника у виході до Дніпра біля Дніпропетровську та Запоріжжя. Ставка затвердила це рішення командуючого (документ № 98) [1, 76].

Як наслідок, комунікації наступаючих військ, дуже розтяглися, розрив між передовими частинами та тилловими базами постачання боєприпасів та паливно-мастильних матеріалів

перевищував 300 км, а вщент поруйновані залізниці ще не були відновлені, підвезення вантажів здійснювався лише автотранспортом, дуже зношеним та малочисельним. Отже, незважаючи на успішний початок операцій, радянські війська не змогли повністю виконати намічені воєнно-політичним керівництвом завдання. Як видно з документів, основна причина – багаточисельні та серйозні прорахунки, допущені Верховним Головнокомандуванням та командуванням фронтів в оцінці можливостей наступаючих військ, неналежній роботі розвідки і в аналізі обстановки, що в свою чергу призвело до прийняття помилкових рішень. Про це переконливо свідчить зміст низки документів Ставки ВГК та Генерального штабу, вміщених у збірнику (документ № 101 [1, 77–79], документ 105 [1, 79–80]).

Тим часом противник підготував контрнаступ на харківському напрямку та на Донбасі, з тим, щоб зупинити просування радянських військ та спробувати повернути втрачену ініціативу. Енергійний удар тимчасово переважаючого в силах та засобах противника виявився неочікуваним для наступаючих на широкому фронті, по напрямкам, що розходяться, та неготових до відсічі радянських військ. Більше того, як видно з цілого ряду, представлених в збірниках, документів, командування Південно-Західного фронту і після цього продовжувало помилково оцінювати контрнаступ противника лише, як прикриття відходу головних сил групи армій «Південь» з Донбасу до Дніпра. Військам фронту було наказано продовжувати наступ. В результаті німцям вдалося відкинути з'єднання правого крила Південно-Західного фронту за р. Сіверський Донець та вийти в тил наступаючим військам Воронезького фронту. Для організації відбиття ворожого контрнаступу сюди було терміново направлено, як представника Ставки ВГК, начальника Генштабу О. Василевського. Ворога врешті було зупинено, але радянські війська зазнали в цих боях великих втрат та змушені були перейти до оборони.

Висновки. Таким чином, введення до наукового обігу нових документів та матеріалів, вміщених у серії збірників дає можливість суттєво розширити джерельну базу з вивчення подій Другої Світової війни на території України та здійснити належне дослідження цього періоду. Особливо цінною є інформація про проведення важливих стратегічних операцій, а також висвітлення труднощів та прорахунків в оперативному керівництві військами під час оборони. Необхідно спеціально зазначити, що в колекції є документи радянських урядових та військових структур, зокрема Державного Комітету Оборони СРСР, Ставки Верховного Головнокомандування, Народного Комісаріату Оборони, Генерального Штабу, командування фронтів та армії.

Список використаної літератури

1. Супруненко М. И. Украина в Великой Отечественной войне. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва : ТЕРРА, 1999. – Т. 16 (5–3). Ставка ВГК. 1943 г. – 360 с.
2. Супруненко М. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза / М. И. Супруненко. – Киев : Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
3. Гак Д. Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні / Д. Гак // Вісті Академії наук УРСР. – Київ, 1946. – № 4. – С. 5–9.
4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Киев : Издательство политической литературы Украины, 1975. – Т. 1 (июнь – ноябрь 1942 гг.). – 540 с.
5. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – Київ : Альтернативи, 1999. – 336 с.
6. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941 – 1945 г.) : документы / сост. В. Дробкин. – Москва : Политиздат, 1970. – 320 с.
7. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Історіографія // Новітня історія України (1900–2000) : підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – Київ : Вища школа, 2000. – С. 329–338.
8. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва : ТЕРРА, 1997. – Т. 23 (12–1). Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. 1941 г. – 328 с.
9. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (Историографический очерк). – Москва: Политиздат, 1973. – 262 с.
10. История Второй мировой войны. 1939–1945: в 12 т. / ред. кол. А. А. Гречко. – Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1975. – Т. 6. Коренной перелом в войне. – 517 с.
11. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. – Москва :

- Воениздат, 1961. – Том 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – 682 с.
12. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва: ТЕРРА, 1996. – Т. 16 (5–2). Ставка ВГК. 1942 г. – 624 с.
 13. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва: ТЕРРА, 1997. – Т. 13 (2–3). Приказы народного комиссариата обороны СССР 1943–1945 гг. – 456 с.
 14. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва: ТЕРРА, 1996. – Т. 16 (5–1). Ставка ВГК. 1941 г. – 448 с.
 15. Вронська Т. В. Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – Київ, 2010. – №13. – С. 185–201.
 16. Жуков Г. К. Спогади і роздуми : у 2 т. / Г. К. Жуков. – Київ : Політвидав України, 1990. – Т. 2, 2-е вид., доп. – 496 с.
 17. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. – Москва: Воениздат, 1963. – Том 5. Победоносное окончание войны с фашистской Германией. Поражение империалистической Японии (1945 г.). – 652 с.
 18. История Второй мировой войны. 1939–1945 : в 12. т. / ред. кол. А. А. Гречко. – Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1975. – Т. 5. Провал агрессивных планов фашистского блока. – 510 с.
 19. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – Київ, 2004. – №5. – С. 3–16.
 20. Золотарев В. А. Проблемы изучения истории Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2.
 21. Лисенко О. Є. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр. : монографія / В. Грицюк, О.Є. Лисенко, Р. Пилявець, С. Сидоров. – Київ: Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняховського ; Ін-т історії України НАН України. – 2015. – 508 с.

References

1. Suprunenko M. I. (1999). Ukraine in the Great Patriotic War. Russian Archive: Great Patriotic War. Moscow. TERRA. T. 16 (5 – 3) (in Russ.)
2. Suprunenko M.I. (1956). Ukraine in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Kyiv. Gospolitizdat of the Ukrainian SSR (in Russ.)
3. Gak D. (1946). The main tasks of the work of the Commission on the history of the war in Ukraine. Kyiv. No. 4 (in Ukr.)
4. The Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union. (1975). Kyiv. Volume 1 (June - November 1942) (in Russ.)
5. Koval M.V. (1999). Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945). Kyiv (in Ukr.)
6. The Communist Party in the Great Patriotic War (June 1941–1945): documents. (1970). Comp. V. Drabkin. Moscow (in Russ.)
7. Ukraine during the Second World War (1939-1945): Historiography. Modern History of Ukraine (1900–2000). Textbook. (2000). A.G. Slyusarenko, V.I. Gusev, V.P. Drozhzhin and others. Kyiv. High school (in Ukr.)
8. Russian Archive: Great Patriotic War. (1997). Under. total ed. V. A. Zolotareva. Moscow. TERRA. Volume 23 (12–1). General Staff during the Great Patriotic War. 1941 (in Russ.)
9. The CPSU – the inspirer and organizer of the victory of the Soviet people in the Great Patriotic War (Historiographical essay). (1973). Moscow, Politizdat (in Russ.)
10. History of the Second World War. 1939–1945: in 12. vol. (1975). Ed. count A. A. Grechko. Moscow. Military publishing house of the USSR Ministry of Defense. Volume 6. A radical change in the war (in Russ.)
11. History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945. : in 6 vol. (1961). Moscow. Military publishing. Volume 2. Reflection by the Soviet people of the treacherous attack of Nazi Germany on the USSR. Creation of conditions for a radical change in the war (June 1941 - November 1942) (in Russ.)
12. Russian Archive: Great Patriotic War. (1996). Under. total ed. V. A. Zolotareva. Moscow. TERRA. Volume 16 (5–2). V GK rate. 1942 (in Russ.)
13. Russian Archive: Great Patriotic War. (1997). Under. total ed. V. A. Zolotareva. Moscow. TERRA. Volume 13 (2–3). Orders of the People's Commissariat of Defense of the USSR 1943–1945 (in Russ.)
14. Russian Archive: Great Patriotic War. (1996). Under. total ed. V. A. Zolotareva. Moscow. TERRA.

- Volume 16 (5–1). VGK rate. 1941 (in Russ.)
15. Vronska T.V. (2010). Specific forms and methods of struggle of Soviet partisans on the territory of occupied Ukraine. Kiev. Pages of military history of Ukraine. №13 (in Ukr.)
 16. Zhukov G.K. (1990). Memories and reflections: in 2 vols. Kiev. Political Publishing House of Ukraine. Vol. 2, 2nd ed., Ext. (in Ukr.)
 17. History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945. : in 6 vol. (1963). Moscow. Voenizdat. Volume 5. The victorious end of the war with Nazi Germany. Defeat of imperialist Japan (1945) (in Russ.)
 18. History of the Second World War. 1939–1945: in 12. vol. (1975). Moscow. Military publishing house of the USSR Ministry of Defense. Vol. 5. The failure of the aggressive plans of the fascist bloc (in Russ.)
 19. Lysenko O.E. (2004). World War II as a subject of scientific research and a phenomenon of historical memory. Kyiv. Ukrainian Historical Journal. №5 (in Ukr.)
 20. Zolotarev V.A. (2000) Problems of studying the history of the Great Patriotic War. New and recent history. №2 (in Russ.)
 21. Lysenko O.E. (2015) Strategic and frontline operations on the territory of Ukraine in 1943–1944: monograph. Kyiv. Nat. University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky; Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (co-author) (in Ukr.)

CHUMAK Stanislav, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Operations Management of Airborne Assault Troops and Marines of the Military Academy (Odesa), e-mail: Stanislav-258@ukr.net

COVERAGE OF COMBAT ACTIONS OF THE SECOND WORLD WAR ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE COLLECTION “RUSSIAN ARCHIVES: GREAT PATRIOTIC WAR”

Abstract. Introduction. *The proposed article reveals the main difficulties faced by researchers in studying the events of World War II in Ukraine. Namely, how objectively the factual basis of this period was formed. Therefore, the use of new documents allows to overcome the one-sidedness in the coverage of the complexity of hostilities in Ukraine. In this special place may be occupied by the use, still virtually unknown to researchers, the materials of the collections “Russian Archive. Great Patriotic War”, which contains many unique documents directly related to the planning and course of hostilities in Ukraine.*

Historical works and materials on the history of the Second World War in Ukraine, which were created in Soviet times, do not provide adequate coverage of hostilities, the military-political command of the Red Army and the main political board and many other key moments of this period. Party and state institutions were the monopoly customers for all literature on the history of the war. Documents about the war were distorted during the war. The myth of 10 Stalinist coups is convincing evidence. Many aspects of the documents of the State and the General Staff of the Russian Armed Forces related to the planning and implementation of defense and offensive operations in Ukraine allow us to trace the main causes of Red Army failures in the campaigns of 1941-1942, as well as Of Ukraine. Their main goal was to demonstrate the crimes of the Nazis and the heroism of the Red Army. Instead, the illiterate, and sometimes just criminal, orders of the Soviet command at the beginning of the war were deliberately ignored.

In addition, historians were quite transparently forbidden to touch on many important issues, ie research topics were strictly regulated by official censorship. This was primarily due to the fact that in this way the official circles hid from the public the full truth about the war. The use of any facts with a minus sign was prohibited. The work of historians was severely dependent on official interpretations of certain events, the role of researchers was often reduced to commenting and the ability to illustrate positive results, successes and victories. In addition, Ukrainian historiography was not independent, it developed and existed exclusively in the all-Union party-Soviet channel. It should be noted that this collection of documents was published in a very short time at the end of the perestroika in the conditions of a certain pluralism of the decrepit Soviet regime. But even at that time it was printed in a very small circulation.

Analysis and study of virtually unknown sources, which were published in the post-Soviet period and are now classified as “secret”, gives a unique opportunity for modern scientists to objectively reproduce the events of World War II in Ukraine.

Purpose. *The aim of the article is a detailed study of the documents and materials of the collections of the series “Russian Archive. Red Series” and analysis of the information covered in them in order to obtain more objective facts directly related to the planning and course of hostilities*

in Ukraine. In order to carefully study the key aspects of large-scale and tragic events of World War II, which took place in Ukraine. In Soviet times, archival documents illustrated the official paradigm of interpretation of the events of World War II in Ukraine.

Results. The result of the study is the opportunity to obtain a more complete and objective coverage of the events of World War II in Ukraine thanks to, still virtually unknown researchers, unique materials from the series "Russian Archive. Red Series".

Originality. The scientific novelty of the research results is that the formation and publication of the publication in the early 90's, thanks to the energy and perseverance of O. Yakovlev is extremely important for researchers, and allows to more accurately recreate the extremely tragic period of World War II. This is especially important given that due to negative for democracy and pluralism views of the development of domestic political processes in the Russian Federation, access to them for researchers, as in the days of totalitarianism is closed again. Collections of a series of documents "Russian Archive. The Red Series" allows modern researchers to give an objective assessment of this period, to trace the true nature of hostilities, the efficiency of the reaction of the Soviet military and political leadership to the changes taking place on the fronts.

Conclusion. Thus, the inclusion in the scientific circulation of new documents and materials contained in a series of collections makes it possible to significantly expand the source base for studying the events of World War II in Ukraine and to conduct an objective study of this period. Of particular value is information on important strategic operations, as well as highlighting difficulties and miscalculations in the operational management of troops during defense. It should be noted that the collection includes documents of Soviet governmental and military structures, including the USSR State Defense Committee, the Supreme Command, the People's Commissariat of Defense, the General Staff, the Front Command and the Army.

Key words: Second World War, source base, Ukrainian-Soviet historiographical heritage, General Staff, Rate of the Supreme Command, "Russian archive. Red Series".

Одержано редакцією 24.03.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94(477-22):070.48(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-40-44

ГОЦЛОВСКИ Яцек Цезарій,

аспірант кафедри археології та

спеціальних галузей історичної науки

Черкаського національного університету

ім. Б. Хмельницького,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4640-7135>,

e-mail: visnukistoria@ukr.net

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ЩОДО ЗАСНУВАННЯ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН»

У статті аналізуються передумови створення на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького селянознавчого журналу «Український селянин», розглядаються заходи щодо організації його видання. Констатується, що університет у 1990-х рр. став важливим осередком дослідження аграрної історії України. Зокрема, було започатковано проведення всеукраїнських симпозіумів з аграрної історії, почали діяти науково-дослідний інститут селянства, товариство істориків-аграрників, побачила світ низка монографій та статей науковців університету.

Аргументується висновок про те, що «Український селянин», діяльність якого складає специфічний розділ вітчизняної історіографії, зробив вагомий внесок у розробку важливих аспектів історії українського селянства.

Ключові слова: аграрна історія, українське селянство, наукове видання, редколегія, публікація

Постановка проблеми. У складному і різноплановому процесі наукового переосмислення багатовікової історії українського селянства важливу роль відіграють фахові періодичні видання. Серед них вирізняється журнал «Український селянин» – спеціалізований науковий часопис, тематика якого повністю присвячена висвітленню аграрної історії України від найдавніших часів до сучасності.

Журнал за понад два десятиліття перебування у науковому інформаційному просторі, утвердив себе як провідне фахове видання України з проблем аграрної історії. На сторінках журналу публікуються селянознавчі студії, автори яких акцентують увагу на актуальних проблемах аграрної історії України різних хронологічних періодів. Значна частина апробованих у часописі публікацій, стала не лише основою для майбутніх монографічних видань, а й нерідко визначає напрями наукових досліджень.

Незважаючи на вагомий внесок журналу у розбудову аграрної історії України, за час його існування в працях з історії історичної думки про нього майже не згадується. Ще не був предметом спеціального наукового дослідження і сам процес становлення та функціонування часопису.

З огляду на це важливе значення для подальшого розвитку аграрної історії України матиме співставлення сформульованих на сторінках журналу поглядів істориків на різних етапах історіографічного процесу, виявлення тенденцій у поглибленні розробки окремих аспектів аграрної історії дасть можливість оцінити стан її вивчення українськими вченими, окреслити перспективи подальших наукових досліджень.

Звідси випливає також **мета статті**, яка полягає в характеристиці ступеня розробки проблем аграрної історії України на сторінках журналу «Український селянин» і визначення його місця і ролі у розвитку історіографії цієї важливої частини української історії.

Аналіз досліджень і публікацій. Передумов створення журналу «Український селянин» та особливостей його редакційної політики у наукових працях торкалися окремі дослідники лише дотично і стосовно перших його номерів. Зокрема, В.В. Гоцуляк розглядав висвітлення у журналі аграрної історії в іменах [1, 87–90], О.А. Бундак – аграрної реформи 1861 р. [2, 25–32], О.А. Житков – аграрних проблем періоду 1917–1918 рр. [3, 230–241], О.М. Тараненко – аграрної політики П. Скоропадського [4, 39–44].

Виклад основного матеріалу. Зі здобуттям Україною державної незалежності глибокі реформи відбулися не тільки у всіх сферах суспільного та економічного життя держави, а й у методологічних підходах щодо оцінки науковцями історичних процесів, подій і явищ. Перед вченими-істориками відкрилися нові перспективи дослідження актуальної проблематики, розробка якої раніше була б неможлива, а також введення до наукового обігу невідомих документальних джерел.

Сповна це стосувалося й аграрної історії, у тому числі й історії українського селянства. Одним із осередків науково-дослідницької роботи у цьому напрямку в середині 1990-х рр. стає Черкаський державний (з 2003 р. – національний) університет імені Богдана Хмельницького, де на той час започатковувалася наукова історична школа з вивчення селянської проблематики. Науковцями університету активно ведуться селянознавчі студії – з-під їх пера виходять монографії та публікації, захищаються дисертаційні роботи, присвячені історії українського селянства. Зокрема, у 1993 р. побачила світ ґрунтовна монографія А. Г. Морозова з проблем історії кредитної сільськогосподарської кооперації в Україні [5], а у 1994 р. за темою «Кредитна сільськогосподарська кооперація в Україні 1921–1929 рр.» він захистив дисертацію доктора історичних наук [6].

З ініціативи науковців університету на Черкащині стали проводитись наукові та науково-практичні заходи, які привертали все більшу увагу істориків-аграрників і сприяли об'єднанню наукових сил не тільки регіону, а й України. У цьому контексті важливе значення мало проведення на Черкащині першого Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, який відбувся у жовтні 1996 р. У ньому взяли участь вчені Інституту історії України НАН України, дослідники з Києва, Харкова, Донецька, Львова, Запоріжжя, Сімферополя, Ужгорода, Чернівців, Івано-Франківська, Черкас, Умані та інших міст України. Матеріали симпозіуму були видані окремим збірником, що вийшов у двох частинах.

На Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії були визначені основні пріоритети дослідження аграрної історії України в нових умовах, у тому числі йшла мова про вироблення сучасної концепції об'єктивного відображення сутності складних процесів, які відбувалися в українському селі на різних етапах його історії, зміну методологічних орієнтирів наукового пошуку [7, 4]. Усі наступні симпозіуми відбувалися на Черкащині, привертаючи до все більшу увагу наукової спільноти і згуртовуючи навколо себе дослідників аграрної історії.

Консолідації селянознавчих досліджень сприяло створення Наукового товариства істориків-аграрників, яке виникло як громадська організація при Черкаському державному університеті імені Богдана Хмельницького 19 лютого 2000 р. Головою товариства та його виконавчого органу (ради) було обрано А.Г. Морозова. Засновниками товариства стали також І. Й. Дарієнко, С.В. Корновенко, Р.Д. Лях, В.І. Марочко, В.М. Мельниченко, Ю.П. Присяжнюк, І.А. Фареній, А.Ю. Чабан, А.М. Шатохін. Згідно зі статутом, товариство набуло статусу юридичної особи і позиціонувало себе як «громадська наукова самоврядна неприбуткова організація, яка об'єднує на добровільних засадах вчених істориків, наукових працівників, трудові колективи сільськогосподарських підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності» [8, 9].

Одним із визначальних кроків щодо активізації історико-аграрних досліджень та їх інституалізації на загальнодержавному рівні стало створення у 2000 р. на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Науково-дослідного інституту селянства. Угода про це була підписана 10 жовтня 2000 р. директором Інституту історії України НАН України, академіком В. А. Смолієм, головою Черкаської обласної державної адміністрації В. Л. Лук'янцем, ректором університету А. І. Кузьмінським та головою ради товаровиробників сільського господарства В. Н. Тарохтієм.

У підписаній угоді зазначалося, що «з необхідністю розширення й поглиблення наукових досліджень в галузі аграрної історії України, координації наукових пошуків по даній тематиці, активізації зв'язків академічної науки з вузівською, враховуючи давні землеробські традиції Черкащини, високий рівень розвитку сільськогосподарського виробництва, освіти, духовної культури Шевченкового краю, а також з огляду на те, що в Черкаському державному університеті імені Б. Хмельницького нагромаджено значний досвід у проведенні наукових зібрань – конференцій, симпозіумів з проблем селянознавства, наявність плідного досвіду наукової роботи в галузі вивчення державотворчих процесів Центром дослідження історії Середнього Подніпров'я, договірні сторони – Інститут історії України Національної академії наук України, Черкаська обласна державна адміністрація, Черкаський державний університет імені Б. Хмельницького, рада товаровиробників сільського господарства – складають цю Угоду про створення на базі університету Науково-дослідного інституту селянства, датуючи започаткування його роботи 1 листопада 2000 р.» [9].

Здійснені організаційні заходи щодо об'єднання і координації зусиль наукової громадськості, державних та академічних інституцій стали добрим підґрунтям для розроблення і реалізації спільних науково-дослідних, просвітницьких та інших проєктів, піднесення суспільного інтересу до проблем українського села та дослідження аграрної історії. При цьому все нагальнішою ставала потреба у започаткуванні видання, яке б спеціалізувалося на висвітленні аграрної історії України та проблем українського села.

На початку 2000-х рр. розпочалася підготовча робота зі створення такого видання. Зібрані і відредаговані матеріали першого номера видання було підписано до друку 27 грудня 2000 р. А 25 січня 2001 р. Вчена рада Інституту історії України НАН України прийняла рішення про видання журналу «Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства», зазначивши засновником журналу Інституту історії України НАН України. До редколегії журналу, перший номер якого датується 2001 р., входили відомі історики, переважно аграрники: С. В. Кульчицький (відповідальний редактор), С. В. Корновенко (відповідальний секретар), В.В. Калініченко, А. І. Кузьмінський, Р.Д. Лях, В.І. Марочко, А. Г. Морозов (заступник відповідального редактора), П. П. Панченко, А. Ю. Чабан.

Перший номер журналу, як і усі наступні, вийшов на 96 сторінках формату А-4. У журналі було вміщено 28 публікацій. Їх автори – науковці з Києва, Черкас, Донецька, Львова, Дніпропетровська, Житомира, Херсона, Кам'янця-Подільського. Вже з першого номера журнал мав тематичну рубрикацію, яка в наступному удосконалювалася з врахуванням актуальності дослідницьких напрямів. Про тематичну палітру першого номера «Українського селянина» можна судити з назв рубрик: «Українське селянство і тоталітаризм», «Проблеми історіографії українського селянства», «Проблеми сільського господарського виробництва та аграрної політики в українському селі», «Національні аспекти аграрних відносин», «Проблеми селянської самоорганізації», «Духовний світ українського селянства», «Поміщики України; маловідомі сторінки життя», «Проблеми сучасного села» [10].

Починаючи з № 4 (2002 р.) у вихідних даних журналу окрім Інституту історії України НАН України засновником значиться Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького (рішення Вченої ради університету від 5 березня 2002 р.). У вихідних даних надалі також зазначалося, що видання здійснюється за організаційної підтримки Наукового товариства істориків-аграрників та Науково-дослідного інституту селянства [11].

За час, що минув з виходу першого номера журналу «Український селянин», помітно удосконалилося його змістове наповнення, рівень підбору і редагування матеріалів, розширилася географія авторів, редколегія поповнювалася відомими вченими – дослідниками аграрної історії. Постановами Президії ВАК України від 12.06.2002 р. № 1-05/6 та від 22.10.2010 р. за № 1-05/8, Наказом МОН України від 22.12.2015 р. № 1328 журнал внесено до переліку фахових видань із історії. Ще одним підтвердженням наукової репутації видання стало внесення його до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (ICV2014:33.04) у березні 2016 р.

Принагідно варто зазначити, що постійно виданню журналу сприяє почесний голова асоціації «Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району» П.Г. Душейко та керівництво корпорації «Дніпро» в особі О. П. Душейка і А. П. Душейка [12].

Висновки. Таким чином, передумовами заснування «Українського селянина» стала активна робота з дослідження історії українського селянства, яка здійснювалася в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького у другій половині 1990-х рр., закладаючи підвалини наукової школи з цієї проблематики. З розширенням масштабів дослідницької роботи постала нагальна потреба у періодичному науковому виданні селянознавчого спрямування. Логічним завершенням низки організаційних заходів стало прийняття рішення про заснування спеціалізованого наукового видання «Український селянин», яке почало виходити у 2001 р.

Список використаної літератури

1. Гоцуляк В.В. Аграрна історія в іменах на сторінках «Українського селянина» / В. В. Гоцуляк // Український селянин. – Вип. 10. – 2006. – С. 87–90.
2. Бундак О.А. Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина» / О. А. Бундак // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 2010. – Вип. XVIII.
3. Житков О.А. Висвітлення проблематики аграрної історії 1917–1918 рр. на сторінках наукового видання «Український селянин» / О.А. Житков // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Вип. 13. – Серія: Історичні науки. – 2010. – С. 230–241.
4. Тараненко О.М. Аграрна політика П.Скоропадського на сторінках «Українського селянина» / О. М. Тараненко // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. – Т.104. – Вип. 91. – 2009. – С. 39–44.
5. Морозов А. Г. Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу НЕПу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 275 с.
6. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація в Україні 1921–1929 рр. : автореф. дис. ...докт. іст. наук. / А. Г. Морозов. – Київ, 1994. – 40 с.
7. Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – К: Стиль, 1996. – Ч. 1. – 96 с.
8. Бондар В. В. Наукове товариство істориків-аграрників / В. В. Бондар // Український селянин. – Вип. 12. – 2010. – С. 8–10.
9. Науково-дослідний інститут селянства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cdu.edu.ua/pidrozdzili/naukovi-pidrozdzily/naukovo-doslidnyi-institut-selianstva.html>.
10. Український селянин. – Вип. 1. – Черкаси, 2001. – 96 с.
11. Український селянин. – Вип. 4. – Черкаси, 2002. – 130 с.
12. Журнал «Український селянин» увійшов до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cdu.edu.ua/news/ukrainskyi-selianyn-uviihovo-do-mizhnarodnoi-naukometrychnoi-bazy-index-copernicus.html>.

References

1. Hotsuliak V.V. (2006). Agrarian history in names on the pages of «Ukrainian Peasant». *Ukrainskyi selianyn (Ukrainian Peasant)*. 10, (in Ukr.).
2. Bundak O.A. (2010). Peasant reform of 1861 in the pages of «Ukrainian Peasant». *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries.)* XVIII, (in Ukr.).
3. Zhytkov O. A. (2010). Coverage of the problems of agrarian history of 1917–1918 in the pages of the scientific publication «Ukrainian Peasant». *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. (Scientific notes of Kirovohrad State Pedagogical University of Volodymyr Vinnichenko)* 13, (in Ukr.).
4. Taranenko O.M. (2009). P. Skoropadsky's agrarian policy on the pages of «Ukrainian Peasant». *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. P Mohyly. (Scientific works of the Black Sea State University of P Mohyly)*. 104(91). (in Ukr.).
5. Morozov A.G. (1993). Village and money: Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP. Cherkasy: NDITEHIM, (in Ukr.).
6. Morozov A.G. (1994). Credit agricultural cooperation in Ukraine 1921–1929. (in Ukr.).
7. Proceedings of the All-Ukrainian Symposium on Agrarian History (1996). 1, (in Ukr.).
8. Bondar V.V. (2010). Scientific Society of Agrarian Historians. *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian Peasant)*. 12, (in Ukr.).
9. Research Institute of the Peasants (2021). Retrieved from. <https://cdu.edu.ua/pidrozdili/naukovi-pidrozdili/naukovo-doslidnyi-instytut-selianstva.html> (in Ukr.).
10. *Ukrainskyi selianyn* (2001). (Ukrainian peasant). 1, (in Ukr.).
11. *Ukrainskyi selianyn* (2001). (Ukrainian peasant). 4, (in Ukr.).
12. The journal «Ukrainian Peasant» entered the international scientometric database Index Copernicus (2021). Retrieved from. <https://cdu.edu.ua/news/ukrainskyi-selianyn-uviihshov-do-mizhnarodnoi-naukometrychnoi-bazy-index-copernicus.html> (in Ukr.).

GOCLOWSKI Jacek, graduate student of National University Cherkasy Bohdan Khmelnytsky the Department of Archeology and special branches of history science,
e-mail: visnukistoria@ukr.net

PREREQUISITES AND ORGANIZATIONAL MEASURES FOR THE ESTABLISHMENT OF THE MAGAZINE “UKRAINIAN PEASANT”

Introduction. The article analyzes the prerequisites for the creation the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy peasant journal “Ukrainian Peasant”, considers measures to organize its publication. It is stated that the university in the 1990's became an important center for the study of agricultural history of Ukraine. In particular, all-Ukrainian symposia on agrarian history were launched, a peasant research institute, a society of agrarian historians were established, and a number of monographs and articles by university scientists were published.

The purpose of the article, which is to characterize the degree of development of the problems of agrarian history of Ukraine in the pages of the magazine “Ukrainian Peasant” and determine its place and role in the development of historiography of this important part of Ukrainian history.

Results. Ukraine's independence was marked by profound reforms not only in all spheres of social and economic life of the state, but also in methodological approaches to the assessment of historical processes, events and phenomena by scientists. Historians have opened up completely new prospects for the study of topical issues, the development of which would previously be impossible, as well as the introduction into scientific circulation of unknown documentary sources.

Conclusion. Thus, the preconditions for the founding of the Ukrainian Peasant were active work on the history of the Ukrainian peasantry, which was carried out at the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy in the second half of the 1990s, laying the foundations of a scientific school on this issue. With the expansion of the scope of research work there was an urgent need for a periodical scientific publication of peasant studies. The logical conclusion of a number of organizational measures was the decision to establish a specialized scientific publication “Ukrainian Peasant”, which began publishing in 2001.

Key words: agrarian history, Ukrainian peasantry, scientific publication, editorial board, publication.

Одержано редакцією 19.05.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 101:821.581-312.9'06 (045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-45-54

КРЕТОВ Павло Васильович,кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2593-3731>, e-mail: ataraksia@ukr.net,**КРЕТОВА Олена Іванівна,**кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри слов'янської філології, зарубіжної літератури та методики навчання Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3947-4479>, e-mail: ekretova@ukr.net

ІСТОРІЯ МАЙБУТНЬОГО ЯК ФУТУРОЛОГІЯ В ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ КИТАЙСЬКОЇ ФАНТАСТИКИ

У статті розглянуто історичні, філософські та ідеологічні імплікації концепту історії майбутнього в контексті розвитку сучасної китайської фантастичної літератури. Історію майбутнього інтерпретовано як концептуальний інструмент впливу на культуру та масову свідомість у контексті трансформацій сучасних історії та історіографії. Фантастичну літературу розглянуто як розгортання соціальних очікувань у сфері масової культури та колективної свідомості. Китайський фантастичний дискурс інтерпретовано не лише як частину літератури та культури, але і як необхідний структурний елемент ідеологічних конструкцій і підставу формування історичного знання в сучасному медіапросторі. Підкреслено амбівалентний характер інструментального гуманізму новітньої китайської фантастики та її спорідненість з ідеологією трансгуманізму. Особливу увагу приділено фантастичному дискурсу як простору формалізації негативних соціальних, екологічних і безпекових очікувань. Обґрунтовано присутній зв'язок особливостей сучасної китайської фантастичної літератури з міфологізмом колективної родової свідомості, притаманний східній традиції назагал. Формалізовано етичну й онтологічну амбівалентність ідеологізованого підходу до історії як історії майбутнього. Також вказано на парадоксальний характер футурологічної прогностики в новітньому китайському фантастичному дискурсі, пов'язаний з критикою західного антропоцентризму, яка може обумовлювати обґрунтування переваги тотального підходу до соціальної реальності та девальвацію фундаментальних гуманістичних цінностей.

Ключові слова: історія майбутнього, дискурс, фантастика, сучасна китайська література, філософія історії, футурологія, ідеологія.

«... людська цивілізація пройшла через безліч важких випробувань, перш ніж розвинулася в майже ідеальне демократичне суспільство; але варто людям вийти в космос – і в соціальному плані вони відкотяться назад»
(Лю Цісинь «Вічне життя смерті» 2010)

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток сучасної китайської цивілізації є безсумнівним, і до нього прикуто пильну увагу всього світу – як на рівні геополітичних, економічних, соціальних, технологічних його аспектів, так і на рівні тих викликів, які він продукує для сучасної футурології. Не викликає також сумнівів і те, що цей розвиток є цілком амбівалентним у всіх згаданих площинах, що, на нашу думку, визначається фундаментальною суперечністю чи то парадоксом, пов'язаним з формами асиміляції тезаурусу концептуальних смислів умовного Заходу умовним Сходом (Китай) та когнітивними й ментальними деформаціями, цим обумовленими. Маємо на увазі насамперед колективний, груповий, родовий характер китайських масової та індивідуальної свідомості, традиційний прагматизм

(у варіанті кодифікованого практицизму) поведінкових моделей і ціннісних орієнтацій та ідеологізованість картини світу, які, асимілюючи архетипи культури та концептуальні блоки західного опису реальності, певним чином їх трансформують. У цьому сенсі принагідний розгляд концепції історії майбутнього (далі – ІМ) у дискурсі китайської фантастичної літератури може продемонструвати межі «колективної уяви» (Ч. Тейлор) чи мотиви, образи і страхи колективного й індивідуального безсвідомого, а також межі застосування методологічного апарату історії стосовно футурології. Тотальний підхід до соціальної реальності та проблем людської цивілізації характеризує сучасну китайську фантастику як своєрідну сферу корекції колективної свідомості. І в цьому сенсі, на відміну від західної традиції, сучасна китайська фантастика іманентно ідеологізована, оскільки претендує на запровадження регулятивів діяльності людства в цивілізаційному масштабі. Власне йдеться про стару колізію між західним індивідуалізмом, який ініціює рух і розвиток від людини як соціальної та інтелектуальної монади й колективною свідомістю Сходу, яка апелює до соціальної уніфікації і логіки взаємодії спільнот як великих груп – культур і цивілізацій. Так чи інакше, розгляд філософського та ідеологічного змісту трилогії «Пам'ять про минуле Землі» (2006-2010) найпопулярнішого в Китаї та на Заході китайського автора видається актуальним, оскільки його творчість формує громадську opiniю [1].

Метою статті є з'ясування кореляції між рецепцією в традиціях Сходу та Заходу майбутнього в межах наукового та соціокультурного наративу, а також зміст концепції історії майбутнього у контексті розвитку сучасної футурології.

Під час підготовки статті бралися до уваги тенденції глобалізму та міфологізму в сучасній китайській культурі [2].

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематику, дотичну до теми нашого дослідження, розглядали В. Масненко, Д. Кобелева, В. Окорочова, Н. Годзь, Є. Доманська (E. Domanska), Д. Стейлі (D. J. Staley), З. Саймон (Z. Simon), М. Тамм (M. Tamm), Ван Юе (Yue Wang), В. Данн (W. Dunn) Н. Кірносова, Є. Гобова, О. Гандзюк, У Сяоя (Xiaoxia Wu), Є. Торчинов, М. Титаренко, В. Малявін, О. Телестакова та ін.

Історія майбутнього та футурологія. Концепція ІМ відома в західній філософії історії та історіографії з другої половини ХХ ст. як вияв глобалістичних тенденцій розвитку цивілізації [3]. При цьому розгляд історії як системи дескрипцій, наративу, притаманний ідеї розвитку як перманентної еволюції, архетипічно може бути реконструйований як у традиціях Заходу (Гесіод, Полібій, Платон, Аристотель), так і Сходу (Чарвака, Санкх'я, Мен-цзи, Чжуан-цзи). У масовій культурі термін та його базовий концептуальний зміст виникає завдяки Дж. В. Кемпбеллу-молодшому (часопис «Astounding Science Fiction», 1941) принагідно до циклу творів Р. Хайнлайна «Історія майбутнього». Футурологія та прогностика взяли до уваги це концептуальне розширення проблемного поля історії, але історія філософії та історіографія звертаються до наративних схем історії майбутнього лише наприкінці ХХ ст., коли постало питання про те «що, якби історики поширили б процес історичного мислення на предметну область майбутнього? Історики б порушили один з найжорсткіших професійних бар'єрів. /.../ З точки зору методології більшість істориків відкидає розгляд минулого як спосіб прогнозування майбутнього» [4, 72]. Д. Стейлі стверджує, що «сценарний» (тобто, у нашому контексті – наративний) підхід до історії й історичного мислення спирається на розуміння того, що сценарій чи оповідь про майбутнє є аналітичним актом інтерпретації даних, що полегшує вихід за межі позірної пастки фактуальності і безпосередній розгляд актуальних тенденцій розвитку цивілізації. Учений розглядає такі базові сценарії майбутнього: а) корпоративний світ (Corporations Rule); б) криптоанархічний світ (Crypto-Anarchy); в) екоіпоічний світ (Third-Sector Ecotopia). Цікаво, що в цьому контексті вже класичні футурологічні роботи Е. Тоффлера («Шок майбутнього», 1970) й А. Азімова («Вибір катастроф», 1979) парадоксальним чином корелюють з роботою амбівалентного сучасного історика Ю.Н. Харарі «Номо Деус: За лаштунками майбутнього» (2015) якраз на рівні концептуального аналізу сценаріїв майбутнього. Тобто йдеться про розгляд філософської проблематики (досвід, свідомість, етика, соціокультурні структури цивілізації тощо) на тлі гіпотетичних сценаріїв розвитку майбутнього, побудова яких спирається на історичне мислення як таке, що за замовчуванням здійснює масштабування розгляду минулого, сучасного та майбутнього як певної процесуальної єдності. На нашу думку, це свідчить про

значний евристичний потенціал концепції ІМ саме у зв'язку зі стрімкими соціокультурними змінами, пов'язаними насамперед з інформаційно-комунікаційними технологіями, трансформаціями життєвих форм людини, способів роботи з та локалізацією інформації, тенденцією до глобалізації культури та цивілізації. Сучасні дослідники З. Саймон і М. Тамм, розвиваючи ідеї Д. Стейлі, започатковують колективний дослідницький проєкт, метою якого є історія майбутнього: «Дослідження модальностей історичного майбутнього – з різними видами переходів, кореляцій, перехресних зв'язків, з різноманітними випереджувальними практиками, які працюють у кількох рівнях, і з усіма подальшими можливостями, які ми не можемо передбачити, але сподіваємося стимулювати, вимагає зусиль і є як спільним, міждисциплінарним, так і експериментальним» [5, 4]. Якщо окремі дисципліни й окремі вчені «не мають досвіду та бачення, необхідних для нанесення на карту складних взаємозв'язків і взаємодій історичного майбутнього, які оживляють, структурують і спрямовують різноманітні антропоценові, природно-культурні, соціополітичні, технонаукові та екологічні практики» [5, 5], то такий синтетичний міждисциплінарний проєкт видається багатообіцяючим. З точки зору методології гуманітарних досліджень подібна трансформація історичного мислення, пов'язана з критикою академічної історіографії й акцентуацією «нового поєднання теорії (історії) та дослідницької практики» [6, 208]. Є. Доманська у роботі «Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле» (2000) зауважує: «Без відкритості історії до дискусій, що домінують в авангарді сучасної гуманітаристики, з одного боку, але і без збереження дисциплінарної специфіки досліджень, з другого, вона втратить привілейовану та домінуючу позицію, яку вона довгий час обіймала в гуманітаристичі, і перетвориться на допоміжну науку. Історія зараз шукає нового місця серед мультидисциплінарної рефлексії про минуле... У цій рефлексії сьогодні задають тон антропология, археология, літературознавство, політология та соціология» [6, 210]. Бачимо, що на порозі ХХІ ст. наукова спільнота стикається з викликом реінтеграції в гуманітаристику оновленого історичного й філософського мислення. Знаменно, що констатації дослідниці щодо історії цілком застосовні і щодо філософії у ХХІ ст. На нашу думку, парадигмальний напрям досліджень історії майбутнього органічно поєднує сильні сторони історичного та філософського підходів до темпоральності людських культури й цивілізації та місця людини в процесах їхнього розвитку. Наприклад, сучасна дослідниця, розглядаючи під кутом зору сучасності та майбутнього погляди Ю.Н. Харарі, зауважує, що з історичних фактів і узагальнень останній намагається робити філософські висновки [7, 90]. Важливо, що ізраїльський історик розглядає майбутнє саме у вигляді сценарію, як наративну модель взаємопов'язаних подій. Можемо припустити у цьому зв'язку, що сама сутність концепції ІМ передбачає існування як мінімум двох пов'язаних структурних рівнів аналізу наративу – власне подієвий (умовно фактуальний) та інтенціональний (такий, що окреслює тенденцію розвитку, його мету і людські смисли принагідно до людської системи цінностей). У цьому сенсі історія майбутнього є в чистому вигляді історико-філософською герменевтикою, яка здійснюється в просторі людської уяви та свідомості. Звісно, за умов такого розгляду сфера смілогенерації окреслюється якнайширше – культурними, а в спеціальному вимірі – семіотичними кодами мови. Відповідно, літературна творчість, розглянута як творення наративу чи то як відкрита система наративів, яка має ознаки саморегульованої та риси аутопойєзису назагал, може бути охарактеризована як головний механізм і модус оформлення і трансляції футурологічних візій. Сучасна дослідниця, розглядаючи вплив літератури та наукової фантастики на футурологію у контексті взаємозв'язку історичних і філософських студій стосовно візій майбутнього, зауважує, що футурологія синтезує аналіз реальних і уявних ситуацій в технічному, науковому, геополітичному, соціокультурному вимірах: «... література й футурологічна наука мають багато точок перетину в осягненні й описі як самого феномену майбутнього, так і його внутрішнього устрою та певної уявної реалізації його складових від природної до технологічної» [8, 362]. На нашу думку, видається очевидним, що антропогенний характер літературних експлікацій футурологічних прогнозів і сценаріїв іманентний людській культурі, в основі якої лежить трансляція досвіду через наратив за допомогою семіотичного коду. Тому футурологія як ІМ видається не спробою поставити воза попереду коня, але екстраполювати методологію історії на вивчення інтенцій розвитку сьогодення за допомогою засобів літературної назагал і художньої літературної

творчості зокрема. У цьому сенсі історія майбутнього у літературних формах моделює образ майбутнього, і що найважливіше – робить це не з погляду технологій, наукової дескрипції, а з точки зору людини. У цьому контексті можна припустити, що футурологія спирається на літературний дискурс фантастики, який позначає певну концептуальну модель майбутнього як об'єкта історичного опису. На нашу думку, модель майбутнього, зафіксована в описі, дискурсі, наративі, лише й уможливорює аналіз цього майбутнього за допомогою методологічного апарату історії, оскільки іконічні, знакові та когнітивні моделі (попри всю їх надзвичайно широку типологію) явищ і предметів потребують превентивного створення концептуальної моделі як наративного конструкта. Сучасна дослідниця зауважує, що моделювання соціальної реальності застосовне до гуманітарних наук не лише завдяки можливостям математичного моделювання, але і «оскільки досліджувана соціальна система не просто функціонує в часі і просторі, а приймає рішення, здійснює пошук і вибір шляху подальшого розвитку» [9, 125]. Важливо, що у контексті маніфестованої сучасною історичною думкою «... ситуації, яка полягає в констатації своєрідного розщеплення раніше монолітного мовця (продуцента – В. М.) історичного знання» [10, 208] в Україні, що в умовах кризи наукової експертизи, ситуації постправди та нових форм обробки й трансляції інформації завдяки розвитку ІКТ може бути поширена на загальну картину трансформації статусу національних історій і побудови глобального історичного наративу. Справа навіть не в проблематизації метанаративу в ситуації пост- чи метамодерну, а в тому, що автономізація історичних дискурсів, як і будь-яких малих наративів, і зміна джерел їх легітимізації неодмінно призводить до релятивізації їх рецепції. Це в свою чергу чинить деструктивний вплив на формування світоглядного знання, систем ціннісних орієнтацій та концептуалізації ідентичності на різних рівнях соціальності. Одним з новітніх джерел історичного дискурсу є фантастичний наратив, зокрема в межах концепції ІМ. Відповідно, саме інтерпретативний потенціал історії як методології дослідження певного стану речей актуалізує її евристичну ефективність для сучасної футурології, а також для досліджень, пов'язаних з моніторингом, моделюванням й ідеологічними впливами на соціальну реальність та образ майбутнього.

Дискурс фантастики Китаю: ідеологія та футурологія. У Сяоя в оглядовій статті про особливості розвитку сучасної китайської наукової фантастики відзначає, що фантастичний дискурс у літературі після виникнення КНР у ХХ ст. «виконував завдання науково-популярної пропаганди, був утилітарним і прикладним, за своїм статусом знаходився на маргінесі літератури. У плані виразності китайська наукова фантастика не могла вільно виражати свої ідеї через надмірний ідеологічний гніт. Їй не вистачало потягу до ефекту відстороненості та краси незвичайного, притаманних західній літературі» [11]. Дослідник вказує, що після першого та другого етапів розвитку, після періоду стагнації (1983 – 1991) література «нової хвилі» (Ван Цзікан, Лю Цісін, Хе Сі, Хань Сун, Хао Цзінфан), «китайська наукова фантастика ХХІ ст. запропонувала методологію, відповідно до якої її слід розглядати як «універсальний стиль», а не як простий літературний жанр. /.../ ... у сучасному контексті наукова фантастика завдяки своїй «транскордонності», імовірно, перетвориться на тексти загального характеру, а також заповнить лакуну, утворену в результаті втрати гуманітарними науками своєї мови» [11, 101]. На нашу думку, особливості, пов'язані з ідеологізованістю фантастичного дискурсу, нікуди не поділися в країні, де напрямки розвитку культури регулюються політико-ідеологічними інструментами. Крім того, варте особливої уваги зауваження дослідника щодо «втрати своєї мови» гуманітарними науками. Очевидно, йдеться саме про формування фантастичними жанрами новітніх дискурсу і наративу, які б дали змогу сформулювати, оприлюднити і впровадити новий порядок денний, горизонт смислів, насамперед для масової свідомості та колективної уяви, що з необхідністю означає формування ідеологічних конструкцій. Інструментальний і прагматичний характер такого підходу не потребує коментарів, тим більше у контексті інформаційного вибуху, розвитку інформаційно-комунікативних технологій, 5 хвили НТР, зміни життєвих форм людини та спільнот. Цікаво, що західна традиція на згадані виклики відповідає становленням і розвитком філософії інформації та медіафілософії, тоді як література залишається переважно в сфері естетичного. Нова ж хвиля китайської фантастики 1990-х років виникає відповідно до проведених владою соціологічних досліджень, скерованих на вивчення ефективності

освіти в умовах технологічної революції та інформаційного вибуху, і змін у самій системі освіти, коли, наприклад, тематика вступних іспитів до університету була розширена виразно фантастичними темами [12]. Важливим видається також зауваження У Сяоя про те, що на початку 70-х минулого століття в партійних медіа була розгорнута дискусія про належність фантастики до науки чи літератури, що перейшла в площину розгляду її статусу як капіталістичної [11, 101]. Західна модель фантастичного дискурсу від початку спирається на уяву, яка, за замовчуванням, вільна виходити не лише за межі фізичної предметності матеріального світу та його законів, але і соціальних чи культурних форм опису реальності, таких, наприклад, як міф чи релігія. Свобода уяви, оперта на індивідуалізм людини як автономного творця та деміурга власної творчості завжди живила літературну традицію Заходу. Східна традиція з огляду на прагматичні риси міфологічної картини світу, уяву, імовірно, схильна інтерпретувати скоріше інструментально, ніж онтологічно – вона не створює світи, але є інструментом орієнтації в наявній та передбачення майбутньої соціальної чи технологічної реальності, принагідно до сучасного китайського фантастичного дискурсу. Розуміючи граничну умовність і схематизм подібного розмежування, ми апелюємо до парадоксального поєднання традиційної колективної свідомості, технологізованої соціальності та заперечення антропоцентризму в західному варіанті, притаманні сучасній китайській фантастичній літературі. Знаменно, що запитання про належність фантастики до науки в західній традиції взагалі чи могло б виникнути – футурологічний кут зору вторинний щодо екзистенційного як такого, що представляє індивідуальну творчість. На нашу думку, причиною цього є питомий міфологізм східної свідомості [13], який виражається через ритуалізованість, що надає уяві своєрідного «модульного», структурованого, інструментального характеру, робить її частиною когнітивних налаштувань свідомості, витісняючи на другий план її екзистенційний і катарсичний потенціал. У Сяоя серед основних рис новітньої китайської фантастики виокремлює новітній історизм, критику антропоцентризму та потяг до «усвідомлення суті» (під яким мається на увазі створення певного «елітарного наративу» який розкривав би широкому загалу «суть» соціальних змін та трансформацій майбутнього. Властиво, що антропоцентризм у його західному варіанті апріорно вважається «найбільшим міфом, створеним людством за всю його історію» [11, 103]. Видається важливим, що подібний підхід відмовляє людині в ефективності традиційних форм рецепції та репрезентації знання, думки і реальності, подібним чином звинувачуючи людство і його цивілізацію в антропоцентризмі. Критика співвідношення суб'єкта та фізичної реальності, постання концепта когнітивного агента і концепції спекулятивного реалізму, яка ґрунтується на запереченні кореляції між мисленням і буттям може наразі означати постулювання як новітнього філософського реалізму, так і новітнього літературного історизму, що могли б бути охарактеризовані як нонантропологічні, нонантропоцентричні. І от саме тут, на нашу думку, головна вразливість подібного підходу – рецепція реальності поза дескриптивними формами мови та когнітивними механізмами свідомості постає як наратив або навіть перформативний наратив. Тобто подібна фантастика більшою мірою проєкційно моделює реальність, ніж виконує рекреаційні естетичні чи екзистенційні завдання. Таким чином вона насамперед функціональна і може бути розглянута як функція ідеології. Сучасний китайський фантастичний дискурс у випадку трилогії Лю Цисіня прекрасно ілюструє передбачення майбутнього цивілізації, ґрунтоване на подібному описі реальності. Ідеться про так звану «теорію темного лісу», яку зазвичай пов'язують з трилогією Лю Цисіня. «Жах вічної ночі» (назва одного з розділів третьої частини трилогії), який фантаст пов'язує з тим, що «космос, неначе криве дзеркало, в багато разів підсилює темний бік людства», анітрохи не корелює з геометричним «холодом безкінечних просторів» Паскаля, який у західній традиції обумовив протоекзистенціалізм С. К'єркегора та певною мірою феноменологію, філософську антропологію ХХ ст. і фундаментальну онтологію М. Гайдеггера. Наголошуємо, що у варіанті Лю Цисіня йдеться про колективні, родові страхи людства як спільноти, вперше відрефлексовані в міфології, коли хаосу навколо людина спробувала протиставити впорядковані структури ритуалістики, з яких постали культура та цивілізація. Паскалівський жах, сказати б, «вертикальний», онтологізований екзистенційно в системі «Я – універсум», що характеризує західну традицію, на відміну від «горизонтального», «плаского» остраху «чужих» як ворогів у китайській. Класика західної science fiction у різних піджанрах (А. Азімов

«Академія», Г. Герберт «Дюна», К. Саймак «Місто», С. Лем «Сума технологій», «Солярис», «Голем XIV», тощо), кіберпанку (Б. Стерлінг, В. Гібсон, Ф. Дік та ін.) від початку спираються на окремість рецепції, опису й переживання реальності людиною, за якої специфічно людська точка зору не може бути розчинена в будь-яких соціально-групових чи техногенно-цивілізаційних альтернативах. Сама по собі метафора темного лісу, як і парадокс Е. Фермі, інваріантом-ілюстрацією якого вона є, свідчить лише про антропогенну інтерпретацію «становища людини в космосі» (М. Шелер) як воно тлумачиться наприкінці першої чверті ХХІ ст. внаслідок розвитку інформаційно-комунікативних технологій та глобальної кризи наукової експертизи як підстави наукової картини світу. Можна сказати, що цей страх присутності небезпеки, більш потужних агресивних цивілізацій, апіорно ворожих людству, укорінений у соціальних емоціях, які є еволюційним інструментом виживання виду, що демонструють, наприклад, сучасні рефлексії щодо медіапростору [14]. Неважко помітити деяку суголосність таких побоювань конспірологічно-параноїдальним мотивам в сучасних масових культурі та свідомості. Сам письменник в полеміці з відомим канадським фантастом Р. Сойєром заперечує історичну та етнокультурну укоріненість подібних страхів (пов'язану, на думку Сойєра, з історичним досвідом Китаю) і наголошує на тому, що його узагальнення претендують на статус загальнолюдських. Автор стверджує, що він описав «найгіршу з можливих цивілізацій», сподіваючись «зробити Землю настільки прекрасною, наскільки це можливо» [1]. Бачимо, що алюзія на одне з гордовитих гасел Просвітництва, наскрізь раціоналістично-логічну за змістом максимуму Лейбніца про кращий зі світів, створений Богом, виглядає як гірка іронія, причому принципово відмінна від вольтерівської з того ж приводу – Лю Цісінь створює опис знелюдненого світу як елемент мотивації до дії для великих груп, практично як соціальний стимул. Констатації того, що в межах жанрової та ідеологічної специфіки трилогія Лю істотно відрізняється від західної наукової фантастики способами використання традиційних літературних прийомів жанру та структурних модулів тексту на фабульно-сюжетному та загальнонаративному рівнях, є вже загальником. Йдеться насамперед про те, що китайський автор не інтерпретує власну історію як частину месіанської чи есхатологічної доктрин, пов'язаних з християнством, що притаманно західній традиції. Тим більше, його наратив на структурному, текстовому рівні не передбачає подібних конотацій. У трилогії Лю Цісіня цивілізації (земна та міжзоряна) не обов'язково «просуваються лінійно або навіть піднімаються і падають за передбачуваною схемою. Епохи вражаючих технологій слідує за іншими пасторальної простоти, тоді як цивілізації на межі золотого віку раптово зводяться нанівець або повертаються до елементарних станів виживання» [15]. Відповідно до міфологічних (наприклад, циклічної) нелінійних моделей історичного часу, присутність та перебування людини й людської цивілізації у масштабах космосу тлумачаться як спорадичні і підвладні трансцендентній людям стохастичності універсуму. Можна навіть припустити, що подібне світопереживання, подібний *lebenswelt* з необхідністю передбачає нонантропоцентричні онтологію та етику, позаяк ближче до настанов трансгуманізму ніж до античного гуманізму з його репрезентацією космосу як порядку та прекрасної оживленої статуї (О. Ф. Лосєв), і «квантові» уявлення про людину та соціальні стосунки як такі, що є контрадикторними традиційним, умовно «ньютонівським». Сакраментальне сподівання Ейнштейна щодо того, що «Бог не грає в кості» (стосовно емоційно і світоглядно неприйнятної для нього квантової механіки) під цим кутом зору є символом віри західної моделі смислогенерації, укоріненої в юдейському монотеїзмі та античному індивідуалізмі, пізніше – в системі цінностей Просвітництва, які структурують атропоморфну й антропоцентричну реальність. Китайський новітній фантастичний дискурс, який, згадаймо, претендує на статус мови новітньої гуманітарної науки (У Сяоя) легко відкидає цю традицію, як невластиву підставам як національної історико-культурної традиції, так і настановам новітнього наукового образу світу. Новітня наука, втрачаючи оперття на емпірично-фактуальну предметність об'єктів дослідження, через принцип антропності переходить до математичних моделей, репрезентованих чи то в теоретичних побудовах (які можуть набувати позірно метафізичного характеру для буденної свідомості – наприклад, космологічні об'єкти великого атрактора, горизонту подій, Ланіакей, тощо) у фантастичному наративі. Таким чином, дискурс наукової фантастики має легітимізувати і наповнити соціальними меседжами та регулятивами колективні уяву і

свідомість, інсталиючи їх у символічний смислогенеративний ландшафт людей та спільнот, зокрема й ідеологічний. Беручи до уваги уже згадувану травматичну історичну традицію Китаю щодо рецепції технологічної та наукової переваги Заходу, «песимізм щодо першого контакту», який відзначають численні дослідники, є не лише ментальним конструктом (архетип, імпринт, гештальт) але й частиною ідеології, розглянутої як катехізис, компендіум імперативів і догматичних настанов [16; 17; 18], оскільки він укорінений в культурі. Узагальнюючи, можна припустити, що це вказує на ідеологічне підґрунтя меседжу трилогії та новітнього дискурсу китайської фантастичної літератури. Апокаліптична космоопера, якою є третя частина трилогії, змальовує загибель не те що культур і цивілізацій, галактик і кластерів, але і всесвітів і навіть вимірів. Премії «Х'юго», «Неба'юла», «Локус», «Синь'юнь» отримані автором, засвідчують популярність творчості письменника і водночас інструменталізм його мислення, який робить цю творчість такою, що легко вбудовується в ідеологічні конструкції як набори соціальних імперативів, типових ціннісних орієнтацій, мотиваційних та поведінкових моделей. М. Караєв, наприклад, говорячи про ідеї трилогії, відзначає, що сюжетні жанрові колізії «сполучені з марксистсько-ленінським історичним матеріалізмом, докладеним до дарвінівської теорії еволюції та математичної теорії ігор» [19]. Не можна не погодитися з сучасною дослідницею, яка стверджує, що «сучасна китайська наукова фантастика демонструє нові зміни в оповідній перспективі і текстовому зображенні. Індивідуальність змінюється на цілісність людства, а внутрішні протиріччя між людьми трансформуються в зовнішні суперечності між расою та «іншими», а також між людьми і «нелюдьми»» [20]. В цілому новітній китайський фантастичний дискурс концептуалізує технологізм як підставу майбутнього, інструмент соціальної модернізації, також збитковий характер традиційного гуманізму, наслідком якого, мало не неминучим, є соціально-технологічна дистопія, і, що промовисто, людські спільноти які діють механістично як певна цілісність, математична множина. Персонажі є показово «пласкими», не «об'ємними», оскільки наратив не скерований на людей, а на події з класами, великими числами, спільнотами. Люди в таких текстах нагадують юнітів із стратегічних комп'ютерних ігор. Причому саме це, за думкою Цисіня, має дати надію на умовну «прекрасну землю», (як недосяжний платонівський ейдос) що видається доволі парадоксальним. Образ майбутнього, який формує новітня китайська фантастика може бути розглянутий як елемент маніпулятивних технологій у сфері масової свідомості, тобто як ідеологічний тригер. Наголосимо, що наші міркування стосуються виключно філософського та ідейного змісту проблематизованих питань, ми жодним чином не претендуємо на естетичне оцінювання художньої вартості згадуваних текстів та традиції в цілому.

Висновки.

1. Ефективність концепції ІМ як пізнавального інструмента та водночас маркера онтологізації наративу літератури та культури назагал визначається методологічними підставами новітніх теоретичних історичних досліджень.

2. Футурологічна та соціальна проблематика в трилогії Лю Цисіня «Пам'ять про минуле землі» (2006-2010) та новітній китайській фантастиці назагал культивує своєрідний нонантропоцентричний гуманізм, який може бути гранично спрощений і зведений до набору соціальних імперативів та ідеологічних кліше. Його структурований характер, що генетично сходить до міфологізованого сприйняття реальності, концептів піднебесної як гармонізованої системи, музики та ритуалу з давньокитайської філософської традиції є до певної міри контроверсійним західним концептам єдиного, хори, плероми, хаосмосу тощо. Критика антропоцентризму може набувати вигляду заперечення західного індивідуалізму як акцентування екзистенційних та смислогенеративних аспектів людського існування, які не зводяться механічно до концептів загального блага чи виживання людства як метанастанови культури та цивілізації. Соціальна тривожність може набувати форми латентної ксенофобії в космічному вимірі, обумовленої технологічно, що гранично схематизує варіативність образів майбутнього – від міжвидової чи міжцивілізаційної агресії, тотальної експансії, до можливості порозуміння з нелюдським розумом. Тому у вимірах філософії історії та ідеології подібний варіант ІМ свідчить про епістемологічний потенціал людських мови та розуміння, які визначають для нас можливість вибору майбутнього людства. На нашу думку, подібна критика антропоцентризму може зводити проблему вибору майбутнього

до агностичних та фаталістичних світоглядних позицій. У соціальному вимірі це може означати неминучу кризу моделі демократії в суспільствах і соціально-політичних утвореннях космічних масштабів та тих, що вийшли за межі планетарної колиски.

Підсумовуючи, зауважимо, що афористична формула, що може вважатися чи не головним меседжем не лише трилогії, але і новітнього дискурсу китайської фантастичної літератури, згадана в третій частині трилогії («Людам, загубленим у космосі, потрібно не більше п'яти хвилин, аби скотитися в тоталітаризм»), має метафоричне завершення, яке фіналізує китайську ідею єдності як обмеженості та інкапсуляції: «Крихітка – людська цивілізація – відкрила двері свого дому, визирнула назовні і побачила вічну ніч. Безкрая непроглядна темрява так налякала її, що вона, затремтівши з ніг до голови, зачинила двері якомога щільніше» (третя частина «Вічне життя смерті», розділ «Жах вічної ночі»).

Список використаної літератури

1. Cixin Liu. The Worst of All Possible Universes and the Best of All Possible Earths : Three Body and Chinese Science Fiction. *Tor* "Com. Oct. 30, 2014. – Accessed mode: <https://bit.ly/316GPU> (accept 03.10.2021).
2. Кретов П. В., Кретова О. І. Постнеоконфуціанство і глобалізм: кореляція філософії та ідеології у сучасному Китаї // Китаєзнавчі дослідження. – 2021. – № 2. – С. 7–18. – Accessed mode: <https://chinese-studies.com.ua/sites/default/files/Archive/2021/2/1.pdf> (дата звернення 03.10.2021).
3. Philosophy of History. Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2020, Nov. 24. – Accessed mode: <https://plato.stanford.edu/entries/history/> (дата звернення 03.10.2021).
4. Staley David J. A history of the future. *History and Theory*, Issue 41. Dec. 2002, 72-89. – Accessed mode: http://www.medientheorie.com/doc/staley_history_of_the_future.pdf (дата звернення 03.10.2021).
5. Simon Z. B., Tamm M. Historical futures. *History and Theory*, 60, no. 1 (March 2021), 3–22. – Accessed mode: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/hith.12190> (дата звернення 03.10.2021).
6. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з пол. та англ. В. Склокіна; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
7. Кобелева Д. Л. Буття людини: сучасність та майбутнє (філософські роздуми щодо ідей Ю. Н. Харарі). // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2020. – Вип. 61. – С. 90–96.
8. Годзь Н. Б. Філософські підстави екологічної футурології : дис. ... докт. філос. наук : 09.00.09. Інститут філософії НАНУ. – Київ, 2019. – 596 с.
9. О कोरोкова В. В. Постмодерністське моделювання образу нової соціальної реальності : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 ; Державний заклад «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». – Одеса, 2019. – 393 с.
10. Масненко В. Рецензія на книгу: Яремчук В. Українська історіографія : суспільно-політична історія: посібник. Острог : Вид-во ун-ту «Острозька академія», 2017. 288 с. // Український історичний журнал. – 2020. – № 6. – С. 200–212.
11. Xiaoxia Wu. On the development characteristics of chinese contemporary science fiction. *Chinese studies*, 2020, 1: 99–108. – Accessed mode: <https://doi.org/10.15407/chinesest2020.01.099> (accept 03.10.2021).
12. Dunn Will. How Chinese novelists are reimagining science fiction. The dystopias of Chinese science fiction are resonating in a world facing existential threats. *The New Statesman*. Feb. 13, 2019. – Accessed mode: <https://www.newstatesman.com/culture/2019/02/chinese-science-fiction-dystopia-liu-cixin-trilogy> (accept 03.10.2021).
13. Yue Wang. Aesthetic value of myth-making in modern chinese literature. *Chinese studies*, 2019, 1: 5–10. – Accessed mode: <https://doi.org/10.15407/chinesest2019.01.005> (accept 03.10.2021).
14. Strickler Y. The Dark Forest Theory of the Internet. This is also what the internet is becoming : a dark forest. *OneZero.medium.com*. May 20, 2019. – Accessed mode: <https://onezero.medium.com/the-dark-forest-theory-of-the-internet-7dc3e68a7cb1> (accept 03.10.2021).
15. Keane James T. The otherworldly science fiction of China's Cixin Liu. *America*, August 20, 2018. – Accessed mode: <https://bit.ly/3B4dzEg> (accept 22.10.2021).
16. Andersen R. What happens if China makes first contact? *The Atlantic*, December, 2017. – Accessed mode: <https://bit.ly/3C6R2Ij> (accept 22.10.2021).
17. Морис Я. Чому Захід панує – натеper. – К. : Кліо, 2014. – 784 с.
18. Fan Jiayang. Liu Cixin's War of the Worlds. *The New Yorker*, June 17, 2019. – Accessed mode: <https://bit.ly/3mcJCOd> (accept 22.10.2021).

19. Караев Н. Какую фантастику пишут в Китае // Мир фантастики. – 2017. – 20 октября [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.mirf.ru> (дата звернення 03.10.2021).
20. ТелестакOVA О. В. Лінгво-стилістичні особливості сучасного китайського науково-фантастичного дискурсу на матеріалі роману Лю Цісіня «Проблема трьох тіл». Кваліфікаційна робота... – Київ : КНЛУ, 2020. – 81 с. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <https://bit.ly/3uIdGnh> (дата звернення 03.10.2021).

References

1. Cixin, Liu (2014). The Worst of All Possible Universes and the Best of All Possible Earths : Three Body and Chinese Science Fiction. *Tor* "Com. Oct. 30. Retrieved from: <https://bit.ly/3l6GIPU>.
2. Kretov, P. V., Kretova, O. I. (2021). Postneokonfucianstvo i globalizm : korelyaciya filosofiyi ta ideologiyi u suchasnomu Ky'tayi. Ky'tayeznavchi doslidzhennya, 2: 7–18. Retrieved from: <https://chinese-studies.com.ua/sites/default/files/Archive/2021/2/1.pdf> (in Ukr.).
3. Philosophy of History. (2020). Stanford Encyclopedia of Philosophy. Nov. 24. Retrieved from: <https://plato.stanford.edu/entries/history/>
4. Staley, David, J. (2002). A history of the future. *History and Theory*, Issue 41. Dec., 72–89. Retrieved from: http://www.medientheorie.com/doc/staley_history_of_the_future.pdf
5. Simon, Z. B., Tamm M. (2021). Historical futures. *History and Theory*, 60, no. 1 (March), 3–22. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/hith.12190>
6. Domanska, E. (2012). Istorii ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule; per. z pol. ta anhli. V. Sklokina ; nauk. red. V. Sklokin, S. Troian. K. : Nika-Tsentr. (in Ukr.).
7. Kobeliyeva, D. L. (2020). Buttia liudyny : suchasnist ta maibutnie (filosofski rozдумы shchodo idei Yu. N. Kharari). *Visnyk Kharkivnskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina*. Vyp. 61. S. 90–96. (in Ukr.).
8. Hodz, N. B. (2019). Filosofski pidstavy ekolohichnoi futurolohii : dys. ... dokt. filos. nauk : 09.00.09. Instytut filosofii NANU. Kyiv. (in Ukr.).
9. Okorokova, V. V. (2019). Postmodernistske modeliuвання obrazu novoi sotsialnoi realnosti : dys. ... d-ra filos. nauk : 09.00.03 ; Derzhavnyi zaklad «Pivdenoukr. nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho». Odesa. (in Ukr.).
10. Masnenko, V. (2020). Retsenziia na knyhu : Yaremchuk V. Ukrainska istoriohrafii : suspilno-politychna istoriia: posibnyk. Ostroh : Vyd-vo un-tu «Ostrozka akademiia», 2017. 288 s. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 6. S. 200–212. (in Ukr.).
11. Xiaoxia, Wu. (2020). On the development characteristics of chinese contemporary science fiction. *Chinese studies*, 1: 99–108. Retrieved from: <https://doi.org/10.15407/chinesest2020.01.099> (In Russ.).
12. Dunn, Will. (2019). How Chinese novelists are reimagining science fiction. The dystopias of Chinese science fiction are resonating in a world facing existential threats. *The New Statesman*. Feb. 13. Retrieved from: <https://www.newstatesman.com/culture/2019/02>
13. Yue, Wang. (2019). Aesthetic value of myth-making in modern chinese literature. *Chinese studies*, 1:5–10. Retrieved from: <https://doi.org/10.15407/chinesest2019.01.005> (In Russ.).
14. Strickler, Yancey. (2019). The Dark Forest Theory of the Internet. This is also what the internet is becoming : a dark forest. *OneZero*.medium.com. May 20. Retrieved from: <https://onezero.medium.com/the-dark-forest-theory-of-the-internet-7dc3e68a7cb1>
15. Keane, James T. (2018). The otherworldly science fiction of China's Cixin Liu. *America*, August 20. Retrieved from: <https://bit.ly/3B4dzEg>
16. Andersen, Ross. (2017). What happens if China makes first contact? *The Atlantic*, December. Retrieved from: <https://bit.ly/3C6R2Ij>
17. Morys, Ya. (2014). Chomu Zakhid panuie – nateper. K. : Klio. (In Ukr.).
18. Fan, Jiayang. (2019). Liu Cixin's War of the Worlds. *The New Yorker*, June 17. Retrieved from: <https://bit.ly/3mcJC0d>
19. Karaev, N. (2017). Kakuyu fantastiku pishut v Kitae. *Mir fantastiki*. Oct. 20. Retrieved from: <https://www.mirf.ru/book/fantastika-kitaya/> (In Russ.).
20. Telestakova, O. V. (2020). Lingvo-sty'listy'chni osobly'vosti suchasnogo ky'tajs'kogo naukovofantasty'chnogo dy'skursu na materialy romanu Lyu Cy'sinya «Problema tr'ox til». Kvalifikacijna robota... Ky'yiv : KNLU. Retrieved from: <https://bit.ly/3uIdGnh> (In Ukr.).

KRETOV Pavlo, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy and Religious Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: ataraksia@ukr.net,

KRETOVA Olena, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Slavic philology, Foreign Literature and Teaching Methods, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: ekretova@ukr.net

HISTORY OF THE FUTURE AS FUTUROLOGY IN THE DISCOURSE OF MODERN CHINESE FANTASTIC LITERATURE

Introduction. *The article considers the historical, philosophical and ideological implications of the concept of the history of the future in the context of the development of modern Chinese fiction. The history of the future is interpreted as a conceptual tool for influencing culture and mass consciousness in the context of transformations of modern history and historiography. Fiction is seen as the development of social expectations in the field of mass culture and collective consciousness. The urgency of the article. The relevance of the article is due to the formation of the latest paradigm of historical narrative and discourse in modern information culture and their impact on the mass consciousness and correlation with ideology. The aim of the study.* *The aim of the article is to study the peculiarities of the interpretation of the functioning of the concept of the history of the future in modern historical narrative and discourse, as well as to clarify the intentionality of this process and its effects on mass consciousness and ideology. Methods used in the study: textual analysis of sources, historical and philosophical analysis, analytical and hermeneutical methods in combination with contemporary history of ideas and culturological approach.*

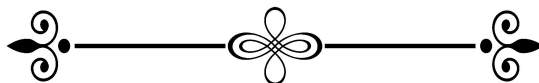
The results *research is based on the following considerations. The concept of the history of the future in the context of the research topic is interpreted not only as a form of representation and translation of historical knowledge and ideas, but also as a marker of the meaning-generating potential of the philosopher of history within the picture of the human world and his life (lebenswelt). Chinese fantasy discourse is interpreted not only as a part of literature and culture, but also as a necessary structural element of ideological constructions and the basis for the formation of worldview knowledge in the modern media space. The ambivalent nature of the instrumental humanism of modern Chinese fiction and its affinity with the ideology of transhumanism are emphasized. Particular attention is paid to fantastic discourse as a space for formalizing negative social, environmental and security expectations. There is a well-founded connection between the peculiarities of modern Chinese fiction and the mythology of the collective ancestral consciousness, which is inherent in the Eastern tradition in general. The ethical and ontological ambivalence of the ideological approach to history as the history of the future is formalized. It also points to the paradoxical nature of futurological prognosis in the latest Chinese fiction discourse, associated with the critique of Western anthropocentrism, which may justify the superiority of the total approach to social reality and the devaluation of fundamental humanistic values. The originality and novelty of the study is based on the interpretation of the concept of future history as a marker of transformations of modern history, philosophy of history and historiography, as well as the impact of these transformations on mass consciousness and culture, social ideology.*

Conclusion. *The effectiveness of the concept of the history of the future as a cognitive tool and at the same time a marker of ontologization of the narrative of literature and culture in general is determined by the methodological foundations of the latest theoretical historical research.*

Liu Qixing's Futurological and Social Problems in Memory of the Earth's Past (2006-2010) and Contemporary Chinese Fiction in general cultivate a kind of non-anthropocentric humanism that can be greatly simplified and reduced to a set of social imperatives and ideological clichés. In our opinion, such a critique of anthropocentrism can reduce the problem of choosing the future to agnostic-fatalistic worldviews. In the social dimension, this could mean the inevitable crisis of the model of democracy in societies and socio-political formations of cosmic proportions and those that have gone beyond the planetary cradle.

Keywords: *history of the future, discourse, fiction, modern Chinese literature, philosophy of history, futurology, ideology.*

Одержано редакцією 21.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022



ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)''1400/1650''+930.1
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-55-61

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович,
доктор історичних наук, доцент, професор
кафедри історії України Черкаського
національного університету ім. Б. Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
e-mail: iwakos@ukr.net,

ШЕВЧУК Тетяна Вікторівна,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії Національного технічного університету
України «Київський політехнічний інститут
ім. І. Сікорського»,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5708-6122>
e-mail: tatshevchuk1@gmail.com

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ У ПІВДЕННІЙ КИЇВЩИНІ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.: ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ

Стаття констатує історичні процеси на теренах Південної Київщини, характерні для доби ранньомодерного часу та періоду, коли почалося зародження тих державотворчих та етносоціальних процесів, що зумовили постання саме української нації. Зокрема йдеться про генезис, історичну еволюцію та становлення оформлення українського козацтва на території південних староств Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст., тобто, до 1648 р., коли розпочалася Національно-визвольна війна українського народу, котру й очолила козащина, як нова етносоціальна еліта української спільноти. З огляду на актуальність теми, вважаємо, що пропонується розвідка може бути своєрідним схематичним варіантом вирішення проблеми реконструкції середньовічних подій регіонального масштабу, які завжди мають не лише наукове, але й освітньо-виховне значення. Це важливо з огляду на те, що в Україні дотепер приділяється замало уваги питанню етнічної історії як всієї спільноти українців, так і окремих регіонів. Одночасно в статті висвітлено шляхи етносоціальної еволюції українського козацтва до статусу потужного національного репрезентанта українського етносу в середині XVII ст., який по суті ініціював, спрямовував та очолив український національно-визвольний рух та етнокультурне відродження українців.

Ключові слова: Південна Київщина, Середнє Подніпров'я, державотворчі процеси, етносоціальний організм, українське козацтво, ранньомодерна українська нація.

Постановка проблеми. В добу перед Хмельниччиною у середовищі української спільноти все динамічніше спостерігалися процеси етносоціальної (по суті національної) консолідації. Безсумнівним фактом є те, що основним атракційним фактором за таких обставин стала українська козащина і передусім та її (найбільш політично активна) частина, що зосереджувалася в межах Південної Київщини. Роль козащини в українському державотворенні усвідомлена дослідниками цього феномену української історії вже давно. Проте, як правило, аналіз впливу козацтва на генезу державності зосереджується істориками на подіях від середини XVII ст. Становлення ж політичної спрямованості цього явища на

попередньому етапі історичного розвитку певною мірою залишається в затінку, або ж розглядається побіжно, в загальному контексті.

З іншого боку, постулюючи прагнення українських козаків створити власну «національну» державу, чимало авторів не звертає увагу на те, яким чином впливали етносоціальні процеси на формування цієї державотворчої парадигми в середовищі українського козацтва саме в добу перед революцією середини XVII ст. Остання обставина змушує нас взяти за мету пропонованої розвідки, аналіз цього питання.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з того, що етносоціальні процеси передбачають передусім зміну внутрішніх параметрів певного етносоціального організму (плем'я, народність, нація) на певній стадії історичного розвитку, на нашу думку, вони є найвагомішим чинником, який забезпечує стає існування етносу в історичному часі та розвитку [1]. З типологічного погляду, це не суто соціальні й не суто етнічні процеси, хоча можуть зумовлюватися їхнім перебігом, а також мати безпосередній вплив на їхню спрямованість. Одним же з найважливіших етносоціальних процесів є прагнення етносоціального організму до утвердження у вигляді політично-структурованої форми, тобто у вигляді держави, як правило, національної. Такий підхід дозволяє зокрема простежити й державогенез українського етносоціального організму (в період першої половини XVI – першої половини XVII ст. – це була українська народність), а також конструктивний вплив на цей процес безпосередньо українського козацтва. Принциповим положенням є також те, що на цьому етапі українці становили вже окремий етнос, а отже, володіли відмінною (від інших спільнот) етнічною ідентичністю.

З іншого боку, етносоціальною усталеністю українців можна пояснити й доволі безболісну інтеграцію української народності до Великого князівства Литовського. Щоправда тут слід акцентувати увагу й на такій специфічній рисі українського етносоціального організму, як цілковита втрата ним етнополітичної парадигми (так звана «бездержавність» українців). Остання, на наш погляд, пояснюється довготривалим міжкнязівським протистоянням і політичною залежністю від Золотої Орди, що остаточно трансформувало етносоціальну свідомість українців у регіональну. Натомість «вживлення» української народності (в більш менш повному вигляді) в «інодержавні» етносоціальні організми (передусім до складу Речі Посполитої в 1569 р.), зумовило фактичне відновлення загальноетнопілітичної свідомості та самосвідомості, що яскраво виявилось в державотворчому русі середини XVII ст.

Більше того можна говорити не про «національну катастрофу», як схильні оцінювати період від середини XVI – до середини XVII ст. деякі дослідники, а про «етносоціальне відродження» українців (це визначення, на наш погляд, чіткіше окреслює ситуацію, ніж термін «національне відродження», котрий досить широко побутує в історичній літературі), яке спричинило початок націотворчих і державотворчих процесів на українських теренах і насамперед у Південній Київщині, що стала на цьому етапі ядром консолідації української народності. Адже в цей історичний період визначена територія була фактично самоуправною, економічно вільною, що сприяло утвердженню тут козацької автономності.

Геополітичне значення південних староств Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст. невпинно зростає і не в останню чергу внаслідок міжнародної діяльності українського козацтва. Так, уже в 1556 р. зафіксовано перше козацьке посольство до Великого князівства Московського. Документи засвідчують і зростання дипломатичного значення регіону, скажімо, в цей же час у Черкасах створюється спеціальна дипломатична канцелярія, а на черкаського старосту покладалася вся вага дипломатичної діяльності Великого князівства Литовського з Кримським ханством. Адміністрація виконувала й важливу розвідувальну функцію й у першу чергу за допомогою місцевих козаків. Для московських літописців поступово стала звичною картина, що «пришли з Днепра черкасы» [2, 322]. Впродовж 1560–80-х рр. спостерігається вже постійне зростання масштабів діяльності козацтва і його впливу на міжнародні відносини. У першій половині XVII ст. українська козащина стала взагалі неодмінним політичним суб'єктом міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Не останнє місце в цьому посідала і відносна автономність Південної Київщини. Попри намагання уряду Речі Посполитої розколоти козащину, створивши в її середовищі так звану «угодівську» партію, «козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливости,

учинили собі сами справедливість» [3, 117]. Фактично козаччина розросталася поза контролем центральної влади, стаючи поступово, як відзначав М. Костомаров, «зерном народної опозиції» [4, 110]. І як констатував «один польський шляхтич»: «Чим гостріше вона (Річ Посполита. – Авт.) з ними (козаками. – Авт.) поводитися, тим сильніше вони з цього послууху виламувалися» [5, 125].

Річ Посполиту особливо непокоїло, «щоб козацька вольниця не виходила з Дніпра на Чорне море і в державах, перебуваючих під владою султана, ніякої шкоди не чинила» [6, 398]. Разом із тим добре відомо, що Польща одночасно сама заохочувала козацтво до активної міжнародної діяльності, дозволяючи, наприклад Ватикану, вести «на кресах» переговори щодо антиосманської ліги з козаками. Можна пригадати роль козацтва у «посадженні» поляками «самозванців» на московський престол. Однак чим далі, тим помітнішою стає декларативність підданства козаків королівській владі. Така політична незалежність українського козацтва відчутно дратувала польські урядові кола. Скажімо, польний гетьман С. Жолкевський у 1617 р. з гнівом повідомляв, що «козаки написали до мене листа гордого та пихатого» [7, 147]. З іншого боку, поляки змушені були визнати вже у 1625 р. на засіданні вального сейму Речі Посполитої, що козаки в південних старостах Київщини «удільну собі Річ Посполиту встановили» [8, 285], чим фактично визнавалася політична рівноправність козацтва, яке до того ж стало для поляків «явними ворогами нашими» [9, 237].

Крім зростання політичного значення українського козацтва й автономізації його основного «гнізда» (М. Любавський) – Південної Київщини, важливим фактором формування його державотворчої парадигми став і процес трансформації етносоціальної структури української спільноти в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Відомо, що в ранньомодерну добу поняття «нація» ототожнювалося, як правило, із соціальною верствою еліти – шляхтою. Попри запеклі дискусії з приводу історичного значення української шляхти, цілком очевидно, що ця верства на етапі, який досліджується, цілковито втратила функцію «політичної еліти нації» [10, 5]. Коли ж еліті не вистачає енергії підтримувати етносоціальну структуру всієї спільноти, яку вона репрезентує, вона замінюється контрелітою, в якій потенціал самопожертви заради цієї спільноти виявляється більшим.

Такою контрелітою безперечно стало українське козацтво. І хоч ідея козацтва не була суто українським витвором, а схожі соціальні групи нерідко зустрічалися в цей час на розлозі пасмі всього Великого Кордону Євразії, саме український варіант такого явища спричинив тектонічні трансформації етносоціальної структури української спільноти, ставши її новою етносоціальною (національною) елітою. Домінування ж саме українського етнічного субстрату в козацтві зумовило важливі етносоціальні процеси. Поступово в ньому, як у своєрідному етносоціальному фокусі концентруються основні параметри нової моделі життєдіяльності української ранньомодерної нації, в тому числі й державотворча ідея. З іншого боку, ставши потужним «етносоціальним трансформатором», козаччина внесла нові елементи української етнічної ідентичності, що пояснюється гнучкими контактами з традиціями інших спільнот, представники яких осідали серед конгломерату українських козаків.

Досить помітно етносоціальне значення українського козацтва зростає впродовж першої половини XVII ст. За досить короткий період воно посіло провідні політичні позиції в українській спільноті та спрямувало свою енергію в напрямі політичного самоствердження. І саме козацтво, згідно твердження П. Саса, виявилось спроможним дати «позитивну політичну перспективу українському народові в ранньоновітній час» [11, 30]. При цьому слід пам'ятати, що саме українське козацтво доклало основних зусиль до остаточного сформування державних органів управління на українських теренах, насамперед у Південній Київщині.

Остаточне утвердження української козаччини в статусі «національного лідера» українців відбувається також на цьому етапі. Зокрема, особливо вагомою віхою на цьому етапі стало відновлення ієрархії української православної церкви в 1620 р., здійснене під охороною козацької шаблі. Ця подія «висунула козацтво на роль рицаря національної ідеї, лідера народу в час тривоги й непевності», а відтак «бурю Хмельниччини змужніле козацтво зустріло вже як визнаний провідник нації і виразник життєвих інтересів України» [12, 269]. І це стало доконаним фактом тогочасної української свідомості. Завдяки цьому чиннику значно активізувалася динаміка етносоціальних процесів, що виявилось зокрема в державотворчому русі середини XVII ст.

Суттєві трансформації зумовили і такий важливий етносоціальний процес, як консолідація української спільноти передусім навколо козацтва. І чи не найважливішу роль у цьому відіграли козацькі ради, що збиралися «на волості», в південних староствах Київщини. Важливо, що й реєстрове козацтво постійно підтримувало етнополітичні тенденції більшості козацького загалу. Фактично козацтво стало тим етносоціальним магнітом, який приваблював усі тогочасні верстви українського суспільства.

Відтак козацтво за своїм значенням далеко виходило за межі соціальної становості, а натомість було унікальним «етносоціальним феноменом», який виступив найважливішим чинником етнополітичних і націотворчих процесів в Україні в ранньомодерну добу. Досить влучно з цього приводу висловився І. Крип'якевич: «Козаччина внесла в українське життя елемент хоробрости й завзяття. До того часу наше громадянство не знало інших засобів оборони, як тільки “слізні прохання” й жалоби, а що найбільше, письменні протести й друковані маніфести. Козаки вважали інший шлях, – організацію війська й боротьбу шаблею та рушницею. Тому українська інтелігенція зустріла своїх лицарів з надзвичайним захопленням, уважаючи їх за відновників давньої державності» [13, 158]. Досліджуючи формування козацького стану, сучасний історик В. Щербак також дійшов висновку, що цей процес був досить тісно пов'язаний із відродженням української державності, адже «козацтво перехопило естафету державотворчої функції у представників князівських родин та шляхти», а «прагнення здобути автономію в межах Речі Посполитої трансформувалося в ідею створення власної держави, яка реалізувалася в ході Національно-визвольної війни» [14, 252].

Не зайвим буде підкреслити і вагому роль Запорозької Січі в збереженні української етнічності. Хоча при цьому не варто забувати, що від останньої багато в чому залежала й стабільність розвитку безпосередньо низового товариства козаків [15, 8]. Зростання авторитету Запорозької Січі зумовлювалося передусім її політичною самостійністю й активною зовнішньополітичною діяльністю, а вже в першій половині XVII ст. вона виступає суб'єктом міжнародного права. Разом із тим, це безперечно сприяло досить швидкій політичній структуризації всього козацтва та формуванню його політичного світогляду. Перебрання ж козацтвом на себе функції українського «політичного народу», як стверджують В. Смолій і В. Степанков, «витворило на півдні Київського воєводства зародки національної державності» [10, 9]. Отже, можна цілком упевнено стверджувати, що Запорозька Січ виступала не тільки гарантом геополітичної стабільності тогочасної порубіжної України, а й важливим чинником формування етнополітичних уподобань української спільноти загалом, спрямованих на широку автономізацію Південної Київщини, що формувало крок за кроком ранньомодерну українську державність.

Більша частина Війська Запорозького була «генетично» пов'язана з основним етнічним масивом українців «на волості». В цьому відношенні, хоча й не прямим шляхом, Запорозька Січ також впливала на спрямованість етносоціальних процесів у межах української народності. Адже, крім позитивного впливу на етнодемографічний баланс у порубіжній Україні, січовики на етносоціальному рівні залучалися до української спільноти, що зрештою стало найважливішим ідентитетом на шляху вибору їхньої етнополітичної ідентичності. В такому контексті козацька державність середини XVII ст., на наш погляд, постає безсумнівно національною державою українців. Одночасно й український етнос, завдяки Запорозькій Січі, все глибше усвідомлював свою значущість і вартість як рівноправної спільноти з правом на самовизначення.

Однак у реальності державотворчий процес у межах української спільноти на етапі до Хмельниччини (хоча власне й під час останньої), звісно, був далеко не ідеальним. Попри помітний вплив українського козацтва на трансформацію етнополітичної свідомості тогочасних українців, політична концепція цього справжнього «руського народу» поки ще загалом залишалася не відградуйованою в національному контексті. На думку П. Саса, в цей час «вона зводилася до віросповідної, а також політичної і культурної спільності, в якій територіальна й етнічна диференціація як елемент національного присуття ще не явно» [11, 33]. Хоча, незважаючи на суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, українці визнавали їх колективним символом, який глибоко вкоренився в їхній свідомості.

З іншого боку, на початок Національно-визвольної війни козацтво вже виробило значний ідейний фермент політичного сепаратизму та радикалізму, що спричинився до появи

політичної орієнтації на «національно-державну» свободу України. Загалом, розглядаючи період XVI – першої половини XVII ст., все ж таки варто вести мову не стільки про «ніч у бездержавності», скільки про специфіку трансформації кількох українських міні-держав і окремих політичних проєктів тогочасних книжників. Однією з таких міні-держав, на наш погляд, була й козацька автономія в Південній Київщині, що від 1638 р. (від часу запровадження «Ординації») та до 1648 р. становила шість реєстрових полків. Проте саме ця «куца козацька автономія» (В. Сергійчук [16, 35]) готувала ґрунт для проголошення Гетьманщини. В. Смолій і О. Гуржій вважають, що якраз саме ця козацька державність «об’єктивно сприяла й гарантувала розвиток етносоціальних процесів» у всій Україні [17, 66].

Висновки. Отже, найважливішим наслідком етносоціальних процесів у Південній Київщині в XVI – першій половині XVII ст. слід визнати істотну політизацію української етнічності, що своєю чергою мало відчутний позитивний вплив і на процес українського державотворення загалом. Одночасно це стало важливим підґрунтям для формування якісно нового типу етносоціального організму українців – ранньомодерної нації. Проведене дослідження змушує також констатувати, що головну роль у цьому етносоціальному, за своїм змістом, характером і наслідками, процесі відіграло саме українське козацтво. Останнє, незважаючи на тривалу бездержавність української спільноти та несприятливі внутрішні та зовнішні обставини, зуміло остаточно трансформуватися в етносоціальній структурі української спільноти до рівня етносоціального лідера та, на відміну від атрофованої української шляхти, виробити, запропонувати, а згодом і реалізувати державотворчу парадигму, що фактично стала фундаментом, на якому виросла українська нація.

Список використаної літератури

1. Івангородський К. Теоретична інтерпретація поняття «етносоціальні процеси» / К. Івангородський // Вісник Східноукраїнського національного університету. – Вип. 5. – Луганськ, 2003. – С. 96–103.
2. Полное собрание русских летописей. – Т. 13: Патриаршая или Никоновская летопись. – Москва: Наука, 1965. – 533 с.
3. Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 99–124.
4. Костомаров Н. Правда полякам о Руси / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 10. – С. 100–112.
5. Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича // Мицик Ю. Два публіцистичні трактати про причини Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 125–128.
6. *Scriptores rerum Polonicarum*. – Т. 20: *Dyaryusz sejmowe r. 1597*. – Krakow, 1907. – 545 s.
7. Материалы к очерку гетманства П. К. Сагайдачного / Сост. И. Каманин // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – Кн. 15, вып. 3, отд. III. – Киев, 1901. – С. 126–177.
8. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8: Матеріали до історії української козащини / Укл. І. Крип’якевич. – Львів, 1908. – 407 с.
9. *Volumina legum*. – Т. 3. Petersburg, 1859. – 472 s.
10. Смолій В. А. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 3–24.
11. Сас П. М. Політична культура запорозького козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / П. М. Сас. – Київ, 1998. – 34 с.
12. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – Київ, 1993. – 416 с.
13. Крип’якевич І. П. Історія української культури / І. П. Крип’якевич // Історична бібліотека. – Зш. IV. – Львів, 1937. – С. 145–190.
14. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак – Київ, 2000. – 300 с.
15. Івангородський К. Запорозька Січ в етносоціальних процесах другої половини XVI – першої половини XVII ст. / К. Івангородський // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 61. – Черкаси, 2004. – С. 3–16.
16. Сергійчук В. І. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. І. Сергійчук. – Київ, 1991. – 56 с.
17. Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація / В. А. Смолій, О. І. Гуржій. – Київ, 1991. – 112 с.

References

1. Ivangorodsky, K. (2003). Theoretical interpretation of the concept of “ethnosocial processes”. *Bulletin of the Eastern Ukrainian National University*, 5. Luhansk, 96–103. (in Ukr.)
2. Complete collection of Russian chronicles (1965). Vol. 13. Patriarchal or Nikon Chronicle. Moscow. (in Rus.)
3. Lviv Chronicle (1971). In: Bevzo O. A. (Ed.) Lviv Chronicle and Ostroh Chronicle. Kyiv. (in Ukr.)
4. Kostomarov, N. (1861). Truth to the Poles about Rus'. *Osnova*, 10, 100–112. (in Rus.)
5. The sentence about the pacification of the Army of Zaporizhzhya by one Polish nobleman (1999). In: Mytsyk Yu. Two journalistic treatises on the causes of the National Liberation War of the Ukrainian people in the middle of the 17th century. *Ukrainian historical journal*, 6, 125–128. (in Ukr.)
6. *Scriptores rerum Polonicarum* (1907). Vol. 20. Dyaryusz sejmowe r. 1597. Krakow. (in Pol.)
7. Materials for the essay on the hetmanship of P. K. Sahaydachny (1901). *Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler*, vol. 15, issue. 3, 126–177. (in Rus.)
8. Sources for the history of Ukraine-Rus' (1908). Vol. 8. Materials for the history of Ukrainian Cossacks. Lviv. (in Ukr.)
9. *Volumina legum* (1859). Vol. 3. Petersburg. (in Pol.)
10. Smolii, V., Stepankov, V. (1998). Ukrainian National Revolution 1648–1676 through the prism of centuries. *Ukrainian historical journal*, 1, 3–24. (in Ukr.)
11. Sas, P. (1998). Political culture of the Zaporizhzhya Cossacks (end of the 16th - first half of the 17th century). Thesis of doctor of sciences (history). Kyiv. (in Ukr.)
12. Yakovenko, N. (1993). Ukrainian nobility from the end of the 14th to the middle of the 17th century (Volyn and Central Ukraine). Kyiv. (in Ukr.)
13. Krypyakevich, I. (1937). History of Ukrainian culture. *Historical library*, IV, 145–190. (in Ukr.)
14. Shcherbak, V. (2000). Ukrainian Cossacks: formation of the social state. The second half of the 15th - the middle of the 17th century. Kyiv. (in Ukr.)
15. Ivangorodsky, K. (2004). Zaporizka Sich in the ethnosocial processes of the second half of the 16th - the first half of the 17th centuries. *Bulletin of the Cherkasy University. Series: Historical sciences*, 61, 3–16. (in Ukr.)
16. Serhiychuk V., (1991). The Ukrainian Cossack army in the second half of the 16th - the middle of the 17th century. Thesis of doctor of sciences (history). Kyiv. (in Ukr.)
17. Smolii, V., Gurzhi, O. (1991). How and when the Ukrainian nation began to form. Kyiv. (in Ukr.).

IVANGORODSKY Kostiantyn, Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: iwakos@ukr.net,

SHEVCHUK Tetiana, PhD of Historical Sciences, Associate Professor of Department of History, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»,
e-mail: tatshevchuk1@gmail.com

STATE-BUILDING PROCESSES IN SOUTHERN KYIV REGION IN THE 16TH – MIDDLE OF THE 17TH CENTURY: THE ETHNOSOCIAL COMPONENT

Abstract. Introduction. The article states the historical processes in the Southern Kyiv region, characteristic of the early modern era and the period when the birth of those state-building and ethnosocial processes that led to the emergence of the Ukrainian nation. In particular, we are talking about the genesis, historical evolution and establishment of the Ukrainian Cossacks on the territory of South Districts of Kyivan Province in the 16th – the first half of the 17th, that is, until 1648, when the National Liberation War of the Ukrainian people began, which was led by the Cossacks as a new ethnosocial elite of the Ukrainian community. In the middle of the 17th century, the processes of ethnosocial (essentially national) consolidation developed more dynamically in the Ukrainian community. The main attraction factor in such circumstances was the Ukrainian Cossack and, above all, its most politically active part, concentrated within the boundaries of the Southern Kyiv region.

Purpose. To analyze how ethnosocial processes influenced the formation of the state-building paradigm among the Ukrainian Cossacks just in the day before the revolution of the middle of the 17th century.

Results. The geopolitical importance of the South Districts of Kyivan Province in the 16th – the first half of the 17th century steadily increases, not least as a result of the international activity of the Ukrainian Cossacks. In the first half of the 17th century Ukrainian Cossacks became an indispensable political subject of international relations in Central-Eastern Europe. An important

place in this was the relative autonomy of the Southern Kyiv region. More and more noticeable was the declarative nature of the Cossacks' subjects to the royal authorities. Such political independence of the Ukrainian Cossacks significantly annoyed the government circles of the Rzecz Pospolita (Polish-Lithuanian Commonwealth).

An important factor in the formation of the state-building paradigm of the Cossacks was the process of transformation of the ethnosocial structure of the Ukrainian community. The Cossacks became its new ethnosocial (national) elite. As in the ethnosocial focus, it concentrates the main parameters of the new life model of the Ukrainian early modern nation, including the state-building idea. At the same time, Cossacks developed new elements of Ukrainian ethnic identity, thanks to flexible contacts with the traditions of other communities, whose representatives replenished the ranks of Ukrainian Cossacks.

Conclusion. The most important consequence of ethnosocial processes in the Southern Kyiv region in the 16th – the first half of the 17th century there was a significant politicization of Ukrainian ethnicity. This had a tangible positive impact on the process of Ukrainian state formation. At the same time, this became an important basis for the formation of a qualitatively new type of ethnosocial organism of Ukrainians – an early modern nation. Our main conclusion is that the Ukrainian Cossacks themselves played a primary role in this ethnosocial (in content, character and consequences) process.

Key words: Southern Kyiv region, Middle Dnieper region, state-building processes, ethnosocial organism, Ukrainian Cossacks, early modern Ukrainian nation.

Одержано редакцією 6.05.2022

Прийнято до публікації 10.05.2022

УДК 930.2:477.4(058.244)«19–20»

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-61-67

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович,

доктор історичних наук, професор
кафедри історії України Черкаського
національного університету
ім. Б. Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>,
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН ПЕРІОДУ КРИЗИ КРІПОСНОГО ПРАВА (ШТРИХИ МЕНТАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ)

Автор статті звертається до проблеми внутрішнього світу українських селян періоду кризи кріпосництва, маючи на меті додатково прояснити його характерологію на рівні повсякденного та мікроісторичного побутування. Ключовою є думка про життєві пріоритети, якими переймався й керувався типовий представник цієї верстви. Назагал їх можна окреслити такими сторонами буття як народна релігійність, щоденні соціальні турботи та господарські клопоти, а насамперед – побутові труднощі. Збереження традиційних основ життя не означало перебування селян осторонь процесів модернізації, як і їхньої (не)причетності до політичного життя. Інша справа, що відповіді на нові виклики були «ледве помітними» та вже зовсім мало торкалися самої модерної сутності подій і змін. Приміром, неучасть українських селян у польських Листопадовому (1830) та Січевому (1863) повстаннях мало цілком умотивовані причини.

Ключові слова: селянин, люди, патріархальність, ментальність, традиційний світ (суспільство), повсякдення.

Постановка проблеми. Минувшина замкнених спільнот, які, як справедливо зазначав Л. Февр, «усе вилучають із навколишнього довкілля, які самі є, якщо можна так сказати, нічим іншим, як продуктом навколишнього середовища...», потребує складних моделей пояснення [1, 164]. Тож, творення наративів, присвячених історії українського селянства, потребує від науковців саме таких, тобто інтегрованих підходів.

Керуючись прийнятою серед істориків традицією, у цьому випадку ведемо мову про сільську «малоросійську» людність кількох поколінь, яка мешкала в Наддніпрянщині ближче до другої половини XIX ст. (орієнтовно до реформ 1860-х рр.). Ідеться про людей аграрного,

тобто все ще патріархального (домодерного) суспільства, з усіма їм притаманними характеристиками – самобутніми уявленнями, уподобаннями, манерами, з іншого боку – про досить густо населений і, з огляду на це, такою ж мірою досить численний соціально-комунікативний конгломерат сіл (соціально-територіальних громад). За багатьма соціокультурними рисами та властивостями вони й близько не нагадували сучасні міста-мегаполіси й навіть села. Уникаючи власне порівняння цих мікросвітів, що, на наш погляд, потребує окремого дослідження, зважимо бодай на одну відмінність – життя селян доби кризи кріпосної системи було незрівнянно більшою мірою «наповнене» природою, обійстям (двором), господаркою, худобою, а передусім усім тим, що його доцільно було б окреслювати родинним колом – своїми батьками, дітьми, також численними родичами та почасти сусідами. Зазвичай це були люди, які фактично вікували в одній місцевості, відтак пересічно переймалися сільськими, вужче домашніми клопатами, а на схилі років нерідко не могли згадати бодай щось зі свого життя за межами цієї ойкумени. Вони насправді мали великий досвід, проте, як правило, він лишався обмеженим узвичаєним укладом і аж ніяк не міг «похвалитися» знаннями чи практичною діяльністю в царині альтернативного, приміром урбанізованого середовища. І вже зовсім рідко хто з селян був спроможним набути навичок інтелектуальних, мистецьких (у значенні причетності до зразків високої культури), наукових чи політичних практик.

Для автора очевидно – аби ліпше збагнути цей світ, його варто уявляти як певну цілісну систему, де кожна її ознака має бути «скоригованою з рештою» [2, 8]. Водночас, привнесення до цих «типових властивостей об'єкту» рис інших (альтернативних) систем дає нагоду краще прояснити їхню унікальність. Однією з таких своєрідностей може бути спроба з'ясувати питання – брали чи ні українські селяни Правобережжя участь у польських національних повстаннях, які ввійшли в історію під назвами Листопадове та Січневе?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Внутрішній світ українського селянина чи не завжди привертав увагу письменників, митців, дослідників. Важливо наголосити, що чимало студій таких інтелектуалів XIX ст. як А. Метлицький, В. Вислоцький, Д. Мордовцев, М. Максимович, П. Куліш, М. Драгоманов, М. Номис, І. Рудченко, І. Нечуй-Левицький, М. Закревський, Я. Головацький та ін. дотепер не втратили свого наукового значення. Про це свідчать власне самі міркування цих небайдужих до долі української людності (селянства) вчених, зокрема й таке: «Народ творив образи богів відповідно до смаку і психологічного характеру, переніс із землі на небо форми свого побуту і соціальної ієрархії» [3, 139].

Оскільки наша розвідка носить міждисциплінарний характер, звертаємо увагу на останні праці, які належать не лише історикам, а й їхнім колегам по гуманітарному цеху. Серед інших, стаття етнологині І. Ігнатенко, присвячена проблемам «гігієни українських жінок» середини XIX ст. і кількох наступних поколінь [4, 21]. Привертає увагу, що навіть така інтимна сфера як догляд за тілом була «вагомо» залежною від «природно-кліматичних умов та побутових чинників» [4, 21]. Уже на їхній основі формувалися й функціонували «суспільні правила, культурні норми й приписи», також досить чутливі для громадського звучання заборони [4, 21]. У практичному вимірі це означало збереження фактично ритуального ставлення до догляду (передусім жінок) за тілом, особливо – волоссям. Суттєвою лишалася різниця в дотриманні обрядів між дівчатами та заміжніми жінками. Ці та інші висновки підтверджують думку про збереження традиційних основ життєдіяльності селян в умовах кризи кріпосницького устрою, активізації товарно-грошових відносин, початку промислового перевороту.

Метою розвідки є спроба простежити самобутність внутрішнього світу українського селянина Наддніпрянщини періоду кризи кріпосницької системи, звернути додаткову увагу на окремі аспекти (штрихи портрету) його ментальності.

Виклад основного матеріалу. Внутрішній (паралельний) світ українських селян першої половини XIX ст. назагал визначався їхньою (перед)історією й безпосередньо «відбивав» конкретне середовище існування. Індивідуальне життя кожної людини лишалося майже тотально вмонтованим у колективну пам'ять та досвід, і, знову ж таки, повсякденні турботи. Усталений спосіб життя асоціювався з родинним (батьківським) обійстям, вулицею («кутком»), селом, навколишньою округою. Коли, траплялося, людина залишала цю «зону затишку», це супроводжувалося відчутним «спалахом» психічного дискомфорту, що, своєю

чергою, спонукало до креативного мислення, але ще більше до розчарування, депресивних і, нерідко, панічних настроїв. Зазвичай «інновації» поставали в уявленнях селянина не в їхній реальній сутності, а у вигляді певного симулякра (вигаданого образу), який замість чогось дійсного більше відбивав бажане. Для прикладу згадаймо мікросюжет розмови сільського парубка Олексія з відставним солдатом Осипом Скориком (фрагмент побутової комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці»). На запитання Олексія «От вже думаю, походили по світу, навидались усячини!» Осип хвалькувато відповів: «Уж я то не пахаділ? Єсть лі такая старана, где б я не пабувал? Були ми і у Франції, усю Німечцію прайшли, у Рассеї стояли, та і у Туреччину завертали-ста! Што то, батюшки, свет великий! Как ви живьоте сдеся у глуші, так і думаєте, што только і света, што над вами? Нет, брат!.. Вот у нас, примером сказать, хлеб: вот і я, і ти, і усяк знает, што то хлеб, а у них так іначе завьотся. Алі вот і вода; ну, малая дитина у нас назавьот воду водою, у них – так і не вмьют так назвать. Умново в них нічаво не спрашуй, усьо па-своему і савсем не так, как у нас» [5]. У цих словах простежуємо відчутну потребу дистанціюватися від чужого, відтак дивного, незрозумілого, зокрема й того, що Осип називає «умним». Власне воно засвідчує своєрідний «діалог культур», суб'єктом якого, з українського боку виступає селянський світ із його усвідомленням власної «глуші».

А втім, приналежність і підпорядкованість колективному, причому і соціальному, і ментальному, унеможлилювали інші форми життєдіяльності сільських людей, до яких, для порівняння, так звичні мешканці урбанізованих культурно-мистецьких мегаполісів початку ХХІ ст. Їхній побут не був пов'язаний із тим комфортом, який означав майже непереборну залежність від матеріальних зручностей, що їх запропонує міська цивілізація. Цікаво, що в обох випадках людина лишатиметься ніби прикріпленою до місця помешкання й на свій лад «приборканою» цими обставинами, проте в першому з них вона буде «упокорена» соціальною, правовою (звичаєвою), господарською замкненістю, у другому – зрозумілою сьогодні всім і кожному зніженістю від «confort (допомоги, сприяння), reconfort (втішання, підтримки)» [6, 284]. Тож, багато чого, якщо не все, у селянина залежало від відсутності життєвих альтернатив, що зайвий раз спонукає нас заглиблюватися в перипетії його «одноманітного повсякдення».

І все ж патріархальність не означала тотального панування безпросвітнього обскурантизму, нездоланної відсталості чи реакційності. Мандрівники, яким у епоху Романтизму випало для себе «відкривати Малоросію», коли ближче знайомилися з місцевим сільським людом, щиро дивувалися його етнічним рисам, самобутній культурі. Ще на початку ХІХ ст. автор «Подорожі в південну Росію у листах» В. Ізмайлов звернув увагу на ті сторони буття, які створювали в українських селян, їхньому домашньому господарстві (родинному колі) усталений порядок і гармонію. Серед іншого, він виокремив любов, причому взаємну, яка, на переконання цього письменника й мандрівника, набагато більше гуртувала цих людей, аніж «влада й послух у нас (росіян. – Ю. П.)» [7, 258]. Особливо В. Ізмайлова вразила «вільна» поведінка «гарних, струнких, проворних і привабливих», «зграбних як для селянок» дівчат [7, 258]. Немає сумніву, що автор «Подорожі...» раніше спостерігав життя селян(ок) у самій Росії й зафіксовані ним ознаки українок стали результатом свідомого чи мимовільного порівняння. Дещо нижче у своєму тексті він указав про це сам: якщо в «родинному житті московитів панує деспотизм, моральна розхитаність, неестетичність росіянок», то й не дивно, що вони «не дбають про зовнішній вигляд хат, навколо хат немає рослинності, вбрання негарне» [7, 258]. В українців же майже все навпаки: «кожна хата чиста й біла, в оточенні квітучих садків» [7, 258].

Не складно помітити, що в такій когнітивній оцінці російського мандрівника містяться очевидні перебільшення. Ним, зокрема, проігноровано чимало життєвих реалій сільського устрою та селянського побуту як такого. Скажімо, відстані, що розділяли села, волості, регіони, були для людей ще «надмірно великими», а дороги – «надто довгими». Бажання міряти їх власними ногами виникали хіба що за крайньої потреби, найчастіше – господарської (меркантильної) чи лікувальної. Значною мірою цьому сприяв той негативний стан, у якому держава й місцеві громади утримували шляхи сполучень. З цього приводу дещо згодом, у 1862 р. П. Куліш писатиме: «Ніде дороги так не кепські, як в Україні. Це канали, якими цивілізація, перейнята в німців, без будь-якої розбірливості, проведена в різні адміністративні

пункти нашого краю» [8, 94]. Про «дурні» дороги в сільській місцевості Наддніпрянщини, а це фактично всі шляхи сполучення за зовсім незначним виключенням, регулярно повідомлялося в річних губернських звітах [9, 432; 10, 8]. Особливо гнітючою ситуація зі шляхами виглядала весною та восени, і саме на це раз по раз звертали увагу посадовці. Для порівняння зазначимо, що протягом наступних (пореформених) десятиліть жодних суттєвих змін у цій царині не відбуватиметься. І на початку XX ст. «весною і восени... селяни, а надто мешканці глухих кутків відчуватимуть на своїх боках... бездоріжжя...» [11, 58]. Така залежність від природно-кліматичних обставин при збереженні основ «натурального» способу власного життєзабезпечення дає підстави розуміти селянський світ як конгломерат більш-менш однотипних локальних світів, кожний із яких мав свої історичні відмінності та традиції (зокрема й господарські), відповідно – особливості «відчування» й імплантації міграційних, урбанізаційних та інтеграційні «подихів» прийдешньої епохи. Зрозуміло, що визначити межі цих мікросвітів досить проблематично. Уявлення про їхню географію на губернському й повітовому рівнях, до чого нас спонукає характер виявлених джерел, мають вочевидь штучний характер, а отже, деь відбивають дійсність, а в чомусь її спотворюють.

Водночас, селянський світ мав і інший вимір, на, так би мовити, «макрорівні». Справа в тому, що так чи так, але патріархальний селянин не міг лишатися за межами того, що прийнято називати «великою політикою». Польські повстання, які ввійшли в історію під назвами Листопадове (1830) та Січневе (1863) й фактично означали змагання двох модерних проєктів – російського шовіністичного (великодержавного) та польського національного, сільські люди Правобережжя України пересічно сприймали радше як «панські бунти». Вони не бачили потреби брати участь у тих змаганнях, справжня сутність яких лишалася для них незрозумілою. До того ж виступи шляхти проти православного царя-батюшки не давали їм жодних перспектив на поліпшення власного добробуту. Ба більше, як одновірні та підлеглі монаршій владі, вони вряди-годи таки «брали участь у сільських антипольських караулах» [12, 94]. Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що особливого старання в тих поодиноких зіткненнях сторін, що траплялися, у селян не було. Інша справа, коли випадала нагода особисто помститися своїм безпосереднім кривдникам («панам лукавим») [12, 100]. У такому разі «люди ...топтали не лише гурти інсургентів (повстанців. – Ю. П.)..., а й асимілювали у своєму розумінні ляха з паном і все панське», проте, знову ж таки, не без зовнішнього підбурювання [12, 88].

Загалом же велика політика була для селян «вигаданою панамі» своєрідною екзотикою. Соціальна прірва між ними та дворянами лишалася величезною, по суті нездоланною. Спілкуватися ж простолюдином з дідичем доводилося вкрай рідко. Тематика таких перемовин була вкрай обмеженою, бо переважно йшлося про якісь побутові меркантильні питання, які «цікавили безпосередньо людей» [6, 290]. Це могло бути щось особисте, емоційне, навіть жартівливе. Проте життя все ж поволі змінювалося. У виявленому нами архівному документі вдалося натрапити на окремий епізод останніх дореформених років, де сільські молодіці-відчайдухи кепкували з пана-залицяльника, демонструючи публічно («на людях») свою персональну невразливість. Чи не було це результатом впливу на сферу «класових відносин на селі» епохи Романтизму? Схоже, що так. У будь-якому разі репрезентовані в писемних та візуально-зображувальних джерелах середини XIX ст. типи сільських людей добре відбивають не лише характери, а й їхній жаль, сум, печаль, забавність, веселість, м'якість, ніжність.

Зрештою, український селянин XIX ст., бодай і кріпак – це аж ніяк не грубий і необізнаний мужик, а радше «гуманна» людина, якій випала доля страждати й поневірятися. Хоча вона була ще далекою до того, аби цінувати освіту, науку, інтелект, знання як такі, натомість добре усвідомлювала грубе й безцеремонне до себе ставлення, як могла протистояла цинізму й насиллю.

Як не дивно, але за багатьма ментальними характеристиками український селянин середини XIX ст. схожий на українця кінця XX – перших десятиліть XXI ст. Для аргументації цієї тези звернемо увагу на найдавнішу світліну українського сільського весілля, яку на сьогодні виявлено в архіві. Вона датована 1857 р. Уважно вдивляючись у зовнішній вигляд

зображених людей, розумієш, що доба «пізнього кріпосного права» – це вже далеко не те «дрімуче середньовіччя», яке прийнято описувати виключно в «похмурих тонах» [6, 295]. Світлина фіксує досить оптимістичний сюжет: жінки (з хустинами на голові), дівчата (у вінках), поодинокі чоловіки та навіть діти – усі одягнені святково. Їхнє традиційне вбрання помітно контрастує з тим одягом-лахміттям, яке ми зазвичай звикли бачити на зображеннях «народних мас» російськими й советськими художниками. Погляди людей уважні й концентровані – вони відтворюють внутрішню зосередженість, причетність до чогось життєво важливо, зобов'язуючого. Водночас, вміло передано почуття гідності та самоповаги. На підтвердження сказаного ми володіємо достатньо численними фактами з писемних джерел про ніжні й витончені почуття цих людей.

Саме з цього середовища народився та виріс Т. Шевченко. Цілком очевидно, що у своєму житті він спромігся подолати майже тотальну залежність від цієї всеохоплюючої системи звичаїв, обрядів, установлень (імператив) та правил, церемоній і власне ритуалів своїх односельців, котрі безпосередньо «керували всіх їхнім існуванням» [6, 334]. Т. Шевченко один із небагатьох, хто за всім цим «зобов'язуючим» традиційним світом зумів розгледіти складну та героїчну минувшину свого народу, його справді велику культуру, також духовну велич і, що вже є ознакою геніальності людини, історичні перспективи.

Загалом же це був час, коли сільські люди продовжували дотримуватися обрядовості, вважаючи, що без точного, по своєму вираженого й десь навіть стриманого виконання обрядів життя буде «неправильним». Із цим вони пов'язували майбутнє сімейне щастя кожного молодого подружжя, причому весільні церемонії мали бути дотримані в, так би мовити, «повному обсязі». Якщо уважно простежити за тим, скільки, як та чому виконувалися весільні ритуали, то можна помітити, що чи не кожна дія була спрямована на «програмування» добробуту й благополуччя майбутньої сім'ї. Немає сумніву, що ставлення до цих процедур лишалося надзвичайно серйозним і відповідальним. За ними простежувалися не лише вірування, почуття, сплески емоцій, а й обов'язки. Для дівчини (нареченої, майбутньої дружини) – це передусім народити дитину (й не раз) та працювати: отриманий у підлітковому віці досвід хатніх, городніх і польових робіт буде вдосконалюватися протягом усього заміжжя, подружнього життя. Що ж до функції природного відтворення роду, то наш інтерес тут не є випадковим. Нагадаємо, що саме наступним двом-трьом поколінням селян – тим, хто сам народився в переддень скасування кріпосного права та в перші пореформені десятиліття – доведеться виконати особливу місію, яка увійде в історію під назвою «демографічний вибух».

І все ж, аби прожити довге життя, потрібно було подолати чимало труднощів і смертельних небезпек. Більшість із них припадало на дитячі та юнацькі роки, проте й у дорослому віці ризики та загрози підстерігали людину повсюдно й повсякчасно. Варто звернути увагу бодай на епідемії, які досить часто «навідувалися» в сільську місцевість. Однією з найнебезпечніших хвороб саме в XIX ст. стала холера. Вона з'явилася й поширилася в Україні у 1820-х рр. Найближче десятиліття (1826–1837) – це період першої пандемії, апогей якої припав на 1831 р., а епіцентром стала Бердичівщина. Надалі масові захворювання на холеру сільської людності спалахуватимуть по всіх регіонах, приміром у 1847–1848 рр. вони збиратимуть свій смертельний урожай у південних губерніях, зокрема й серед населення портових міст. Потерпали від цієї хвороби також чумаки, які, траплялося, помирали безпосередньо в дорозі.

Висновки. По-перше, життєвий шлях українського селянина, його дитинство, молодість, зрілість та старість були тісно пов'язані з селом (традиційним сільським середовищем), у якому людина народжувалася, росла, «відбувалася» соціально й культурно, відповідно – виховувалася, працювала, відпочивала, кохалася, хворіла, старилася, помирала, лишалася в пам'яті родичів та односельців. По-друге, селянин середини XIX ст. не відчував, так би мовити, «усвідомленої причетності» до хліборобського загалу як такого: уявлення про спільноту як клас, верству, прошарок, категорію він не мав, хоча цей факт не дає підстави вважати його маргіналом на кшталт ізгоя, лахмітника, представника несвідомої маси та ін. У царині (само)ідентичності існувала розпливчата візія про «людей», які мають такий же, схожий чи, навпаки, інакший вигляд і статус. Повсякденні міркування про них часто-густо

рясніли всілякими вигадками та невимушеними фантазіями. По-третє, селянин лишався релігійною людиною, причому його вірування означали передусім своєрідний набір обрядів і ритуалів, які відігравали навіть не стільки побожний (сакральний), як соціальний характер. Релігійність полягала в тому, аби «з людьми» відвідувати богослужіння, якщо точніше, то радше місце богослужіння, причому далеко не щодня, і навіть не в кожен «святу неділю». Сутність же релігійних вірувань у ліпшому випадку зводилася до знання й розуміння кількох коротких молитовних текстів (чи їхніх фрагментів), уже згаданого фізичного перебування в храмі (і то не завжди), осіяння себе хресним знаменням, мовчазного слухання псалмів і проповідей священика. Ну й, звичайно, у повсякденних молитвах та набагато частішому (чи завжди доречному?) згадуванні Всевишнього.

Торкаючись таких важливих аспектів буття українського селянина доби кріпосного права як відстані (дороги), хвороби (епідемії), не кажучи вже про численні ризики, які підстерігали людину в дитинстві та протягом усього життя, ми прийшли до загального висновку про те, що його «ментальний портрет» не був приречений на довічну незмінність. Постать Т. Шевченка, який був вихідцем із цього «культурного світу», тому підтвердження.

Список використаної літератури

1. Февр Л. Проблема «человеческой географии» / Люсьен Февр // Бои за историю ; пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефанова. – Москва : Наука, 1991. – С. 159–175.
2. Любарский Г. Ю. Морфология истории : сравнительный метод и историческое развитие / Георгий Юрьевич Любарский. – Москва : Изд-во КМК, 2000. – 449 с.
3. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. – 2-е вид. – К. : Обереги, 2003. – 144 с.
4. Ігнатенко І. Жіноча гігієна : догляд за тілом, волоссям та обличчям у традиційній культурі українців середини XIX – початку XX ст. / Ірина Ігнатенко // Етнічна культура народів Європи. – К., 2022. – Вип. 66. – С. 16–25.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Сватання на Гончарівці / Григорій Квітка-Основ'яненко. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1020&page=5>
6. Февр Л. Главные аспекты одной цивилизации / Люсьен Февр // Бои за историю ; пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефанова. – Москва : Наука, 1991. – С. 282–346.
7. Панчук І. І. Історія України очима іноземців : Довідник-хрестоматія / Ігор Іванович Панчук. – Тернопіль : Мандрівець, 2011. – 304 с.
8. Кулиш П. А. Поездка в Украину / Пантелеймон Александрович Кулиш // Основа. – 1862. – Квітень. – С. 92–110.
9. РДІА. Ф. 1263, оп. 1, спр. 4468, арк. 479.
10. РДІА. Ф. 1284, оп. 194, спр. 46, арк. 8.
11. Зинченко М. Про наши дороги / М. Зинченко // Хлебороб. – 1908. – №5–6. – С. 58–59.
12. Присяжнюк Ю. Українські селяни Правобережжя в Січневому повстанні 1863–1864 рр. / Юрій Присяжнюк // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні : від міфів до фактів : кол. моногр. / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 87–100.

References

1. Febvre L. (1991). The problem of «human geography». *Fights for history* ; translation by A. Bobovich, M. Bobovich, Y. Stefanov. Moscow : Nauka. 159–175. (in Russ.).
2. Lyubarsky, G. (2000). Morphology of history : comparative method and historical development. Moscow : KMK Publishing House. (in Russ.).
3. Nechuy-Levytsky, I. (2003). Worldview of the Ukrainian people. Sketch of Ukrainian mythology. 2nd type. Kyiv : Oberehy. (in Ukr.).
4. Ignatenko, I. (2022). Women's hygiene : body, hair and face care in the traditional culture of Ukrainians in the mid-nineteenth – early twentieth century. *Ethnic culture of the peoples of Europe*. Kyiv. Issue 66. 16–25. (in Ukr.).
5. Kvitka-Osnovyanenko G. Matchmaking in Honcharivka. Retrieved from : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1020&page=5> (in Ukr.).
6. Febvre L. (1991). The main aspects of a civilization. *Fights for history* ; translation by A. Bobovich, M. Bobovich, Y. Stefanov. Moscow : Nauka. 282–346. (in Russ.).
7. Panchuk I. (2011). History of Ukraine through the eyes of foreigners : Handbook. Ternopil : Mandrivets. (in Ukr.).

8. Kulish P. (1862). A trip to Ukraine. *Osnova*. April. 92–110. (in Russ.).
9. RDIA. F. 1263, op. 1, spr. 4468, ark. 479. (in Ukr.).
10. RDIA. F. 1284, op. 194, spr. 46, ark. 8. (in Ukr.).
11. Zinchenko M. (1908). About our roads. *Hleborob*. 5–6. 58–59. (in Russ.).
12. Prysiazhniuk Y. (2014). Ukrainian peasants of the Right Bank in the January Uprising of 1863–1864. *Polish National Uprising of 1863–1864 in the Right Bank of Ukraine : from myths to facts* : monogr. Edited by I. Kryvoshei, N. Moravets. Uman : FOP Zhovtiy O. 87–100. (in Ukr.).

PRYSIAZHNIUK Yuriy, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

UKRAINIAN PEASANT DURING THE CRISIS OF SERFDOM (STROKES OF THE MENTAL PORTRAIT)

Abstract. Introduction. *The author of the article addresses the problem of the world of Ukrainian peasants, who in the middle of the XIX century were under the rule of the Romanov monarchy. As you know, this period went down in history as the «crisis of serfdom». It has received a fairly complete and comprehensive coverage in historiography, but the current scientific interpretations do not suit modern inquisitive researchers. They are not satisfied with their schematism and stereotypes. After all, even common economic theories (such as the well-known principle of economic determinism) do not answer the questions. The life of patriarchal (in other words, traditional or pre-modern) peasants was very different from those norms and orders that were soon inherent in the people of urban society. It was they who created the theories and schemes of explanation mentioned above. In fact, this circumstance denies the need to remain captive to Marxist or some other mega-theoretical views, and encourages us to explain the peasant world with the help of more flexible scientific approaches, including interdisciplinary.*

Purpose. *The author wants to clarify some aspects of the mental portrait of a typical Ukrainian peasant of the Naddniprianshchyna during the crisis of serfdom and claims for its more comprehensive and accurate general characteristics.*

Results. *To reproduce (construct) the mental portrait of the historical community (segments of the population) is an extremely difficult task for the researcher. The problem here is not only that it lacks the appropriate tools - concepts and categories developed and tested by science. In fact, it takes no less effort to try to understand the world of existence, which must first be imagined and then described. So, setting himself such an ambitious task, the author realized that even a partial positive result should ensure success. The main emphasis is on clarifying the characterology of Ukrainian peasants at the level (background) of their daily and microhistorical existence. The key is the opinion (hypothesis) about the dominant life priorities (imperatives), which were primarily guided by the representatives of this segment of the population. In general, they can be described as such aspects of life as folk religiosity, daily social worries, household chores (efforts, difficulties), and above all - domestic (mostly family) worries. At the same time, the preservation of the patriarchal foundations of life did not mean that the peasants were outside the processes of modernization, as well as their (non) involvement in «big politics». Another thing is that these answers were «barely noticeable» and had very little to do with the modern nature of the events or changes themselves.*

Conclusion. *Concerning such important chronotope aspects of the life of a Ukrainian peasant in serfdom as distances (roads), diseases (epidemics), as well as numerous risks that awaited a person in childhood and throughout life, we came to the general conclusion that this «mental portrait» was not doomed to eternal immutability. The figure of Taras Shevchenko serves as a convincing confirmation of this.*

Key words : *peasant, people, patriarchy, mentality, traditional world (society), everyday life.*

Одержано редакцією 17.05.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94(977.74) :377-055.25"1856"

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-68-74

КОРОБЧУК Анна Сергіївна,

асистентка кафедри філософії, політології,
психології та права Одеської державної академії
будівництва та архітектури,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9125-7036>,
e-mail: korobchuk@ogasa.org.ua

РЕЕВАКУАЦІЯ: ПОВЕРНЕННЯ ОДЕСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ ДО ОДЕСИ (1856 р.)

***Анотація.** З початком Кримської війни стара будівля одеського інституту шляхетних дівчат стала небезпечною для розташування жіночого закладу освіти, тому керівництвом було порушено клопотання про переїзд. У статті розглянуто процес вирішення головної проблеми Одеського інституту шляхетних дівчат після Кримської війни – повернення установи з евакуації у Вознесенську до Одеси. Наукова новизна полягає в тому, що вперше розглянуто питання реевакуації одеського інституту шляхетних дівчат. За результатами перемовин інституцію було розміщено у стінах Рішельєвського ліцею, що мав у той час переїхати на нове місце на умовах оренди. За угодою сторін розмір орендної платні було зафіксовано у розмірі 4000 руб. на рік, а термін перебування Інституту в цій будівлі міг сягати трьох – чотирьох років.*

***Ключові слова:** Кримська війна, Одеський інститут шляхетних дівчат, ВУІМ, евакуація закладів освіти, рада інституту шляхетних дівчат.*

Постановка проблеми. Події російсько-української війни призвели до того, що значна кількість українців змушена була залишити свої домівки. Статус тимчасово переміщених закладів вищої освіти у 2015 р. отримали 18 державних ЗВО, які розміщувалися на окупованих територіях. На сьогодні в реаліях військового стану активно продовжується освітній процес в закладах середньої та вищої освіти в дистанційному форматі. Багато школярів, студентів, викладачів евакуювалися з рідних міст та мають статус внутрішньо переміщених осіб або біженців закордоном. Не має сумніву, що ми станемо свідками їхнього повернення на малу батьківщину і побачимо процес реевакуації. Треба зазначити, що на півдні України подібні ситуації траплялись ще у позаминулому столітті. Чи не найбільшим потрясінням для Російської імперії у ХІХ ст. стала невдача для неї Кримська (Східна) війна (1853–1856 рр.). Одним з епізодів бойових дій тої війни стало бомбардування Одеси англо-французьким флотом 10 квітня 1854 р. Вихованцям та вихованкам закладів освіти загрожувала небезпека і тому було вжито низку заходів щодо їхнього захисту, у т. ч. евакуаційного характеру.

Мета. Розглянути процес вирішення головної проблеми Інституту у післявоєнний час – повернення з евакуації: переїзд установи з Вознесенська до Одеси. Також простежити механізм передачі Інституту будівлі Рішельєвського ліцею.

Джерельна база дослідження охоплює матеріали двох архівних справ, що зберігаються в фондах Російського державного історичного архіву. У Ф.759 «Собственная Е.И.В Канцелярия по учреждениям имп. Марии» міститься справа «Дело о возвращении в Одессу воспитанниц Одесского института эвакуированных на время военных действий в городе Вознесенск, и о предоставлении для временного помещения зданий Ришельевского лицея» [1]. Ця справа охоплює документи 1856-1858 рр. Серед них: клопотання РІ, доповідні ГР до статс-секретаря, звернення до Андрія Логіновича Гофмана який впродовж 1842-1860 рр. займав посаду статс-секретаря у справах управління установами Відомства імператриці Марії [2, 395] та ін. Доповнює цю інформацію матеріали справи «Дело о временной передаче старого здания Ришельевского лицея под Одесский институт благородных девиц до окончания постройки здания института. 29 июня 1856 г. – 3 июня 1858 г», що зберігається у фонді 733 «Департамент народного просвещения» у якій окрім документації з питання переїзду Інституту наявна схема старих приміщень Ліцею [3]. Деталей додають відомості з літопису Олександрійської церкви, яка була при Інституті за період 1852 – 1870 рр. «Літопис...» належав Одеському товариству історії та старожитностей [4].

Переїзд пансіонерок до Вознесенську згадується в праці М.І. Ленца «Бомбардирование Одеси (10 квітня 1854 року)». Основною роботою з історії Інституту є «Краткий

исторический очерк 50-летия Одесского института благородных девиц» (1879) [5], а серед пласту досліджень різноманітних аспектів функціонування Ліцею заслуговує на увагу робота «Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників» [6] (упорядниця – О.О. Синявська), яка охоплює основні віхи діяльності установи. Однак, в цих дослідженнях лише опосередковано згадуються евакуація Інституту до Вознесенську і повернення інституції до Одеси.

Одеський інститут шляхетних дівчат (далі – Інститут) було евакуйовано до міста Вознесенськ. Освітня установа являла собою закритий привілейований заклад жіночої освіти, який належав до першого розряду відомства установ імператриці Марії Федорівни [7]. Впродовж 1834-1857 рр. Інститут очолювала вдова генерал-майора Катерина Олексіївна. До початку Кримської війни освітній заклад займав чималу ділянку між вулицями барона Штігліца (нині композитора Ніщинського), Інститутській (Дідріхсона) і Зовнішнім бульваром (Мечникова) [8]. Однак, будівля спроектована відомим італійським архітектором Франческо Бофо, який знаменитий проектом Гігантських (Потьомкінські) сходів, не витримала землетрусів, а через постійне зростання кількості вихованок виникла нагальна потреба в розширенні території установи. Тому, в 1853 р. Будівельна комісія ініціювала будівництво нової триповерхової будівлі інституту [5, 16]. Небезпека війни змусила перевести інститут до м. Вознесенську. З 1817 р. згадане місто стало частиною Новоросійського військового поселення, а у 1837 р. у зв'язку з візитом до Вознесенську імператора Миколи I у міському парку було збудовано два палаци [9, 56]. В одному з них на період Кримської війни й облаштувався Інститут [3, арк. 1]. Однак, Рада інституту та канцелярія продовжували функціонувати в м. Одеса [10, 344].

Питання про приміщення Інституту було врегульовано лише тимчасово, на період війни. Будівництво нової будівлі закладу потребувало не лише значних витрат, але й часу, через це питання повернення закладу освіти з евакуації поставило перед керівництвом низку питань: офіційний дозвіл, фінансування переїзду – як додаткові витрати, транспортування, приміщення, кадри тощо.

Сучасник тих подій Микола Іванович Ленц (1830-1906) – тоді вчитель повітового училища, а невдовзі після війни – вчитель російської мови в Інституті, у своїй праці «Бомбардування Одеси (10 квітня 1854 року)», що була опублікована в «Записках Одеського товариства історії і старожитностей» (1906 р.) так описував переїзд одеських інституток: «...Лякаючись постійних вистрілів – деякі гучно ридали. Це був караван вихованок Одеського шляхетного інституту, які переїжджали до Вознесенську, де було для них підготовлено приміщення в Царському палаці на весь час війни» [11].

Головний тогочасний чоловічий заклад освіти в регіоні – Рішельєвський ліцей (далі – Ліцей) розміщувався в 2-х поверховій будівлі, що належала одеському купцю Вагнеру та виходила на дві вулиці: Катерининську і Дерибасівську, та на Ланжеронівський провулок [6, 182]. Однак, керівництво установи готувалося до переїзду в нову будівлю на вул. Дворянській, а водночас розглядало варіанти розпорядження тогочасними приміщеннями Ліцею. Саме через це у складний воєнний час переплелися долі двох елітних закладів освіти XIX ст. – Ліцею, що перебував під управлінням Міністерства народної освіти та Інституту, який підпорядковувався Відомству установ імператриці Марії (інша назва – IV відділ Власної Їїго Імператорської Величності канцелярії). Інститут сплачував на користь запасного капіталу жіночих закладів освіти, а у разі потреби керівництво мало змогу клопотати про виділення певної суми з даних збережень. У свою чергу, справи Ліцею були підконтрольні керівництву установи, попечителю Одеського навчального округу, міністерству народної освіти.

Представники РІ повідомляли, що 1855 р. розпочалась будівництво нових будівель для Інституту. Завершення будівельних робіт планувалося не раніше ніж через чотири роки. Керівництво установи у зв'язку з переїздом отримало низку клопотів і викликів. Насамперед, приміщення були непристосовані для розміщення в них закладу освіти, а також віддаленні один від одного [3, арк. 1]. Водночас виникла проблема кадрів, які б в умовах евакуації забезпечили надання якісної освіти та виховання пансіонеркам. На той час, кваліфіковані педагоги охочіше бажали працювати в державних та приватних закладах освіти у портових містах. Однак, найбільшу проблемою у скрутний час стало фінансове становище Інституту, що унеможливлювало виплати гідної та регулярної заробітної платні вчителям та персоналу.

15 червня 1856 р. РІ було поставлено на розгляд ГР питання про повернення Інституту з Вознесенську. Оскільки в старе приміщення інституції з міркувань безпеки повертатися панянкам було не раціонально, то розв'язання потребувала головна проблема – нова будівля для закладу. Оскільки варіант оренди приватної будівлі не вдалося реалізувати через потребу значних витрат на облаштування в ній жіночого закладу освіти, то у пошуках альтернатив, РІ запропонувала розглянути питання про переїзд до старої будівлі Ліцею, де розташовувався на той час військовий шпиталь [3, арк. 1зв.]. Насамперед, задля засвідчення безпечності будівлі керівництво Інституту звернулося з проханням до Будівельного комітету про проведення кваліфікованого огляду.

Технічна комісія Будівельного комітету зробила висновок, що з ліквідації тріщини, приміщення було б цілком безпечне для облаштування в ньому жіночого закладу освіти на період три-чотири роки. РІ, яку представляв граф О.Г. Строганов акцентувала увагу на тому, що успішне функціонування Інституту та його фінансова благонадійність на пряму пов'язана з поверненням установи до Одеси, а розміщення закладу освіти в старих приміщеннях Ліцею дозволило б уникнути зайвих витрат.

У зверненні до міністра народної освіти від 27 серпня 1856 р. вказувалося, що вчасне закінчення ремонтних робіт у новій будівлі чоловічої установи залежить від поставок з закордону мармурних та трієстінських плит. У свою чергу, було укладено угоду про закупівлю цих плит до січня наступного року [3, арк.10 зв.].

Впродовж 1853-1856 рр. попечителем Одеського навчального округу був П.Г. Демидов. За нетривалий час чиновник відзначився тим, що неодноразово клопотав перед вищим керівництвом про фінансування закладів освіти, а також зробив свій вагомий внесок в трансформацію Ліцею в університет [12]. Відповідаючи на запит про переміщення Інституту до старого приміщення Ліцею, він акцентував увагу, що досить важко спрогнозувати, коли саме буде завершено ремонтні роботи в новій будівлі. Однак, посадовець наголосив, що здійснювалися необхідні заходи для того, щоб це відбулось не пізніше літа 1857 р. [1, арк.1].

У доповідній записці попечителя Одеського навчального округу «О старых зданіях Ришельевского Лицея» від 14 липня 1856 р. [3, арк.6] вказувалося, що переїзд був можливим при виконанні наступних умов: під Інститут відводилося частина приміщення, а інша частина, що по вул. Катерининська мала бути проданою після переїзду Ліцею до нової будівлі. Також, Інститут мав сплачувати орендну плату, яка б витрачалася на «квартирні гроші», оскільки штатної суми на ці видатки у закладу не вистачало. Ремонтувати приміщення інституція мала б за власний кошт.

Директор Ліцею (1853-1857) Микола Никифорович Мурзакевич вказував на доцільність надання Інституту всього приміщення, бо при продажі частини будівлі у жіночого закладу освіти виникли певні перешкоди, особливо при бажанні нового власника приміщень проводити ремонтні роботи. В умовах евакуації, окрім проблем з приміщенням мали місце питання про необхідність докомплектації службового персоналу Інституту. Насамперед, допомоги потребував ротмістер Мар'янов, який, виконуючи військові обов'язки, не мав змоги належно піклуватися про казну закладу освіти. Вирішення вказаної проблеми розглядалось в двох варіантах: направити представника РІ до Вознесенська або виділення щомісячної виплати для зарплати писаря, яким міг бути представник з відставних нижніх чинів. Генерал-лейтенант Щербинський висловив прохання найняти в штаб закрійника, якому б виплачувалась зарплата в розмірі 70 руб. на рік та ключника, який мав відати господарчими справами за 115 руб. платні за рік. Останній звернув також звернув увагу на необхідності писаря, оскільки в цей час збільшилась необхідність в листуванні [1, арк.5]. Причиною відсутності в штаті Інституту закрійника і ключника була викликана скороченням кількості вихованок. Відповідно наголошувалося, що при поступовому збільшенні кількості підопічних виникала необхідність повернення обслуговуючого персоналу установи.

Попередньо розглядався можливим варіант відрядження до Вознесенська писаря канцелярії. Однак, це унеможлиблювалося тим, що зріс документообіг зі справи повернення Інституту до Одеси, а також листуванням, що пов'язане з щорічними прийомами до установи вихованок. РІ підтримала клопотання про винаймання працівників, з вказаними сумами заробітку. Відповідно писар отримав обов'язок введення касової книги. Головній Раді Жіночих закладів такі кадрові зміни пояснювались тим, що звільнення працівників являло собою вимушений захід під час евакуації Інституту з Одеси до Вознесенську.

У зверненні до А.Л. Гофмана наголошувалося, що враховуючи звернення до вищих інституцій відсутні перешкоди для переїзду Інституту на три або чотири роки на умовах оренди старої будівлі Ліцею, повернення до Одеси вихованок установи мало б відбутися літом 1857 р., [1, арк.14] аби вони мали змогу облаштуватися на початок нового навчального року.

Посівши в 1856 р. посаду попечителя Одеського навчального округу Микола Іванович Пирогов з ентузіазмом погодився взяти під контроль питання переїзду закладів освіти. Наголошувалося, що стара будівля була небезпечною, а питання побудови було ще далеким від завершення, то як тимчасовий захід Інститут у свій час було евакуйовано до Вознесенську. Він погодився з тим, що поділ будівлі на дві частини, одна з яких мала піти на продаж, був би незручним для Інституту. Ним було наголошено на перспективі у майбутньому розмістити гімназію в старій будівлі Ліцею [3, арк.19]. Проте, від 25 січня 1857 р. посадовцю А.Л. Гофману повідомили про можливість дострокового повернення вихованок до Одеси та передачу старих будівель Ліцею для розміщення установи.

Надалі актуалізувалося питання орендної плати за використання вказаних приміщень Ліцею. 5 квітня цього ж року ГР підтвердила відсутність перешкод для переїзду Інституту до серпня. Відповідальним за виконання цієї справи було назначено попечителя Одеського навчального округу М.І. Пирогова. РІ виступила з клопотанням до останнього передати у розпорядження керівництву інституції старе приміщення Ліцею не пізніше червня, оскільки на початок нового навчального року вони мали облаштувати будівлю під жіночий заклад освіти, а згодом перевезти дівчат з Вознесенську.

М.І. Пирогов погодився з проханням ще й через те, що мав на меті до травня вирішити проблему з меблями для нового приміщення Ліцею. Будівельному комітету цього закладу освіти було наказано вжити необхідних заходів задля того, щоб роботи у новому приміщенні завершилися не пізніше кінця травня. Відповідно міністерство народної освіти турбувало питання про те, що для своєчасного переїзду Інституту потрібно було провезти ряд реорганізацій. РІ виступила з ініціативою доручення архітектуру-будівничому нових інститутських будівель Никифору Никифоровичу Черкунову, який у цей час обіймав займав посаду архітектора 4-ї частини міста в Одеському будівельному комітеті [13], скласти кошторис першочергових ремонтних робіт, що необхідні для комфортного розміщення інституцій [3, арк.28]. Для перевірки кошторис було відправлено до місцевого Будівничого комітету. Також, повідомлялося про неможливість повного розрахунку за всі витрати, що пов'язанні з переїздом до старої будівлі Ліцею власними ресурсами. Попередньо звірений профільними інстанціями кошторис для остаточного затвердження обіцяно було надіслати ГР.

6 травня 1857 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор граф Олександр Григорович Строганов зателеграфував статс-секретарю А.Л. Гофману про те, що кошти в Інституті відсутні. Він виступив з проханням виділити на потреби Інституту 7356 руб. А.Л. Гофман в свою чергу звернувся з аналогічним клопотанням до Петра Георгійовича, принца Ольденбургського, який з 1845 р. очолював ГР.

ГР прийняла до уваги те, що у жіночого закладу освіти виникли фінансові проблеми після вимушеної евакуації інституції до Вознесенську. Серед головних причини цих труднощів чиновники виділяли: скорочення кількості вихованок і значний ріст цін на речі першої необхідності. Наголошувалося, що в жовтні 1855 р. із схвалення імператора Олександра II Інституту було виділено 4521 руб. 70 к. для покриття витрати пов'язаних з відкриттям нижчого (молодшого) класу. До повернення Інституту до Одеси керівництво інституції мало щорічно звітуватися перед ГР про економічне становище з метою отримання додаткових асигнувань з процентного капіталу.

Наступного року керівництво закладу освіти повідомило ГР про те, що у зв'язку з підвищенням цін в першій половині року на продукти харчування було витрачено 1159 руб. 67 к. [1, арк.26]. У другій половині 1856 р. додаткові витрати зросли з причини збільшення штату панянок. Відповідно за рік додаткові витрати сягнули суми у 2319 руб. 35 коп. Керівництво Інституту звертало увагу на те, що серед 22 вихованок, які щойно поповнили ряди пансіонерок лише за двох своєкоштных мали надіслати 572 руб.

Після звіту висувалося клопотання про асигнування з відсотків капіталу 7356 руб. 5 к. на потреби Інституту в наступному році. ГР прийняла рішення про те, що витрати є обґрунтованими та запросила дозвіл у імператора на виділення вказаної вище суми на

потреби Інституту. У зверненні О.Г. Строганова до А.Л. Гофмана вказувалося, що сума 7356 руб. розподілялась на наступні витрати. По-перше, 5036 руб. 70 к. потреби, що пов'язані з поверненням установи з евакуації, а по-друге, 2319 руб. 35 с. сріблом для компенсації минулорічних витрат на харчування.

Графу О.Г. Строганову повідомлялося, що принц Ольденбургський задовільнив клопотання та дозволив повернутися жіночим закладам освіти Одеси та Керчі, а також привести до належного стану будівлі, де б вони мали розташуватися.

Від 12 червня 1857 р. міністерства народної освіти довели до відома А.Л. Гофмана про те, що вбачають об'єктивною орендну плату Інститутом в розмірі 4000 руб. сріблом щорічно. Керівництво Ліцею обґрунтувало цю суму тим, що приміщення були б продані за 100 тис. руб., а заклад отримував б відсотків не менше 4000 руб. за рік [3, арк.11]. Водночас Н.Н. Черкунову було доручено скласти кошторис для облаштування старих приміщень Ліцею під потреби Інституту [3, арк.28]. Ремонтні роботи планувалося завершити на початку серпня, але через пофарбовану масляною фарбою підлогу переїзд вихованок мав відбутися лише в кінці цього місяця [3, арк.28 зв.]. Водночас в середині червня розпочалося перевезення майна Ліцею до нової будівлі [3, арк.29].

РІ сповістила А.Л. Гофмана, що сума, яку висунуло керівництво Ліцеєм була обґрунтованою, однак Інститут не мав змоги її сплатити за рахунок власних ресурсів й клопотав про виділення суми з коштів Відомства. Також, 29 червня 1857 р. з канцелярії Тимчасового розпорядчого комітету з улаштування Південних поселень до IV Відділу було сповіщено про терміни повернення Інституту до м. Одеса, бо будівля в якій перебував заклад в м. Вознесенськ надана Військовому відомству [1, арк. 39].

РІ сповістила А.Л. Гофмана про те, що 25 серпня установа остаточно звільнить приміщення, що належало Військовому відомству, а через два дні планувалося, що вихованки почнуть облаштовуватися в старому приміщенні Ліцею. Попередньо в доповідній записці від 5 серпня директор Ліцею Павло Васильович Беккер повідомив, що Ліцей остаточно передав старі приміщення під Інституту [3, арк.30]. Для комфортного перевезення керівниці Інституту, класних дам, вихованок, а також усіх необхідних речей граф О.Г. Строганов пропонував звернутися до контр-адмірала, головного командира Миколаївського порту Григорія Івановича Бутакова з проханням про виділення двох пароплавів. Водночас архітектору-будівничому Н.Н. Черкунову було доручено без затримок розпочати господарські роботи в старих приміщеннях Ліцею задля комфортного облаштування Інституту.

Звернувшись до Г.І. Бутакова, керівництво закладу освіти отримало відповідь про те, що жоден з пароплавів Чорноморського відомства за своїм технічними характеристиками не мав змоги дійти до Вознесенська. Виходячи з цього, РІ відправила аналогічне клопотання до головної контори Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПТ) в Одесі [1, арк.44].

Архітектор-будівничий Н.Н. Черкунов повідомив про те, що 8 серпня планувалося завершення ремонтних робіт, а через два дні мав відбутися візит Технічної комісії, яка мала би затвердити виконання робіт. Відповідно, РІ звернулася до контори РТПТ з проханням про виділення пароплаву на останні числа серпня. Представництво Інституту отримало позитивну відповідь. Установі виділявся пароплав «Николаев» («Anglesia»), який нещодавно був проданий РТПТ з Англії [14]. Пароплав мав вирушити з Одеси 24 серпня, а наступного дня зупинитися в поселенні Ракове, що в 7 верстах від Вознесенська.

Водночас по завершенню ремонтних робіт в старому приміщенні Ліцею, розпочалося перевезення меблів під контролем секретаря РІ титулярного радника В.М. Спрудіна. На порядку денному стояло питання про облаштування лазарету, дортуарів (спальних кімнат вихованок) та класних кімнат.

27 серпня 1857 р. на однопалубному товаро-пасажи́рському пароплаві «Николаев» повернувся з евакуації Одеський інститут шляхетних дівчат у складі 59 вихованок, помічниці керівниці закладом, трьох класних дам та ін. службовців установи. З радістю зустрічали панянок на пристані військово-практичної гавані як службовці, так і батьки з родичами. Серед них: виконуючий обов'язки члена Ради з господарської частини, статський секретар Дмитро Олександрович Байков; секретар Ради, титулярний радник Микола Іванович Спрудін. З пароплаву інститутки перемістилися в екіпажі батьків та родичів й вирушили до будівлі Ліцею. Водночас сухопутним транспортом повернулася до Інституту і керівниця закладу К.О. Фітінгоф, яка одразу забажала бачити своїх підопічних [1, арк.46].

У літописі Олександрійської церкви, яка знаходилась при Інституті, а відтепер функціонує в стінах Одеського національного морського університету (ОНМУ) зафіксовано, що наступного дня в установі відслужили молебень та окропили кімнати інституту [4]. Прикметно, що на молебні був присутній градоначальник та виконуючий обов'язки Члена Ради, граф Федір Давидович Алопеус.

Висновки. Одеський інститут шляхетних дівчат після Кримської війни опинився в скрутному становищі. Окрім фінансових, кадрових і господарських проблем найбільшої уваги у період 1856-1858 рр. потребувало вирішення питання повернення інституції з евакуації з м. Вознесенськ до м. Одеси. Стара будівля Інституту була небезпечною для розташування в її стінах жіночого закладу освіти, тому керівництвом було порушено клопотання про переїзд до будівлі Рішельєвського Ліцею, що у свою чергу мав переїхати на нове місце. Після тривалих перемовин про компенсацію додаткових витрат 28 серпня 1857 р. Одеський інститут шляхетних дівчат було розміщено у стінах Ліцею на умовах оренди. За угодою сторін розмір орендної платні було зафіксовано у розмірі 4000 руб. на рік, а термін перебування Інституту в цій будівлі мав сягати трьох – чотирьох років.

Список використаної літератури

1. Российский государственный исторический архив, ф.759, оп.101., д.101
2. Памятная книжка на 1858 год. – СПб., в Военной типографии, 1857. – XVI, 589 с.
3. Российский государственный исторический архив, ф. 733, оп. 78, д. 827
4. Из летописи св. Александрийской церкви [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://собор.narod.ru/txt/odessa/deribas/serafimov.html>.
5. Краткий исторический очерк пятидесятилетия Одесского института Благородных девиц. – Одесса, 1879 – 44 с.
6. Кризь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / автор-упорядник О. О. Синявська. – Одеса: Бондаренко М.О., 2017. – 298 с.
7. Драч О.О. Освіта жіноча в Україні [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Osvita_zhin
8. Здание бывшего института благородных девиц в Одессе [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.shukach.com/ru/node/18891>.
9. Цубенко В. Л. Формування території та населені пункти Новоросійського військового поселення кавалерії (1817–1857 рр.) / В. Л. Цубенко // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.1.– Одеса, 2006 – С. 52-64
10. Новороссийский календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Городская типография, 1855. – 410 с.
11. Ленц Н. Бомбардирование Одессы (10 апреля 1854 года) / Н. Ленц // Записки императорского Одесского общества истории и древности. Т. 26. – Одесса, 1906. – С. 1–108.
12. Ратушняк Э. Несколько одесских страниц из летописи рода Демидовых [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://history.odessa.ua/publication6/08.doc>.
13. Тимофієнко В. Г. Зодчі України кінця XVIII - початку XX століть. Біографічний довідник [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/timofienko/tim_zodchi_039.html#cherkunov1
14. Колесный товаро-пассажирский пароход «Николаев» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.retroflot.com/n/kolesnyj_tovaropassazhirskij_parohod_nikolaev.html

References

1. Russian State Historical Archive, fund 759, description 101, case 101, (in Russ.)
2. Memorial book for 1858 (1857). SPb: v Voennoj tipografii (in Russ.)
3. Russian State Historical Archive, fund 733, description 78, case 827, (in Russ)
4. From the Chronicle of the Holy Alexandria Church: Retrieved from <http://sobor.narod.ru/txt/odessa>.
5. A Brief Historical Sketch of the 50th Anniversary of the Odessa Institute of Noble Maidens. (1879) Odessa (in Russ)
6. Syniavska, O. (2017). Through the lens of memory and time: Odessa Richelieu Lyceum in the memories of contemporaries Odesa: Bondarenko M.O. (in Ukr.)
7. Drach, O. Women's education in Ukraine: Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Osvita_zhin (in Ukr.)
8. The building of the former institute of noble maidens in Odessa: Retrieved from <https://www.shukach.com/ru/node/18891> (in Russ)

9. Tsubenko, V. (2006). Territory and settled points of Novorossia Military Settlement of a Cavalry (1817-1857) (*Chornomors'ka mynuvshyna*), 1, 52–64 (in Ukr.)
10. Novorossiysk calendar for 1856 leap year, published by the Richelieu Lyceum. (1855). Odessa: City Printing Office (in Russ)
11. Lenz, N. (1906). Bombing of Odessa (April 10, 1854) (*Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*), 26, 1–108 (in Russ)
12. Ratushnyak, E. Several Odessa pages from the chronicle of the Demidov family Retrieved from <http://history.odessa.ua/publication6/08.doc>. (in Russ)
13. Tymofienko, V. Architects of Ukraine in the late XVIII - early XX centuries. Biographical guide: Retrieved from <http://www.alyoshin.ru> (in Ukr.)
14. Wheeled cargo-passenger steamer “Nikolaev”: Retrieved from <http://www.retroflot.com> (in Russ)

KOROBCHUK Anna, Assistant Department of Philosophy, Political Science, Psychology and Law of Odessa state academy of civil engineering and architecture,
e-mail: korobchuk@ogasa.org.ua

REEVACUATION: THE RETURN OF THE ODESSA INSTITUTE OF NOBLE MAIDEN TO ODESSA (1856)

Abstract. *The events of the Russian-Ukrainian war necessitated the solution of a number of issues in the organization of the educational process. Since the beginning of the Russian invasion of Eastern Ukraine and the annexation of Crimea in 2015, 18 state higher education institutions have been evacuated from the occupied territories. A phenomenon in the education system of the Russian Empire XVIII - XIX century there was the emergence of women's schools, institutes of noble maiden. Odessa Institute of Noble Maiden is a closed privileged educational establishment in the south of the Russian Empire, which belonged to the 1 st level of the department of Empress Maria establishments. The article deals At the beginning of the Crimean War, the old building of the Odessa Institute of Noble Maiden was dangerous for the location of a women's educational institution, so the leadership filed a motion to move. The author considers the return of the Institute for evacuation in Voznesensk to Odessa.*

The research aim to characterize the process of solving the main problem of the Odesa Institute of Noble Maiden after the Crimean War – the relocation of the evacuation institution in Voznesensk to Odesa.

The research methods are based on the main principles of historicist tradition, scientific objective, comprehensive approach and data classification. **Conclusions.** The return of the institution to Odessa in 1856 was a priority issue for the leadership of the Institute. As a result of negotiations, the institution was housed in the walls of the Richelieu Lyceum. By agreement of the parties, the amount of rent was fixed at 4,000 per year, and the term of the Institute's stay in this building was three to four years.

Key words. noble Maiden institutes, women's education, nobleness, comprehensive education, the South Ukraine, department of Empress Maria establishments, closed girls's boarding schools.

Одержано редакцією 7.04.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94: 334.73-051 Лев «18/19» (045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-74-85

ФАРЕНІЙ Ігор Анатольович,
доктор історичних наук, професор кафедри
археології та спеціальних галузей історичної
науки Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>,
e-mail: farenii_igor@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ «АРТІЛЬНОГО БАТЬКА» МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЙОГО ЕПОХИ В ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ (друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.)

У статті розкривається проблема взаємозв'язку діяльності всесвітньовідомого українського кооперативного діяча, названого «артільним батьком», Миколи Левитського з соціокультурними рисами інтелігентського середовища його епохи.

Микола Левитський відзначався високою самовідданістю і жертовністю у служінні загальносуспільним інтересам та нехтуванням особистими матеріальними проблемами. Подібний стиль життя був характерним для інтелігенції його епохи, яка підкорялася ідеалам турботи про народні маси та побудови справедливого суспільства. Левитський належав до видних представників цієї плеяди інтелектуальної еліти, і виявляв причетність до усіх провідних інтелектуальних течій своєї епохи: народництва, марксизму, соціалізму і кооперації та національного відродження. Сферою реалізації цих культурно-ідеологічних тенденцій виступали широкі суспільні верстви. Інтелігенція виявляла готовність до жертовного служіння народним інтересам та ідеям загального блага і водночас втягувала народ у глобальні революційні проєкти суспільних перетворень. Вказані характеристики були соціальною нормою, типовими для інтелігенції тривалого історичного періоду. Тому дослідникам слід дотримуватися наступних принципів наукового пізнання громадсько активної інтелектуальної еліти другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.: утримуватися від екстраполяції сучасного становища інтелігенції на історичне минуле, брати до уваги, що служіння загальносуспільним інтересам та участь глобальних планів перебудови суспільства – характерні риси інтелігенції відповідної історичної епохи.

Ключові слова: «артільний батько» Микола Левитський, кооперація, народ, інтелігенція, ХІХ – ХХ ст.

Постановка проблеми та аналіз публікацій. Діяльність «артільного батька» Миколи Васильовича Левитського (1859–1936) не обділена увагою науковою літературою [1–21]. Однак, і проблематика, пов'язана з його життям і працею, ще далеко не вичерпана. Серед проблем, які заслуговують на дослідження, соціокультурні та інші характеристики і якості Миколи Васильовича у їхній співвідносності з усім інтелігентським загалом його епохи – періоду другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Останнє дає можливість з'ясувати етико-ідеологічні підстави його діяльності, вирішити питання про зумовленість постаті Левитського соціальним середовищем та громадськими настроями відповідного історичного періоду чи особистими пристрастями, уподобаннями і здібностями. Поставлена проблема у процесі свого розв'язання зумовила історико-методологічний контекст науково-пізнавального пошуку, оскільки культурно-етичний тип тодішньої інтелігенції мав історичний характер і може виявитися не вповні зрозумілим для сучасного читацького загалу.

Проблема методології дослідження інтелігенції, звичайно ж, не нова у науковій літературі. І у кожному з досліджень, присвяченому її історії, зустрічає належне розв'язання. Однак, методологічний арсенал таких наукових праць, як правило, складають загальнонадові, міждисциплінарні та спеціальні методи дослідження. Водночас у межах певних напрямків, таких як інтелектуальна історія, історія повсякденності, мережевого підходу, можемо спостерігати застосування щодо інтелектуальної еліти специфічного дослідницького інструментарію. Цілком очевидно, що й громадсько активна інтелігенція другої половини ХІХ – перших десятиріч ХХ ст., до якої належав М.В.Левитський, також претендує на спеціальний науково-пізнавальний ресурс. Тому, поряд із аналізом характерних рис інтелектуальної еліти відповідної епохи, у представленій статті запропоновані підходи до розуміння її помислів і поведінки.

Мета статті – показати діяльність видного представника інтелектуальної еліти другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Миколи Васильовича Левитського у взаємозв'язку з соціокультурними характеристиками громадсько активної інтелігенції його епохи, а також з'ясувати принципи інтерпретації її світогляду, ідейно-етичних рис і поведінки.

Виклад основного матеріалу. Сучасному поколінню людей дуже важко збагнути і уявити той авторитет і відомість, що мав за свого життя український кооперативний діяч, названий «артільним батьком», Микола Васильович Левитський. Водночас складно і поставити під сумнів доцільність вшанування «артільного батька» Левитського у сучасному суспільстві. Адже ця людина до самозречення віддавала себе праці, спрямованій на матеріальне і духовне благополуччя українського народу, і достойна пошанування та бути прикладом служіння національним інтересам. При цьому обсяги її діянь мають цілком конкретний зміст, який не міг бути не оціненим сучасниками. За свого життя «артільному батьку» було важко залишитися поза широкою відомістю і визнанням. Адже тільки за

десятиліття громадської роботи, що передувало 1905 р., ним та його соратниками було організовано понад 500 ремісничих і робітничих кооперативів та більше 200 сільськогосподарських артілей [22, 3, 4 зв.]. Якщо навіть визнати вказані цифри не вповні достовірними, маємо справу з велетенським обсягом громадсько-господарської роботи. Так чи інакше, щороку дякуючи його діяльності виникали десятки кооперативів, і на кожний тиждень придало створення нового кооперативного товариства.

Цей велетенський розмах розбудови промислової і трудової кооперації був досить сталим за своїми наслідками. Чимало із організованих кооперативів виявляли високий рівень життєздатності. Так, створені Левитським у перших роках XX ст. у портах Чорного і Азовського морів артілі вантажників відомі своєю роботою до 1917 р. [22, 4 зв.]. Організована також на початку XX ст. артіль столярів у Єлисаветграді пропрацювала близько 20 років. Відомі своєю роботою впродовж дореволюційних часів артілі єлисаветградських шевців [23, 30-31]. Московська артіль кравців, яка була створена в 1902 р. і налагодила свою роботу за участю Левитського, працювала і в 1920-х рр. [24, 5]. Організована Миколою Васильовичем у 1904 р. Друга Київська футлярно-переплетна артіль також діяла в період непу [Див.: 25].

Крім організаційної та інструкторської роботи у сфері кооперації, Левитський активно займався просвітницькою, роз'яснювальною, пропагандистською діяльністю. Регулярно виступав перед громадськістю, у пресі. Був активним учасником різноманітних кооперативних та економічних форумів, які визначали напрямки розвитку народногосподарського життя. Виконував і представницькі завдання, домагаючись перед органами влади створення належних умов для діяльності кооперації, виступав із законопроектами, спрямованими на розвиток кооперативного руху. Левитський був ініціатором створення всеукраїнських кооперативних центрів, зокрема «Південного кооперативного банку». За дорученням кооперативної громадськості «артільний батько» представляв інтереси засновників банку, а також іншого національного центру кооперації – Дніпровського союзу споживчих товариств – перед урядом Російської імперії. У 1920-х рр. брав участь у колегіальних органах управління всеукраїнськими кооперативними організаціями.

Великі масштаби діяльності давалися Левитському ціною максимального напруження сил при відсутності належних умов для роботи. Миколу Васильовича хронічно супроводжували брак коштів, недоїдання і хвороби. Наприкінці XIX ст. один із журналів так описував життя Левитського: «Нема у нього ніяких коштів, і сам він живе у скруті» і «при випадкових заробітках» [26, 675]. У XX-му ст. справи не стали кращими – публіцистика відзначала «ознаки хронічно-незадовільного харчування» артільного батька [27, 173-175].

Левитський був фаховим юристом, мав репутацію гарного адвоката, чим міг непогано заробляти собі на життя. Однак, від такої можливості він свідомо відмовився. У 1902 р. Левитський подав клопотання про обмеження його обов'язків як присяжного повіреного лише сферою кооперативної діяльності. «... я фізично ... не маю можливості займатися судовою практикою, внаслідок перевантаження ... кооперативною роботою», – писав Микола Васильович у Раді присяжних повірених Одеської судової палати. При цьому виявляв готовність відмовитися від статусу адвоката і висловлював велику радість, що йому дозволили «суміщення звання присяжного повіреного з роботою у сфері кооперації» [28, 1].

З огляду на масштаби діяльності та супутньої їй поведінки виникає питання про визначальні якості Левитського як людини. Велетенські обсяги організаційної роботи можна пояснити її інтенсивністю та даром магічного впливу на людей, талантом переконувати, викликати незаперечну довіру до себе і своїх починань. А от як треба сприймати надзвичайну захопленість громадською роботою, самозречення в реалізації кооперативної ідеї? Цілком усвідомлюючи негативні наслідки своїх кооперативних занять, які приносили непевні і випадкові заробітки, фактично позбавляючи засобів до існування, призводили до переслідування властями, і водночас маючи можливість заробляти адвокатською практикою, Микола Васильович послідовно йшов шляхом громадського діяча, безкомпромісно обирав служіння загальносуспільним інтересам.

В особі Левитського постає образ інтелігента принципово відмінного від нинішнього покоління соціальної еліти, інтелігентських прошарків і взагалі людей. У нашу епоху розростання приватних пріоритетів, якщо не сказати потворного егоїзму, та ідеології заробітчанства навіть у сфері інститутів громадянського суспільства постать Левитського

може сприйматися ледве не як відхилення від норми. Щоправда, жертовність щодо загальносуспільних чи державних інтересів цілком позитивно сприймається сучасниками, але здебільшого в суто споживацькому відношенні. Суспільство готове приймати допомогу, при цьому не завжди високо оцінюючи тих, хто її надає. Соціальна активність громадян рідко спрямовується на підтримку громадських ініціатив, що націлені на захист їхніх же інтересів, очікуючи задоволення останніх у власній бездіяльності. Причиною того вже стали не лише соціальна пасивність, а й суцільна недовіра до оточуючих, очікування обману від ініціаторів тих чи інших справ і проектів. За даними соціології, 48,2% наших співвітчизників вважають, що більшості людей довіряти не можна. А 50,2% людей переконані, що недовіра до оточуючих є гарантом їхньої безпеки [29, 71]. А століття тому назад і щирість виголошених позицій рідко хто піддавав сумнівам, і суспільство виявляло значно більшу готовність проявляти громадську активність у напрямку підтримки лідерів та захисту своїх інтересів.

Щоправда, в епоху М.В.Левитського лави інтелектуальної еліти не були однорідними. Навіть серед народної інтелігенції, що вийшла з широких верств населення, спостерігались різні її типи за ціннісними орієнтаціями, соціальною стратегією і формами її реалізації. Як зазначав у 1914 р. журнал «Хлібороб»: «Немало серед них кар'єристів, що думають не про народ, а про підвищення на службі, немало людей, що працюють як чиновники, тільки задля заробітку ... Багато зустрічається ... погано знаючих ... свою справу ... Є люди грубі, є люди погані, є люди, що прислужують начальству» [30, 803]. Характерною за таких умов була байдужість до суспільних проблем та зосередженість на своєму дозвіллі. У них, за словами журналу «Маяк», ««Профіранс» ... одбірає весь час» [31, 13] і «Вони знають лиш горілку пити, а що добре, то й не думай!...». А щодо народу, то за їх версією, він «...дурним уродився, дурним і помре!...» [Цит. за: 32, 14]. Вони, як писав у 1909 р. журнал «Рідний край», «дивляться на селянина як на худобину, або як на ростину, що з неї можна тільки користуватись ...» [33, 14]. Навіть умови революційних перемін були не спроможні втягнути таких інтелігентів у вир загальносуспільних питань, а часом навіть призводили до поповнення їхніх лав. «Вони хитаються, – писав у 1920 р. один з журналів, – з боку в бік – од влади до влади, з півковою симпатій, зглядно тому, яка влада...», і їм «спокою хочеться». «Дух боротьби-революційности щез навіть у більшості тих, хто з початку революції ... були в рядах борців ...», – зазначав часопис [34, 6].

Були й ті, хто не відмовлявся від аналізу суспільного життя, однак були далекі від самодіяльних ініціатив щодо їх вирішення, схильні до споглядального ставлення до дійсності. Один із сучасників про таких говорив: «Багато в нас є людей, що бажають ширяти думкою високо та далеко, що корять когось іншого за те, та за се ... » [35, 2].

Водночас постала й цілком відмінна плеяда культурної еліти, яка служіння народу та значимість своєї реалізації в загальносуспільних проектах ставила часом вище особистих інтересів, розглядаючи себе як засіб втілення масштабних соціальних змін. Певною мірою, це було викликано соціальним походженням інтелігенції тієї епохи, яка черпала свій ресурс з міщанського, робітничого, селянського середовища. Нове покоління інтелігентів у соціальному відношенні ідентифікувало себе з суспільними верствами, з яких вийшло, і будувало свою поведінку відповідно до їхніх інтересів. Наприкінці XIX ст. відомий український соціолог і економіст Тихін Іванович Осадчий з цього приводу писав: «Завдання XX віку полегшується ... тим, що попередній склад інтелігентних сил поповнюється новими силами, які, з однієї сторони, несуть у скарбницю культури та накопичених знань досвід широких за складом мас, а з іншого – дають спорідненим їм масам завоювання і цієї культури і цих знань» [36, 217]. Більш того, для таких інтелігентів, за словами М.С.Грушевського, «український народ стає не лише предметом співчуття до його пригноблення і устремління до покращення його суспільного і економічного становища, але і предметом пошанування, як носія правди і краси життя, ... наближення до якої стає керівною ідеєю творчості і народовивчення» [37, 636].

Суспільний розвиток тих часів породив настільки видимий сегмент «інтелігентних сил», які прагли до порятунку і возвеличення народу, що сучасники не лише фіксували його наявність, а й констатували певну морально-психологічну втому від нього та неоднозначність як явища. У 1911 р. журнал «Українська хата» з відчуттям явної соціальної приторності писав: «... принцип громадського служіння знаходить собі прихильників серед найширших кол нашого

громадянства. Його тримається однаково як селянин, що тільки що навчився читати, так і висмоктаний мійським життям зденерований інтелігент» [38, 418-419].

Але насправді проблем у реалізації громадського служіння культурної еліти своєму народу було ще значно більше. Однак, для останньої вони часом виявлялися надто мізерними у порівнянні з участю у глобальних проєктах соціального переоблаштування світу. Матеріальні і побутові негаразди, переслідування, загроза здоров'ю і самому існуванню були для них вкрай другорядними обставинами на шляху досягнення поставлених масштабних цілей. «... ідея громадського слуговання» тих часів була нерозривно зв'язана з ідеєю докорінної перебудови суспільства – з соціалістичною ідеологією, яка штовхала до радикалізму поведінки і позбавляла застережень перед повсякденними чи особистими проблемами. «Соціалістичні симпатії ... інтелігенції складають одну із її найбільш характерних розпізнавальних рис», – писав у ті роки Туган-Барановський. «Це наскільки кидається у вічі, – говорив він, – що майже не вимагає доказів», і навіть констатував факт «напівсвідомого тяжіння нашої інтелігенції до соціалізму» [39, 30]. Інший сучасник тієї епохи, відомий політичний діяч та історик Мойсей Равич-Черкаський, говорячи про початок ХХ ст., також відзначав, що «Ідея наукового марксистського соціалізму зробилася домінуючою серед української інтелігенції» [40, 30]. Соціалістична ідея не залишила в спокої і Левитського. У межах соціалістичної доктрини він рухався у своїх помислах і справах, послідовно і самовіддано, як і належало людині його епохи.

Серед рішучих заходів з докорінної перебудови соціальної організації, власне будівництва соціалізму, був кооперативний рух, ідейною і організаційною силою якого виступив вказаний тип інтелігенції. У кооперації ця категорія культурної еліти побачила соціально-економічний порятунок народу та спосіб його національного визволення, ототожнювала інтереси народних мас з кооперативним поступом суспільства і виявила готовність і здатність до кооперативної роботи заради загальносуспільної користі. Як зазначав один із ідеологів та істориків кооперативної справи 1910-х – 1920-х рр. Павло Мохор: «Український ... третій клас, який складається з інтелігенції ..., цілком поділяє ідеологію українського народу і її погляди на кооперацію, погляди володаря краю – селянина» [41, 10].

Кооперативний соціально-економічний уклад розвивався впродовж другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Він був породженням не одного покоління кооперативних діячів і працівників кооперації, відповідне місце серед яких належить і Миколі Васильовичу Левитському. Відомий український кооперативний діяч та історик української кооперації П.Ф.Височанський з нагоди 45-ліття кооперативної діяльності Левитського писав: «Нам, молодшому кооперативному поколінню ...може трудно тепер обагнути, зрозуміти ...добу «кооперативного апостольства» ..., найкращим виразником і представником якої є загально визнаний «батько», артільний Микола Васильович Левитський» [42, 15]. Йому людині, яка ще була сучасником Миколи Васильовича Левитського і особисто знайомою з ним, але за віком і характером роботи вже належала до наступного покоління кооператорів, за власним визнанням, надто складно виявилось усвідомити усю специфіку праці першопроходців «кооперативної ниви». А от людям ХХІ ст. «обагнути» вочевидь ще складніше. Аналогічні соціальні типи серед сучасної культурної еліти очевидно відсутні, як маловідома на практиці та мотивація, логіка і життєві принципи, власне соціальна культура, що розвивалася в інтелігентському середовищі сто років тому. А між тим, століття назад вона була складовою суспільної реальності. Характеристику відповідному типу інтелектуальної еліти дав В.К.Винниченко. Про таких як Левитський він писав: «той, хто горить, цвіте, двадцять йому років чи шістьдесят, хто помиляється, шукає, хвилюється, співає, чіпляється зубами і до самої смерті бачить безкінечні простори, які повинен охопити» [43, 52].

У своєрідне підтвердження В.К.Винниченку висловився на початку ХХ ст. конкретно щодо Левитського відомий російський публіцист М. В. Кечеджи-Шаповалов, і оцінив його постать як крайню версію громадсько-активної інтелігенції. «Екзальтований апостол правовірного народництва, проникнутий його духом до фанатизму», – так М. В. Кечеджи-Шаповалов висловився щодо Левитського. І в зайве підтвердження своїм словам, повідомивши «про матеріально-злиденне становище відомого організатора артілей», підкреслював чималі можливості Левитського в сфері свого матеріально-фінансового забезпечення. «Для багатьох ... не тайна, що Левитський, як присяжний юрист, відмінно

оволодівший судово-межевими і взагалі земельними справами, міг би заробляти добрий десяток тисяч рублів на рік, якби не залишив своєї юридичної практики», – писав Кечеджи-Шапвалов [27, 173-174]. Однак, свідомий життєвий вибір Левитського полягав в іншому, і він обрав долю громадського діяча, яка приносила злидні і хвороби, та фактично позбавляла засобів до існування.

Один із сучасників Левитського писав про «Інтелігенцію українську, ліниву, балакучу, що зводила роботу до романтично-сентиментального белькоту» [44, 145]. Очевидно, що був і такий її сегмент. Однак, це не про таких як «артільний батько». Левитський не фантазер, відірваний від реальності, страждаючий нездатністю до соціально адекватного сприйняття дійсності, поведінки і життя. Навпаки, він, хоч і переповнений прожектерством (можливо, навіть надмірним) і високою жертвовною мораллю, кооператор-практик, людина з величезним ресурсом організаційної і господарської, і що найголовніше, результативної, успішної роботи. І в цій якості Левитський не був одинаком. Як зазначалося, соціальний розвиток ХІХ – початок ХХ ст. набув такий прошарок інтелектуальної еліти, яка у своїй кооперативній діяльності органічно поєднувала ідейно-теоретичний, морально-етичний і водночас великий організаційний потенціал. Один із видних діячів споживчої кооперації часів революції так характеризував таку категорію інтелігентів: «Історія кооперативного руху на Україні створила армію кооператорів-мрійників, цих особливого типу і вдачі людей, які, одзначаючись ... творчим практицизмом, ніколи не одривають очей од кооперативного ідеалу ... Ці мрійливі практики ... поклали міцні підвалини під справу розвитку кооперативного руху і показали вірні шляхи до кооперативного ідеалу» [45, 72-73].

У теоретичних підходах Левитського народництво тісно інтегровано з марксизмом. «... апостол правовірного народництва» зізнався, що «... найкращим прикладом ... й зразком для нас може і повинен бути наш великий вчитель і батько наукового соціалізму – Карл Маркс» [46, 5, 9]. І в такій позиції, очевидно, не було нічого еклектичного та надто оригінального для тих часів. Щоправда, до загальновідомого можна віднести факт глибокого теоретичного протистояння між марксистами і народниками, і до останніх якраз належав Левитський. Однак, марксизм та народництво початку ХХ ст. проходили процес глибокої еволюції та навіть інтеграції. М.І.Туган-Барановський з цього приводу писав: «получилося так, що аграрні програми марксистів стали все більше наближатися до аграрних програм народників, поки, нарешті, між ними не зникли будь-які принципові різниці» [39, 52].

Крім вище зазначених тенденцій, Левитський не уник впливу ідеї національного відродження, вірніше – сам був її найпередовішим локомотивом. Як і в усіх інших ідейних питаннях, він і тут відзначився високою послідовністю, і очевидно випереджав у цьому чималий загальна національно орієнтованої української інтелігенції. За спостереженнями відомого інтелектуала перших десятиліть ХХ віку, кооперативного і державного діяча Сергія Бородаєвського, характер національної свідомості у представників, як він казав, «інтелігентної України» не відзначався ясністю. Зокрема, щодо ідеї автономії України «майже завжди я переконувався, – писав Бородаєвський, – що ця ідея ще далеко не дозріла ... принаймні у вищих колах українців» [47, 735-737]. Були й інші, галасливо-сентиментальні любителі українського, про яких один із сучасників артільного батька писав: «... українофіли ... батьки бездіяльності і пустки сучасного українського життя» [48, 569]. Однак, поряд з ними, були й дієві національно свідомі інтелігентські сили, послідовні в своїх позиціях та готові в суворій практиці життя обстоювати свої принципи. Їх наявність відверто констатували, зокрема, імперські органи правопорядку. Так, експерти Київського охоронного відділення у 1911 р. із загалу «малоруського населення» виокремлювали «малоруську інтелігенцію, виховану під впливом ярих сепаратистів», яка, за їх висновками, «зробила великі успіхи в пропаганді брехливого вчення про походження України ..., а також ідеї про можливість створення «самостійної України» і зробила великі кроки до випуску української літератури, зі спробами поширення такої серед народних мас» [49, 44 зв.].

Один з учасників революції невимушено зміг визначити суттєві риси таких інтелігентів. Згадуючи революційні часи він писав: «Невідомі особи були чисто одягнені й своїм виглядом нагадували петлюрівських офіцерів» [50, 174]. По факту, вони виявилися таки не петлюрівськими офіцерами, однак зафіксована фраза ясно вказує на існування виразного культурного типу національно орієнтованого, жертвовного щодо свої ідеалів, інтелектуально

підкованого та належно сформованого у своїх соціально-побутових ознаках інтелігента. До останніх, очевидно, належав і Левитський, але чи то за віковим статусом (у роки революції його вже називали дідом), чи галуззю своєї громадської роботи не зміг повністю повторити їх типові долі. Водночас він також був людиною справи і відвертих поглядів, які і в період 1920-х дозволяли йому говорити про державну незалежність України як про «наше природне, притаманне усім народам бажання» [51, 5].

Висновки. Доля та діяльність Миколи Васильовича Левитського не була випадковістю для людей його епохи. «Артільний батько» був і породженням і успішним продовженням відповідних культурно-ідеологічних тенденцій у середовищі інтелектуальної еліти. Його світогляд та специфіка громадської поведінки, хоч і мали високий рівень своєрідності і надзвичайно масштабний суспільний резонанс, все ж виступають соціокультурною моделлю, «ідеальним типом» інтелігента другої половини XIX – перших десятиліть XX ст.

Підходи до розуміння мотивів життєвої позиції і діяльності Левитського становлять методологічні підвалини наукового пізнання не усієї, однак громадсько-емансипованої, гіперактивної у соціальному відношенні категорії інтелігенції. Поведінку останньої неможливо правильно оцінити, якщо користуватися лише логікою суспільного життя сучасних людей, рівно як і інших віддалених від другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. епох.

Загальними рисами, притаманними відповідній частині культурної еліти «доби кооперативного апостольства» та революційних потрясінь, над якою взірцем височіла постать всеукраїнського артільного батька, слід визнати наступні. Соціальним середовищем реалізації інтелектуального та організаційного потенціалу інтелігенції другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. виступали широкі суспільні верстви – народ. При цьому інтелігенти розглядали і себе, і народні маси як рушійну силу глобальних проєктів суспільних перетворень, революційних за своєю сутністю змін. На цьому шляху інтелігенція виявила здатність до самовідданого служіння народним інтересам та ідеям загального блага, бачучи в цьому своє свідоме соціальне призначення. І що не менш важливо – високий рівень жертвовності. Представники народної інтелігенції ризикували службовою кар'єрою, терпіли, викликані своєю громадянською позицією та діяльністю, матеріальні негаразди та переслідування властей.

У суто науково-пізнавальному відношенні до зазначеного варто ставитися не як до можливості формування прикладів для виховного впливу на сучасників, не як до соціально-історичного міфу, спрямованого на побудову прийнятної популярної версії вітчизняної історії. Вказані культурно-ідеологічного риси інтелігенції треба сприймати передусім як соціальну норму тривалої епохи. І останні проявлялися не в окремих випадках, а у типовій соціально-сталій поведінці тодішньої інтелігентської верстви.

При цьому не слід бачити в інтелігенції відповідної епохи наївно-альтруїстичних, позбавлених внаслідок заклопотаності загальносуспільними проблемами особистих інтересів чи втративших відчуття реальності людей. Наївною у їхніх почуваннях могла бути лише віра у можливість задуманих масштабних перетворень. Був помилкою розглядати їх як прошарок, що знехтував власними інтересами. Скоріш навпаки. Маємо справу з соціальними амбіціями найвищого порядку, можливо навіть в окремих випадках з соціальним егоїзмом інтелігентського прошарку. За самовідданим служінням своїм ідеям та загальнонародним інтересам стояло глобальне за своїм масштабом свідомо поставлене завдання перебудови суспільного життя і досягнення високого статусу в ньому. На фоні такої амбіції турботи про матеріально-побутові питання та збереження службово-професійного становища в умовах існуючого ладу втрачали якість пріоритетного предмету уваги. Переслідування з боку властей та фінансово-матеріальні негаразди компенсувалися масштабністю справи, у якій вони побачили своє соціальне призначення, а головне – свою перспективу, своє персональне і соціально-корпоративне майбутнє.

Звичайно, що інтелігенти різнилися своїми ідейно-теоретичними уподобаннями, активністю в партійно-політичній роботі та інших напрямках громадської діяльності, характером своїх пріоритетів, рівнем послідовності, самовідданості і жертвовності у справі служіння суспільним інтересам. При цьому кожне з культурно-ідеологічних угруповань, що не втрачало політичної активності, намагалось підпорядкувати своєму впливові якомога

більше людей, що в умовах революційних потрясінь перших десятиліть ХХ ст. об'єктивно робило їх учасником кривавого протистояння. Благородні проекти побудови загальнонародного щастя, за які часом аж до самозречення боролася інтелігенція, ставали причиною громадянської війни, жертвності не лише інтелігентів, а й величезних мас людей. Не можна сказати, що в такому протистоянні у безумовний виграш потрапляли хоча б переможці соціально-політичної борні. Адже соціальний егоїзм інтелігентів виявив готовність кидати суспільство у раніше невідомі умови існування з непрогнозованими наслідками буття. Останнє також є невід'ємною сторінкою історії нашої інтелектуальної еліти.

Щоправда, в особі «артільного батька» Миколи Левитського бачимо той тип інтелігента, що уник долі поводиря чи провокатора кривавих розв'язок суспільного поступу. Своєму життєвому правилу – «До людей ... можу ставитися тільки з любов'ю ...» [51, 4] – він зумів надати якнайкращу реалізацію в умовах жорстоких соціальних потрясінь. Постать Левитського переконливо демонструє, що були й ті представники інтелектуальної еліти, які внаслідок своїх ціннісних орієнтацій, своєї громадянської позиції залишилися хоч і активними, однак мирними учасниками вікопомних подій.

Підсумовуючи зазначене можна визначити принципи сприйняття в науково-пізнавальному процесі соціально активної, спрямованої на реалізацію у широкому суспільному середовищі інтелігенції відповідного періоду. Серед них – недопущення грубих екстраполяцій сучасного становища і сучасних соціокультурних характеристик інтелігенції чи характеру інтелігентського прошарку інших країн на епоху другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. в Україні. Інтелігенція того періоду відзначалася яскравою своєрідністю, мала характерні риси і з ними слід рахуватися і нині.

Тодішня інтелігентська верства була відзначена багатогранним зв'язком з народними масами. Остання констатація є також інструментальним принципом її пізнання. Народ виступав соціальним джерелом формування інтелігенції і усвідомленням власних соціальних інтересів, місцем докладання зусиль і предметом турбот, засобом реалізації інтелігентських амбіцій, і навіть універсальним моральним зразком, уособленням ідеалу людини. Водночас така інтелігенція не становила ідеологічний та морально-психологічний моноліт. Служіння суспільним інтересам у представників інтелектуальної еліти мало як загальні, так і глибоко специфічні риси, пов'язані як з їхніми ідейними переконаннями та теоретичними поглядами, так і особистими психологічними і моральними якостями, і далеко не завжди мало безкорисливий характер.

Якщо дослідник другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. чи читач наукової літератури з історії цього періоду у межах предмету свого вивчення виявить постать інтелігента громадсько активного типу, то з великою вірогідністю у нього, тією чи іншою мірою, можуть виявитися зазначені соціокультурні риси. Врахування їх може і правильно спрямувати дослідження, і пояснити сприйняття соціальної дійсності, мотиви дій і вчинків персон, що досліджуються.

Список використаної літератури

1. Фаресов А. Народники и марксисты / А.Фаресов. – СПб.: Тип. М.Меркушева, 1899. – 56 с.
2. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки / Л.Божко. – Львів: З друкарні І.Айхельбергера і Сп., 1909. – 14 с.
3. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П.Пожарський // Українська кооперація – 1918. – №4. – С.53–92, №5-6. – С.97–136.
4. Микола Васильович Левитський // Сільський господар. – 1918. – № 7. – С.1–3.
5. Савич А.П. Артільний батько – Н.В.Левитський / А.П.Савич // Черниговський кооператор. – 1918. – № 11. – С.1–2.
6. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х чч. / П.Височанський. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Частина 1. – 180 с.
7. Бачинський М. Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М.В.Левитського / М.Бачинський // Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – № 1. – С.23–53.
8. Павликовський Ю. Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878–1928. (Біографічний нарис з портретами ювілянта). Відбито з «Кооперативної республіки» за 1928 рік / Ю. Павликовський; Бібліотека Ревізійного союзу українських кооперативів. Ч. 13. – Львів: Друкарня О.О.Василіян в Жовкві, 1928. – 16 с.

9. Кокоріна О. Критика економічних поглядів ліберального народника М.В.Левитського / О. Кокоріна // 3 історії економічної думки на Україні. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – С.300–327.
10. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – Київ: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 244 с.
11. Пантелеймоненко А.О. Микола Левитський / А.О.Пантелеймоненко // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів: Вид-во «Укоопосвіта», 1999. – С.130–136.
12. Аліман М.В. Микола Левитський: кооперація – найкраща квітка на полях рідного краю / М.В.Аліман // Вісті Центральної спілки споживчих товариств. – 2003. – №23. – С.7.
13. Вовченко В.Б. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В.Левитського (1859-1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.А.Вовченко. – Київ, 2007. – 14 с.
14. Костик Є.П. Дискусії навколо діяльності М. В. Левитського / Є.П.Костик // Український селянин: зб. наук. праць. – 2008. – Вип.11. – С. 125–128.
15. Рекрут В.П., Степченко О.П. «Артільний батько» Левитський Микола Васильович на Поділлі / В.П.Рекрут, О.П.Степченко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Т. 21. – С. 376–386.
16. Рекрут В.П. Маловідомі сторінки життя М.В.Левитського на Кубані та Північному Кавказі у 1918-1920 роках / В. П. Рекрут // Краєзнавство. – 2019. – №2. – С.50-56.
17. Гелей С.Д. Микола Левитський – визначний громадський та кооперативний діяч кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / С. Д. Гелей // Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції: матеріали щорічної наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Львівського торговельно-економічного університету. Львів, 13–14 травня 2016 року. – Львів: Растр-7, 2016. – С. 62–64.
18. Пятницькова І.В. Землеробські артілі М.В.Левитського: антропологічний вимір / І.В.Пятницькова // Історичні і політологічні дослідження. – Вінниця, 2017. – № 1 (60). – С. 29–39.
19. Piatnytskova, I. Cultural-educational activity of the south Ukrainian cooperatives at the beginning of XX century / I.Piatnytskova // Східноєвропейський історичний вісник – 2019. - №11. – С.98–107.
20. Житков О. Формування суспільно-політичних поглядів українського кооператора Миколи Левитського в період 1890-х – початку 1900-х років / О.Житков // Літопис Волині. – 2020. – Вип.22. – С.25-30.
21. Даниленко В. Візія Миколи Левитського ролі Росії, Польщі та країн Західної Європи в історії України / В.Даниленко // Краєзнавство. – 2020. – №1–4. – С.84-90.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.290. – №2423. – 6 арк.
23. ІР НБУВ. – Ф.327. – №548. – 35 арк.
24. ІР НБУВ. – Ф.327. – №2164. – 26 арк.
25. ІР НБУВ. – Ф.290. – №1992. – 178 арк.
26. Артельное дело и Н. В. Левитский // Днепровская молва. – 1899. – №22. – С.673-675.
27. Кечеджи-Шаповалов М.В. Этюды / М.В.Кечеджи-Шаповалов. – Санкт-Петербург: Типография А.Орлова, 1904. – 196 с.
28. ІР НБУВ. – Ф.327. – №862. – 1 арк.
29. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Л.Лясота // Політичний менеджмент. – 2006. – №4. – С.65-78.
30. А.Г. Третий элемент / А.Г. // Хлибоборб. – 1914. – №19. – С.801-803.
31. Селянин. Дописи / Селянин // Маяк. – 1914. – №13. – С.13.
32. Зозулинець П. Дописи / П.Зозулинець // Маяк. – 1914. – №20. – С.14.
33. Дописи. Народний театр // Рідний край. – 1909. – №16. – С.14.
34. Олесенко Г. Інтелігенція на селах / Г.Олесенко // Кооперативне життя. – 1920. – №1-2. – С.5-6.
35. Наше співництво // Рідний край. – 1911. – №15. – С.1-2.
36. Осадчий Т. Силы деревни. Хроника (1870–1900 гг.) / Т.Осадчий. – Москва: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К°, 1900. – 217 с.
37. Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии / М.Грушевський // Украинский вестник. – 1906. – №9. – С.633-644.
38. Товкачевський А. Література і наші «народники» / А.Товкачевський // Українська хата. – 1911. – вересень. – С.417-433.
39. Туган-Барановський М. К лучшему будущему: I – этика и общественная жизнь, II – кооперация, III – экономическая жизнь. Сборник статей / М.Туган-Барановский. – Санкт-Петербург: Энергия, б.д. – 230 с.
40. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины / М. Равич-Черкасский. – [Б.м.]: Государственное издательство Украины, 1923. – 248 с.

41. Мохор П. Історико-ідеологічна природа української споживчої кооперації, як основа існування її самостійного центру / П.Мохор // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу [зб. статей] / План книги і редакція А.Харченка. – Київ: Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С.5-13.
42. Височанський П. Сорок п'ять літ (До 45-тилітнього ювілею М. В. Левицького) / П.Височанський // Українська кооперація. – 1923. – №9-10. – С.15-17.
43. Винниченко В. Несколько слов о нашей молодёжи / В.Винниченко // Украинская жизнь. – 1916. – №10-11. – С.48-52.
44. Сріблянський М. Трагічна постать (Пам'яті Пантелеймона Куліша) / М.Сріблянський // Українська хата. – 1909. – №3-4. – С.140-147.
45. Харченко-Мінін А. Перспективи / А.Харченко-Мінін // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу [зб. статей] / План книги і редакція А.Харченка. – Київ: Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С.67-78.
46. ІР НБУВ. – Ф.327. – №31. – 74 арк.+35 арк.+35 арк.
47. Бородаевский С. Из поездки по Украине / С.Бородаевский // Украинский вестник. – 1906. – №10. – С.731-737.
48. Товкачевський А. Куд ми прийшли ? / А.Товкачевський // Українська хата. – 1911. – листопад–грудень. – С.567-572.
49. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. – Ф.442. – Оп.861. – Од.зб.259. Частина 1. – 156 арк.
50. Кураш П.С. Повстання села Парафієвки на Чернігівщині / П.С.Кураш // Літопис революції. – 1928. – №3 (30). – С.174-190.
51. ІР НБУВ. – Ф.327. – №121. – 5 арк.

References

1. Faresov, A. (1899). *Populists and Marxists*. Sankt-Peterburg: M. Merkushev Printing House, 56 p. (in Russ.)
2. Bozhko, L. (1909). *M. Levytskyi as a cooperator and his agricultural unions*. L'viv: From the printing house of I. Eichelberger, 14 p. (in Ukr.)
3. Pozharskyi, P. (1918). Essays on the history of Ukrainian cooperation. *Ukrainska kooperatsiia (Ukrainian cooperation)*, 4, 53–92; 5–6, 97–136. (in Ukr.)
4. (1918). Mykola Vasylovych Levyts'kyi. *Silskyi hospodar (The farmer)*, 7, 1–3. (in Ukr.)
5. Savich, A.P. (1918). Artel's father – N.V. Levytskyi. *CHernigovskii kooperator (Chernigov cooperative)*, 11, 1–2. (in Russ.)
6. Vysochansky, P. (1925). *Outline of the development of Ukrainian consumer cooperation*. (Vol. 1). Katerynoslav: Knygospilka, 180 p. (in Ukr.)
7. Bachynsky, M. (1927). The famine in the early 90's in the Kherson region and the activities of M.V. Levytskyi. *Zapysky Odeskogo naukovo pry UAN tovarystva. Sekciya socialno-istorychna (Notes of Odesa Scientific under the Ukrainian Academy of Sciences. Socio-historical section)*, 1, 23–53. (in Ukr.)
8. Pavlykovskiy, Yu. (1928). *Mykola Levytskyi. On the 50th anniversary of his social and cooperative work. 1878–1928*. Lviv: O.O. Vasyliyan Printing House in Zhovkva, 16 p. (in Ukr.)
9. Kokorina, O.I. (1961). Critique of the economic views of the liberal populist M.V. Levytskyi. *Z istorii ekonomichnoi dumky na Ukraini (From the history of economic thought in Ukraine)* (pp. 300–327). Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. (in Ukr.)
10. Marochko, V.I. (1995). *Ukrainian Peasant Cooperation. Historical and theoretical aspect (1861–1929)*. Kyiv: M.P. Kots Publishing, 244 p. (in Ukr.)
11. Panteleimonenko, A.O. (1999). Mykola Levyts'kyi. *Ukrainian cooperative* (Vol. 1, pp. 130–136). L'viv: L'viv Commercial Academy Publishing House “Ukooposvita”. (in Ukr.)
12. Aliman, M.V. (2003). Mykola Levytskyi: cooperation is the best flower in the fields of the native land. *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv (News of the Central Union of Consumer Societies)*, 23, 7. (in Ukr.)
13. Vovchenko, V.B. (2007). Archival legacy of the cooperator, state and public figure M.V.Levytskyi (1859–1936): history, reconstruction, content (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 14 p. (in Ukr.)
14. Kostyk, Ye.P. (2008). Discussions around the activities of M.V.Levytskyi. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh pracz' (Ukrainian peasant: Coll. of scientific works)*, (11), 125–128. (in Ukr.)
15. Rekrut, V.P., & Stepchenko, O.P. (2014). “Artel Father” Levytskyi Mykola Vasyliovych in Podillia. *Education, science and culture of Podilli. Zbirnyk naukovykh pracz' (Education, science and culture in Podillia. Coll. of scientific works)*, (21), 376–386. (in Ukr.)
16. Rekrut, V.P. (2019). Little known pages of M.V.Levytskyi's life in the Kuban and North Caucasus in 1918–1920. *Krayeznavstvo (Home science)*, 2, 50–56. (in Ukr.)

17. Helei, S. D. (2016). Mykola Levytskyi – a prominent public and cooperative figure of the late XIXth – first third of the XXth century. Abstracts of Papers '16: *Actual problems of economy and trade in modern conditions of European integration* (pp. 62-64). L'viv: Rastr-7. (in Ukr.)
18. Piatnytskova, I.V. (2017). Agricultural cooperatives of M.V. Levytskyi: anthropological dimension. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia (Historical and political studies)*, 1, 29–39. (in Ukr.)
19. Piatnytskova, I. (2019). Cultural-educational activity of the south Ukrainian cooperatives at the beginning of the XX century. *Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk (East European Historical Bulletin)*, 11, 98–107. doi: 10.24919/2519-058x.11.170705 (in Eng.)
20. Zhytkov, O. (2020). Formation of socio-political views of the Ukrainian cooperator Mykola Levytskyi in the period 1890s – early 1900s. *Litopys Volyni (Chronicle of Volyn)*, 22, 25-30. doi: 10.32782 / 2305-9389 / 2020.22.03 (in Ukr.)
21. Danylenko, V. (2020). Mykola Levytsky's vision of the role of Russia, Poland and Western European countries in the history of Ukraine. *Krayeznavstvo (Home science)*, 1-4, 84-90. (in Ukr.)
22. *Institute of Manuscripts V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Institute of Manuscripts VNLU)*, fund 290, # 2423, 6 sheets. (in Russ.)
23. *Institute of Manuscripts VNLU*, fund 327, # 548, 35 sheets. (in Russ.)
24. *Institute of Manuscripts VNLU*, fund 327, # 2164, 26 sheets. (in Russ.)
25. *Institute of Manuscripts VNLU*, fund 290, # 1992, 178 sheets. (in Russ.)
26. (1899). Artel business and N.V. Levytskyi. *Dneprovskaya molva (Dneprovskiy noise)*, 22, 673-675. (in Russ.)
27. Kechedzhi-Shapovalov, M.V. (1904). *Etudes*. St. Petersburg: A. Orlov Printing House. 196 p. (in Russ.)
28. *Institute of Manuscripts VNLU*, fund 327, # 862, 1 sheets. (in Russ.)
29. Liasota, L. (2006). Social networks and informal practices in the political design of post-Soviet societies. *Politychnyj menedzhment (Political Management)*, 4, 65-78. (in Ukr.)
30. A.G. (1914). The third element. *Xliborob (Grain-grower)*, 19, 801-803. (in Russ.)
31. Peasant (1914). Letters. *Mayak (Lighthouse)*, 13, 13. (in Ukr.)
32. Zozulynets, P. (1914). Letters. *Mayak (Lighthouse)*, 20, 14. (in Ukr.)
33. (1909). Letters. Folk Theater. *Ridnyj kraj (Homeland)*, 16, 14. (in Ukr.)
34. Olesenko, H. (1920). The intellectual society in the villages. *Kooperatyvne zhyttia (Cooperative life)*, 1-2, 5-6. (in Ukr.)
35. (1911). Our community. *Ridnyj kraj (Homeland)*, 15, 1-2. (in Ukr.)
36. Osadchyi, T. (1900). *Village forces. Chronicle (1870–1900)*. Moscow: Typo-lithography by I.N. Kushnerov and K°, 217 p. (in Russ.)
37. Hrushevskiy, M. (1906). The movement of political and social Ukrainian thought in the XIXth century. *Ukraynskyj vestnyk (Ukrainian Herald)*, 9, 633-644. (in Russ.)
38. Tovkachevskiy, A. (1911). Literature and our “populists”. *Ukrayins'ka xata (Ukrainian House)*, September, 417-433. (in Ukr.)
39. Tugan-Baranovskiy, M. (no date). *For a better future: I – ethics and public life, II – cooperation, III – economic life. Collection of articles*. St. Petersburg: Energy, 230 p. (in Russ.)
40. Ravich-Cherkasskiy, M. (1923). *History of the Communist Party (bolsheviks) of Ukraine*. No place of publication: State Publishing House of Ukraine, 248 p. (in Russ.)
41. Mohor, P. (1920). Historical and ideological nature of Ukrainian consumer cooperation as the basis for the existence of its independent center. *Three years of life and activities of the Dnipro Union of Consumer Unions* (pp. 5-13). Kyiv: Publishing House of the Dnipro Union of Consumer Unions. (in Ukr.)
42. Vysochanskyi, P. (1923). Forty-five years (To the 45th anniversary of M.V. Levytskyi). *Ukrainian kooperatiia (Ukrainian cooperation)*, 9-10, 15-17. (in Ukr.)
43. Vynnychenko, V. (1916). A few words about our youth. *Ukraynskaya zhyzn' (Ukrainian Life)*, 10-11, 48-52. (in Russ.)
44. Sriblianskyi, M. (1909). Tragic figure (In memory of Panteleimon Kulish). *Ukrayins'ka xata (Ukrainian House)*, 3-4, 140-147. (in Ukr.)
45. Kharchenko-Minin, A. (1920). Perspectives. *Three years of life and activities of the Dnipro Union of Consumer Unions* (pp. 67-78). Kyiv: Publishing House of the Dnipro Union of Consumer Unions. (in Ukr.)
46. *Institute of Manuscripts VNLU*, fund 327, # 31, 74 sheets, 35 sheets, 35 sheets. (in Russ.)
47. Borodaevskiy, S. (1906). From a trip to Ukraine. *Ukraynskyj vestnyk (Ukrainian Herald)*, 10, 731-737. (in Russ.)
48. Tovkachevskiy, A. (1911). Where did we come from? *Ukrayins'ka xata (Ukrainian House)*, November–December, 567-572. (in Ukr.)

49. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 861, archive file 259, Part 1, 156 sheets. (in Russ.)
50. Kurash, P.S. (1928). Uprising of the village of Parafievka in Chernihiv region. *Litopys revolyuciyi* (*Chronicle of the Revolution*), 3 (30), 174-190. (in Ukr.)
51. Institute of Manuscripts VNLU, fund 327, # 121, 5 sheets. (in Russ.)

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, e-mail: fareniy_igor@ukr.net

**THE ACTIVITY OF “ARTEL’S FATHER” MYKOLA LEVYTSKYI
AND INTELLECTUAL SOCIETY OF HIS EPOCH
IN HISTORICAL AND METHODOLOGICAL ASPECT
(second half of the XIXth century – first decades of the XXth century)**

Abstract. Introduction. *The activity of the world-famous cooperative activist Mykola Levytskyi (1859-1936) is reflected in a wide range of scientific works. However, the problem of the relationship between his qualities and activities with the socio-cultural features of the intellectual environment of his epoch was not raised. The presented article is devoted to the latter.*

Purpose of the article *isto show the activities of a prominent representative of the intellectual elite of the second half of the XIXth – first decades of the XXth century. Mykola Levytskyi in relation to the socio-cultural characteristics of the intellectual society of his epoch, as well as the principles of interpretation of its worldview and activities.*

Results. *Mykola Levitsky distinguished himself by a huge amount of public and cooperative work. In particular, from 1894 to 1905 he organized more than 700 agricultural, industrial and labor artels. He was actively involved in educational work, development of the theory's issues and practice of cooperation and cooperative legislation. In the early XXth century participated in the creation of national Ukrainian cooperative centers, in the 1920's held senior positions in all-Ukrainian cooperative unions. He enjoyed great authority among various circles of the public in Ukraine and abroad.*

Levytskyi was noted for his high devotion and sacrifice in the service of public interests and at the same time neglect of personal material problems. This way of life was characteristic of the intellectual society of his epoch, which was subject to the ideals of caring for people and building a just society. Levytskyi was a prominent representative of this galaxy of intellectual society. He was involved in all the leading intellectual currents of his epoch: populism, marxism, socialism and cooperation and national revival, was their bearer and active implementer of their programs. At the same time he proved to be an extremely effective and practical person, with concrete positive results of activity. The latter served his information and led to high authority.

Originality. *The figure of Mykola Levytskyi is considered in the context of cultural and ideological features of intellectual society, the connection of his activity with the defining spiritual tendencies of his epoch is established. Approaches to the scientific knowledge of the socially active intellectual society of the second half of the XIXth – first decades of the XXth century are developed.*

Conclusion. *The activity and worldview of the “artel father” Mykola Levytskyi were the product of relevant cultural and ideological trends among the intellectual society. The sphere of realization of these tendencies was broad social strata. The intellectual society showed readiness to sacrificially serve the people's interests and ideas of the common good, and at the same time involved the people in global revolutionary projects of social transformation. These characteristics were the social norm of a long epoch, and typical for the intellectual society of various ideological currents.*

In the process of studying social active intellectual society of the second half of the XIXth – first decades of the XXth century one should refrain from extrapolating the current state of the intellectual society to the historical past, and keep in mind that the service of public interests and participation in global plans for the restructuring of society – the characteristics of intellectual society of that period.

Key words: “artel father” Mykola Levytskyi, cooperation, people, intellectual society, XIXth - XXth centuries.

Одержано редакцією 18.03.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94(477.41)''1851/1920'':[929.735(438):379.8]
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-86-95

ГОНЧАРОВА Ольга Віталіївна,
аспірантка Уманського державного
педагогічного університету ім. П. Тичини,
викладач-стажист кафедри історії України,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9449-6091>,
e-mail: honcharovaov@gmail.com

ДОЗВІЛЛЯ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлено характерні особливості дозвілля польської шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Зроблено спробу змалювати загальну картину проведення вільного часу шляхтою у повсякденному житті та під час святкових днів. Показано різницю між чоловічим, жіночим та дитячим дозвіллям. Пом'якшення репресивної політики царської влади стосовно поляків після 1905 р. створило відповідні умови для розвитку поряд із пресою, освітою, громадськими, культурними організаціями, також польського театру, зокрема у вистави повертається польська мова. Важливе місце у житті шляхти займало публічне життя, де шляхта відвідувала базари, ярмарки, «Київські контракти», на яких вдень займалися господарськими питаннями та укладанням угод, а ввечері відбувалися неофіційні зустрічі, бали, похід в театр, прийоми, прогулянки. В історії культурного розвитку поляків польські книгарні, бібліотеки та друкарні відіграли важливу роль у боротьбі за польську ідентичність на південно-східному прикордонні.

Ключові слова: польська шляхта, дозвілля, приватний простір, мемуари, Київська губернія.

Постановка проблеми. На зламі XIX і XX ст. на тлі політичних, соціально-економічних та культурних трансформацій відбуваються помітні зміни щодо форм відпочинку шляхти. Дозвілля шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. визначається багатьма чинниками, такими як, вік, стать, місце проживання, соціальний статус тощо. Після поразки національно-визвольного руху, а особливо після Січневого повстання 1863–1864 рр. поглиблюється репресивна політика царського уряду стосовно польської шляхти. За дозвіллям шляхти вівся посилений контроль та таємний нагляд, що призвело до конспірації та політичного забарвлення культурного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні науковці все частіше звертають увагу на дослідження історії повсякдення крізь призму мемуарної літератури, архівних матеріалів та періодичної преси. Значне місце в цих дослідженнях посідають дозвілля та розваги шляхти. Серед українських науковців, які торкаються проблеми дослідження дозвілля польської шляхти, приватного життя жінок, гостинності, варто виділити О. Ніколаєнко [1], Ю. Ярцун [2], В. Русавську [3; 4]. Місце «Київських контрактів» у дозвіллі шляхти та їх еволюційні процеси вивчили Ф. Ернст [5] та Г. Улашин [6]. Польський дослідник Т. Епштейн [7] відтворив світ дозвілля аристократії за її інтелектуальними, літературними та художніми вподобаннями. Особливе місце в уявленні картини дозвілля шляхти, не зважаючи на суб'єктивність, займають щоденники та мемуари, автори яких були свідками або учасниками тих чи інших подій. Приватний простір, культурне життя, дозвілля відображені у мемуарах М. Собанської [8], С. Краусової [9], А. Пружинської [10], С. Шимановської [11], В. Ледницького [12] та ін.

Метою статті є дослідження характерних особливостей дозвілля шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. З метою розкриття повної картини проведення вільного часу шляхти, потрібно дати визначення поняттю «дозвілля». Отож, дозвілля – сукупність видів діяльності (занять), які здійснюються у вільний час для задоволення певних фізичних, інтелектуальних, соціальних і культурних потреб. У широкому значенні дозвілля ототожнюють з вільним часом, який розуміють як час, вільний від службових, а також багатьох домашніх обов'язків [13].

Дозвілля шляхти можна поділити на буденні, вихідні та святкові дні. Кожен день був наповнений своїм змістом, буденними справами та розвагами.

У своїх мемуарах С. Краусова згадує буденне життя у Києві: «Мати з економкою вранці йшли на Бессарабський базар, де постійно робили закупи, або на ближній Троїцький. Впадали в очі повні фруктів вози, колоритні костюми українських селян, гарно вишиті рукава сорочки у дівчат та коміри у чоловіків, кольорова кераміка, глечики, миски, горщики, півники та ляльки. Килими, трикотажні вироби та іграшки для дітей, тачки, коники, бочки, корита, розписані і лаковані ложки – все різнобарвне, виблискує на травневому сонці, зачаровано і спокушено: торкнись, потримай, купи, май [...] Після повернення з базару, вони укладали на кухні план харчування на декілька днів, а потім мама йшла працювати. Тобто навчала музики школярів та студентів. По обіді приходив дядько Вінцент, брат мами, учень консерваторії, якому вона акомпанувала, коли він готував нові партії з опери, пісні чи вправлявся вокалу» [9, 21–22].

У вихідні дні дозвілля урізноманітнювалося походом або поїздкою до костелу. С. Вошчевський згадує як кожної неділі сім'я відправлялася у сусіднє містечко – Рокитня на Київщині, де був католицький костел. На службу, що починалася о 10 год. 30 хв., виїжджали о 10 год. Ксьондз часом проголошував люду стимулюючі промови. Але з панством був товариським, адже прийшовши на службу, воно давало пожертви не копійки чи мідяки, а срібні карбованці чи банкноти. Поверталися на обід, де їх чекав пишний стіл: холодний суп, курчата, морозиво чи пиріг з черешнями, взимку – питний суп, курча, компоти, солодоші, пиво і кава (для дорослих). О другій годині родина збиралася в гості або гості приїздили до них [14, 13].

Деяким іншим було дозвілля шляхти під час святкових днів. Всі відпочивали, їздили до родичів в гості, влаштовували бенкети та розважалися. Марія з Грохольських Собанська згадує, як будучи ще дитиною з батьками та братами і сестрами святкували Різдво у родичів Брозовських. Тітка влаштувала костюмований Вертеп, який закарбувався у пам'яті дітей надовго. «Вілійка була ангелом з крилами і стояла біля дитячого ліжка, де лежала маленька Ануся із золотою смужкою на голові. Маринча була королем у зірчастому кожусі, кінець якого підтримував Тадзьо у великому кухарському капелюсі. Владіс був пастухом, він лежав перед сценою із заплученими очима. До вистави долучилася прислуга дому» [8, 19–20].

Були часи, коли було актуально через кілька днів повертати до бібліотеки журнали й книги, непрочитані й недописані. Багато землевласників вважали обов'язком підтримувати польські видавництва, і вони сумлінно це виконували. З іншого боку, періодичні видання, а особливо зарубіжні книги часто привозили зі снобізму, потребу показати родину з кращого боку. Лише наприкінці XIX ст. ситуація в цій області покращилася, а після 1905 р. відбулося величезне зростання читання. З другої половини XIX ст. набуває популярності збір книг і створення шляхетських бібліотек.

У домашній бібліотеці проводили час не лише за читанням книжок та журналів. У багатьох палацах приходили сюди на каву та розмови після обіду в їдальні [15, 139–140].

Я. Івашкевич згадував, як його батько приносив в дім багато книжок, якщо дозволяли кошти, виписував «Gazetę Polską», «Kraj» та «Tygodnik Illustrowany» і навіть писав анонімного листа в газету «Kraj», де розмістили його некролог К. Таубе. Ще в паперах було знайдено два літературних твори: українське оповідання в стилі Гоголя і фрагмент повісті про село Ситківці Липовецького повіту Київської губернії, де він зустрів свою дружину [16, 9].

Важко сказати як насправді виглядали книжкові колекції і яку кількість містили, так як багато книг було зібрано попередніми поколіннями і не збільшено і не використано пізніше.

Адепти історичних досліджень містилися в сімейних архівах. Шляхта цікавилася історією свого роду, а тому збирала й зберігала колекції родинних архівів. Однак, подібні документи часто можна було знайти в домашніх скринях, шафах, кімнатах відпочинку, де вони зберігалися в неупорядкованому стані, незахищені від вологи, пилу та гризунів.

К. Жолкевський з Коржової Слобідки Уманського повіту у 1878 р. передав сімейні папери старшому синові разом з протоколом, в якому, окрім переліку файлів, ми також знаходимо загальну інформацію та рекомендації щодо архіву. Описуючи пакунок з файлами, К. Жолкевський зауважив, що в ньому містяться «необхідні папери», які слід «обережно зберігати». Він згадував свого діда і підкреслював, що він також зберігав сімейні документи у неправильному порядку, хоча згодом з різних причин частина архіву була втрачена. Складаючи перелік документів, додатково він виділяв особливо цікаві об'єкти, описуючи їх як «цікавинки археологічні» [7, 36; 7, 83; 7, 87].

Також, у вільний час шляхта займалася вивченням точних наук. С. Шимановський завжди цікавився точними науками. У молодості після закінчення середньої школи у Києві він мріяв навчатися за кордоном і хотів отримати освіту в цьому напрямку. Необхідність доглядати за маєтком і почати працювати в господарстві, не дала здійснитися його планам, але він залишався вірним своїм пристрастям і навчався. Він цікавився астрономією і метеорологією. Закінчивши денну роботу на фермі, як згадує С. Шимановська, тато присвятив себе заняттям і спостереженням в компанії допитливих дітей. У спеціальному для цього місці була побудована експериментальна станція з метеорологічними приладами, барометрами і термометрами, на яких він записував свої спостереження [11, 27–28].

У чоловіків була велика пристрасть до коней та полювання. Е. Пружанський (племінник Є. Івановського), за спогадами дружини полюбляв товариське життя, любив грати. Його постійно помічали на місцевих ярмарках, з шляхетських забав була пристрасть до коней. Був помічений на всіх сусідських зібраннях, особливо під час полювання, постійно бував на вулицях Києва та Житомира, часто їздив за кордон, але рідко бував вдома, в Волиці. Ще одна пристрасть – сад. Едвард розумівся на садівництві, особисто керував посадкою різних кущів в саду і заснував чудовий фруктовий сад з грушами і персиками. Але його красиві, породисті коні не мали ані хорошої стайні, ані обізнаних візників [10, 49].

У 1900 р. графом Й. Потоцьким було організовано вольєрне господарство «Пилявин». З метою наповнення вольєру мисливськими видами тварин Потоцький здійснював закупівлю дичини у багатьох країнах Європи. У селі Антоніні Уманського повіту було організовано фазанове господарство «Волицька». В 1902 р. на полюванні в Антонінах були генерал Штемпель, граф Ю. Тарновський, граф К. Водзіцький. А 23 жовтня 1905 р. тут полювали князі К. Радзивіл і Г. Любомирський, графи Т. Замойський і К. Орливський, барон Г. Таубе та пан Т. Даховський та власник Й. Потоцький [17, 138]. У 1912 р. у вольєрі «Пилявин» було 2 бобри, 8 зубрів, 1 бізон, 58 лосів, 98 оленів-вапіті, 46 оленів-маралів, 2 кашмірські олені, 4 тяншанські олені, 18 кавказьких оленів, 16 оленів Дубовського, 3 антилопи, 2 перські газелі, 48 сибірських козуль, 24 зайці-біляки, 3 ведмеді, 2 чорні лебеді [18, 93–94].

У вільний час жінки займалися малюванням, читали поезію, співали патріотичні пісні, грали на фортепіано тощо. Якщо в домі була молодь, то музика часто супроводжувалась танцем. У спогадах Я. Івашкевича, знаходимо інформацію, що мати драматурга не тільки любила музику, а й давала сину перші уроки [16, 10].

У щоденниках згадується про вплив релігії на домашнє життя. Центральною фігурою у патріотичному вихованні дітей була мати. Діти й дорослі разом проводили вечори, грали на музичних інструментах, ставили вистави або готувались до свят. Траплялися випадки, що не всі польські жінки ставали носіями й прикладами національного патріотизму для дітей. У своїх мемуарах А. Ростворовський згадує, що матір не займалась ні дітьми, ні господарством, а весь вільний час проводила на курортах із сестрою [19, 46].

Замість дворянських зборів та повітових комісій все частіше поляки збиралися в колі родичів та знайомих і організовували різноманітні свята та заходи – полювання, місцеві бали тощо. Жінки посідали важливе місце в організації спільного проведення дозвілля. Крім прибирання в домі, підготовки меблів, білизни, складання меню для гостей, вони брали участь в укладанні розкладу вільного часу гостей. Бесіди, театральні постанови й вечірні чаювання були для жінок можливістю проявити свою творчу енергію. Варто зауважити, що до кола гостей, входили, в основному, поляки. Наративні джерела свідчать, що сімейні зустрічі були польськими, а контакти з росіянами, що мали діловий характер, були обмежені чоловічими кабінетами [20, 58; 20, 116]. Цей фактор ще раз підтверджує значення приватної сфери як твердині польського життя і переважання національних ідеологічних фільтрацій у приватному житті.

Дозвілля дітей шляхти завжди проходило в товаристві та забавах. У сім'ях, де було двоє і більше дітей, перші й часто найкращі товариші по іграм були, звичайно, брати і сестри. Найбільш сприятлива ситуація була, коли у дітей була невелика різниця у віці. Старші діти гралися з молодшими, знайомили їх із секретами своїх ігор, показували їм свої улюблені місця для гри. Проте траплялося випадки, коли набагато молодші брати і сестри були незручним тягарем, бо псували розваги старших, і від них хотіли якнайшвидше позбутися [21, 99].

Велике значення для організації дитячих ігор мав простір садибного будинку. Звичайно, він не обмежувалось лише інтер'єром будинку, тобто передпокоюми, кімнатами, вітальнею,

кабінетом, спальнею, їдальнею, горищем, які були надзвичайно багатими приміщеннями для дитячих фантазій. Діти проводили час й у садах, парках, господарських будівлях, стайнях, ставках й дамбах, що тягнулися в навколишні поля, ліси й луки, і навіть сімейні кладовища [22, 45–46].

В клубі «Огніво» 15 жовтня 1906 р. відбулися дитячі забави. Для організації свята запросили пана Кара. Було близько 50 дітей різного віку. Салон клубу одразу наповнився веселощами. Після традиційного вибору «мигдалевого» короля та його дружини (сина панів Макомаських та донька панів Буковинських), королівської свити, розпочали ходити з хоругвами, бігати навперегони. Пан Кара показував дітям магичні фокуси та жонглював. Розваги були з 3 до 9 год. [23, 3].

У своєму щоденнику Софія з Родовичів Іваніцька, наголосила «на обізнаності батьків у сфері здорового виховання дітей та забезпечення їм відповідної дози рухової активності – [...] вони забезпечили нас такими спортивними іграми, як крокет, їзда на велосипеді, плавання, піші прогулянки в літні місяці та теніс під час канікул, а в зимові – уроки катання на ковзанах, санках і танці» [20, 64].

Польське театральне життя на українських землях до Січневого повстання 1863–1864 рр. було дуже розвиненим і лише після повстанських репресій занепало. Театр продовжував існувати, але вистави проводилися російською мовою. Найважливішим центром театального життя був Київ. Крім постійного театру, його відвідували і мандрівні вистави, наприклад, восени 1881 р. у Києві виступала сама С. Бернар, видатна французька актриса. Вона вразила Е. Руліковського, який бачив її в Києві. Вона була відомою і шанованою артисткою, однак, не відомо, яку виставу вона тоді грала в Україні. В інших містах гості театральних колективів виступали рідше, і лише на рубежі ХХ ст. в цій сфері почалися серйозні зміни. У 1905 р. в Україні відроджується польський театр.

З літа 1905 р. вистави польською мовою ставилися в різних містах, наприклад, у Житомирі та Луцьку, перші п'єси були поставлені в червні того ж року. Після сорокалітньої перерви жителі трьох губерній вперше почули на сцені польську мову. Спочатку це був лише мандрівний або аматорський театр, лише у 1912 р. Ф. Риховський заснував у Києві постійну польську сцену. Важливу роль у розвитку життя театру в Україні відіграло Товариство любителів сцени, засноване завдяки ініціативі Констанції з Лозінських Станішевської та її чоловіка Т. Станішевського [7, 236–237].

Серед вистав поставлених для дітей і підлітків популярнішими були дитячі постановки. Їх було легше організувати, що не викликало труднощів з боку цензури. У 1907 р. клуб «Огніво» організував виставу «Червона шапочка» під час різдвяних свят. Виконавцями були діти учасників клубу [24, 230].

У 1906 р. відбувся перший велопробіг у Києві. Коло велосипедистів існувало в Києві два роки під протекторатом Товариства велосипедистів Варшави. Велосипедна команда приїхала до Святошина на останню трамвайну зупинку, де мали бути старт і фініш гонки. Запрошеним в якості судді був член Товариства велосипедистів Варшави та промоутер циклічних видів спорту у Києві К. Клечинський. Присутніми на велоїзді були консул Товариства велосипедистів Варшави С. Іспанський, капітан гуртка Товариства велосипедистів Варшави та веловідділу А. Лакомський, також Й. Райзахер, Т. Табенцький, А. Войцеховський, Б. Підгурський та ін. [25, 4].

Польська шляхта брала участь у житті благодійних та освітніх товариств, активно долучалася до організації заходів для збирання коштів на суспільні потреби. Уманське католицьке товариство доброчинності станом на 1906 р. налічувало 139 членів. Товариство допомагало бідним з Умані та околиць, та виступало посередником у пошуках для них роботи. Організатором товариства був пан А. Залютинський. В лютому було подано клопотання до канцелярії губернатора дозволити відкриття притулку для пристарілих та дитсадка. Інша доброчинна організація – Товариство допомоги бідним учням, половину якого складали поляки. Головою товариства був директор чоловічої гімназії Пучковський. Товариство сплачувало внески за 50–60 учнів щороку [26, 2].

На зібранні Київського католицького благодійного товариства 5 жовтня 1906 р. виступала пані Комарницька з ініціативою про нагальну потребу збирання спеціальної плати на одяг та взуття для бідних дітей на зиму, щоб вони могли відвідувати заклади харчування. Цього року кількість дітей, які потребують одягу в результаті зубожіння ремісничого класу та

численного безробіття значно зросли. Комарницька також зазначила, хто підтримує цю ініціативу, може звернутися до товариства за адресою Мала Житомирська, 8 [27, 3].

8 жовтня 1906 р. відбулося перше загальне зібрання товариства «Освіта» на чолі з А. Залютинським. Загальний бюджет витрат на 1906–1907 рр. склав 6400 руб., який витрачався на польську школу в Умані, курси польської мови, купівлю польських алфавітів, педагогічні курси, непередбачувані витрати тощо). До товариства міг вступити кожен свідомий поляк Умані та околиць [28, 2].

З 26 по 31 серпня 1910 р. у м. Умань проходила сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка. Поміщики Київської губернії мали на виставці власні павільйони, де мали можливість представити свої вироби [29, 3].

10 травня 1915 р. в м. Умані місцева філія Польського товариства допомоги жертвам війни провела в клубному залі концерт видатного скрипаля П. Коханського та чудового польського композитора К. Шимановського, та Й. Ярошинського і А. Іванського. Того ж і наступного дня комітет філії організував ярмарок у приміщенні жіночої гімназії, а ввечері 11 травня велику прогулянку чарівною Софіївкою. Для великої кількості очікуваних гостей, Комітет підготував багато визначних пам'яток і весь парк буде повний квітів, з водоспадами та штучно освітленими фонтанами; під звуки музики двох оркестрів відвідувачі змогли насолодитися прогулянками на човні по красивих озерах та головному місцю проживання родини Потоцьких.

Для того, щоб усунути труднощі з пошуком житла, Комітет зарезервував певну кількість приватних кімнат на випадок, якщо відвідувачі не зможуть знайти місця в готелях. Уповноважена Комітетом особа надавала гостям на залізничному вокзалі, а потім у кондитерській «Франсуа» поради щодо пошуку квартир у готелях та приватних будинках. На ярмарку, в мебльованому місці приїжджим видавався спеціальний сніданок по 1 руб. і обіди по 1 руб. 50 коп. [30, 3].

Ще одним із способів проведення дозвілля шляхтою було відвідування «Київських контрактів» та подорожі. Характерно, що від самого початку контрактний ярмарок у Києві мав шляхетський характер, а навіть польський. Сучасні документи рясніють виразами на взірць: «угоди, що відбуваються між дворянством на контрактах», «забруднення дворянства у міркуванні переїзду з Подолу на Печерськ», «безпека поміщиків, які приїжджають сюди на контракти» і т.д. [5, 16].

Під час контрактів чоловіки мали можливість вдень укласти угоди, набирати персонал, продавати та купувати різноманітну продукцію. А жінки в цей час використовували можливість відпочити в столиці регіону і побувати у родичів, заїхати до кравчинь та капелюшниць, відвідати магазини. Ввечері розпочиналось світське життя – вистави у театрі, бали та прийоми у найбагатших родинах. Саме тут відбувались неофіційні зустрічі, що були достатньо важливими [1, 279].

У 1898 р. «Київські контракти» розпочали іншу епоху свого існування. У листі Київського генерал-губернатора за 1897 р. «Про Контрактний ярмарок у м. Києві» йдеться про занепад «Київських контрактів», їх відірваність від соціального життя: «Всі, хто тісняться на Подолі у цій великій будівлі, названій «контрактовою залогою» й поряд у так званих «балаганах» – простих, збитих з дошок лавках – не має відношення до справ, що робляться в цей час у Києві» [4, 49].

У 1908 р. в м. Києві нібито існував «клуб утомившихся петухов», який відвідували світські люди, здебільшого похилого віку. За даними поліції в Києві проживав 60-річний дворянин Золотніцький, який відомий як «гомосексуал». Він відвідував громадські парки і місця для гулянь, знайомився з солдатами, гімназистами та іншими молодими людьми, однак свої злочинні дії здійснював самотійно і ні до якого клубу не належав [31, арк. 4]. У сільській місцевості часто грали в азартні ігри та пиячили. У 1912 р. в с. Деміївка Київського повіту було закрито клуб домовласників у зв'язку з тим, що в клубі ведуться азартні ігри в карти та постійними скаргами жителів [32, арк. 3].

Подорожі до великих міст були рідкістю і залишались прерогативою заможних верств (наприклад, відвідування столиці Царства Польського). Набагато частіше відвідували містечка поблизу або повітові міста, такі як Умань, Вінниця, Житомир та ін. В. Валевський наголошував, що містечка мало відрізнялися від селищ забудовою. Їх особливістю була наявність торгових рядів в центрі, церкви і костюлу, декількох магазинів [33, 22]. Ю. Талько-Гринцевич згадує, як у 1876 р. після здачі екзаменів залишив Київ і поїхав працювати лікарем

до невеличкого повітового містечка Звенигородка Київської губернії. Життя в тихому містечку було досить одноманітним. З ранку до вечора був зайнятий хворими пацієнтами. Працював іноді до пізньої ночі, так як в лікарні були хворі з околиць [34, 120–121].

Навіть найближчі поїздки вимагали чималих ресурсів, і не всі могли дозволити собі такі подорожі. Джерелами екскурсійних експедицій нерідко були історичні інтереси, тож для подальших подорожей поміщиків сприяли різні чинники. Молодь ходила до шкіл, дорослі оздоровитися і відпочити. Були організовані поїздки по історико-архітектурним пам'яткам країн Європи, з другої половини XIX ст. увійшли в моду поїздки на виставки.

Єгипет був частим місцем для експедицій у другій половині XIX ст. К. Красицький тричі об'їздив Середземне море. У 1909 р. він перебував у Єгипті, де його більше цікавила нинішня ситуація країни, ніж пам'ятники минулого. Наступного року він побував в Бейруті, відвідав Палестину і знову зупинився в Єгипті, де спостерігав за роботою єгипетських фермерів, вивчав звичай народу, а також краєвиди і т. д. Його подальші подорожі торкнулися Карфагена, а потім він відвідав Алжир. К. Красицький приїхав утретє до Єгипту під час подорожі в 1911/1912 рр. [7, 451]. Свої поїздки на Близький Схід він описав у книзі, опублікованій у 1913 р. під назвою «Чотири тижні в Середземному морі» [35, 1].

У спогадах А. Павелчинської, Київ згадується як найсхідніша столиця польських родин. Кожна родина мала там сина, дядька чи брата, які за потреби чи з власної волі залишили родинне гніздо. Київ прославився як місто музичних людей. Опера і концертна зала, особливо при виступах віртуозів, зазнала такої великої облоги, що довелося викликати кінну поліцію. Хто не мав з польської шляхти родичів в Києві або не хотів турбувати своїм приїздом, селилися в готелі. Іноді розмішувалися в «Гранд готелі» на Хрещатику або в «Континенталь» на Михайлівській, але найчастіше в готелі «Франсуа» за Фундуклеївською. Заможна шляхта мала там зарезервовані постійні апартаменти. Поблизу Університету Св. Володимира була канцелярська крамниця пана Пігловського. Однак, важливіша для поляків була польська книгарня. В одноповерховому будинку на Фундуклеївській можна було придбати польські книги і журнали, а також дізнатися будь-яку інформацію. Найбільшим і найважливішим в Києві був Книжково-музичний склад пана Л. Ідзиковського на Хрещатику з великим музичним асортиментом [36, 62–64]. Від моменту свого створення книгарня не обмежувалася продажем книжок, а була також культурним та читачьким центром, яким користувалися не лише поляки. З ініціативи Г. Ідзиковської в 1870 р. була заснована бібліотека, яка у 80-х рр., на початках своєї діяльності, налічувала 16 тис. томів, у 1894 р. – вже понад 40 тис. назв, у 1911 р. її асортимент збільшився до 141 тис., а напередодні Першої світової війни налічував уже від 173 до 175 тис. томів польської та світової літератури, з-поміж яких близько 50 тис. польських книжок, 100 тис. – російських, а французькою, англійською, німецькою та італійською мовами – близько 25–26 тис. У відкритому в 1873 р. читальному залі водночас могли розміститися 500 читачів, яким пропонували ознайомитися зі 140 (за іншими даними – 100) назвами періодичних видань польською, російською, англійською, французькою, німецькою мовами [37, 216].

В. Ідзиковський, розуміючи роль книгарні не тільки як економічного починання, а й як своєрідного культурного центру, поширювача культури, й не лише в середовищі польської громади, організував в 1897 р. при нотному відділі концертне бюро, яке запрошувало на концерти видатних митців з усього світу. Завдяки зусиллям бюро в Києві, зокрема, виступили М. Сембріх-Коханська, С. Рахманінов, А. Дідур, М. Баттістіні, Ф. Шаляпін, К. Шимановський, І.-Я. Падеревський. Бюро та організацією концертів керував Ч. Ящевський разом із дружиною Марією, сестрою В. Ідзиковського. При книгарні також функціонував художній салон із картинною галереєю, який незабаром став місцем зустрічей представників культури, мистецтва й науки. Книгарня відігравала роль місця, де в роки війни збиралися місцеві та приїжджі поляки, і її власник В. Ідзиковський підтримував прибулих матеріально та працевлаштовував приїжджих книгарів у своїй фірмі. У 1897 р. була організована книжкова виставка в Києві. Крім того, було засновано агентство періодики, яке займалося пересиланням і передплатою польських, російських, англійських, французьких та інших видань [38, 440–441].

Висновки. Таким чином, організація дозвілля польської шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. була доволі різноманітною і залежала від таких факторів,

як вік, стать, місце проживання (місто, повітове містечко, село), фінансова забезпеченість, соціальний статус тощо. Різновиди форм дозвілля залежали від вподобань шляхти і розділялися на чоловіче, жіноче та дитяче дозвілля.

Варто зазначити, що межа між часом праці та дозвіллям була доволі розмита. Шляхта мала в своєму розпорядженні найбільше часу і сама обирала як провести будні, вихідні чи святкові дні. Рівень якості дозвілля залежав від фінансового становища шляхти. Аристократія могла собі дозволити не лише поїздки в межах однієї країни, а й за кордон, тоді як дрібна шляхта відвідувала великі міста та повітові містечка.

Мемуарна література дає можливість відобразити конкретну картину приватного простору шляхти, її культурного життя та дозвілля. Шляхта завжди вирізнялася високим рівнем станового самоусвідомлення. Активна участь у культурному житті краю (походи в театр, організація прийомів та балів, відкриття бібліотек, відвідування ярмарок та виставок, «Київських контрактів») відіграла важливу роль у збереженні національної ідентичності поляків.

Список використаної літератури

1. Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. – Харків: Вид-во НТМТ, 2015. – 479 с.
2. Ярцун Ю. Дозвілля уманської шляхти у XIX ст. / Ю. Ярцун // Уманська старовина. – 2016. – № 2. – С. 101–107.
3. Русавська В. Гостинність у контексті соціально-культурних трансформацій у XIX ст. / В. Русавська // Культура України. – 2014. – №45. – С. 98–107.
4. Русавська В. Ярмаркова гостинність України XIX століття. / В. Русавська // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – 2012. – №18(2). – С. 45–50.
5. Ернст Ф. Контракти та Контрактовий будинок у Києві. 1798–1923. – Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1923. – 116 с.
6. Ułaszyn H. Kontrakty kijowskie: szkic historyczno-obyczajowy, 1798-1898. – Petersburg: nakł. księgarńi K. Grendyszyńskiego, 1900. – 128 s.
7. Epszstein T. Z piyrem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 2005. – 589 s.
8. Maria z Grocholskich Sobanska. Wspominki nikle. – Grodzisk Mazowiecki: Primum, 2002. – 268 s.
9. Krauzowa Z. Rzeki mojego życia. Wspomnienia. – Kraków: Wydawnictwo literackie, 1979. – 291 s.
10. Pruszyńska A. Między Bohem a Słuczą. – Wrocław: Ossolineum, 1991. – 254 s.
11. Szymanowska Z. Opowieść o naszym domu. – Warszawa: Wydawnictwo MG, 1980. – 256 s.
12. Lednicki W. Pamiętniki, t. 1. – Londyn: B. Świderski, 1963. – 656 s.
13. Ручка А. Дозвілля. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=20509.
14. Włoszczewski S. Na przełomie dwóch epok. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1974. – 448 s.
15. Molik W. Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – 531 s.
16. Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień. – Warszawa: Czytelnik, 1975. – 388 s.
17. Проців О. Історичний досвід організації розведення дичини на прикладі вольтера «Пилявин» графа Й. Потоцького // Передумови та перспективи раціонального використання природно-ресурсного потенціалу, за редакцією Писаренка Павла. – Полтава: ПДАА, 2018. – С. 135–138.
18. Krogulski S. Wystawa sportowo-przemysłowa w Warszawie / S. Krogulski // Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt. – 1912. – № 11-12. – S. 92–95.
19. Rostworowski A. Ziemie, której nie zobaczysz wspomnienia kresowe. – Warszawa: Czytelnik, 2001. – 501 s.
20. Władysław Rodowicz, Stanisława Rodowiczowa, Zofia z Rodowiczów Iwanicka. Tryptyk rodzinny: dzieje rodziny Rodowiczów. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1999. – 462 s.
21. Nawrot-Borowska M. O zabawach i zabawkach dzieci ziemiańskich w II połowie XIX i na początku XX wieku w świetle wspomnień pamiętnikarzy z Wielkopolski / M. Nawrot-Borowska // Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. – 2015. – № 15. – S. 94–123.
22. Nawrot-Borowska M. Zabawy dzieci ziemiańskich w drugiej połowie XIX i na początku wieku XX w świetle pamiętnikarstwa / M. Nawrot-Borowska // Biuletyn Historii Wychowania. – 2013. – № 29. – S. 43–71.
23. Z «Ogriwa» // Dziennik Kijowski. – 1906 – 17 (30) października. – № 206. – S. 1–4.
24. Horbatowski P. Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. – 306 s.
25. Z gimnastyki i sportu. Pierwsze w Kijowie wyścigi cyklowe na szosie // Dziennik Kijowski. – 1906. – 4 (17) października. – № 195. – S. 1–4.

26. Z. Skarżyński. Lysty z Humania. Od specjalnego delegata / Z. Skarżyński // Dziennik Kijowski. – 1906 – 7 (20) lipca. – № 127. – S. 1–4.
27. Z Towarzystwa Dobroczynności // Dziennik Kijowski. – 1906 – 12 (25) października. – № 202. – S. 1–4.
28. Poraj. Pierwsze walne zebranie Tow. «Oswiaty» w Humanu // Dziennik Kijowski. – 1906 – 13 (26) października. – № 203. – S. 1–4.
29. Уманская сельско-хозяйственная и кустарно-промышленная выставка // Киевлянин. – 1910. – № 191. – С. 1–6.
30. Z życia prowincyi. Humań (w maju) // Dziennik Kijowski: pismo polityczne, społeczne i literackie. – 5 (18) maja 1915. – № 122. – S. 1–4.
31. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 638. – Спр. 285. – Арк. 4.
32. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 614. – Арк. 3.
33. Walewski W. Wspomnienia o Podolu / W. Walewski // Pamiętnik Kijowski. – 1966. – № 3. – S. 9–76.
34. Talko-Hryniewicz J. Z przeżytych dni. 1850–1908. – Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1998. – 330 s.
35. Krasicki K. Cztery tygodnie na morzu Śródziemnem. – Łuck: Skład Główny w Księgarniach Leona Idzikowskiego, 1913.
36. Pawełczyńska A. Koniec kresowego świata. – Lublin: Test, 2003. – 464 s.
37. Firma «Leon Idzikowski» w Kijowie, zestawiał prof. Dr. Władysław Wielhorski // Pamiętnik Kijowski. – 1963. – № 2. – S. 216.
38. Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. – Київ: Дух і Літера, 2015. – 664 с.

References

1. Nikolaenko, O. (2015). Polish women of Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries: public and private life. Kharkiv: Vyd-vo NTMT (in Ukr.)
2. Yartsun, Yu. (2016). Leisure of the Uman nobility in the XIX century. *Umanska starovyna (Uman antiquity)*, 2, 101–107 (in Ukr.)
3. Rusavska, V. (2014). Hospitality in the context of socio-cultural transformations in the XIX century. *Kultura Ukrainy (Culture of Ukraine)*, 45, 98–107 (in Ukr.)
4. Rusavska, V. (2012). Fair hospitality of Ukraine of the XIX century. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. (Ukrainian culture: past, present, ways of development)*, 18 (2), 45–50 (in Ukr.)
5. Ernst, F. (1923). Contracts and the Contract House in Kyiv. 1798–1923. Kyiv: Printing House of the All-Ukrainian Academy of Sciences (in Ukr.)
6. Uiaszyn, H. (1900). Kyiv contracts: a historical and moral sketch, 1798-1898. Petersburg: K. Grendyszynski's bookstore (in Pol.)
7. Epsztein, T. (2005). With pen and palette. Intellectual and artistic interests of the Polish gentry in Ukraine in the second half of the 19th century. Warsaw: Neriton Publishing House Institute of History of the Polish Academy of Sciences (in Pol.)
8. Maria z Grocholskich Sobanska. (2002). Faint memories. Grodzisk Mazowiecki: Primum (in Pol.)
9. Krauzowa, Z. (1979). Rivers of my life. Memories. Krakow: Literary Publishing House (in Pol.)
10. Pruszycka, A. (1991). Between Bohem and Siucza. Wroclaw: Ossolineum (in Pol.)
11. Szymanowska, Z. (1980). A story about our home. Warsaw: MG Publishing House (in Pol.)
12. Lednicki, W. (1963). Memoirs, vol. 1. London: B. Hwiderski (in Pol.)
13. Ruchka, A. Leisure. Encyclopedia of Modern Ukraine. Retrieved from: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=20509 (in Ukr.)
14. Wioszczewski, S. (1974). At the turn of two eras. Warsaw: People's Cooperative Publishing House (in Pol.)
15. Molik, W. (1999). Everyday life of the gentry in Greater Poland in the nineteenth and early twentieth centuries. Poznań: Poznań Publishing House (in Pol.)
16. Iwaszkiewicz, J. (1975). Book of my memories. Warsaw: Reader (in Pol.)
17. Protsiv, O. (2018). Historical experience in the organization of game breeding on the example of the aviary “Pylyavyn” Count J. Potocki. *Prerequisites and prospects for the rational use of natural resource potential (Peredumovy ta perspektyvy ratsionalnoho vykorystannia pryrodno-resursnoho potentsialu)*, edited by Pavel Pisarenko. Poltava: PDAA, 135–138 (in Ukr.)
18. Krogulski, S. (1912). Sports and industry exhibition in Warsaw. *Miesiecznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt (Monthly magazine of the Galician Society for the Protection of Animals)*. 11-12. 92–95 (in Pol.)
19. Rostworowski, A. (2001). A land where you will not see borderland memories. Warsaw: Reader (in Pol.)
20. Rodowicz W., Rodowiczowa S., & Zofia z Rodowiczów Iwanicka (1999). The family triptych: the history of the Rodowicz family. Warsaw: State Publishing Institute (in Pol.)

21. Nawrot-Borowska, M. (2015). On the games and toys of landed gentry children in the second half of the nineteenth century and at the beginning of the twentieth century in the light of the memories of diarists from Wielkopolska. *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjacieli Nauk (Journals of the Kalisz Society of the Friends of Sciences)*. 15. 94–123 (in Pol.)
22. Nawrot-Borowska, M. (2013). Games of landed gentry children in the second half of the nineteenth and early twentieth century in the light of journalism. *Biuletyn Historii Wychowania (Bulletin of the History of Upbringing)*. 29. 43–71 (in Pol.)
23. Z «Ogriwa». (1906). *Dziennik Kijowski (Kyiv Journal)*. 206. 1–4. (in Pol.)
24. Horbatowski, P. (2009). Polish theater life in Kiev in 1905–1918. Krakow: Publishing House of the Jagiellonian University (in Pol.)
25. In gymnastics and sport. The first cycle races on the road in Kyiv. (1906). *Dziennik Kijowski (Kyiv Journal)*. 195. 1–4. (in Pol.)
26. Skarzynski, Z. (1906). Letters from Uman. From a special delegate. *Dziennik Kijowski (Kyiv Journal)*. 127. 1–4. (in Pol.)
27. From the Charity Society. (1906). *Dziennik Kijowski (Kyiv Journal)*. 202. 1–4. (in Pol.)
28. Poraj. (1906). The first general meeting of the Tow. “Oswiaty” in Uman. *Dziennik Kijowski (Kyiv Journal)*. 203. 1–4. (in Pol.)
29. Uman Agricultural and Handicraft Exhibition (1910). *Kievlyanin (Kyiv resident)*, 191, 1–6 (in Russ.)
30. From the life of a province. Uman (in May). (1915). *Dziennik Kijowski: pismo polityczne, spoieczne i literackie (The Kyiv Journal: a political, social and literary journal)*. 122. 1–4. (in Pol.)
31. Central State Historical Archive in Kyiv (further – CDIAC of Ukraine). f. 442. op. 638. spr. 285. ark. 4. (in Ukr.)
32. CDIAC of Ukraine. f. 442. op. 641. spr. 614. ark. 3. (in Ukr.)
33. Walewski, W. (1966). Memories about Podolia. *Pamitnik Kijowski (Kyiv diary)*. 3. 9–76. (in Pol.)
34. Talko-Hryncewicz, J. (1998). From the days gone by 1850–1908. Warsaw: Polish Book House (in Pol.)
35. Krasicki, K. (1913). Four weeks in the Mediterranean. Lutsk: The main warehouse in Leon Idzikowski's bookstores (in Pol.)
36. Pawiczyska, A. (2003). The end of the borderland world. Lublin: Test (in Pol.)
37. The company “Leon Idzikowski” in Kyiv, compiled by prof. Dr. Wiadyslaw Wielhorski. (1963). *Pamitnik Kijowski (Kyiv diary)*. 2. 216 (in Pol.)
38. Kozhenovsky, M. (2015). Behind the Golden Gate. Socio-cultural activity of Poles in Kyiv in 1905–1920. Kyiv: Spirit and Letter (in Ukr.)

HONCHAROVA Olha, graduate student of Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna, lecturer-intern of the Department of History of Ukraine,
e-mail: honcharovaov@gmail.com

LEISURE OF THE POLISH NOBILITY OF THE KYIV PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Abstract. Introduction. The article considers the characteristic features of leisure of the Polish nobility of Kyiv province in the second half of the XIX - early XX centuries. After the January Uprising of 1863, the everyday life of the nobility was secretive, and private and public space was under the supervision of the tsarist government.

Purpose. The aim of the article is to study the characteristic features of leisure of the nobility of the Kiev province in the second half of the XIX - early XX centuries.

Main results and conclusions. Various types of leisure are considered, such as hunting, horseback riding, collecting books, forming your own library, writing memoirs, reading books, children's entertainment and games, trips to the theater and concerts, participation in fairs, exhibitions and «Kiev contracts» and others. Polish bookstores, printing houses and libraries played an important role in the history of Polish cultural development. They are part of the ongoing competition for the printed word and support of the Polish identity in the region since the January Uprising of 1863. The leisure of the nobility depends on such factors as age, sex, place of residence (city or village), social status and so on. Everyday life was quite monotonous and monotonous, especially in rural areas. The nobility as a privileged class had the opportunity to allocate time for work and entertainment and recreation. The leisure of the aristocracy and the petty nobility was somewhat different. Wealthy gentry could afford to go on vacation abroad, for treatment, excursions, while the petty gentry had the opportunity to visit sometimes large cities and county towns of the region. On weekends, leisure was varied by going to church or visiting. Holidays (Christmas, birthdays, religious holidays) were distinguished by their splendor and scale. They could be held in a family circle or arrange receptions and celebrate for a few days.

Peculiarities of culture and leisure of the Polish nobility are quite vividly reflected in the memoirs (diaries). Considerable attention in the memoirs is paid to the childhood of the nobility, its preschool education, national education, children's performances, children's entertainment on large estates, women's and men's private space and more.

Key words: Polish nobility, leisure, private space, memoirs, Kyiv province.

Одержано редакцією 22.04.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94(477):929 Коновалець «1921/1930»

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-95-105

КОЛЯДА Ігор Анатолійович,

доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>,
e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com

КУЦИК Руслан Ростиславович,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Київського університету ім. Б. Грінченка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5631-9385>,
e-mail: kutsykr@gmail.com

ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ: КОРЕЛЯЦІЯ ОСОБИСТОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО (1921–1930 рр.)

У статті розкрито деталі приватного життя Євгена Коновальця та їх кореляцію з політичними подіями упродовж 1921–1930 рр. На сьогоднішні в українській історіографії відсутня спеціальна наукова праця, яка б висвітлювала вказану проблему, що й зумовлює актуальність та оригінальність дослідження, його суспільно-політичну вагу та наукову значимість. На основі детального аналізу широкого кола документів особового походження було окреслено особливості побуту Є. Коновальця у Львові, наведено версії знайомства полковника з О. Федак, охарактеризовано їхні взаємини на початковому етапі стосунків. Розкрито деталі організації весільної церемонії, яка незважаючи на впливовість львівської родини Федаків та авторитет Є. Коновальця серед українського загалу Львова, мала скромний характер. Висвітлено також окремі аспекти берлінського періоду життя сім'ї Коновальців, зокрема, народження сина та деталі підтримки у тогочасній ситуації контактів з галицькою ріднею. З'ясовано, що важливу роль у приватному житті Є. Коновальця та його родини відігравав політичний фактор, який нерідко був визначальним у прийнятті головних рішень особистого та сімейного характеру.

Ключові слова: Євген Коновалець, Ольга Федак, Юрко Коновалець, сім'я Коновальців, приватне життя, повсякденне життя, сімейне життя, особисте щастя, Львів, Берлін

Постановка проблеми. Перша половина ХХ ст. сповнена визначними подіями в історії України. Перша світова війна призвела до розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, а також Української революції (1917–1921 рр.), під час якої український народ вперше за довгий час після національно-визвольної боротьби у ХVІІІ ст. спробував вибороти власну державну незалежність. У цій боротьбі визначне місце належить Євгену Коновальцю. Саме йому випала честь очолити формацію Січових Стрільців – один із найбільш боєздатних військових підрозділів армії Української Народної Республіки. На жаль, українському народу не вдалося надовго утримати власну національну самостійність, але боротьба за незалежність України не припинилася упродовж всього ХХ ст. Вона продовжилася вже у формі підпільного самостійницького спротиву як за кордоном, так і на самих українських землях, які опинилися у складі різних держав.

Провідну роль у цій боротьбі відігравав Є. Коновалець, авторитет якого визнавала значна частина тогочасного українського політикуму. Всі свої зусилля він спрямовував на

консолідацію українських самостійницьких (націоналістичних) сил та формування потужного підпільного фронту визвольної боротьби, який згодом мав стати головним ядром у боротьбі за незалежність України.

У сучасних умовах гібридної війни Росії проти України, яка 24 лютого 2022 р. переросла у відкриту агресію, звернення до біографії Є. Коновальця є особливо актуальним, адже постать одного з очільників боротьби за державну незалежність України є яскравим прикладом як самовідданої боротьби, так і особистої самопожертви у справі утвердження права українського народу на власну свободу та незалежну державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя та діяльність полковника Є. Коновальця неодноразово ставало предметом наукових досліджень. Серед дослідників, праці яких присвячені різним аспектам його військово-політичній діяльності, варто відзначити наступних: К. Науменко [1], М. Ковальчук [2; 3], О. Дарованець [4], Б. Галайко [5], І. Гаврилів [6], Я. Сватко [7], І. Дерев'яний [8], О. Кучерук [9], Н. Рева [10] та ін. Водночас, попри таку численну історіографію присвячену особистості Є. Коновальця, практично відсутні дослідження щодо фактів приватного життя полковника та його родини. Так, серед значного масиву праць українських дослідників, є лише одна вузькоспеціальна розвідка у цьому контексті. Це стаття історикіні Ольги Бежук [11], яка аналізує особливості гендерно-рольової поведінки та особистісної взаємодії розглянула історію подружжя Євгена та Ольги Коновальців. Окремі аспекти приватного життя Коновальців також висвітлено у працях І. Дерев'яного [12] та І. Хоми [13]. Брак досліджень у цьому напрямку негативно позначається на формуванні цілісного історичного портрету особистості одного з провідних очільників самостійницького руху, діяльність якого стала багато у чому визначальною у національно-визвольній боротьбі українського народу упродовж першої половини ХХ ст. Тому не дивно, що коли йдеться про Є. Коновальця, то більшість серед українського загалу знає його як військового та політичного діяча і лише одиниці справді можуть розкрити конкретні факти його особистого життя.

Метою статті є деталізація, уточнення фактів приватного життя Є. Коновальця та їх кореляція з політичною діяльністю упродовж 1921–1930 рр.

Виклад основного матеріалу. Поразка військ УНР та ЗУНР, більшовицька та польська окупації українських земель, змусила Є. Коновальця виїхати на весні 1920 р. до Відня шукати інших шляхів розв'язання українського питання. Особливі надії він покладав на створення закордоном нового потужного військово-політичного центру, який би зміг об'єднати та координувати українські сили як в еміграції, так і на території самої України. Нажаль, цей план не вдалося реалізувати повною мірою. Серед причин нами виділено ряд, як на наш погляд, ключових факторів: по-перше, закордоном уже існували різні політичні сили, які мали власне бачення подальшої боротьби у справі здобуття самостійності українськими землями; по-друге, у середовищі еміграційного українського політику існувала відкрита конкуренція, яка обумовлювалася як ідеологічними розбіжностями, так і особистими амбіціями лідерів окремих політичних угруповань, особливо помітно це було у відносинах урядів в екзилі УНР та ЗУНР; по-третє, міжнародна спільнота та провідні країни Західної Європи не були налаштовані на визнання державної незалежності України. Зважаючи на обставини та безуспішність реалізувати свій план закордоном, Є. Коновалець вирішує, після довгих років військової боротьби на фронті Першої світової війни та Української революції (1917–1921 рр.), річного перебування у Відні, повернутися до Львова з метою спробувати консолідувати зусилля своїх однодумців та соратників.

На сьогодні в українській історіографії (вітчизняній та діаспорній) існує різне датування повернення полковника Є. Коновальця на українські землі. Більшість дослідників відзначає, що він остаточно повернувся до Львова 20 липня 1921 р. Цей факт, чи не вперше зауважив М. Ковальчук у своїй розвідці «Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр.» [3, 61], посилаючись на лист Василя Кучабського та Ярослава Чижа, адресованого одному із міністрів еміграційного уряду ЗУНР Осипу Назаруку та передрукованого у спогадах Володимира Мартинця [14, 35]. Згодом, ця дата стала фіксованою та визначальною для решти українських істориків. Так, наприклад, І. Дерев'яний, відзначає: «прибувши 20 липня 1921 р. до Львова, Коновалець оселився у будинку родини Шухевичів» [12, 70]. Інший дослідник, І. Хома взагалі констатує, що тодішній приїзд полковника був першим за довгий час від серпня 1914 р. [13, 182].

Висловлене авторами датування викликає певне заперечення, оскільки не має свого документально доведеного підтвердження у джерелах. Ба більше, навіть вищезгаданий лист жодним чином не вказує, що саме 20 липня 1921 р. стало тим днем, коли Є. Коновалець вперше чи остаточно повернувся до Львова на постійне місце проживання. У документі лише зазначається: «Сьогодні приїхав до Львова полк. Є. Коновалець» [14, 35]. Але це зовсім не означає, що до цього часу він не міг бути у місті. Отож, зупинимося на цьому питанні більш детально, оскільки встановлення вірної хронології подій є важливим для висвітлення окремих деталей приватного життя Є. Коновальця.

Степан Шах, давній приятель Євгена ще з гімназійних та студентських років, який тоді був викладачем в Академічній гімназії, а також секретарем канцелярії «Просвіти» та виконувачем обов'язків секретаря «Головного відділу» товариства у своїх спогадах констатував: «По війні ми зустрілися з полковником Є. Коновальцем у лютому 1921 р. у Львові» [15, 82]. Ці слова підтверджує і особистий лист Є. Коновальця до свого побратима та друга Андрія Мельника від 20 лютого 1921 р.: «Хотів би конче бодай на кілька день заїхати до Відня. Не знаю, чи це мені вдасться, тому що дозвіл на виїзд вицофать тепер дуже тяжко. Старання о паспорт я вже почав. Вас знов прошу мені донести, чи і в який спосіб найкраще можна одержать право візиту до Відня» [16, 382].

У наступному листі, датованого 24 березням 1921 р., перебування Є. Коновальця у Львові стає цілком dokonаним фактом: «Заїхалось нам відносно добре і щасливо... Досі ще не маю кімнати, так що мушу по черзі спати то у Михайла [Матчака], то в Славка... Дуже радий, що Ви там у Відні виключно майже своєю інтуїцією тільки відчували, що нам робити треба...» [16, 383]. А вже у листі від 27 березня, написаного з Ворохти, Є. Коновалець не тільки підтверджує своє тимчасове проживання у Львові, але й зауважує про намір залишитися тут на постійно: «Точніші вказівки перешлю Вам в найближчих днях після мого повороту вже на постійний побут до Львова... Прочитавши точно всі Ваші письма, як тепер прийнявши до відома з вдовolenням зміст телеграми, мусів ще виїхати назад до Ворохти, щоб забрати всі свої речі і вернути вже остаточно до Львова... Я сам вертаю до Львова завтра, а найдаліше післязавтра... У Львові бачився з пані Міленою [Рудницькою] і з нею все точно перебалакав. Про це все напишу Вам точніше зі Львова» [16, 383–385].

Таким чином, аналіз джерел особистого епістолярію засвідчує факт тимчасово перебування Є. Коновальця у Львові з лютого 1921 р., а вже з кінця березня 1921 р він залишається тут на постійне проживання.

Повернення до рідного міста, потребувало швидкого розв'язання житлового питання. У перші місяці перебування у Львові Євген по черзі ночував у своїх знайомих та друзів [16, 383]. Так тривало до того дня, поки він одного разу не завітав до товариства «Просвіта», що розташовувалося на площі Ринок, 10, і не зустрівся там з уже згадуваним нами раніше С. Шахом. Останній, мешкав у вдови відомого українського громадського діяча, професора В. Шухевича пані Герміни Шухевич, будинок якої знаходився на вул. Собіщана, 7 (сьогодні вулиця О. Довбуша). Під час розмови, було вирішено звернутися до неї з проханням дозволити залишитися тут на проживання також і Є. Коновальцю. Оскільки у будинку, на першому поверсі, була як раз вільна кімната з окремим входом, то господарка радо погодилися прийняти нового гостя. Відзначимо, що окрім С. Шаха та Є. Коновальця, у домі проживала донька Г. Шухевич – Дарія Старосольська, її діти Юрко та Леся, а також п'ятнадцятирічний онук Роман Шухевич (син Зенона-Осипа Шухевича), який тоді був учнем третього класу Академічної гімназії [15, 82–83].

Побут Є. Коновальця в оселі родини Шухевичів, зважаючи на попередні роки життя, насичені участю у військових діях, був надзвичайно спокійним. С. Шах згадував: «у гостинній кімнаті, що була умебльована в гуцульському стилі ще проф. Володимиром Шухевичем, гостила нас зчаста пані Герміна чайком з малиновим соком і вела з нами розмови на різні теми... [вона] оповідала нам про «старі часи» у Львові..., а ми їй про наші переживання на фронтах так під час австро-російської війни, як і під час визвольних змагань українських армій – під Львовом і в Києві» [15, 83]. Отже, навіть, звичайні бесіди Є. Коновальця з пересічними львів'янами за філіжанкою чаю не обходилися без розмов на політичні теми.

Усі ці історії, як зауважував С. Шах, з великою цікавістю слухав Роман Шухевич бо Є. Коновалець «умів своїм стоїчним способом ведення розмов приковувати слухачів до

себе», а тому хлопчина не раз заходив до кімнати полковника і спілкувався з ним на різні теми. Окрім чайних бесід, вони організовували спільні прогулянки на Високому замку, де також розмовляли про актуальні питання. Одного разу, під час такої прогулянки, Є. Коновалець поклав свою руку на плече Р. Шухевича. Для хлопця-підлітка, який захоплювався особистістю полковника української армії, січового стрільця, це було проявом особливої уваги та довіри [15, 83]. Без сумніву, безпосереднє особисте спілкування з Є. Коновальцем мали важливий вплив на формування політичних орієнтирів та життєвого вибору молодого Романа Шухевича, який вже у 1930-х рр. належатиме до активних членів Організації українських націоналістів (ОУН), виступить організатором та керівником низки атентатів (замовних політичних вбивств), а у роки Другої світової війни стане очільником Української повстанської армії та непримиренним ворогом більшовизму.

Варто відзначити, що попри авторитет та відомість у галицьких краях, матеріальне становище Є. Коновальця було доволі скрутним. В одному із листів до А. Мельника від 8 грудня 1921 р. він зауважував, що в цілому йому вдається досить міцно утвердитися у місті, але «одна тільки біда, що матеріальне становище зовсім, як то кажуть, “під псом”» [16, 394]. Навіть у ті часи життя у Львові було дорогим задоволенням. Стабільних джерел прибутків Є. Коновалець не мав, тому доводилося «крутитися»: «Хотів продати своє футро [хутро, шуба], та, на великий мій жаль, рішуче ніхто його купити не хоче. Інших знов джерел доходу ту в мене немає. Просто хоть пропадай. А знати вам треба, що життя ту дуже дороге [16, 395]. Відзначимо, що також у цей час Є. Коновалець вирішив повернутися до навчання. Відтак, частину коштів доводилося витратити на навчальні заняття, вартість яких була не з дешевих: «...я ще ходжу на лекцію, маю щодня одну годину, за котру щодня плачу 500 польських марок. Коли би не ця турбота, здається, що можна би якось жити» [16, 395].

Приїзд Є. Коновальця до Львова ознаменував значні зміни в особистому житті. Саме тут і в цей час він пов'язав свою подальшу долю з львів'янкою Ольгою Федак. У цьому контексті, доречним буде подати деяку інформацію про її сім'ю.

Батьком Ольги був знаний український адвокат, підприємець та громадсько-культурний діяч Степан Федак, який належав до числа найзаможніших людей Галичини. Він був співорганізатором, очільником та просто учасником широкого кола тогочасних українських фінансово-економічних установ, зокрема: першої української кооперативної організації «Народна Торгівля», першого українського страхового товариства «Дністер», головної фінансової інституції Галичини Крайового Союзу Кредитового (пізніше Центральний Кооперативний Банк, скорочено Центробанк) та Крайового Союзу Ревізійного (пізніше Ревізійний Союз Українських Кооператив). Цей список інституцій, в яких брав безпосередню участь С. Федак, є далеко неповним. До них також варто додати: кредитне товариство «Руська Щадниця» у Перемишлі, спілка з надання позичок українським селянам «Земельний Банк Гіпотечний» у Львові, а також страхове товариство «Карпатія».

Окрім фінансово-економічних справ, С. Федак займався й громадсько-політичною та культурною діяльністю. У 1896 р. разом з К. Левицьким та І. Франком, він увійшов до складу спеціальної статутної комісії, що мала переглянути чинний та запропонувати проєкт нового статуту Наукового товариства імені Тараса Шевченка. У 1899 р. спільно з Є. Олесницьким, К. Левицьким та М. Грушевським заснував Українську національно-демократичну партію. С. Федак також активно співпрацював з митрополитом Андреем Шептицьким. Ще з 1890 р. його було призначено синдиком (юридичним представником) Галицької митрополії та радником з правових питань. 1909 року С. Федак підписав заклик керівників львівських товариств про збір коштів на пам'ятник Т. Шевченкові у Києві до 100-річчя з дня його народження. Під час Української революції С. Федак став головою Державного секретаріату харчових справ при уряді ЗУНР (більш детально про життя та діяльність С. Федака дивись: [17; 18; 19]).

Таким чином, громадсько-політична та культурна діяльність українського адвоката С. Федака була надзвичайно різноплановою та різнобічною, що забезпечило шану і авторитет як самому адвокату, так і шанобливе ставлення серед українського загалу до сім'ї Федаків у Галицькому краї.

Ольга, майбутня дружина Є. Коновальця, була другою із восьми дітей (шість доньок: Олена, Ольга, Марія, Софія, Оксана, Анна; двоє синів: Степан та Богдан). За словами

сучасників, вона вирізнялася своєю вродою та нестандартною зовнішністю західноєвропейського типу. Так, Олекса Бойків, засновник українського товариства «Єдність», очільник відділу Української військової організації (УВО) у Празі, а у 1930–1931 рр. ще й особистий секретар Є. Коновальця, зазначав: «Я знав паню полковникову з того опису, що подав був мені Юліян Вассиян [головний ідеолог ОУН], який наприкінці 1927 року був у Берліні на Першій Конференції Українських Націоналістів: «Молода, дуже гарна пані, брюнетка, чисто еспанський тип». І справді Полковникова була така» [20, 636]. Водночас, племінниця (донька Олени Федак-Шепарович) Ольга Кузьмович зауважувала, що тітка була «найніжнішою із восьмеро дітей», яку ще з молодю «носили на руках». Причиною цього був стан її здоров'я, а саме зтяжна хвороба легень, наслідки якої завжди давалися взнаки [21, 28].

Наразі точно невідомі обставини першого знайомства та зародження почуттів між Є. Коновальцем та О. Федак, але беззаперечним є те, що ця зустріч не була випадковою. Цьому передувало кілька важливих подій. По-перше, ще під час навчання в Академічній гімназії та Львівському університеті Є. Коновалець брав активну участь у громадсько-політичному житті Галичини. Тому, без сумніву, що саме тоді молодий та талановитий студент уже знав і, ймовірно, був особисто знайомий із батьком Ольги С. Федаком. По-друге, улюбленою справою Ольги була гра на скрипці. Відтак, з 1915 по 1921 р. вона навчалася у консерваторії Відня [22, 317]. У цей же період, у столиці Австрії (з квітня 1920 по лютий 1921 р.) перебував і Є. Коновалець, намагаючись реалізувати власну ідею щодо створення нового військово-політичного центру для можливого швидкого вирішення українського питання. Найбільш ймовірно, що саме тут молоді люди вперше познайомилися і заручилися. Цю ж думку підтверджує інформація О. Кузьмович, яку було подано у власній замітці опублікованій 24 травня 1983 р. в американській українськомовній газеті «Свобода» [23, 3].

З приїздом Євгена до Львова у лютому 1921 р., стосунки між молодими людьми стали ще тіснішими, адже тепер вони були ближче один до одного та могли проводити більше часу разом: «З Мруком сходимось майже щодня» [16, 396]. Відзначимо, що під ім'ям Мрук (також Мручок) малася на увазі Ольга, адже саме так часто до неї звертався Є. Коновалець та близькі: «...на обличчі тети Олі ніколи не було усміху. Чи це могло бути причиною, що усі близькі, а особливо вуйко Євген називали її «Мручком» – чи цей брак усміху прийшов щойно після усіх переживань?», – зазначає у своїх спогадах О. Кузьмович [21, 29].

У листах до А. Мельника Євген неодноразово писав про їхні взаємини з Ольгою із надзвичайним захопленням: «З Мруком живемо в згоді, дисонансів ще досі між нами не було, маю повну надію, що і в майбутності їх також не буде» [16, 382]; «З Мручком живемо дуже гарно. Мушу вам похвалитись, що в цьому напрямку все для мене складається якнайкраще. Ви самі, здається, не уявляєте собі як слід, яка гарна з Мручка людина» [16, 390]. Отже, стосунки молодих людей були достатньо теплими, а взаємини досить близькими.

У контексті цитованих листів, за браком епістолярних джерел та мемуарних згадок, залишається не до кінця з'ясована роль А. Мельника у розвитку стосунків між Євгеном та Ольгою. У своїх листах, Є. Коновалець не раз висловлював безмежну вдячність, за підтримку у питанні створення власної сім'ї та можливості пов'язати свою подальшу долю з Ольгою: «Благословлю і Вас, Андрію, і цю годину, коли рішився я остаточно стати на певний шлях. Вірю, що жаліти цього не буду, а Вам, Андрію, дуже-дуже вдячний» [16, 390].

Про важливу роль А. Мельника у розвитку цих стосунків, щирість спілкування між приятелями засвідчує і той факт, що попередньо передбачалося запросити саме його свідком на весілля. Так, у листі від 30 січня 1922 р. зазначається: «Ще одне прохання до Вас, Андрію! Нав'язуючи до нашої балачки перед моїм виїздом з Відня, прошу Вас, Андрію, бути свідком завершення цього, в що теж Ви, Андрію, вклали немало своєї душі. Вінчання моє з Мруком відбудеться 16, а найdaleше 18 ц[ього] м[ісяця]» [16, 399]. Зауважимо, що прохання бути свідком так і не вдалося реалізувати, адже на той час А. Мельник перебував у Відні, а приїзд на західноукраїнські землі, як пише Є. Коновалець, міг ускладнити подальше повернення назад до австрійської столиці: «Одного тільки боюсь, щоби Ваш поворот до Відня не був під теперішню хвилю получений зі значними труднощами. Прошу цю обставину при остаточнім Вашім вирішуванню взяти під увагу і по можності в цьому напрямку відповідно себе забезпечить» [16, 399]. Водночас, цитований лист засвідчує, що ще у Відні Є. Коновалець обговорював зі своїм ліпшим другом власне майбутнє весілля. Це зі свого

боку дозволяє припускати, що стосунки Євгена та Ольги вже тоді були достатньо близькими. У цьому контексті, можемо взяти сміливість і висунути версію, що ймовірно саме А. Мельник був тією людиною, яка посприяла зближенню цих молодих людей.

Весілля Євгена та Ольги відбулося 18 лютого 1922 р. Незважаючи на авторитет батька-адвоката нареченої та статки родини Федаків воно було доволі скромним. Розповідаючи у своїх спогадах про родинний будинок Федаків у Львові по вул. Сикстуській, 48 (сьогодні вул. Дорошенка, 48), О. Кузьмович писала: «В моїй пам'яті залишилися немов ясне проміння ці спогади свят на «Сикстуській», довжелезний стіл у т. зв. «їдальні»... Ця їдальня була свідком не лише релігійних свят, але також інших okazій. Деся із найдавніших закутин пам'яті вертаються тепер картини скромних весільних приймань у цій же кімнаті, зведених до числа найближчої родини. Перше із них – це вінчання тети Олі із полк. Євгеном Коновальцем в 1922 році... Завжди було однаково – скромно і елегантно, хоч без дружок і друзів, без старостів, лиш із тихим благословенням батьків» [21, 12].

Висловлена О. Кузьмович думка про скромний характер весілля має логічне пояснення. Головна причина цього крилася у тогочасній суспільно-політичній атмосфері, що назріла у Галичині. 25 вересня 1921 р. рідний брат Ольги Степан Федак «молодший» (псевдонім Смок) здійснив невдалий замах на начальника Польської держави Юзефа Пілсудського та воєводу Казимира Грабовського. Сім'я Федаків опинилася під пильним контролем з боку польської поліції. Увечері того ж дня в родинному будинку відбулися детальні обшуки, а згодом і тимчасово було заарештовано батька Ольги Степана Федака. Водночас, до листопада 1922 р. тривав сам судовий процес над учасниками замаху. Без сумніву, що у такій складній політичній ситуації, найбільш оптимальним рішенням було проведення скромного весілля, яке б не привертало зайвої уваги з боку польської влади.

Окрім цього, О. Кузьмович також відзначала, що саме вінчання молодят відбулося у церкві Св. Духа [21, 12; 23, 3], яка діяла при духовній семінарії по вул. Коперника, 36 та розташовувалася неподалік від будинку Федаків. Проте подана інформація є помилковою. Таїнство вінчання, як слушно зауважує український історик І. Дерев'яний, відбулося у соборі Св. Юра [12, 72]. Слова автора підтверджують офіційні архівні джерела, а саме церковна метрика за 1922 р. Згідно з матеріалами, укладання шлюбу відбулося у присутності члена Львівської греко-католицької митрополичої консисторії, кафедрального архієпископа та відповідно настоятеля храму о. Леонтія Куницького. Свідками виступили побратими Є. Коновальця, колишній начальник штабу Корпусу січових стрільців Юрій Отмарштейн і поручник Українських січових стрільців та літератор Левко Лепкий (брат відомого українського літературознавця та прозаїка, громадсько-політичного діяча Богдана Лепкого). Безпосередньо обвінчав молодят не хто інший, як парох села Мшани отець Лукіян Січинський – батько Марії Федак (Січинської), а відтак – рідний дідусь Ольги [24, 83]. Очевидно, що виникнення розбіжностей щодо місця здійснення вінчання пов'язане з давністю самих подій. На момент весілля О. Кузьмович було лише чотири з половиною років. Тому, цілком логічно, що події такої давнини закарбувалися у дитячій пам'яті маленької дівчинки не достатньо ясно та поверхнево.

Після одруження, молодята залишилися жити у батьків Ольги. Продовжуючи опис родинного помешкання Федаків на Сикстуській, О. Кузьмович згадувала: «На партері, коли переступалося поріг брами ч. 48, було мале помешкання, а радше кімната, в якій свого часу жила гувернантка, французенка, яка мала за завдання вчити усіх дітей з родини Федаків французької мови. Після її повороту до Франції, ця кімната і залишалася під такою назвою [«мадмасель»], і тут розпочиналося життя молодих подруж, поки не найшли вони собі відповідного пристановища. Тут жили коротко Коновальці, аж до одної ночі вуйко Євген «зник», а по нім і тета» [21, 13–14]. Сам Є. Коновалець позитивно відгукувався про подружнє життя з Ольгою на Сикстуській: «З Мруком живемо дуже гарно і дуже згідно» [16, 402].

Побутування молодого подружжя у Львові тривав недовго. Політичні події у Галичині дедалі більше ускладнювалися. Не завершився ще судовий процес на молодшим Федаком та іншими співучасниками замаху на Ю. Пілсудського, як 14 жовтня 1922 р. було здійснено черговий, але цього разу вже смертельний атентат проти лідера Української хліборобської партії та кандидата від Львівського округу до польського сейму Сидора Твердохліба. Політична атмосфера у Галичині набула «вибухового» характеру. У Львові прокотилася чергова хвиля арештів та переслідувань усіх тих, хто хоча б найменшою мірою був причетний

до діяльності підпільних українських націоналістичних організацій. Зважаючи на такі обставини та загрози, Є. Коновалець прийняв рішення покинути українські землі та виїхати за кордон. Шлях пролягав до Гданську, який на той час мав статус «вільного міста» під контролем Ліги Націй. Переїзд сюди був одним із найбільш безпечних, оскільки не потребував пред'явлення паспорту, достатньо було лише звичайного документа, так званий «довуд особисті», що підтверджував польське громадянство [25, 31].

Про виїзд Є. Коновальця за кордон ширилися різні легенди: «наче б то він перебрався за залізничного машиніста чи його помічника і переїхав границю на локомотиві, замазаний весь вугіллям та з лопатою в руках. Говорили також, що підкуплений польський машиніст дехто твердив, що це був українець, чи з українського роду, – зробив йому сховок у вугіллі на причепі до локомотива і так перевіз його за кордон. У всіх тих поголосках немає й зерна правди» [25, 31–32] – писав історик та журналіст Зиновій Книш. Транспортуванням Є. Коновальця, а разом з ним і Володимира Целевича (член Начальної колегії УВО), займався сотник Дмитро Герчанівський, який добре знав дорогу і був ознайомлений з процедурою переїзду та перевірки подорожніх. Щоб зменшити підозри було вирішено долучити до компанії двох жінок. Як правило у таких ситуаціях, на поїзд сідали у невеликих приміських станціях, але Є. Коновалець та його компанія зробили це на головному вокзалі Львова. Щоб не привертати зайвої уваги, всі четверо говорили між собою польською мовою, а Є. Коновальцю сотник Д. Герчанівський пришпилював до піджака відзнаку польського білого орла та подарував йому на дорогу чорну палицю, що була тоді в моді [25, 33–35].

Незабаром до Гданська переїхала також Ольга. Незважаючи на самоврядність та політичну незалежність міста, Коновальці довго там не затрималися і згодом відправилися до Німеччини. Спочатку вони зупинилися у місті Фюссен, що знаходилося у південній частині Баварії, неподалік австрійського кордону. Саме тут, до речі, і було складено славнозвісну працю «Причинки до історії української революції». Український історик та журналіст Іван Кедрин (Рудницький), якому й випала честь занотувати спогади Є. Коновальця, писав: «...я провів цілий літній місяць у 1923 році разом з панством Коновальцями у Фюссені, в Баварії. Мимоходом кажучи, це було саме тоді, коли пані Оля сподівалася приходу на світ сина Юрка, який помер на невилікувальну недугу пістряка в 1958 році, у Римі. Тоді саме у Фюссені Коновалець і я ходили щодня на прогулянку чудовою околицею цього баварського містечка. Він оповідав мені різні військово-історичні подробиці з свого перебування в Армії УНР, я робив записки і на їх підставі описував ті спомини. Вечорами ми все те устійнювали і вигладжували» [26, 349]. Пізніше сім'я Коновальців переїхала до Берліну і зупинилася на постійне місце проживання у містечку Еберсвальд, що розташовувалося неподалік німецької столиці [27, 299].

У Німеччині відбулася друга, після весілля, важлива подія в особистому житті Є. Коновальця та О. Федак. 1 січня 1924 р. народився їхній єдиний син Юрко. О. Бойків, який у 1930–1931 рр. був особистим секретарем полковника, залишив наступний опис зовнішності малого сина Коновальців: «Юрчик, на той час п'ятилітній хлопчик, мав дрібненьке обличчя, схожий на дівчину, а не на хлопчика. Темно-русяве волосся на голові свідчило, що хлопчик радше буде подібним до батька» [20, 636].

Без сумніву, як відзначають сучасники, народження сина пробудило у Є. Коновальця все те найкраще, що може відчувати батько до рідної дитини. Як зауважував голова женецького відділу ОУН О. Питляр «полковник страшенно любив свого сина-одинака Юрка» [28, 747]. Не зважаючи на постійну зайнятість та роз'їзди, Є. Коновалець завжди знаходив час для нього. У своїх спогадах про чоловіка, Ольга писала: «При таких неспокійнім житті, як наше, ...вічних поїздках, було само собою зрозуміле, що не міг він присвячувати багато часу нам. Але як тільки мав трохи вільного часу, був з нами усією душею. Юрко був для нього скарбом. Ще як Юрко маленьким був і не раз по ночах плакав, мій чоловік носив його на руках, доки він не заспокоївся. Як Юрко малим хлопцем просив його, щоб бавився з ним, так «таточко» дійсно вмів бавитися з ним, як дитина. Коли Юрко хотів конче в якусь неділю іти на футбольні змагання, то таточко ішов з ним, хоч сам футболем зовсім не цікавився. Усе старався улегшити нам життя» (цит. за О. Бежук) [11, 6].

Варто відзначити, що активна політична діяльність та напівлегальне життя значно ускладнювало особисті контакти Євгена та Ольги з родичами, що перебували на

західноукраїнських землях. Втім, безпосередній зв'язок з Коновальцями у Берліні підтримувала мати Ольги Марія Федак. Принаймні, про одну із таких зустрічей літом 1923 р. детально згадує О. Кузьмович: «другий незабутній спомин про вуйка Євгена зв'язаний саме із незрозумілими дитині «важними паперами». Літом 1923 року я перебувала з бабунею у Берліні, відвідуючи батьків і вуйків. Як чітко пригадую собі довгі проходи з вуйком «Ге» [скорочене ім'я Є. Коновальця] над озером Ванзе, хату, в якій звичайно були якісь незнайомі мені люди... Перед самим поворотом до Львова довгі розмови і наради у вуйків не вгавали. Тоді мене закликала бабуня і вуйко та пояснили, що я мушу перевезти через польський кордон важливі папери, тому що мене, як малу дитину, не будуть перешукувати» [21, 25].

Отже, родина батьків дружини Є. Коновальця цілком поділяла його погляди і громадсько-політичну діяльність, по можливості, допомагаючи очільнику українського самостійницького руху налагоджувати та підтримувати контакти з соратниками у Галичині, використовуючи особисті зустрічі для передачі важливої таємної інформації.

Наприкінці 1920-х рр. країни Європи переживали складнощі у соціально-економічному та загострення у суспільно-політичному житті. У 1929 р. розпочалася Велика депресія – світова криза, яка завдала значного удару по економіці великих країн Заходу. У Німеччині активізувався націонал-соціалістичний рух, представники якого не бажали приймати умов Версальського договору, виступали проти Веймарської Республіки та сповідували ідею німецького реваншизму підсумків Першої світової війни. Водночас, як зазначав український публіцист, громадський діяч, член Крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях Осип Бойдуник, польська влада розгорнула активну інформаційну компанію проти українського самостійницького руху. У польських засобах масової інформації очільники та члени УВО й ОУН звинувачувалися в агентурній діяльності на користь Німеччини, яка прагне послаблення внутрішнього та міжнародного становища Польщі [29, 372]. Така ситуація змусила Є. Коновальця змінити місце свого постійного проживання та забезпечити власну сім'ю. Серед багатьох країн Європи, він вирішив обрати Швейцарію. 2 березня 1930 р. Є. Коновалець разом з дружиною та сином остаточно переїхали жити до Женеви [30, 704]. З цього часу розпочинається новий етап у житті та діяльності лідера українського самостійницького руху у міжвоєнний період Є. Коновальця.

Висновки. Таким чином, у приватному житті полковника Є. Коновальця упродовж 1921–1930 рр. виділяємо два етапи: 1) львівський (лютий 1921 – 1922 р.); 2) берлінський (1923 – березень 1930 р.). Цей час став визначальним в особистому житті Є. Коновальця. Повернення до Львова дозволило йому остаточно укріпити стосунки з О. Федак та створити з нею власну родину. Як вказують джерела, їхнє подружнє життя відзначалося взаємною довірою, повагою та підтримкою один одного. Водночас, приватне життя Є. Коновальця було тісно пов'язане з його політичною діяльністю, що значно впливало на вирішення питань особистого та сімейного характеру. Так, саме політичні чинники вплинули на організацію досить скромного весілля, а згодом і прийняття рішення покинути українські землі та виїхати на постійне місце проживання до Німеччини. Водночас, не зважаючи на особисті небезпеки пов'язані з діяльністю та неможливістю постійного проживання з родиною, Є. Коновалець завжди полишався уважним до власної сім'ї. Максимум уваги та часу він приділяв на виховання сина Юрка, який був єдиною дитиною у родині Коновальців і потребував батьківського авторитету та впливу.

Список використаної літератури

1. Науменко К. Царицинська доба Євгена Коновальця / К. Науменко // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 11–23.
2. Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. / М. Ковальчук. – Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. – 288 с.
3. Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. / М. Ковальчук // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2006. – Збірник 7. – С. 5–78.
4. Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922) / О. Дарованець // Український визвольний рух: наук. зб. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Збірник 11. – С. 5–60.
5. Галайко Б. До питання створення Української військової організації / Б. Галайко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Львів: Інститут

- українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 18. – С. 389–395.
6. Гаврилів І. Євген Коновалець на чолі УВО-ОУН / І. Гаврилів // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2004. – № 502. – С. 71–79.
 7. Сватко Я. Євген Коновалець – творець ОУН / Я. Сватко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2006. – 64 с.
 8. Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова / І. Дерев'яний // Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 102–117.
 9. Кучерук О. Роттердам – 23 травня 1938 року (До річниці загибелі Голови ОУН Є. Коновальця) / Л. Кучерук // Розбудова держави. – 2011. – №1–2. – С. 103–119.
 10. Рева Н. Вбивство Євгена Коновальця в системі заходів радянських спецслужб проти українського визвольного руху / Н. Рива // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2011. – Збірник 16. – С. 253–267.
 11. Бежук О. «Ольга та Євген Коновалець: взаємозумовленість фемінного та маскуліного» / О. Бежук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – Випуск 1. – С. 3–9.
 12. Дерев'яний І. Сила волі. Євген Коновалець / І. Дерев'яний // Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 128 с.
 13. Хома І. Євген Коновалець / І. Хома. – Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. – 254 с.
 14. Мартинець В. Від УВО до ОУН: спогади та матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – Вінніпег, 1949. – 349 с.
 15. Шах С. Молодість Євгена Коновальця / С. Шах // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. – С. 45–87.
 16. Мельник А. 1890–1964. Спогади. Документи. Листування / Упорядники О. Кучерук, Ю. Черченко. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2011. – 568 с.
 17. Савчук Б. Адвокатська, економічна і громадсько-політична діяльність Степана Федака (1861–1937) / Б. Савчук. – Львів: Манускрипт-Львів, 2020. – 304 с.
 18. Баран З. Участь родини Степана Федака в українському національно-визвольному русі / З. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2017. – Випуск 53. – С. 213–231.
 19. Західноукраїнська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. – Львів, 2009. – 350 с.
 20. Бойків О. Моя співпраця з полковником / О. Бойків // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. – С. 621–653.
 21. Кузьмович О. Про це і те / О. Кузьмович. – Нью-Йорк, 2000. – 285 с.
 22. Баран З. У Львові та поза ним: доля «широкого роду» Федаків / З. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2019. – Спецвипуск. – С. 313–325.
 23. Найближча родина Євгена Коновальця // Свобода: український щоденник / Svoboda: Ukrainian Daily. – 1983. – 24 травня. – №96. – С. 3. – Електронний PDF архів «Свободи» (1893–2015 pp.). – URL: <https://www.svoboda-news.com/argiv/pdf/1983/Svoboda-1983-096.pdf>
 24. Центральний державний історичний архів, м. Львів. – Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. – Оп. 4а. – Спр. 8075. Метрична книга церкви св. Юра (одруження). 1917–1924 pp. – Арк. 83.
 25. Книш З. Власним руслом. Українська військова організація від осені 1922 до літа 1924 року / З. Книш // Срібна сурма. Статті, матеріали й документи до діяльності Української Військової Організації. Збірник 4. – Торонто, 1966. – 184 с.
 26. Кедрин І. Видатна індивідуальність / І. Кедрин // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. – С. 341–356.
 27. Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Видавнича кооперативна «Червона Калина», 1976. – 724 с.
 28. Питляр О. Євген Коновалець в очах молодого студента / О. Питляр // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. – С. 746–754.
 29. Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації українських націоналістів / О. Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. – С. 359–379.
 30. Бачина-Бачинський Є. Євген Коновалець у Женеві: витяг із щоденника / Є. Бачина-Бачинський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. – С. 701–745.

References

1. Naumenko K. (2006). Tsaritsyn era of Yevhen Konovalets. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: naukovyi zbirnyk (Ukrainian liberation movement: a scientific collection)*, 8, 11–23 (in Ukr.).

2. Kovalchuk M. (2010). *At the head of the Sich Riflemen. Military and political activity of Yevhen Konovalets in 1917–1921*. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yuriiia Lypy (in Ukr.).
3. Kovalchuk M. (2006). At the origins of the UVO: military and political activities of E. Konovalets in 1920–1921. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: naukovyi zbirnyk (Ukrainian liberation movement: a scientific collection)*, 7, 5–78 (in Ukr.).
4. Darovanets O. (2007). Organizational beginnings of UVO and formation of its structure (1920–1922). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: naukovyi zbirnyk (Ukrainian liberation movement: a scientific collection)*, 11, 5–60 (in Ukr.).
5. Halaiko B. (2009). On the Creation of the Ukrainian Military Organization. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zbirnyk naukovykh prats (Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood: a collection of scientific papers)*, 18, 389–395 (in Ukr.).
6. Havryliv I. (2004). Yevhen Konovalets heads the UVO-OUN. *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. *Derzhava ta armiiia (Bulletin of Lviv Polytechnic National University. State and army)*, 502, 71–79 (in Ukr.).
7. Svatko Ya. (2006). *Yevhen Konovalets is the founder of the OUN*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka (in Ukr.).
8. Derevianyi I. (2006). Penetration and activity in the OUN of the OGPU-NKVD agent Pavlo Sudoplatov. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: naukovyi zbirnyk (Ukrainian liberation movement: a scientific collection)*, 8, 102–117 (in Ukr.).
9. Kucheruk O. (2011). Rotterdam – May 23, 1938 (On the anniversary of the death of OUN Chairman E. Konovalets). *Rozbudova derzhavy (State building)*, 1–2, 103–119 (in Ukr.).
10. Reva N. (2011). The assassination of Yevhen Konovalets in the system of measures of the Soviet special services against the Ukrainian liberation movement. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: naukovyi zbirnyk (Ukrainian liberation movement: a scientific collection)*, 16, 253–267 (in Ukr.).
11. Bezhuk O. (2015). Olha and Yevhen Konovalets: interdependence of femininity and masculinity. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Henderni doslidzhennia» (Scientific notes of the The National University of Ostroh Academy. Gender Studies Series)*, 1, 3–9 (in Ukr.).
12. Derevianyi I. (2013). *Willpower: Yevhen Konovalets*. Lviv: Chasopys (in Ukr.).
13. Khoma I. (2016). Yevhen Konovalets. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia (in Ukr.).
14. Martynets V. (1949). *From UVO to OUN: memoirs and materials on the prehistory and history of Ukrainian organized nationalism*. Vinnipeh (in Ukr.).
15. Shakh S. (1974). The youth of Yevhen Konovalets. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba (Yevhen Konovalets and Seine Epoche)* (pp. 45–87). Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia (in Ukr.).
16. Melnyk A. 1890–1964. *Memoirs. Documents. Correspondence* (2011). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy (in Ukr.).
17. Savchuk B. (2020). *Advocacy, economic and socio-political activity of Stepan Fedak (1861–1937)*. Lviv: Manuscript-Lviv (in Ukr.).
18. Baran Z. (2017). The Participation of the Stepan Fedyk's Family in the Ukrainian National Liberation Movement. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorichna (Visnyk of the Lviv University. Series History)*, 53, 213–231 (in Ukr.).
19. Isaievych Ya. (Ed.) (2009). *Western Ukrainian People's Republic. 1918–1923. Governments. Figures*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha (in Ukr.).
20. Boikiv O. (1974). My cooperation with the colonel. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba (Yevhen Konovalets and Seine Epoche)* (pp. 621–653). Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia, (in Ukr.).
21. Kuzmovych O. (2000). *About this and that*. Niu-York (in Ukr.).
22. Baran Z. (2019). In Lviv and Outside it: the Fate of Fedaks “Wide Kin”. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorichna. Spetsvypusk (Visnyk of the Lviv University. Series History. Special Issue)*, 313–325 (in Ukr.).
23. The closest family of Yevhen Konovalets (1983, May24). *Svoboda: ukrainskyi shchodennyk / Svoboda: Ukrainian Daily*, 96, p. 3. Elektronnyi PDF arkhiv «Svobody» (1893–2015 rr.). Retrieved from: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1983/Svoboda-1983-096.pdf> (in Ukr.).
24. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. F. 201. Greek Catholic Metropolitan Consistory, Lviv. Op. 4a. Spr. 8075. Metric book of the church of St. Jura (marriage). 1917–1924 rr. Ark. 83 (in Ukr.).
25. Knysh Z. (1966). *Own way. Ukrainian Military Organization from the fall of 1922 to the summer of 1924*. Toronto: Sribna surma. Statti, materialy y dokumenty do diialnosti Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii (in Ukr.).

26. Kedryn I. (1974). Outstanding individuality. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba (Yevhen Konovalets and Seine Epoche)* (pp. 341–356). Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia (in Ukr.).
27. Kedryn I. (1976). *Life – events – people: memories and comments*. Niu-York: Vydavnycha kooperativna «Chervona Kalyna» (in Ukr.).
28. Pytliar O. (1974). Yevhen Konovalets in the eyes of a young student. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba (Yevhen Konovalets and Seine Epoche)* (pp. 746–754). Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia (in Ukr.).
29. Boidunyk O. (1974). How did the creation of the Organization of Ukrainian Nationalists come about? In *Yevhen Konovalets ta yoho doba (Yevhen Konovalets and Seine Epoche)* (pp. 359–379). Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia (in Ukr.).
30. Bachyna-Bachynskyi Ye. (1974) Yevhen Konovalets in Geneva: excerpt from the diary. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba (Yevhen Konovalets and Seine Epoche)* (pp. 701–745). Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia (in Ukr.).

KOLYADA Igor, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Methods of Teaching Social Disciplines and Gender Education, National Pedagogical Dragomanov University,
e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com,

KUTSYK Ruslan, Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University,
e-mail: kutsykrr@gmail.com

PRIVATE LIFE OF YEVHEN KONOVALETS: CORRELATION OF PERSONAL AND POLITICAL (1921–1930)

Abstract. Introduction. The article examines private life of the famous Ukrainian politician, leader of the Organization of Ukrainian Nationalists Yevhen Konovalets in 1921–1930.

Purpose. The purpose of the work is to cover the main features of Konovalets private life and its correlation with political activity during 1921–1930.

Originality. Academic novelty and originality of work is due to the lack of a special study devoted to the details of the private life of Y. Konovalets in 1921–1930 in modern Ukrainian historiography.

Methods. Framework methodology for research is the biographical method. Analysis of various groups of personal documents (memoirs, diaries, letters), which contain biographical information, allowed us to specify the details of the most important events in the private life of Y. Konovalets, which took place during 1921–1930. The use of prosopographic approach in the work allowed to outline the nature of interpersonal relations between Y. Konovalets and his wife O. Fedak. The research also used such special historical methods as: historical-chronological, historical-comparative and historical-systemic.

Results. As part of the study, it was possible to dispose of the widespread thesis in historiography that Y. Konovalets returned to Lviv only in July of 1921. Separately, the features of Lviv household were detailed. Versions of Yevhen's acquaintance with O. Fedak and their relations at the initial stage of relationship were outlined. Details of the wedding ceremony organization were revealed, which, despite the influence of the Lviv family of Fedak and the authority of Y. Konovalets among the Ukrainian community in Lviv, was modest. Some aspects of the Berlin period of the Konovalets family's life were highlighted, in particular, the birth of a son and details of support in the situation of contacts with Galician relatives in that situation. The influence of the political factor on the private life of Y. Konovalets and the material, moral and psychological condition of his family members was clarified.

Conclusion. The period of 1921–1930 became decisive in Y. Konovalets' private life. His return to Lviv in 1921 allowed him to settle his personal life and start his own family. At the same time, commander's private life was closely connected with his active pro-Ukrainian political activities, which significantly influenced the resolution of major personal and family issues.

Keywords: Yevhen Konovalets, Olga Fedak, Yurko Konovalets, Konovalets family, private life, everyday life, family life, personal happiness, Lviv, Berlin

Одержано редакцією 18.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 930(477): 821.161.2[Лаз7] «1927/1929»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-106-114

БЕРЕГОВИЙ Сергій Ігорович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
гуманітарних дисциплін Національний
університет харчових технологій, м. Київ,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5053-3767>,
e-mail: beregovoi_serg@ukr.net

СИЛКА Оксана Захарівна,
докторка історичних наук, доцентка, членкиня
Національної спілки краєзнавців України,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>,
e-mail: omedalieva@ukr.net

ПАРИЗЬКИЙ ЕМІГРАНТ ІЗ УКРАЇНСЬКОЮ ДУШЕЮ: РЕФЛЕКСІЇ БОРИСА ЛАЗАРЕВСЬКОГО НА ПРЕЗЕНТАЦІЮ УКРАЇНСТВА У 1927–1929 рр.

Актуальність проблематики дослідження полягає у введенні в українську історіографію змісту рукописів, зокрема щоденникових записів, представників української інтелігенції, які у перші десятиліття ХХ ст. опинилися в еміграції. Мета статті полягає у введенні до українського наукового простору унікального історичного джерела, яким є «Щоденник» Бориса Лазаревського за 1927–1929 рр., розширенні проблематики досліджень рукописної спадщини представників української культури в еміграції 20–30-х рр. ХХ ст. «Щоденник», так би мовити, густо помережений українським маркером. Це листи з України від родичів із коментарями, спогади про батька О. М. Лазаревського, міркування на історичні і політичні теми (останніх небагато), записи про враження від українських художніх вечорів і концертів. У пропонованих матеріалах вперше подаються уривки з документа, які доповнюють аналіз поглядів та переконань письменника стосовно «українського питання» в середовищі паризьких емігрантів. У статті частково висвітлено ставлення Бориса Олександровича до питань української ідентичності та української державності, представлено листування з видатним українським композитом та всесвітньо відомим диригентом, фундатором української національної професійної музичної школи Олександром Кошицем (1875–1944 рр.) Окреслено подальші перспективи наукових досліджень.

Ключові слова: епістолярії, українська еміграція 1920–30-х рр., українська культура, українська література, Борис Лазаревський, Олександр Кошиць, капела «Думка».

Постановка проблеми. Дослідження культурного середовища української європейської еміграції першої половини ХХ ст. є одним із актуальних напрямків у вивченні проблематики збереження науково-культурної спадщини України в умовах роз'єданого інтелектуального середовища 20 – 30-х рр. ХХ ст. Актуальність теми зумовлена введенням до українського наукового простору неоприлюднених, або частково представлених в сучасній історіографії, щоденникових записів письменників, науковців, військових, священників, зміст яких, безумовно, доповнить наше уявлення про ментальні риси, психологічні та поведінкові реакції емігрантів, і, відповідно, стане ключем до розуміння контексту історичного періоду та середовища. Одним із таких джерел – є «Щоденник» Бориса Олександровича Лазаревського (1871–1936 рр.) – українського та російського письменника-белетриста, сина відомого українського історика О. М. Лазаревського (1834–1902 рр.). «Щоденник» – це умовна назва, яку вживають дослідники щодо річних збірників записів, листів, різного роду вклейок, які Б. Лазаревський накопичував протягом життя. Існує версія, що за своє життя він уклав близько 60 томів. Рукописні матеріали Б. Лазаревського представлені українською, російською та французькою мовами. Усі томи доемігрантського періоду зберігаються в архівах Російської Федерації. Відомості про існування «Щоденників» Б. Лазаревського-емігранта в сучасній історіографії обмежуються двома томами – за 1925 та 1927–1929 рр. В Україні, у приватному архіві кандидата історичних наук, доцента С. І. Берегового зберігається останній том із відомих. Усвідомлюючи особливу наукову цінність записів Б. Лазаревського, автори пропонованої статті кілька років проводять кропітку роботу щодо аналізу та публікації частин «Щоденника». Усі цитати зі «Щоденника» за 1927–1929 рр. з українознавчої проблематики, наведені у публікації, до української історіографії вводяться вперше.

Аналіз останніх публікацій. Українська історіографія дослідження життєвого шляху та літературно-наукової спадщини Б. Лазаревського презентована кількома сучасними дослідженнями. Так, матеріали загального характеру представлені текстами П. Ротача та П. Усенка [1;2], опубліковано роботу Б. Лазаревського у перекладі з російської на українську «Темна ніч» [3], В. Піскуном частково введено листування Бориса Олександровича [4] побіжно згадується його особистість в історичному дослідженні М. Смольницької [5, 257]. Звертаємо увагу на публікації про родину Лазаревських, і, зокрема Бориса Олександровича, сумського краєзнавця І. Лисого. У бібліографії його робіт представлені: «Життєвий та творчий шлях Б. О. Лазаревського», «Старший син», «Як вшановували Кобзаря», «Антон Чехов і Борис Лазаревський» та інші [6; 7; 8; 9; 10].

Вперше введення змісту «Щоденника» за 1927–1929 рр. було розпочате І. Гончаренком – військовим кореспондентом Другої світової війни та українським радянським поетом. Так, він у 1966 р. оприлюднив зміст раніше невідомих чотирьох листів письменника О. Купріна (1870–1938 рр.) до Б. Лазаревського за 1928 р. [11] Продовжувачем відкриття для наукового загалу «Щоденника» стала донька І. Гончаренка – Оксана Іванівна Гончаренко (1940–2016 рр.) – філологиня, літературна редакторка Київської студії документальних фільмів. Вона підняла питання українськості Б. Лазаревського на прикладі його записів про Російсько-японську війну 1904–1905 рр. [12] та зустрічі з емігрантами-українцями, зокрема із композитором та диригентом Олександром Кошицем (1875–1944 рр.) [13]. Третій етап у дослідженні «Щоденника» в українській історіографії пов'язаний вже з онуком І. Гончаренка – С. Береговим [14].

Отже, робота над оприлюдненням повного змісту «Щоденника» Б. Лазаревського за 1927–1929 рр. триває.

Мета статті полягає в оприлюдненні тих частин «Щоденника», які «помережені українським маркером», а саме: думок про Україну, оцінок тих чи інших подій життя і культури, зв'язків із українцями в еміграції, публікацій україномовної літературної спадщини тощо.

Виклад основного матеріалу. Вперше в історіографії поняття «українофілія Б. Лазаревського» запропонувала М. Михайлова. Вона вивчала питання українства Б. Лазаревського на основі аналізу змісту його збірника «Голос Родины», та, чи не вперше, повернула письменника до кола української культури [15]. До згаданого паризького збірника 1928 р. увійшло кілька оповідань Бориса Олександровича, у змісті якого М. Михайлова виокремила українські «маркери». Серед них і зустріч із земляком із с. Бубни Роменського повіту що на Полтавщині, і задум написати оповідання про кохання Єлизавети Петрівни з чернігівським козаком Андрієм Розумом, і згадки про Конотоп і Бахмач. Висновок історикині звучить більш ніж переконливо: «інтонаційний лад збірки змушує думати, що минуле для Лазаревського вагомніше, ніж будь-які, навіть щасливі можливості, що відкриває майбутнє. А минуле – це образ рідної української землі».

Українська історикиня В. Піскун опрацювала у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України два листи Б. Лазаревського до українського політичного та громадського діяча М. Шаповала (1882–1932 рр.) від 1924 року, проаналізувала та опублікувала їх. Головний лейтмотив був сформульований авторкою достатньо об'ємно: «Родина Лазаревських відігравала неабияку роль у житті українського суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст. Міцне закорінення в українську культуру спонукало їх до розмаїтої праці на благо вітчизни, утримувало від зміни української національної ідентичності під тиском історичних обставин, в яких вони опинялись» [4, 124]. В. Піскун переконана, що рідною мовою Б. Лазаревського була саме українська, адже «його занурення в українську культуру було настільки глибоким, що навіть російські тексти, написані ним упродовж життя, помережені українськими «маркерами» [4, 125].

О. Гончаренко своїми дослідженнями розпочала вивчення та аналіз «Щоденника» 1927–1929 рр. щодо українських «маркерів». Зокрема, вона розшифрувала запис Б. Лазаревського про події 1904–1905 рр., у яких він робить наголос на українському питанні початку ХХ ст.: «Вспомнил и я, сколько украинской крови полилось за Россию... И каких людей крови. Ведь фамилии Кондратенко, Науменко и Рашевский – совсем не похожи на фамилию Куропаткин; ... много, много дала Украина России... А что получила в благодарность? Так мы не увидим. Внуки увидят... А гвардейская кавалерия, а гвардейская пехота... - 75%

українцев полягли и в благодарность получили большевиков из Петербурга и из Москвы, но не из Киева и не из Полтавы...» [17, 269]. Цей абзац демонструє український патріотизм Б. Лазаревського, його ставлення до більшовизму та певний прогноз на майбутнє. У свою чергу, О. Гончаренко, на основі цих записів зробила висновок, «Тож славно воювали українці в часи російсько-японської війни (1904–1905). От тільки – певно, зовсім забули про це «старші» брати» [12, 13].

Українство Б. Лазаревського – цікава тема для дослідження. Починаючи від великого українського роду Лазаревських, освітньо-інтелектуального київського оточення, через співпрацю з українськими часописами у Києві («Киевская старина», «Літературно-науковий вісник»), до публікацій українською мовою окремих видань («Святе місто» 1902 р., «Земляки» 1905 р., «Уляна» 1906 р., «Початок життя» 1912 р.) та в українських часописах в еміграції («Дніпро», «Тризуб»). Окрема проблематика – це участь Бориса Лазаревського у роботі паризького «Українського літературного гуртка» як члена й очільника (у 1932–1936 рр.) та чимало іншого. Символічно, та у 1936 р. Борис Олександрович був похований за кошти україномовного журналу «Тризуб».

У «Щоденнику» за 1927–1929 рр. міститься чимало записів про Україну та українство. Це – листи з України від родичів із коментарями, спогади про батька О. М. Лазаревського, міркування на історичні і політичні теми (останніх небагато), цікавими є записи про враження від українських художніх вечорів і концертів, чимало думок і висловів про Україну, про її історію і майбутнє. Водночас, численні записи ще не розшифровані – тому дослідження тривають. Говорячи про українство Бориса Лазаревського, яким воно виглядає на сторінках його «Щоденника», наводимо кілька загальних міркувань.

Б. Лазаревський, вочевидь не мав тісних контактів із колами української політичної чи культурної еліти. Ніхто із подібних осіб не був серед його друзів. Доволі близькі стосунки мав лише з О. Кошицем (1875–1944 рр.), із яким був знайомий ще до 1917 р., зустрічався у Києві, Севастополі, пізніше у Празі, Парижі, листувався з ним. О. Кошиць як і О. Лазаревський подекуди різко і з боєм пише про низький стан організованості та культури української громади в еміграції, брак досвіду. Про це свідчить, зокрема, лист до Бориса Олександровича від 28.03.1925 р. з Рочестера, який зберігся у щоденниковому томі за 1925 р. У ньому, виділяємо наступні тези : «Цілий майже рік ходжу між «буттям і небуттям», але про це нікому не кажу, та мабуть і всі це бачать, тільки мені не кажуть... Зробився «живим трупом» і єдина різниця від Св. Лазаря, що не смержу. ... Невже Ви ще й досі такий ідеаліст, що думаєте, що американські українці цікавляться літературою, та й до того ще й гроші за це платять!?! ... Американське українство складається із двох верств: попи і стадо. ... Попи ведуть буквально середньовічну релігійну боротьбу, зо всіма аксесуарами ієзуїтських прийомів, та стрижуть своє стадо...» [16, 675–676].

«Щоденник» за 1927–1929 рр. повідомляє і факти дружнього спілкування Бориса Лазаревського з братами Андрієм та Олексою Чехівськими. Андрій (1879–1941 рр.) був українським співаком, дипломатом-аташе Посольства Української Народної Республіки у Римі. Вже в еміграції у Парижі брати створили український хор. Диригентом став Андрій. У «Щоденнику» містяться концертні програмки хору братів Чехівських: «Концерт на користь потерпілих від повені в Україні (Галичина)» за 25 грудня 1927 р. та «Концерт на вечорі пам'яті Тараса Шевченка» за 31 березня 1928 р. На згадку про Шевченківський вечір вклеєно видруковану машинописом французькою мовою «Програму концерту, присвяченого роковинам Т. Шевченка ПРОГРАМА (Salle de l'Union Chretienne des Jeunes Gens, 14 rue de Treviso. Paris IX)». Рефлексія Бориса Олександровича на цей вечір виглядає так: «Вечер показал как упала украинская громада... Хор малюсенький, чтецы ужасны... и только одна галичанка, а не наднипрянка Якимець читала так, что Тарас ее бы расцеловал – пришел бы в такой буйный восторг, в который привела его когда то М. О. Марко – Вовчок. Алешка Чехивский поет хорошо, но без восторга по отношению к словам поэта» [17, 62]. Після цього запису у «Щоденнику» міститься невелика фотокартка Марії Якимець із її автографом.

У «Щоденнику» від 27 грудня 1929 р. вклеєне запрошення Б. Лазаревському відвідати збори «Комитета Помощи писателям и ученым», яке відбулось на квартирі Н. Теффі (sis. – Н. О. Лохвицька (1872–1952 рр.), російська письменниця). Характерним для свого самоусвідомлення є наступний запис Бориса Олександровича, три рядки тексту якого

підкреслені червоним олівцем: «Русские всегда и везде опаздывают, я русским себя не чувствую ... и потому пришел первым и был принят моею хозяйкой... [17, 216].

Ще один український епізод, на який ми звертаємо увагу – це цінний спогад Бориса Олександровича про зустріч із О. Кошицем, після якої композитор власноруч написав у «Щоденнику» автограф пісні. Ця пісня – «Ой було в брата три сестриці» із підписом «О. Кошиць 7.X-28 р. Шампінї», була написана синім олівцем на аркуші ніжно-бузкового кольору [17, 179 зв.]. Справа в тому, що у 1928 р. О. Кошиць тимчасово проживав у А. Чехівського в районі Шампінї поблизу Парижа. І саме 7 жовтня 1928 р. композитора і відвідав Б. Лазаревський: «Я поехал в Шампиньи повидать А. А. Кошица. Был необычайно красивый, тихий осенний день. И может быть поэтому также необычайно спокойно думалось. Приехал в Шампиньи... Ах как велика красота Марны в тихий день октября в рамке уже чуть начавших желтеть деревьев. Никогда я не забуду этого пейзажа с обрывистыми берегами... Голубая лодочка с рыбаком, водоросли... Тишина и воздух озонистый, и небо прозрачное. Андрей Чихивский встретил меня... На вопрос о Кошице ответил: «Він працює... Книгу пише про хор, укладає рецензії по всіх країнах Земної кулі». Я довольно долго ждал пока вышел один из немногих, воистину великих людей современной Украины... Он не только говорил он делал в самые тяжкие дня Украины, – показывал всему миру – как талантлив наш народ и сколько тысяч песен создал этот народ... И какие это песни... Большевикам – красноотрядам эти песни не интересны и не нужны... Но их духовное влияние на народ (наших времен) было огромное... А Кошиц А. А., что тот аккумулятор, который сконцентрировал в себе лучи солнечной музыки, которую даже рабство не исказило... И наоборот: большевистская «свобода» кастрировала. Выхел сам Александр Кошиц, он показался мне ниже ростом, хотя не постаревшим, но лицо будто отебло. Нет прежнего живота... Поцеловались... Он как все стареющие люди заговорил о своих хворостях... Кошиц здесь с женой. Дальше он стал рассказывать, что труд его будет на 500–600 страниц по-украински, – объективный, только о музыке, только рецензии больших музыкантов... Нам подали обед на троих – он, я и его жена... После я предложил пройтись. Пошли вдвоем. И оба залюбовались Марной и ее берегами. Страшно подумать в 1918 году здесь были немцы. А теперь в такой день – рай земной... *Говорили об Украине. Никак не можем понять почему русские так боятся самостоятельности и не понимают, что стремление к самостоятельности – органическое... Процесс скорее естественный чем политический, а значит вне воли человеческой...* (sic. – курсив наш – С.Б., О.С.). Посидели в кафе над водою. Еще и еще говорили. Пошли домой... Я спросил его, как слова «Ой у полі при тополі». Он сел на траву и написал. Да... Большой, прекрасный день», записав Борис Олександрович у «Щоденник» [17, 178–180].

Доля виявились неприхильною до О. Кошиця стосовно його планів повернутися у 1928 р. до України. Йому було відмовлено.

За 13 липня 1928 р. у «Щоденнику» вклеєно вирізку з анонсом про «Вечир українського слова» (sic. – напевне з російської газети – С. Б., О. С.): 1 rue Pierre-Levee, 1 Salle Conference, Metro, Parmentier. Серед виконавців (переважно молоді поети, декламатори, музиканти) зазначений і Б. Лазаревський. І знову після самої події, у «Щоденнику» письменник резюмує у характерному контексті: «...кріме Маруси все бездарно провінціально і неумно. Особенно неумно было вступительное слово Якимчук (sic. – ведучий вечора, особа якого не встановлена) он не знает украинского языка. Сказанное на каком то жаргоне нельзя было даже определить с левого или с правого берега, ибо так не говорят ни на правом ни на левом берегу. А мову конечно прежде всего создает народ, а художественная литература обрабатывает. Но где же она. Вкраїна Каміняря? Публика была совсем новая. Откуда?» [17, 121].

І знову, вчергове, у «Щоденнику», автор критично ставиться до «українськості» навіть близьких знайомих і приятелів: «...увидел Миколу Шаповала и Миколу Циглинского (sis. – ймовірно М. Г. Цеглинський (1883–1956 рр.), український журналіст і літературний критик – С.Б., О.С.) из Америки. И Микола Шаповал подтвердил мнение Якимчука будто язык Шевченко не идеальный украинский язык... А Циглинский, что единственный украинский классик – это автор «Энеиды» шуточной... Это меня привело в недоумение. Не только плохо знают, но и плохо чувствуют мои земляки. ... И от Киева в 1919 г. и до сих пор видел только одного земляка, который и знает и чувствует – это Олександра Кошиця» [17, 184 зв. – 185].

Автор «Щоденника» високо цінує професійну майстерність, а головніше культурницьку місію створеної О. Кошицем «Республіканської хорової капели», яка стала справжнім посланцем-дипломатом до народів світу у тяжкі для України часи визвольних змагань. Він прекрасно знає про те, що ініціатива відправити колектив у тривале турне і всіляко її підтримувати належала Симону Петлюрі. У О. Кошиця Б. Лазаревський цінував не лише талант, але і ті риси, яких сам мав обмаль. Це – природна сила українського характеру, який не піддається жодному іноземному впливу, насамперед русифікації, крім того, беззастережна відданість національній справі і енергійна безкорислива громадська робота над її втіленням.

Із О. Кошицем, його колективом та, і в цілому, з українською культурою, пов'язаний досить цікавий фрагмент «Щоденника», який ми розлого процитуємо. Мова йде про відгук на концерт першого і єдиного туру хорової капели «Думка» із радянської України у Парижі, на якому Б. Лазаревський був присутній: «24.02.1929: «Сегодня Вовочка (sis. – знайомий, син знайомого – С.Б., О.С.) подарил мне не мелкое, но сильное переживание по поводу Украины. Через силу, больной и все же пошел... Едва попали. Ведь дешевые билеты были проданы...

Начали не скоро. Вышли дівчата и парубки в странных костюмах, в костюмах будущей Украины. Белые платья и внизу вышит кусок плахты. Чоловіки в украинских сорочках, но вышитых неярко и в длинных черных штанах. Среднее между поляками и чехами. Этнографически так оно и есть, и так оно и будет, и было ощущение, что я взглянул на 50 лет вперед... Интересно, но почему то больно. Если бы отец мой встал из гроба и взглянул на Гиривку или зашел бы в Украинскую академию наук в Киеве, то вероятно припомнил нечто позабытое...

Пение... «Світе та не гріє». Техника и дисциплина колоссальные, но не слышно народных мелодий или они так обструганы, что от них ничего не осталось. Сам Городовенко (sis – Н.Ф. Городовенко (1885–1964), художній керівник капели «Думка» – С.Б., О.С.) маленький юркий... Дівчаточки милі и ноги не как у чешек, но ни одной улыбки как куклы... И ярким пятном выделяется расставившая ноги черная іудейка, да еще в очках.. Рабыни! Рабыни печали!

И почему то сразу вспомнилась «Майская ночь» Миколи Васильевича... и мачеха ведьма в прозрачности которой виделось что-то черное, которое было панночке – трудно угадать, но конечно было. А ведьма конечно агентша Г.П.У... В антракте еврейской голи по-французски исполнили «Интернационал», но на него никто не обратил внимания, а раздались голоса с требованием «Заповіт!». Городовенко подумал и без слов и движений сказал своему хору «Заповіт». Многие и я в том числе встали.

В антракте Кошиц ходил и таинственно улыбался и разводил руками... Но что удивительно Алешка Чехивский с ним. Значит помирились. Два крупных хора и противоположные украинские хормейстры (?), их из истории Украины не вычеркнешь. Сургучев подошел – он ученик Кошица ...

И как истинный хохол Кошиц ему сказал :

– Я бачив у Москві Ваші «Скрипки», ну і толкові, ну і толкові... Вот и главное. Многие из русских ничего не поняли, в том смысле, что думали, будто украинский хор это мужицкий хор должен быть. Страшно, страшно было думать, что все эти несчастные должны вернуться в Киев под власть московского Кремля... Ах как они придушены. Никогда при царях не были так придушены. Ни одной улыбки....

Хор Кошица гулял в антрактах среди публики, подходили в партер, петляючи разговаривали с публикой о костюмах. А эти что – солдаты в отказ. Страшная картина. Механизм пения идеален, но души казацкой нет, ни одной мелодии церковной, – ведь все хоры пошли из Киевского Братского монастыря» [17, 257, 258].

У 2019 р. Україна відзначила 100-літній ювілей від створення та 90-річчя від першого закордонного виступу славетного хору «Думка» у Франції. Науковці відгукнулися на цю подію низкою історичних та історіографічних розвідок, загальний зміст яких полягав у «визнанні беззаперечного тріумфу» капели [18]. Власне, процитований вище уривок зі «Щоденника», у когорті з іншими свідченнями українських емігрантів, повинен доповнити джерельний матеріал, на основі якого науковці отримають можливість об'єктивно вивчати закордонний тур «Думки». На нашу думку, освічений і досвідчений поціновувач музики Б. Лазаревський зробив досить цікаві спостереження, і дав, в цілому, вірні оцінки. Він гостро відчував фальш пропагандистських моментів у гастролях, пильне стеження за поведінкою

артистів, межі, які виставлялись у репертуарі тощо. Він завжди болісно реагував на намагання замулити очі на політику «большевиків» культурними акціями.

Наприкінці «Щоденника» його автор записав резюме на статтю-спогад свого дореволюційного приятеля Миколи Калишевича (sis. – М.В. Калишевич (1881–1941), журналіст, літературний критик – С.Б., О.С.) про життя, побут і культуру українців у ХІХ ст. (газетна вирізка вклеєна там само): «...в этой статье чувствуется как дорог ему голос родины, хотя бы и голос давно умолкший или из прекрасного тенора превратившийся в блеяние большевизмским козлам. Украина: чем больше назад – тем прекраснее, а чем больше вперед – тем ужаснее. Б.Л.» [17, 343, 344].

О. Лазаревський схилився як перед культурними авторитетами, перед такими людьми як О. Кошиць, перед тими, хто в еміграції поширювали українську культуру. Підтримуючи контакти з представниками культури, відвідуючи культурні заходи, Борис Олександровича, водночас, не проводив активної громадської діяльності, а політичних акцій, взагалі, намагався уникати: «Политика меня не интересует», – записав він у «Щоденнику» від 15.11.1927 р. [17, 6].

Доволі часто у своїх емігрантських записах Б. Лазаревський звертався до образу Батька – Олександра Матвійовича Лазаревського, який для нього завжди залишався моральним авторитетом, ідеалом українця. Такою ж ідеальною постаттю, справжнім лицарем української національної ідеї він бачив Симона Петлюру. На сторінках «Щоденника» є згадка про відвідання Б. Лазаревським могили С. Петлюри 16 червня 1928 р. у супроводі молодого художника Н. Н. Гвоздьова (1911–1937 рр.) учня художньої школи В. Шухаєва (1887–1973 рр.). Запис «Щоденника» про цей день є цікавим щодо міркувань Б. Лазаревського про Україну. Після відвідин школи відбулась вулична зустріч із знайомою та її приятелем: «это русский мужичок довольно сметливый. Говорил о большевиках. Лошадь может сбросить седока, но сама себя сбросить не может. Так и русский народ – он большевик сам, как же он себя сбросит?

Если это так, то у меня все же надежда на украинский народ, по крайней мере на правобережников, у которых с русскими кроме православия – похожего мало. Вернулся к Гвоздеву и с ним пошли на кладбище Montparnasse – были у Петлюры и Мопассана. Украинский шрифт и стиль (крест на плите) очень заинтересовали Гвоздева» [17, 108].

Смерть Головного отамана Б. Лазаревський, безумовно, сприймав не лише як тяжкий удар по українській громаді, а як власну трагедію, тому й неодноразово без усяких офіційних приводів бував на могилі. Не можливо без хвилювання читати нарис Б. Лазаревського «Обличья Симона Петлюры» у збірці, що присвячена десятиріччю від його загибелі у журналі «Тризуб». Говорячи про скромність, приязність, простоту у поведінці та одязі героя автор висловлює своє ставлення до нього: «Наче у простому сірому папері було загорнуто щось дуже дороге. Це дороге зветься гаряча любов до своєї країни, до своїх людей». У нарисі письменник згадував, що вперше бачив С. Петлюру на ювілейному вечорі Миколи Вороного у січні 1919 р. у Києві за Директорії, коли «...еще не насмеливались приближаться до Днепра москалі... Минуло від отих часів майже не двадцять років, – пише Лазаревський, – що-ж скоїлося? Отой самий Микола Вороний, що так щиро, трохи не присягався вмерти за незалежну, вільну... але переклав мовою українською Інтернаціонал. І досі живе Вороний на залежній від большевиків землі поневоленій. А той, що, вітаючи поета, тільки коротеньку промову сказав, не присягаючи, не б'ючи себе в груди, той не покоровився ворогам. Не мав сили дивитися, як мільйони пропадають з голоду, як мучилися люде на своїй родючій, багатій, українській землі» [19, 29–30].

Автор нарису, вболіваючи за долю українців, мабуть добре знав і про Голодомор і про тотальне нищення культурної еліти. Але, на жаль, не був обізнаний, що М. Вороний, який повернувся до СРСР з Польщі у 1926 р., вже зійшов на свою голгофу у 1934 р. із тавром «польського шпигуна» (загинув у 1938 р.).

І наостанок, декілька міркувань про психологію Б. Лазаревського. Він – людина непростого душевного і психічного складу. Віруючий християнин без марновірства, але містик із впевненістю, що деякі обрані, до яких і він себе відносить, здатні заглядати у потойбічне, бачити майбутнє у сновидіннях. Лесть не щодня починав «Щоденник» із опису свого чергового сну. Взагалі дивує здатність людини так часто бачити і запам'ятовувати сни, перероблюючи свої записи, звіряти з ними те, що збулось.

Дехто із дослідників писав, що містиком Б.Лазаревського зробила раптова смерть дружини, що незадовго до цього зрадила його з коханцем і з якою він миттєво розлучився. Невдовзі помер і неповнолітній син від цього шлюбу, а дві дочки виховувались у сім'ї сестри дружини. Другий шлюб також розпався в період революційних потрясінь, і в еміграції письменник жив одинаком, щоправда поновив стосунки з доньками, що мешкали: одна – у Польщі, інша – в Україні, тепло листувався з ними. Самотність, як лейтмотив емігрантського життя була типовим явищем, однак у випадку Б. Лазаревського вона посилювалась ще й його душевним станом. Попри свою доброзичливість і приязність до людей, Борис Лазаревський жив і помер самотнім, не в ліжку, а раптово, їдучи в справах у метро на станції Богренелль 25 вересня 1936 р., рівно через чотири місяці після свого нарисуреквієму по С. Петлюрі, який ми вже цитували. Тихо був похований на паризькому кладовищі Тьє за участі і кошти громади журналу «Тризуб» (про це є спогад близької людини), однак місце поховання на сьогодні невідоме.

Отже, аналізуючи записи «Щоденника» переконаємось у тому, що у письменника в еміграції загострились переживання від розриву з Україною та малою батьківщиною, якими були рідні Конотоп чи Гирівка, почуття власної вини за свій розірваний ментальний зв'язок із ними. Для свого, навіть найближчого російського оточення, письменник залишався малоросом і за своєю вимовою і за м'якістю характеру та гумору. Він гостро переживав, що ніхто з культурних великоросів зовсім не обізнаний із українською літературою, наукою, історією. На останній сторінці «Щоденника» окремо складений список історичних осіб та подій часів Гетьманщини: «Лівобережна. Б. Хмельницький. Виговський. Ю. Хмельницький. Брюховецький – зрадник. Многогрішний. Іван Скоропадський. Правобережна. Петро Дорошенко 1681. Бахчисарайський договір. Ів. Ст. Мазепа. Скоропадський. Полуботок – смерть П. І. Колегія. Данило Апостол. Єлизавета. Кирило – Олексій Розумовський. Катерина – вража баба». Відповідь на питання, з якою метою Борис Олександрович уклав цей перелік, залишається відкритою до появи нових джерельних матеріалів. «Щоденник» Бориса Олександровича Лазаревського за 1927–1928 рр. (як власні рукописи, так і його кореспонденція), є цінним і важливим першоджерелом, вивчення, аналіз та публікація змісту якого доповнить сучасну українську історіографію у питаннях дослідження української еміграції 20-х рр. XX ст.

Список використаної літератури

1. Ротач П. П. Лазаревський Борис Олександрович / П. П. Ротач // Українська літературна енциклопедія. – Київ, 1995. – Т. 3. – С. 125.
2. Усенко П. Г. Лазаревський Борис Олександрович / П. Г. Усенко // Енциклопедія історії України. – Київ, 2009. – С. 23–25.
3. Лазаревський Б. Темна ніч / Б. Лазаревський // Всесвіт. – 2008. – № 7–8. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/485/41/>
4. Піскун В. М. «Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література» (листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала) / В. М. Піскун // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № VIII–IX. – С. 124–128.
5. Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920) / М. Смольницька. – Київ : Інститут історії НАН України, 2007. – С. 129, 180, 187, 230, 197, 257, 356–358.
6. Лисий І. Старший син / І. Лисий // Конотопський край. – 1996. – 2 жовт. (№79). – С. 2–3.
7. Лисий І. Як вшановували Кобзаря / І. Лисий // Сільські горизонти. – 1997. – 5 берез. (№ 19). – С. 3.
8. Лисий І. Антон Чехов і Борис Лазаревський / І. Лисий // Сільські горизонти. – 2000. – 9 лют. (№ 12). – С. 3.
9. Лисий І. Життєвий та творчий шлях Б. О. Лазаревського / І. Лисий // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч. 1. – С. 80–84.
10. Лисий І. Антон Чехов і Борис Лазаревський // Конотопський край. – 2005. – 9 лют. (№ 12). – С. 4.
11. Гончаренко І. Неопублікованні письма А. І. Куприна / І. Гончаренко // Радуга. – 1966. – № 4. – С. 151–154.
12. Гончаренко О. Як воювали українці в часи російсько-японської війни / О. Гончаренко // Літературна Україна. – 2015. – 19 березня – С. 13.
13. Гончаренко О. Зустріч з Олександром Кошицем / О. Гончаренко // Українська музична газета. – 2014. – № 2 (92). – С. 12.

14. Береговий С. І. Борис Лазаревський про повсякденне життя еміграції в Парижі (за матеріалами щоденника «Ma Vie»: 1927–1929 рр.) / С. І. Береговий, О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. – 2020. – № 1. – С. 102–109.
15. Михайлова М. Образ України в збірнику Б. А. Лазаревського «Голос Батьківщини» / М. Михайлова // Всесвіт. – 2008. – № 7–8. – С. 75–79.
16. Шумихин С. Русская Прага, русская Ницца, русский Париж: Из дневника Бориса Лазаревского / С. Шумихин // Диаспора: новые материалы. – Париж; Санкт-Петербург, 2001. – Вып. 1. – С. 645–714.
17. Лазаревський Б. Ma vie. – Рукопис, 1927–1929. / Б. Лазаревський. - Приватний архів С. І. Берегового.
18. Семенко Л. Триумфальний виступ капели «Думка» у Франції / Л. Семенко // День. – 2019. – № 147–148. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article>.
19. Лазаревський Б. Обличчя Симона Петлюри / Б. Лазаревський // Тризуб. – 1936. – № 21–22. – С. 27–30.

References

1. Rotach, P. P. (1995). Lazarevsky Borys Alexandrovych. *Ukrainian literary encyclopedia*. Kyiv. V. 3. (in Ukr.)
2. Usenko, P. G. (2009). Lazarevsky Borys Alexandrovych. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv. (in Ukr.)
3. Lazarevsky, B. (2008). Dark night. *Vsesvit (Universe)*, 7–8. Retrieved from: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/485/41/> (in Ukr.)
4. Piskun, V. M. (2010). “Politics to my compatriots, but I think we need culture and literature to move forward” (letters of Borys Lazarevsky to Nikita Shapoval). *Sumskiy istoryko-arxivnyy zhurnal (Sumy historical and archival journal)*, VIII–IX, 124–128. (in Ukr.)
5. Smolnytska, M. (2007). *Pavel Galagan College in the national and cultural life of Ukraine (1871–1920)*. Kyiv: Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
6. Lysyi, I. (1996). Eldest son. *Konotopskiy kraj (Konotop region)*, October 2 (79), 2–3. (in Ukr.)
7. Lysyi, I. (1997). How Kobzar was honored. *Silski goryzonty (Rural horizons)*, march 5 (19), 3. (in Ukr.)
8. Lysyi, I. (2000). Anton Chekhov and Boris Lazarevsky. *Silski goryzonty (Rural horizons)*, february 9 (12), 3. (in Ukr.)
9. Lysyi, I. (2001). Life and career of B. O. Lazarevsky. *Materialy chetvertoyi Sumskoyi oblasnoyi naukovoyi istoryko-kraeyznachoyi konferenciyi (Proceedings of the fourth Sumy regional scientific historical and local lore conference)*. Sumy, 1, 80–84. (in Ukr.)
10. Lysyi, I. (2005). Anton Chekhov and Boris Lazarevsky. *Konotopskiy kraj (Konotop region)*, february 9 (12), 4. (in Ukr.)
11. Goncharenko, I. (1966). Unpublished letters of A. I. Kuprin. *Raduga (Rainbow)*, 4. 151–154. (in Russ.)
12. Goncharenko, O. (2015). How Ukrainians fought during the Russian-Japanese war. *Literaturna Ukrayina (Literative Ukraine)*, 19.03, 13. (in Ukr.)
13. Goncharenko, O. (2014). Meeting with Oleksandr Koshyts. *Ukrayins'ka muzy'chna gazeta (Ukrainian music newspaper)*, 2 (92), 12. (in Ukr.)
14. Berehovi, S. I. (2020). Boris Lazarevsky on the daily life of emigration in Paris (according to the diary “Ma Vie”: 1927–1929). *Visnyk Cherkaskogo universytetu (Bulletin of Cherkasy University. Series: History)*, 1, 102–109. (in Ukr.)
15. Mykhailova, M. (2008). The image of Ukraine in the collection of B. A. Lazarevsky “Voice of the Motherland”. *Vsesvit (Vsesvit)*, 7–8, 75–79. (in Ukr.)
16. Shumikhin, S. (2001). Russian Prague, Russian Nice, Russian Paris: From the diary of Boris Lazarevsky. *Diaspora: novye materialy (Diaspora: new materials)*. Paris; St. Petersburg, release 1, 645–714. (in Russ.)
17. Lazarevsky, B. *Ma vie. – Manuscript, 1927–1929*. Private archive of S. I. Beregovyi. (in Ukr.)
18. Semenko, L. (2019). Triumphant performance of the chapel “Dumka” in France. *Den (Day)*, 147–148. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/triumfalnyy-vystup-kapely-dumka-u-franciyi> (in Ukr.)
19. Lazarevsky, B. (1936). The face of Simon Petliura. *Tryzub (Trident)*, 21–22, 27–30. (in Ukr.)

BEREGOVYI Sergiy, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Department of Humanities National University of Food Technology,

e-mail: beregovoi_serg@ukr.net,

SYLKA Oksana, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, member of the National Union of Local Historians of Ukraine,

e-mail: omedalieva@ukr.net.

EMIGRANT FROM PARIS WITH THE UKRAINIAN SOUL: REFLECTIONS OF BORIS LAZAREVSKY ON THE PRESENTATION OF UKRAINE IN 1927–1929

Abstract. Introduction. The urgency of the study lies in the introduction into Ukrainian historiography of the content of manuscripts, including diaries, representatives of the Ukrainian intelligentsia, who in the early twentieth century were in exile. Of special scientific value are records that are introduced into Ukrainian historiography for the first time. These include one of the volumes of B. Lazarevsky's "Diary" for 1927–1929, the study of the content of which in connection with views, beliefs, artistic and journalistic creativity and public work of the writer is just beginning.

Purpose – to introduce into the Ukrainian scientific space a unique historical source, which is the "Diary" of Borys Lazarevsky for 1927–1929, to expand the study of manuscript heritage of Ukrainian culture in exile in the 20–30's of the twentieth century.

Results – the "Diary" is, so to speak, densely bordered with Ukrainian markers. These are letters from Ukraine from relatives with comments, memoirs about his father O. M. Lazarevsky, reflections on historical and political topics (the last few), records of impressions from Ukrainian art evenings and concerts. B. Lazarevsky, apparently did not have close contacts with circles of the Ukrainian political or cultural elite. None of these people were among his friends. B. Lazarevsky acutely felt the falsity of propaganda moments in the tour of representatives of Ukrainian Soviet culture. He always reacted painfully to attempts to turn a blind eye to the emigrant environment on the policy of the USSR in Ukraine by cultural actions.

Originality. The article continues to cover the contents of one of the 60 volumes of diary entries of the Russian and Ukrainian writer, public and cultural figure of the Paris emigration space Borys Olexandrovych Lazarevsky (1871–1936). The proposed materials for the first time present excerpts from the document, which complement the analysis of views and beliefs of the writer on the "Ukrainian question" among Parisian emigrants.

Conclusion. The study of the memoirs and epistolary heritage of Borys Lazarevsky is almost absent in modern Ukrainian historiography. This is especially true of his emigration period, the so-called period Silver Age. Analysis and publication of the full content of the historical artifact, which, of course, is the "Diary", is a matter of the future. Meanwhile, the "Diary" is a valuable and important source, the content of which will undoubtedly complement modern Ukrainian historiography in the study of Ukrainian intellectual (literary, scientific, creative) emigration of the 20s of the twentieth century. The article partially covers Borys Oleksandrovych's attitude to the issues of Ukrainian identity and Ukrainian statehood, presents correspondence with a prominent Ukrainian composer and world-famous conductor, founder of the Ukrainian National Vocational Music School Oleksandr Koshyts (1875–1944). Further prospects of scientific researches are outlined.

Key words: epistolary, Ukrainian emigration 1920–30's, Ukrainian culture, Ukrainian literature, Borys Lazarevsky, Olexander Koshyts, chapel "Dumka".

Одержано редакцією 6.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94:334.7.012.34:634.115.8-027.512(091)(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-114-120

ТРОЯК Яна Олександрівна,
аспірантка кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки Черкаського
національного університету
ім. Б. Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1382-6966>,
e-mail: yanatroyak@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В УСРР (перша половина 1920-х рр.)

У запропонованій статті визначено й схарактеризовано економічні та соціальні чинники генезису спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації та її впливу на господарське життя українського села в роки непу. Доведено важливість створення всеукраїнських фахових центрів, які концентрували зусилля на інтенсифікації складних виробничих процесів в селянському господарстві. Зроблено акцент на тому, що до уваги

брались не лише ті галузі сільського господарства, які традиційно приносили основний дохід (зернове виробництво, м'ясо-молочна галузь), а посилена увага приділялась також тим галузям, які донедавна вважались другорядними (птахівництво, городництво, садівництво, буряківництво тощо).

Ключові слова: нова економічна політика, сільськогосподарська кооперація, спеціальна кооперативна система, соціально-економічні передумови, селянське господарство, підприємницька ініціатива.

Постановка проблеми. Створення, функціонування й розвиток у розпал непу спеціальних систем української сільськогосподарської кооперації диктувалися рядом як економічних, так і соціальних чинників. Розуміння їх генезису і впливу на життя українського села має вкрай важливе значення, так як саме ефективна організаційно-фінансова та господарсько-виробнича діяльність сільськогосподарської кооперації яскраво продемонструвала потенціал так званих «другорядних» галузей сільськогосподарського виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Корисними для дослідження вказаної проблематики є наукові напрацювання провідних українських дослідників С. Кульчицького [1] і В. Калініченка [2], які дають оцінку сутності нової економічної політики та стану селянського господарства в доколгоспний період. Вагомий внесок у вивчення всіх аспектів функціонування кооперативної системи внесли відомі вітчизняні дослідники В. Марочко [3] та А. Морозов [4-6], які на основі широкого кола документальних джерел піддали ґрунтовному аналізу особливості становлення і функціонування сільськогосподарської кооперації як центру господарського життя на селі. Окремі сюжети, пов'язані з функціонуванням сільськогосподарської кооперації 1920-х рр., розглядали В. Лазуренко [7], В. Бутенко, К. Філіппов [8-9], С. Биченко [10]. Загалом, не зважаючи на низку інформативно й аналітично насичених досліджень, вони торкаються діяльності спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, їх впливу на підвищення товарності і прибутковості селянських господарств опосередковано або побіжно, проте все ж містять цінний матеріал щодо основних тенденцій цього напрямку діяльності.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу опрацьованих історичних джерел, історіографічної бази, а також сучасної методології визначити соціально-економічні передумови створення спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, потрібно відзначити, що період, який передував створенню і подальшому функціонуванню організованої системи сільськогосподарської кооперації, був позначений лихоліттями Першої світової війни 1914-1918 рр., її наслідками та людськими втратами, суспільно-політичними процесами 1917-1921 рр., епідеміями іспанки і тифу, політикою «воєнного комунізму», яка спричинила розвал економіки, посухою 1921 р., що в сукупності призвело до досить критичного становища українського селянства. За ці роки майже повністю було знищено молочне поголів'я, відчутними були втрати робочої худоби. Так, наприклад, якщо поголів'я коней в 1916 р. складало 5,4 млн., то на 1923 р. – лише 3,7 млн. [4, 27]. Відчутно болісним для функціонування селянських господарств стало різке погіршення демографічної ситуації внаслідок зазначених вище факторів. Сумарно це дало значні втрати саме чоловічого населення. Багато чоловіків повернулося після військових лихоліть інвалідами. Що це значило для селянського господарства? Фактично чоловіки залишались господарями власних господарств, але вони були ж непрацездатними. Відповідно, різкою була втрата «чоловічих рук», на яких саме й базувались основні види робіт в одноосібному господарстві: оранка, косовиця, перевезення врожаю з поля, обмолот тощо. Відповідно, ця праця непосильною ношею лягала на жінок, і, якщо в родині не було дорослих дітей, таке господарство було приречене на швидкий занепад.

Окрім того, не применшуючи всієї важливості достатнього забезпечення землею максимально можливої кількості селянських господарств, варто все ж відзначити, що зрівняльний переділ землі призвів до появи великої кількості насамперед незаможних господарств. Як слушно зауважує А. Морозов, хоч землезабезпеченість незаможних господарств зросла більш ніж у два рази, проте ряд чинників, серед яких на перше місце маємо винести серйозну нестачу тяглової сили (63 % таких господарств були безкінними)

і сільськогосподарського реманенту (понад 53 % безреманентних), не давали можливості значній кількості господарств «стати на ноги», що, в свою чергу, м'яко кажучи, не сприяло розвитку продуктивності сільського господарства України в цілому [4, 27].

Варто підкреслити, що ці негативні, а то й просто руйнівні процеси мали системний характер і консервували як занепад життєдіяльності значної кількості селянських господарств зокрема, так і кризу сільського господарства України загалом. Проголошення нової економічної політики стало тим дієвим важелем, який був спрямований на підвищення товарності переважної більшості селянських господарств України. З переходом до непу розпочалися соціально-економічні зміни у всіх сферах народного господарства. Головними перевагами сільськогосподарської кооперації стало те, що вона не вкладала в свої завдання руйнацію індивідуального селянського господарства, зберігала важливість і значущість ролі селянина-господаря, в той же час формує «в сільському господарстві на кооперативних засадах велике виробництво з усіма його перевагами над дрібним» [9, 67]. О. Шліхтер називав сільськогосподарську кооперацію економічною структурою, яка, насамперед, відзначалась «новими громадськими зв'язками» [11, 12].

Певний етап легітимізації української сільськогосподарської кооперації в радянських умовах розпочався з декрету РНК Української СРР від 10 серпня 1920 р. «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій», згідно якого сільськогосподарську кооперацію було об'єднано з споживчою [12, 654]. Потрібно зазначити, що хоч за цим декретом вона і втратила господарську самостійність, проте все ж отримала певне юридичне визначення. Принаймні з неї, бодай частково, було зняте зловісне для того часу звинувачення як організації наскрізь петлюрівської і куркульської. Принципові зміни у ставленні радянської влади до самого існування та господарської діяльності української сільськогосподарської кооперації ґрунтувалися на листі ЦК РКП(б) до всіх партійних організацій «Про кооперацію» [13, 226], на положеннях введеного РНК на території України декрету РНК РСФСР від 17 травня 1921 р. «Про керівні вказівки органам влади по відношенню до дрібної і кустарної промисловості та кустарної сільськогосподарської кооперації» і, основне, на постулатах спільного декрету ВУЦВК і РНК Української СРР від 18 жовтня 1921 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» [14, 1]. Цими документами на практиці було ліквідовано обов'язковість інтеграції, тобто об'єднання різних видів кооперації. До нормативно-правового забезпечення функціонування кооперативної системи варто також віднести й декрет РНК Української СРР «Про Всеукраїнську кооперативну раду» від жовтня 1921 р., згідно якого радянська держава делегувала цьому органу дозвіл на формування кооперативної політики. На думку А. Морозова, декрет «Про сільськогосподарську кооперацію» дав дуже потужний імпульс до відновлення глибокої зацікавленості селянства в найшвидшій відбудові системи сільськогосподарської кооперації. Конкретним підтвердженням цьому є те, що менш ніж за півтора місяці після його опублікування подало далеко не повним даним в Україні вже повністю зареєстрували свої статuti і розпочали помітну господарську роботу 2416 сільськогосподарських товариств [6, 88]. Це був досить непоганий показник активності, так як, на думку теоретиків сільськогосподарської кооперації – безпосередніх сучасників тих подій, кооперативна система «зустріла ринок у стані цілковитої стихійності» [15, 55].

В цілому впевнено можна констатувати, що 1921 р. дав офіційний старт організаційного оформлення нової системи сільськогосподарської кооперації. Як зауважував активний діяч сільськогосподарської кооперації і водночас вдумливий науковець І. Батюк у праці «Сільськогосподарська кооперація на Україні», яка побачила світ у роки безпосереднього організаційно-господарського формування мережі вітчизняної сільськогосподарської кооперації, «... завмерші сільськогосподарські кооперативи почали оживати» [16, 12].

Для організації ефективної діяльності системи сільськогосподарської кооперації необхідним моментом було створення головного центру, яким, за результатами роботи І-го Всеукраїнського з'їзду уповноважених сільськогосподарських союзів, став з березня 1922 р. «Сільський господар» – Всеукраїнська спілка сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації [17, 43].

Створення такого координуючого центру республіканського рівня сприяло подальшій активізації об'єднання дрібних товаровиробників з метою забезпечення розвитку продуктивних

сил сільськогосподарського виробництва. Таким чином, процес організаційного становлення загальної моделі системи сільськогосподарської кооперації було завершено.

На 1924 р. система сільськогосподарської кооперації активізувала широку й багатопрофільну роботу в різних галузях сільського господарства. Такій активізації сприяв і той факт, що українське селянство в переважній своїй більшості прагнуло до участі в діяльності кооперативної системи сільськогосподарського виробництва, і в цьому був їх насамперед приватний інтерес – зацікавленість у розвитку власного господарства.

На цей же час універсальний характер сільськогосподарської кооперації почав гальмувати процес подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, так як діяльність універсальних товариств в основному була обмежена функціями збуту-постачання, в той час як реалії вимагали концентрації уваги на збільшенні товарної частини сільськогосподарської продукції. Не заперечуючи того факту, що універсальна кооперація вела активну роботу в різних галузях сільського господарства, маємо все ж констатувати, що багато важливих ділянок роботи залишались поза увагою універсальних товариств (реалізація м'ясо-молочної продукції, продукції птахівництва, садівництва, спеціальних культур).

Серед причин такої неувagi можна визначити те, що універсальна кооперація приділяла максимум зусиль і фінансових затрат зерновому виробництву, так як це було, по-перше, стратегічним завданням державного значення, а, по-друге, робота з зерновою продукцією характеризувалась відносною простотою. В той час як організація сільськогосподарського виробництва іншої продукції була затратнішою (холодильні установки, переробні пункти, спеціальне обладнання тощо). Селянські господарства у плані підвищення прибутковості також нічого не «вигравали» від універсальних товариств, так як їх виробничі потреби відходили на задній план [6, 87].

Сама ж система сільськогосподарської кооперації постійно розширювалась і вдосконалювалась, втягуючи в ринкові відносини все більшу кількість селянських господарств і відшукуючи нові шляхи інтенсифікації сільського господарства. Тобто, йшов стабільний процес не лише господарського, а й соціально-виробничого розвитку дрібних селянських господарств, що сприяло появі спеціалізованих фахових товариств. Спеціальні товариства на початок 1924 р. мали ще незначний контингент селянських господарств, проте подальша практика показала, що саме спеціальна кооперація сприяла досить відчутній інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Маємо також відмітити той факт, що існував недостатній відсоток спеціальних товариств, об'єднаних в спілки. Це пояснювалось низкою чинників, серед яких ми виокремимо, насамперед, те, що такі товариства ще не встигли об'єднатись в спілки, і, по-друге, не було централізованих координуючих центрів, які б безпосередньо займались лише певною галуззю сільського господарства.

Відповідно, було цілком очевидно, що для подальшого організаційного оформлення спеціалізованої кооперації необхідним стало формування роботи всеукраїнських центрів, що б значно розширило господарські можливості спеціалізованих товариств, адже такі центри концентрували б зусилля на інтенсифікації складних виробничих процесів в селянському господарстві [6, 244]. Тут маємо акцентувати увагу на наступному: позитивним моментом в формуванні структури і напрямків роботи спеціальної кооперативної системи стало те, що до уваги брались не лише ті галузі сільського господарства, які традиційно приносили основний дохід (наприклад, зернове виробництво і м'ясо-молочна галузь), а акцент важливості робився також на тих галузях, які вважались другорядними (птахівництво, городництво, садівництво, виноградарство та виноробство, буряківництво тощо). Досить часто такі сфери сільського господарства навіть дещо зневажливо називали «жіночими грошима». Зокрема, птахівництво традиційно вважалось «придатком селянського двору, а не комерційною сферою» [18, 133]. Проте практика подальших років досить яскраво продемонструвала потенціал саме цих «другорядних» галузей сільськогосподарського виробництва, так як саме діяльність сільськогосподарської кооперації дала поштовх для підприємницького спрямування функціонування селянських господарств.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи все вище вказане, маємо зазначити, що сільськогосподарська кооперація доби непу була організована як широка самодіяльна організація, яка розвивалась на фоні динамічних соціально-економічних процесів на основі господарської самостійності. Успішна відбудова сільського господарства України спричинила

ряд якісних зрушень в організаційно-господарській розбудові кооперативної системи. Зокрема, поглиблення розподілу праці в сільському господарстві спричинило появу стрункої триступеневої мережі фахової кооперації, діяльність якої давала можливість селянину якісно вирішувати як виробничі, так і збуто-постачальні потреби, забезпечивши в районах, сприятливих для певних галузей сільськогосподарського виробництва, вагоме підвищення продуктивності й товарності, а отже й наповнення бюджетів селянського господарства.

Список використаної літератури

1. Кульчицький С.В. Теоретичні аспекти нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / відп. ред. С.В. Кульчицький. – Київ, 2000. – С. 3-15.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921-1929). – Харків: Основа, 1991. – 131 с.
3. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
4. Морозов А.Г. Відбудова сільського господарства. // Історія українського селянства. Нариси: У 2-х т. – Київ: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 26-44.
5. Морозов А.Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921-1929). – Черкаси: Вертикаль, 2016. – 418 с.
6. Морозов А.Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921-1929). – Черкаси. 2020. – 447 с.
7. Лазуренко В. Українське фермерство: злет і падіння (1921-1929 рр.). – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.
8. Бутенко В.І., Філіппов К.В. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 216 с.
9. Бутенко В.І., Філіппов К.В. Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер.: Історія. – 2010. – № 908. – Вип. 42. – С. 66-74.
10. Биченко С.М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу НЕПу. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 235-237. Його ж. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2010. – 26 с.
11. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років. // Український агроном. – 1927. – № 10-11. – С. 8-20.
12. Декрет РНК УСРР «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» від 10 серпня 1920 р. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. – 1920. – № 22. – С. 654.
13. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967. В 5-ти томах. – Т.1. (1917-1928). – Москва: Политиздат, 1967. – 782 с.
14. Декрет ВУЦВК і РНК Української СРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 18 жовтня 1921 р. // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 18 листопада. – С. 1.
15. Дробот В. Спеціальна кооперація України на десяти роковини Жовтня. // Український агроном. – 1927. – № 10-11. – С. 52-62.
16. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Харків: Книгоспілка, 1925. – 136 с.
17. Копії листів Оргбюро Всеукраїнської ради сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (21.11.1921 – 24.03.1922). ЦДАВО України. Ф. 290. Оп. 1. Спр. 1. 86 арк.
18. Олянич В. Особливості кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 129-134.

References

1. Kulchytsky S.V. (2000). Theoretical aspects of the new economic policy. *The essence and features of the new economic policy in the Ukrainian countryside (1921-1928)* / resp. ed. S.V. Kulchytsky. Kyiv, 3-15 (in Ukr.)
2. Kalinichenko V.V. (1991). Peasant economy in the pre-collective farm period (1921-1929). Kharkiv: Osnova -131 (in Ukr.)
3. Marochko V.I. (1995). Ukrainian Peasant Cooperation: Historical and Theoretical Aspect (1861-1929). Kyiv: (*Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine*) - 217(in Ukr.)
4. Morozov, A.G. (2006). Reconstruction of agriculture. *History of the Ukrainian peasantry. Essays: In 2 volumes*. Kyiv: (*Naukova Dumka*), Vol. 2, 26-44 (in Ukr.)
5. Morozov A. (2016). Money for the owner (production funds of the village in the pre-farm period 1921-1929. *Cherkasy: (Veritkal)* – 418 (in Ukr.)

6. Morozov, A.G. (2020). Agricultural credit in the days of the NEP (1921-1929). *Cherkasy* - 447 (in Ukr.)
7. Lazurenko V. (2013) Ukrainian farming: ups and downs (1921-1929). *Cherkasy: ChTTU* (in Ukr.)
8. Butenko V.I., & Filippov K. V. (2011). Cooperation, peasant, state. History of agricultural cooperation of the Ukrainian village of the NEP period: *monograph. (monohrafiia)* Kharkiv: VN Karazin KhNU, - 216 (in Ukr.)
9. Butenko, V.I., & Filippov, K.V. (2010). Universal and credit cooperation in the system of agricultural cooperation of the Ukrainian village of the NEP period. *Bulletin of Kharkiv National University named after VN Karazina*. Ser.: History, 908, 42, 66-74 (in Ukr.)
10. Bichenko S.M. (2004). Specialized agricultural cooperation is an important factor in improving the efficiency of peasant farms in the days of the NEP. *Ukrainian peasant (Ukrainskyi selianyn)* Vip. 8, 235-237. His same. The contribution of agricultural cooperation in strengthening the welfare of the peasantry of Ukraine (1921-1929): author's ref. dis. ... Cand. ist. Science: 07.00.01. Cherkasy- 26 (in Ukr.)
11. Schlichter, O. (1927). Ukrainian agriculture for 10 years. *Ukrainian agronomist*, 10-11, 8-20 (in Ukr.)
12. Decree of the SNC of the USSR "On the unification of all types of cooperative organizations" of August 10, 1920 (1920). *The meeting was legalized and ordered by the workers 'and peasants' government of the USSR*, 22, 654 (in Ukr.)
13. Decisions of the party and the government on economic issues. 1917-1967 (1967). *In 5 volumes. Vol.1. (1917-1928)*. Moscow: Politizdat, 782 (in Rus.)
14. Decree of the All-Ukrainian Central Executive Committee and the SNC of the Ukrainian SSR "On Agricultural Cooperation" of October 18, 1921 (1921). *News of the All-Ukrainian Central Executive Committee*, 18 November, 1 (in Ukr.)
15. Drobot, V. (1927). Special Cooperation of Ukraine for the tenth anniversary of October. *Ukrainian agronomist*, 10-11, 52-62 (in Ukr.)
16. Batyuk, I. (1925). *Agricultural Cooperation in Ukraine*. Kharkiv: Knigospilka – 136 (in Ukr.)
17. *TsDAVO of Ukraine*. Copies of letters from the Organizing Bureau of the All-Ukrainian Council of the Agricultural Cooperative "Farmer" (November 21, 1921 - March 24, 1922). F. 290. Op. 1. Ref. 1. 86 sheets.
18. Olyanych, V. (2010). Features of the cooperative form of sale of products by peasant farms in the USSR in the 20s of XX century. *Severyansky Chronicle*, 6, 129-134 (in Ukr.)

TROYAK Yana, graduate student the Department of Archeology and special branches of history science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: yanatroyak@gmail.com

SOCIO-ECONOMIC PREREQUISITES FOR CREATING A SPECIALIZED SYSTEM OF AGRICULTURAL COOPERATION

Introduction. In the proposed article, the author deeply examines the state of agriculture in Ukraine, which developed in the mid-20s of the twentieth century. Effective support by universal agricultural cooperation of the energetic efforts of the Ukrainian peasantry to restore the productivity of agriculture, livestock and other sectors of agriculture has yielded positive results. In general, the sown areas and livestock in the village almost reached the pre-war level (1913). Then came the question of increasing the productivity and marketability of agricultural production in Ukraine, which was based on individual farms. The emergence of a significant number of new peasant farms as a result of agrarian transformations during the Ukrainian National Democratic Revolution of 1917-1921 and significant demographic losses of the male population during the war of 1914-1921, led to the fact that a large part of peasant farms, especially on the right bank from the lack of sown areas and male labor, on which most of the production processes of the peasant economy were based, especially in agriculture. Under these conditions, the Ukrainian Agricultural Cooperative has identified the transition from universalism to specialization as its priority.

The purpose of the research is, based on the analysis of historical sources, historiographical base, as well as modern methodology, to determine the socio-economic prerequisites for the creation of a specialized system of agricultural cooperation.

The research methodology includes the principles of scientific objectivity, historicism, systematics, as well as methods of analysis and synthesis, generalization, historical-comparative, historical-typological.

Results. The socio-economic preconditions for the creation of a specialized system of agricultural cooperation were quite good, as it was constantly expanding and improving, involving more and more peasant farms in market relations and finding new ways to intensify agriculture. There was a stable process not only economic but also social and production development of small farms,

which contributed to the emergence of specialized professional societies, which in early 1924 had a small contingent of farms, but further practice has shown that special cooperation contributed to significant intensification of agricultural production.

The originality of this study is an attempt to analyze objectively the socio-economic preconditions for the creation of a specialized system of agricultural cooperation.

Conclusion. It is obvious that for the further organizational design and raising the efficiency of various networks of specialized cooperation it became necessary not only to form their All-Ukrainian centers, which by themselves would significantly expand the economic capabilities of specialized societies, because based on their purpose, such centers concentrated efforts on the intensification of complex production processes in the peasant economy, but also on the rapid establishment of their practical work. We should also emphasize the following: the positive moment in the formation of the structure and directions of the network of specialized cooperative systems ("Dobrobut", "Kooptakh", "Buryakospilka") was that it took into account not only those agricultural sectors that have traditionally brought the main income (for example, grain production and meat and dairy industry), but the emphasis was also on those industries that until recently were considered secondary (poultry, horticulture, viticulture and winemaking, etc.). Quite often such areas of agriculture as poultry farming were even somewhat ironically called "women's money". Similarly, poultry farming has traditionally been considered "an appendage of the peasant's yard, not a commercial sphere".

However, the practice of the following years clearly demonstrated the potential of these "secondary" branches of agricultural production, as the activities of specialized systems of agricultural cooperation, which in the mid-20s took off, gave a powerful impetus to the development of commodity farms of Ukrainian peasants.

Key words: new economic policy, agricultural cooperation, special cooperative system, socio-economic preconditions, peasant economy, entrepreneurial initiative.

Одержано редакцією 10.05.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 553.982:665.6] 330.341.424(477.86)"1944/1953"

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-120-126

САНКОВИЧ Марія Василівна,
аспірантка кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного
університету ім. В. Стефаника,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-5238>
e-mail: mariya_sankovih@ukr.net

НАФТОГАЗОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ ПРИКАРПАТТЯ У ПЕРІОД ДРУГОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ 1944–1953 рр.

Друга радянська західноукраїнських земель супроводжувалася інтенсивною індустріалізацією. Керівництво СРСР ставило високі завдання: швидкими темпами наздогнати усі інші регіони УСРС у важкій промисловості, відбудові старих заводів та фабрик, а також побудові нових. Основний наголос робився на нафтогазову промисловість. У статті проаналізовано процес радянської індустріалізації, зокрема розбудову перших нафтопереробних заводів. В Івано-Франківській області (на той час Снігирівській) розпочалося активне будівництво нафтогазових водогонів, вишок і розпочалося транспортування нафти і газу не лише по території України, але і в Москву та Білорусію. У статті подано аналіз статистичних даних щодо видобутку нафти і газу. Розкрито основні умови розвитку важкої індустрії Прикарпаття. Разом з тим, розвиток індустрії призводив до зубожіння населення регіону, виселення і депортація невдоволених. Нафтогазова промисловість залишалася важливою складовою розвитку економіки Прикарпаття. Розвиток нафтогазової промисловості дозволив розвиватися нафтопереробній промисловості, газовій індустрії, що підняло рівень економіки на новий щабель. Також розвивалися інші галузі економіки, в тому числі лісопереробна, кам'яновугільна, соляна, тощо.

Ключові слова: нафта, газ, індустріалізація, Прикарпаття, розвиток, радянська, швидке зростання, нафтові родовища, підприємства.

Завершення Другої світової війни знаменувало новий етап у розвитку західноукраїнських земель. З приходом других «совітів» розпочалася і так звана «друга радянізація краю», у тому числі і Прикарпаття. Процес відбувався дуже важко і болісно. «Друга радянізація» Прикарпаття відбувалася у всіх напрямках і галузях економіки, культури, освіти, соціального побуту. Однак, радянська влада була особливо зацікавлена у нафтових і газових родовищах, та інших корисних копалинах. Однією із галузей, яка була відразу націоналізована і потрапила під особливу увагу була нафтогазова промисловість.

Розвиток нафтогазової промисловості у регіоні практично не досліджувався істориками. Є лише окремі згадки і напроцювання. Так, М. Стасів у своїх розвідках звертав увагу на корисні копалини і поклади газу на території Прикарпаття і Львівського регіону [1]. Також інформацію про розвиток цієї галузі можна виявити у загальних історичних розвідках економічного спрямування: «Стан, проблеми і перспективи розвитку нафтогазового комплексу Західного регіону України. Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції», «Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.)» тощо.

Метою статті є висвітлення розвитку нафтогазової промисловості у період «другої радянізації» Прикарпаття. Також передбачається охарактеризувати економічні можливості регіону, з'ясувати вплив «радянізації» на економіку Станіславщини загалом.

Виклад основного матеріалу. Найстарішою галуззю промисловості західного регіону України, поряд з лісорозробками, вважаються нафтопромисли, започатковані ще в першій половині XIX ст. як дрібні селянські промисли. Згодом цей промисел відокремився від землеробства і перетворився у самостійну галузь промисловості й сконцентрувався довкола таких міст як Борислав, Надвірна, Долина. У часи II Речі Посполитої нафту видобувало 270 різноманітних фірм, а з 23 нафтопереробних заводів більш-менш нормально працювало лише 12, які здійснювали перероблення відсталим способом на кубових батареях. Входження західноукраїнських земель до радянської України дійсно стало «поворотним пунктом» у розвитку нафтогазової галузі промисловості. Лише в перший рік «звільнення» тут було відбудовано і здано в експлуатацію майже вісімсот свердловин. У відбудовчий повоєнний період свердловини відновлено і частково реконструйовано. Радянська влада створила геологічну службу – Карпатський науково-дослідний інститут нафти. У загальному видобутку нафти в СРСР питома вага прикарпатської нафти була незначною, але її роль у народному господарстві Української РСР надзвичайно велика. Західноукраїнський нафтогазовий район розташований на значній відстані від основних нафтових регіонів СРСР. Наявність власних родовищ давала змогу відмовитися від нераціонального завезення сюди нафтопродуктів [8, 170].

Унікальність нафтових родовищ Прикарпаття – великий вміст розчиненого газу у пластовій нафті. Це вимагало визначення способу розроблення покладів: з поступовим виснаженням пластової енергії чи з її підтриманням нагнітанням в пласти води під тиском. Інші родовища через економічну недоцільність підтримання пластової енергії розроблялися на природному режимі – режимі розчиненого газу.

У серпні 1944 р., після повторного встановлення радянської влади в Західній Україні, відновили роботу другий, четвертий, восьмий і дев'ятий нафтопромисли в м. Бориславі, п'ятий – у смт. Східниця та третій, що об'єднував Устрики, Чорну та Стрільбичі. Також у серпні 1944 р. ухвалою Народного комісаріату нафтової промисловості СРСР було організовано управління «Укрнафтокомбінат» у м. Львові, який об'єднав видобуток нафти й газу та їхнє переробку [2].

1945 р. систему керування підприємствами комплексу було реформовано за галузевими засадами. На базі управління «Укрнафтокомбінат» було створено: Державне об'єднання «Укрнафта» в м. Львові з відділами у м. Бориславі, а пізніше Державне об'єднання «Укрнафта», яке знаходилось в м. Дрогобичі та столиці України – м. Києві. Трест «Укрнафтозаводи» – в м. Дрогобичі та трест «Укргазвидобуток» – у м. Стрию. 11 червня 1945 р. в м. Бориславі почав діяти навчально-курсний комбінат Державного об'єднання «Укрнафта» [3].

1946 р. газова промисловість в Україні було відокремлено як самостійну галузь, створено Державне об'єднання «Укргаз», з розташуванням управління в м. Львові. У 1966 р. створено виробниче управління «Укргазпром», якому спочатку підпорядковувалися газовидобувні, а пізніше – газотранспортні, бурові, газопереробні підприємства, науково-дослідні інститути [4].

У 1946–1947 рр. побудували газопроводи «Дашава-Калуш-Галич-Добовці», «Бендери-Станіслав» 115 км завдовжки, продуктивністю – 500 тис. мі на добу. В жовтні 1948 р. було введено в дію магістральний 500 км газопровід «Дашава-Київ», що його споруджували протягом 1946–1948 рр. Продуктивність газопроводу – 5,4 млн мі на добу, на той час найдовший газопровід в Європі, у 1951 р. його подовжили (через м. Брянськ) до Москви (Дашава – Москва 1530 км завдовжки), а згодом побудовано ще й з м. Дашави до м. Мінська й через м. Вільно до м. Риги [5].

З території України вперше у світі стали постачати на вивіз природний газ – до Польщі від 1944 р. Газу з родовищ Львівщини вивозили за кордон через газопровід Опари-Самбір-Перемишль-Стальова Воля (210 км завдовжки), який було збудовано під час німецької окупації та реконструйовано силами «Укргазу» протягом 1944–1945 рр. За короткий термін було відпрацьовано технологію міждержавної передачі газу та збудовано пункт передачі газу в селі Дроздовичах Мостиського району Львівської області [4; 6, 90–93].

Другий розквіт нафтогазової промисловості Прикарпаття припав на 50-ті роки ХХ ст. На той час усі нафтові промисли перейшли до тресту «Укрнафтавидобування». Проведений комплекс геологорозвідувальних робіт сприяв відкриттю нових родовищ. У 1951 р. одержали прилив нафти з Глибинної складки Битків-Бабченського родовища, у цей час було відкрито Долинське, Північно-Долинське, Старосамбірське, Гвіздецьке, Пнівське, Пасічнянське, Спаське, Струтинське, Орів-Уличнянське, Стинавське родовища. Розпочалося широке запровадження нових методів буріння, інтенсифікації припливу флюїдів та видобування [1].

У 1950 р. дала нафту перша потужна свердловина в Долині. Формування одного з найбільших нафтогазовидобувних підприємств Івано-Франківщини – Долинського розпочалося 30 серпня 1950 р. при ліквідації аварії, що сталася під час буріння розвідувальної свердловини № 1. Відкритий фонтан нафтогазового потоку підтвердив наявність глибинних нафтових структур. Тому саме ця дата вважається днем відкриття Долинського нафтового родовища. В окремих джерелах зазначається, що воно відкрите ще в 1935 р., коли із неглибоких свердловин, пробурених на землях с. Підлівче, отримано незначні припливи нафти. Нафта із цих свердловин за своїм складом багата на бензинові фракції, за свідченням очевидців, під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки використовувалася як пальне. Із поступовим розбурюванням площі свердловин і збільшенням видобування нафти була створена дільниця, яка у 1952 р. виросла до укрупненого Долинського нафтопромислу № 1. У 1957 р. на її базі створено нафтопромислове управління «Долинанфта», перетворене у 1970 р. у нафтогазовидобувне управління «Долинанфтогаз» [9]. За 1950–1955 рр. видобуток нафти в Долинському нафтовому районі зріс у 20 разів.

У 1953 р. на основі Битківського нафтопромислу і Надвірнянської нафторозвідки створено Битківську контору буріння, а в 1957 р. нафтовидобувне підприємство «Надвірнафта». Всі підприємства галузі увійшли у об'єднання «Укрнафта». В 1969–1972 рр. проведена реорганізація об'єднання «Укрнафта» [7].

На долинському нафтопромислі в 1958 р. вперше в СРСР був запроваджений прогресивний метод видобутку нафти – однією свердловиною із двох горизонтів. Долинський нафтопромисел за короткий час посів перше місце в республіці, його нафта була найнижчої собівартості. Тоді ж у 1958 р. реконструйовано і розширено нафтопереробний завод у Надвірній. На ньому було введено в дію електрознесолювальну і бітумну установки, парафіновий цех, атмосферно-вакуумну установку. Використовуючи місцеву сировину, завод щороку збільшував випуск бензину, гасу, дизельного палива та інших нафтопродуктів. Із введенням в дію лінії електропередач Стрий – Івано-Франківськ – Надвірна і підключенням до неї Надвірнянського нафтопереробного заводу майже у 18 разів збільшилася електроозброєність праці. Це дозволило механізувати процеси розливання і навантажування нафти, бітуму, парафіну [10]. За запасами вуглеводів найбільшим було Долинське нафтове родовище. Зростання видобутку нафти на Долинському родовищі відбувалося до 1966 р. Це обумовлювалося введенням в експлуатацію нових свердловин, а також розробленням Північно-Долинського і Спаського родовищ у 1960 р., Струтинського у 1962 р. Максимального видобутку супутнього газу – 1,2 млрд. м³ – досягнуто у 1963 р., а нафти – 2002 млн. т – у 1966 р. [11, 243]. Якщо у 1963 р. в УРСР видобували 4713 тис. нафти, то в Івано-Франківській – 2495 тис., Полтавській – 747 тис., Чернігівській – 667 тис., Сумській

– 477 тис., Львівській – 213 тис., Харківській областях – 104 тис. тонн [12]. Видобування нафти супроводжувалося одночасно з виходом супутнього газу. Природний газ на Прикарпатті почали видобувати у 1923 р. на Калуському родовищі, а в 30-х роках ХХ ст. організовано перероблення фракцій нафтового газу у Биткові та Ріпному. У 1946 р. виходить постанова Раднаркому СРСР про будівництво першого в Україні магістрального газопроводу «Дашава – Київ» довжиною 512 км, який було здано в експлуатацію 17 листопада 1948 р., а пізніше продовжений на Брянськ і Москву. Після здачі в експлуатацію газопроводу у Львові створюється об'єднання «Укргаз», до складу якого входять усі експлуатаційні управління газової промисловості регіону. На базі Стрийського експлуатаційного управління організовують трест «Укргазвидобування».

Наприкінці 1950-х років налагоджено переробку відпрацьованого долинського газу на сажових заводах. Тоді ж почалося спорудження газопроводу «Косів – Чернівці» та «Надвірна – Станіслав». Підготовка газових ресурсів західних областей України завершилася введенням у розробку у 1956 р. потужного газового родовища Більче-Волиця, з якого було видобуто близько 40 млрд м³ газу. Воно розташоване на північному сході від м. Стрий і за 8 км від Угерського газового родовища. За величиною запасів воно виявилось найбільшим на Прикарпатті. Крім того, були відкриті такі газові родовища, як Свидницьке і Північна Медениця у Львівській області і Косівське в Івано-Франківській. У ці роки були розвідані два нових газових родовища – Рудківське і Кадобнинське з вільним дебітом свердловин від 200 до 600 тис. м³ на добу. Видобуток з прикарпатських родовищ зростав величезними темпами і у 1955 р. давав 48 % союзного газу [13].

Станом на 1 січня 1962 р. промислові запаси природного газу західних областей республіки становили 111,2 млрд. м³ [14, 100]. У середині ХХ ст. споруджено мережу газопроводів республіки: «Угерсько – Гніздишів», «Івано-Франківськ – Угерсько», «Більче-Волиця – Львів – Липники», а також «Шебелинка – Харків», «Шебелинка – Дніпропетровськ», «Шебелинка – Белгород» та ін. З відкриттям Шебелинського газоконденсатного родовища розпочався бурхливий розвиток газової промисловості України. Саме Шебелинка стала не лише полігоном колишнього СРСР для випробування і впровадження прогресивних методів розробки та експлуатації родовищ, а й кузницею кадрів для галузі. Виховані на Шебелинці спеціалісти обіймали згодом керівні посади в колишньому Харківському раднаргоспі, об'єднанні «Укрсхідгаз», Харківському, Полтавському та Кримському газопромислових управліннях, апаратах Укргазпрому, Держнафтогазпрому СРСР, Мінгазпрому СРСР, в організаціях республік Комі, Якутія, Узбекистан, інших регіонах та у провідних наукових організаціях СРСР [15]. До 60-х років минулого століття основним джерелом газу в Україні були газові родовища Прикарпаття, які не містили вуглеводневого конденсату. Із введенням в експлуатацію нового газоконденсатного родовища у Шебелинці виникли труднощі у підготовленні газу до подальшого транспортування.

Історія розвитку озокеритної галузі промисловості на Прикарпатті тісно пов'язана з історією нафтопромислу. Виходи озокериту трапляються в районах видобутку нафти. Через те, що практична цінність озокериту («земної смоли», «сала») не була відома, на нього не звертали серйозної уваги. Крім бориславських озокеритових промислів, на Прикарпатті видобували озокерит в районі Трускавця, Старуні й Дзвиняча. Кустарний озокеритовий промисел існував деякий період також на родовищах Поляниця і Небилів. Упродовж усього післявоєнного періоду розвитку озокеритової промисловості Прикарпаття надавали великої уваги. У Бориславі і Дзвинячі побудовані нові шахти і відновлені старі. Якщо в 1946 р. видобувалося 852 т, то в 1967 р. – 1236 т [16].

Швидкі темпи розвитку нафтогазової промисловості забезпечувала техніка, що працювала на електричних приводах. Якщо раніше проходження нових свердловин за добу вимірювалося сантиметрами, то нові потужні турбінні бурові верстати дали можливість заглиблюватися на десятки метрів. Надзвичайно продуктивний турбінний спосіб буріння уможливив здавати свердловини в експлуатацію раніше визначених графіків. З року в рік збільшувалася кількість автоматики, яка приводилася в дію електрикою. Електричні двигуни повністю витісняли парові. На нафтовидобувних підприємствах тривала заміна свабового і желонкового способу видобутку глибоко насосним. На зміну примітивним способам буріння прийшли досконаліші – роторний і турбінний, алмазне долото. У свою чергу, електробур

дозволив здійснювати буріння глибоких нафтових і газових свердловин у кілька разів швидше, ніж турбінним і роторним способами. Пробурені на велику глибину свердловини дозволили ввести в експлуатацію запаси нафти на глибоких горизонтах – 5 тис. м [17, 173].

Висновки. Отже, географія нафтогазової промисловості України у середині ХХ ст. зазнала докорінних змін. Якщо у 1950-х роках центром видобутку був Прикарпатський регіон, то в другій половині 1960-х він перемістився на Лівобережжя – в Дніпровсько-Донецький. Однак у нафтогазовидобувній промисловості – одній із провідних ланок економіки Івано-Франківської і Львівської областей – головна увага зверталася на розширення обсягів видобутку й удосконалення технології виробництва. У досліджуваний нами період відбувався «справжній бум» і гонитва за нафтою і газом. Бурхливий розвиток нафтогазової промисловості пов'язаний впровадженням новітніх технологій. Завдяки широкому запровадженню турбобурів середня швидкість буріння свердловин подвоїлася. На зміну недовговічному шарошечному долоту прийшло алмазне. Розширення виробничих потужностей, модернізація сприяли нарощуванню випуску нафтопродуктів, при цьому зростала продуктивність праці, фондівіддача. Газова промисловість дуже швидко перетворилася в найпотужнішу сучасну енергетичну галузь. Вивільнивши десятки тисяч робочих рук, вона скоротила у кілька разів спалювання дров, вугілля, мазуту, зробила докілька чистішим. Водночас для нафтогазовидобувної промисловості були притаманні ті самі проблеми, що і для інших галузей соціалістичної економіки. Головною метою було перевиконання плану з видобутку нафти й газу (на відміну від дорадянської доби, коли органи австрійської і польської влади регламентували максимальні можливості експлуатації кожного нафтового поля).

Список використаної літератури

1. Стасів М. Ю. Нафта, газ і озокерит Прикарпаття. – Київ: Державне видавництво технічної літератури УРСР, 1959. – 68 с.
2. Стан, проблеми і перспективи розвитку нафтогазового комплексу Західного регіону України // Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції, Львів, 28–30 березня 1995 р. – Львів : УНГА, НТШ, Обласна організація товариства «Знання», 1995. – 241 с.
3. Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / відп. ред. М. І. Петровський. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 290 с.
4. Українська нафтогазова наука. 1899–1999. / Г. Ю. Бойко, М. М. Братичак, Г. Д. Досин, В. В. Колодій, С. С. Круглов та ін. – Львів : Вільна Україна, 1999. – 80 с.
5. Овчаренко О. Нафтовидобування в Україні періоду кризи тоталітарної системи: історичний аспект промислової політики / О. Овчаренко // II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог : Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 4. – С. 402–407.
6. Патріарх нафтогазової промисловості. До 75-річчя Івана Васильовича Діяка // Геолог України. – 2004. – № 3. – С. 90–93.
7. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т. 4 кн. / гол. редкол. І. І. Лукінов. – Київ: Наук. думка, 1987. – Т. 3. – Кн. 2. – 440 с.
8. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П – 1, оп. 1, спр. 3508, арк. 170.
9. Гузійчук І. О. Становлення промислового видобування нафти на Прикарпатті як передумова створення Музею нафтопромислів Галичини / І. О. Гузійчук // Нафтогазова галузь України. – 2013. – № 6. – С. 44–46.
10. Історія міст і сіл Української РСР : Івано-Франківська обл. – Київ : Головна редакція Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. – 639 с.
11. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П – 1, оп. 1, спр. 3611, арк. 243.
12. Губіна О. Як стати Україні нафтовою Оклахомою? / О. Губіна // Молодь України. – 1993. – 20 квітня.
13. Мисьович Р. Становлення нафтогазовидобувного управління «Долина нафтогаз» / Р. Мисьович // З історії Долини : зб. історикокраєзнавчих статей. – Долина, 2012. – Вип. V. – С. 168–223.
14. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П – 1, оп. 1, спр. 3814, арк. 100.
15. Нефтедобывающая и газовая промышленность СССР. Статистический сборник. – Москва, 1966. – 666 с.
16. Літопис ВАТ «Прикарпаттяобленерго». Віхи історії. Події та люди / О. Бубен, М. Головатий, К. Стоєвський, З. Федунків. – Київ : «Друкарня Діапринт», 2005. – 292 с.
17. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П – 1, оп. 1, спр. 3927, арк. 173.

References

1. Stasiv, M. Y. (1959). *Oil, gas and ozokerite of Prykarpattia*. Kyiv : State Publishing House of Technical Literature of the USSR, 68 p. (in Ukr.)
2. (1995). State, problems and prospects of development of the oil and gas complex of the Western region of Ukraine. *Tezy dopovidei i povidomlen naukovo-praktychnoi konferentsii (Abstracts of reports and announcements of the scientific-practical conference*, Lviv, March 28–30, 1995. Lviv : UNHA, NTSh, Regional organization of the society “Knowledge”, 241 p. (in Ukr.)
3. Petrovsky, M. I. (Ed.). (1964). *The prosperity of the economy of the western regions of the USSR (1939–1964)*. Lviv : Published by Lviv University, 290 p. (in Ukr.)
4. Boyko, G. Y., Bratychak, M. M., Dosin, G. D., Kolodiy, V. V., Kruglov, S. S. et al. (1999). *Ukrainian oil and gas science. 1899–1999*. Lviv : Free Ukraine, 80 p. (in Ukr.)
5. Ovcharenko, O. (2007). Oil production in Ukraine during the crisis of the totalitarian system: the historical aspect of industrial policy. *International Congress of Ukrainian Historians “Ukrainian historical science at the present stage of development”*. (International Congress of Ukrainian Historians “Ukrainian historical science at the present stage of development”), Kamenets-Podolsky, September 17–18 2003. Kamenets-Podolsky ; Kyiv ; New York ; Ostrog : Publishing house NaUOA, 2007, V. 4, 402–407. (in Ukr.)
6. (2004). Patriarch of the oil and gas industry. To the 75th anniversary of Ivan Vasilevich Diak. *Heoloh Ukrainy (Geologist of Ukraine)*, 3, 90–93. (in Ukr.)
7. Lukinov, I. I. (Ed.). (1987). *History of the economy of the Ukrainian SSR* : in 3 v. 4 b.. Kyiv : Scientific thought, V. 3, b. 2. 440 p. (in Ukr.)
8. State Archives of Ivano-Frankivsk region, fund II – 1, description 1, case 3508, sheet 170. (in Ukr.)
9. Guziychuk, I. O. (2013). Formation of industrial oil production in the Carpathians as a prerequisite for the establishment of the Museum of Oilfields of Galicia. *Naftohazova haluz Ukrainy (Oil and gas industry of Ukraine)*, 6, 44–46. (in Ukr.)
10. (1971). *History of towns and villages of the Ukrainian SSR : Ivano-Frankivsk region*. Kyiv: The main edition of the Ukrainian Soviet Encyclopedia of the USSR Academy of Sciences, 1971 (in Ukr.)
11. State Archives of Ivano-Frankivsk region, fund II – 1, description 1, case 3611, sheet 243. (in Ukr.)
12. Gubina, O. (1993). How can Ukraine become an Oklahoma in oil industry? *Molod Ukrainy (Youth of Ukraine)*, April 20. (in Ukr.)
13. Misiovich, R. (2012). Formation of oil and gas management department “Dolynanaftogaz”. *Z istorii Dolyny : zbirnyk istorykokaieznavchykh statei (From the history of the Valley : collection of historical and local lore articles)*. Valley, Ed. V, 168–223. (in Ukr.)
14. State Archives of Ivano-Frankivsk region, fund II – 1, description 1, case 3814, sheet 100. (in Ukr.)
15. (1966). Oil and gas industry of the USSR. Statistical compendium. Moscow, 666 p. (in Russ.)
16. Buben, O., Holovaty M., Stoevsky, K. & Fedunkiv, Z. (2005). Chronicle of OJSC “Prykarpattya oblenenergo”. Milestones of history. Events and people. Kyiv : “Diaprint Printing House” (in Ukr.)
17. State Archives of Ivano-Frankivsk region, fund II – 1, description 1, case 3927, sheet 173. (in Ukr.)

SANKOVICH Maria, graduate student of Department of World History Faculty of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
e-mail: mariya_sankovich@ukr.net

OIL AND GAS INDUSTRY OF THE CARPATHIANS DURING THE SECOND SOVIETIZATION OF WESTERN UKRAINIAN LANDS 1944 - 1953

Abstract. Introduction. During the second Sovietization of Western Ukraine, they were accompanied by an intensive process of industrialization. The top leadership of the USSR set high goals: to quickly catch up with all other regions of the USSR in heavy industry, the reconstruction of old plants and factories, as well as the development of new ones.

Purpose. The main task was set for the oil and gas industry, the minerals of which Prykarpattia was rich.

Results. The article analyzes the process of Soviet industrialization in this chronological period, as well as the development of the first refineries. In the Ivano-Frankivsk region (then Snanislav region) began the active construction of oil and gas pipelines, towers and began transporting oil and gas not only in Ukraine but also in Moscow and Belarus. The article presents an analysis of statistical data on oil and gas production for different time periods. The main conditions for the development of heavy industry in Prykarpattia are revealed. At the same time, the development of industry led to the impoverishment of the region's population, eviction and deportation of dissatisfied people outside the country. However, new methods and ways of extracting and refining

petroleum products were invented, which eventually led to the construction of large plants, factories and enterprises.

Conclusion. *The oil and gas industry remained an important spectrum of economic development in Prykarpattia. The development of this industry during the second Sovietization led to a rapid pace of industrialization. The development of the oil and gas industry allowed the development of the oil refining industry, the gas industry, which allowed to raise the level of the economy to a new level. Oil fields in the Stanislavsky region have allowed the development of other sectors of the economy, including forestry, coal, salt, etc. Characterizing this industry, we see significant changes in the social sphere and improving the lives of the population of the region.*

Key words: *oil, gas, industrialization, Prykarpattia, development, sovietization, fast growth, oil fields, enterprises.*

Одержано редакцією 27.04.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-126-131

NAKONECHNYJ Volodymyr,

PhD (History), Assistant Professor, Department of International Relationships, Kyiv National University of Culture and Arts,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0386-2162>

e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

POLISH-UKRAINIAN RELATIONS AS VIEWED BY THE «LEMKIVSHCHYNA» MAGAZINE (1979-1991)

The article examines a wide range of Polish–Ukrainian issues presented in the «Lemkivshchyna» magazine. It was determined that this topic was represented in all of the magazine's columns, focusing on discussions of the peculiarities of Polish–Ukrainian relations during three key periods: interwar Poland, World War II and the postwar years. It is concluded that the «Lemkivshchyna» authors initiated essential processes of Polish–Ukrainian dialogue on the basis of tolerance and mutual respect.

Key words: *the «Lemkivshchyna» magazine, Polish–Ukrainian relations, conflicts, deportations, Ukrainian diaspora.*

Formulation of the problem. The Polish–Ukrainian conflict of the 1920–1940s is recognized by researchers as one of the sharpest ethnic confrontations in Central and Eastern Europe. Amongst the factors which ignited the conflict was the unwillingness of Polish politicians of the early 20th century to abandon imperialist plans of Polish restoration towards the old borders of the Polish–Lithuanian Commonwealth, which was met with the natural desire of Ukrainians to be masters of their own destiny in the ethnic lands of Galicia and Volyn. Along with the adequate awareness of both the expert community and the general public about these tragic events, the fate of the Lemkos during those turbulent times remains obscure. In fact, being the «western bastion of Ukrainian essence», it was the Ruthenians who found themselves at the epicenter of the Polish–Ukrainian confrontation with all the devastating consequences for their spiritual and material existence. The Polish interwar administration was strongly inclined to denationalize the Lemkos, analyzing the danger that the existence of a Ukrainian enclave might entail within a territory that the Poles saw as their own. Attempts to denationalize the Lemkos were continued by the authorities of the Polish People's Republic. This culminated in many tragic events, including violent resettlement, which had all the hallmarks of ethnocide.

Those tragic events were immortalized by the «Lemkivshchyna» magazine, which has been published quarterly in New York since 1979 and made its way to its homeland after Ukraine gained independence. The magazine's contributors, resisting the outcry of Polish and Soviet ideologues to silence and oust the Lemko portion of the Polish–Ukrainian confrontation from scientific discourse, attempted to retrace Ruthenian memory of those difficult times in the history of this subethnic group from generation to generation. Thus, in a short while, «Lemkivshchyna» became a true chronicle of the Lemko tragedy of the early 20th century – unique both in terms of depth of the issues covered and the understanding of source material.

Analysis of recent research and publications. In view of this, the «Lemkivshchyna» magazine has long been in the field of view of researchers of the Ruthenian subethnic group. References to the materials published or mentions of publication are contained in the works of many present-day Lemko scholars [1]. At the same time, there have been no specific attempts to recreate the heuristic potential of the letters published on the «Lemkivshchyna» pages for the reconstruction of Polish–Ukrainian relations in the early 20th century so far. This determines the relevance of our study. Furthermore, we will focus on the diaspora period of the magazine's existence, when the need to nurture the complex historical memory of the Lemkos was of particular importance to the Ukrainian nation.

The purpose of the article is to study the wide range of Polish–Ukrainian issues presented in the «Lemkivshchyna» magazine during the diaspora period of its existence.

The presentation of the main material. «Lemkivshchyna» positioned preservation and retracing of the memory of the Polish–Ukrainian conflict in the Lemko lands as its sacred task, which was articulated in the editorial board's address to its readers. In particular, it emphasized the need to confront «hostile Polish [...] delusional ideas» – which consisted of efforts to use the Lemkos as a tool to split the unity of the Ukrainian people within its ethnographic settlement and multifaceted unity of regional identities, conducted by the imperialist part of Poland's political environment [2, 1]. In view of this, the members of the editorial board decided to «protect» the Ruthenians from the leveling of their national identity policy of the Polish government [2, 1]. Another important goal of the magazine's publishers was to counter Polish propaganda with its own efforts, as a necessary reaction to ideological sabotage performed by Polish politicians of different party affiliations, united in their urge to «instill feelings of inferiority amongst Ukrainian youth and to fuel traditional Polish contempt and hatred for everything that is Ukrainian» [2, 1].

The issue of Polish–Ukrainian relations was widely presented in almost all of «Lemkivshchyna» columns. It should be noted that the content of the magazine's columns became the subject of many years of creative search for its editors, who understood the optimal logic in selecting and grouping of its material in close communication with their readers. The «Culture and Art», «From Lemkivshchyna and about Lemkivshchyna» and «Memories» columns were specifically enriched with interethnic subject matter.

The most important complex of interethnic issues in «Lemkivshchyna» was focused on understanding the tragedy of the Ruthenian ethnic group during the times of the Second Polish–Lithuanian Commonwealth and World War II. At the same time, the conflict between the Lemkos and the invading Poles was predetermined, as the researchers claimed. After all, the Lemkos unambiguously rejected the claims made by the Poles towards the Lemko territories after the collapse of the Austro–Hungarian Empire. Kateryna Mytso referred to the brief period of independence embodied by the Komancza Republic as the «Lemko Rebellion»: it was a time when the Lemkos, feeling their unity with Ukrainians from other lands, began to establish their livelihood in the hope of looming unification in the form of a consolidated conciliar state. But the failure of the Liberation Struggles in Kyiv and Lviv made the Lemkos' unfair confrontation with the prevailing Polish forces hopeless. And although the results of this conflict were fatal for the Lemkos, the very fact of short-term independence had a significant mobilizing effect. K. Mytso wrote in the magazine: «Although Lemkivshchyna's liberation struggles did not bring any long-term consequences (neither did they in the other parts of Ukraine), this good page in our history still persists, one that has awakened our people spiritually and politically. We can say that despite all obstacles, the Ukrainian national worldview has prevailed in the Lemko region. The national maturity of the Lemkos was manifested in their mass participation and unparalleled heroism in the ranks of the UPA» [3, 4].

The researchers of Polish–Ukrainian relations in the early 20th century focused considerable attention on the actions of forcible denationalization of the Lemkos in the 1920s and 1930s, actions of planned destruction of churches and monuments of architecture and art, violent oppression of Ruthenians by occupiers of different colors during the war. The historical studies of Volodymyr Borodach [4], Mykhailo Bryk-Dev'iatnytskyi [5], Hryhorii Lemko [6], Pavlo Lopata [7] and others were devoted to this issue.

Preserving the memory of the houses destroyed by the Polish, Nazi and Bolshevik occupation regimes, the editorial board of the magazine introduced the tradition of publishing local history essays about the historic Lemko villages. It was a kind of martyrology of the Lemko world, which largely existed only in the memory of the Ruthenians themselves. Historical essays about the villages of Vilka [8], Sianik [9], Lisko [10], Mushyna [11], Nove selo [12] and others were especially unique. The popularity of such essays amongst the readership resulted in the establishment of the «Materials on the history of Lemkivshchyna» column. At the same time, Iryna Bohun's local lore essays, united in the «From a Journey through Western Lemkivshchyna» cycle, became particularly of interest to the readers.

The next chronological block of interethnic issues was devoted to the analysis of the most tragic page in the history of the Ruthenians – the resettlement actions, when the indigenous population was forcibly removed from historical sites that were «cleansed» of Ruthenians and later inhabited by Polish colonizers. Concurrently, the monuments of sacred and secular Ruthenian architecture were purposefully and brutally destroyed, which was performed with the intention to erase the memory of the original owners of the Lemko lands. Thorough articles by Kateryna Mytso [13], Volodymyr Pasichniak [14], Ivan Rad [15] and others were devoted to this issue.

The personal experience of the tragedy of the Lemkos was revealed through the editors' tradition of publishing memoirs and diaries, as well as numerous interviews with the then-diaspora Ukrainian leaders who were forced to emigrate to the American continent due to unyielding persecutions. The memoirs of Ivanna Savytska [16], Volodymyr Olhovich [17], Nataliia Leontovych-Bashuk [18], Omelian Mazuryk [19], Ivan Kornafel [20], Oleksa Halushchak [21], Bohdan Morokhivskiy [22] and Yaroslava Fil-Marta [23] deserve particular attention.

Along with purely historiographical texts and memoirs, the tragedy of the Lemko subethnic group was also reflected in art, such as poetry, short prose and folk songs. The most popular authors among the «Lemkivshchyna» readers were Anton Verba [24], Yevhen Herasymovych [25], Ivan Holovchak [26], Mariia Ostromyra [27] and others. It is important to note that «Lemkivshchyna» was distinguished by a wealth of illustrative material, which acquainted the reader with the forgotten (or destroyed by the occupiers) religious monuments and relics of Ruthenian social structure.

Finally, a prominent place in the magazine was given to current issues – the protection of cultural and social rights of the Lemkos in their compact residence area in the postwar period. Describing the scale of the latest Lemko tragedy, the magazine's editors wrote: «After the forced evictions of 1945–1947, the situation of Ukrainians in Poland changed dramatically. Ukrainian villages have been wiped from the face of the earth, and thus there are no more Ukrainian parishes in the former sense of the word. Administratively, the remnants of Ukrainian cultural monuments are being gradually destroyed, which includes changing the age-old names of Ukrainian villages and towns to Polish ones. The attack on Ukrainians in Poland is perpetuated from different directions, which sometimes, although in competition with one another, contrarily complement each other when it comes to the Ukrainian issue» [2, 3].

Materials devoted to this painful for the Ruthenians problem were published in the «Chronicle of Lemkivshchyna and the Upper San region» column, divided into two eloquently named subheadings – «In the native land» and «In a foreign land». At the same time, the editorial board was particularly biased towards the situation of their compatriots in Poland, whose leadership, despite political changes, continued to forcibly assimilate the Ruthenian subethnic group and destroy the historical memory of Ukrainians through mass propaganda. Describing its magnitude and danger, the «Lemkivshchyna» contributors noted: «[...] The Polish government, with the help of mass media – radio, press, television, cinema and journalism – presents Ukrainian liberation struggles throughout history, especially during World War II, in a very false light. The Polish Ministry of National Defense has published countless books and publications on Ukrainian issues, which have spread throughout all book collections and libraries in Poland, and released a number of films. Both portray the heroes of the Ukrainian liberation struggle as degenerate sadists, fools and criminals. Common sense suggests that such films and literature have a clear purpose [...]» [2, 3].

On the magazine's pages we can see informational appeals by Ivan Hvozda [28], journalistic essays by Valentyn Moroz [29], Vasyl Hulkevych [30] and Vasyl Pasichniak [14], analytical reports by Orest Pytliar [31] and Ivan Syrotynskiy [32], and many works of other Lemko publicists, who provided shocking information to the free world about the abuse of power by communist Poland against the indigenous Ukrainian population. The aforementioned Ruthenian intellectuals claimed that political changes in Central and Eastern Europe after the end of World War II brought the Ukrainian minority in the Polish state to a catastrophic situation. Attempts to radically resolve the «Ukrainian question» through the exchange of national minorities, therefore forced evictions, led to the barbaric destruction of the spiritual and material culture of innocent and peaceful people, sometimes to the extent of their physical destruction, which clearly contradicts international recognition of the need for organic development, as well as the basic requirements of humanity, not to mention the need to establish good neighborly relations between friendly nations for the future.

Pointing out ways to resolve this situation, Lemko observers drew the attention of Polish politicians to the urgent need to normalize Polish–Ukrainian relations: «Only through granting and ensuring full

rights of the Ukrainian national minority in Poland to nurture and develop its culture can become the first step towards good neighborly relations between the Ukrainian and Polish nations. [...] Polish religious and secular leaders cannot keep pretending that the issue of the Ukrainian national minority in modern Poland is resolved. They can most likely account for their actions, because it was and remains a stumbling block for them. Until the situation of the Ukrainian national minority in Poland is resolved in accordance with the demands of the civilized world, Poles will be deprived of the moral right to claim the same minority rights, speak in the name of these principles, or teach others» [33].

In view of the above, it becomes clear why the magazine's authors were very sympathetic to the Polish «Solidarność» opposition movement. Its leaders unanimously condemned the state's deportation and assimilation policies, classifying them as terrorist acts against the indigenous Lemko population. The Polish opposition called for restoration of the humanitarian rights of the Ukrainian minority by the communist authorities and for establishment of an interethnic dialogue. Maciej Koziowski's article, published in the «Solidarność» trade union weekly newspaper which sharply condemned the «Akcja Wisia», emphatically illustrated for the first time that there are defenders of the universal rights of national minorities among the Polish intelligentsia. The article was very well received in the Lemko world. The Polish author noted: «The «Akcja Wisia», like the whole period of fighting on the eastern border against the Ukrainian Insurgent Army, is another of the «white spots» in our recent history. There is no lack of reasoning, elaborations, fictional stories and memoirs on this subject matter, but they are all decidedly one-sided and many of such shortcomings can be noticed by any attentive reader. Undoubtedly, this conflict, like any other civil war, was marked by extreme brutality... However, can even the greatest atrocities of the forest detachments and the fierceness of the struggle be considered an excuse to apply collective responsibility to the entire non-Polish population of those areas? Can the forced eviction be justified by the extremity of the liquidation of the already destroyed UPA hideouts? And the fact that the «Akcja Wisia» spread to the Lemkivshchyna areas where the UPA regiments were never active can only be considered an act of particular hatred, and should be persecuted and condemned, as any violent act against innocent people based solely on their ethnicity or language, regardless of intention» [34, 9]. In conclusion of his important article, M. Koziowski stressed the need to give the Lemko-Ukrainians their natural rights of native language education, development of their cultural life, freedom of religion and to enable the establishment of a public institutions network. It should be said that the events related to the «Akcja Wisia» were amongst the most covered in the columns of «Lemkivshchyna», and the magazine constantly reminded its readership of this page of Ruthenian history, perhaps the most tragic page of all [35].

Conclusions. Thus, this analysis allows us to convincingly state that «Lemkivshchyna» became a true chronicle of the Lemko world, devoting a significant percentage of its pages to Polish-Ukrainian issues. It should be noted that, functionally, in terms of cultivating historical memory, the magazine's editors did not set out any historical bills for Polish people to pay, understanding the importance of separation of the actions perpetrated by political authorities from the position of ordinary people. Therefore, the articles devoted to the Polish-Ukrainian question should also be seen as a warning to the then communist government of the Polish state – to not repeat the tragic mistakes of the past. Finally, it should be noted that the highly humanistic pathos of «Lemkivshchyna» fully corresponds with the current state of Polish-Ukrainian relations, complicated by the efforts of some circles of Polish politicians who are seeking to resurrect the conflict rhetoric in international discourse.

Список використаної літератури

1. Наконечний В. М. Акція «Вісла» в інформаційній діяльності американських лемків: дипломатичний аспект / В. М. Наконечний // Зовнішні справи. – 2017. – Вип. 11. – С. 7-11.
2. Дорогі земляки, широка українська громадо! // Лемківщина. – 1979. – Ч. 1. – С. 1.
3. Мицько К. Лемківщина в роках 1918-1919 // Лемківщина. – 1979. – Ч. 1. – С. 4.
4. Бородач В. Мартирологія українського Закерзоння / В. Бородач // Лемківщина. – 1985. – Ч. 4. – С. 12-13.
5. Брик-Дев'ятницький М. Захована правда про Лемківщину / М. Брик-Дев'ятницький // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 12-13.
6. Лемко Г. Концтабір у Яворжні / Григорій Лемко // Лемківщина. – 1981. – Ч. 2. – С. 7-9.
7. Лопата П. Лемківська Голгота / Петро Лопата // Лемківщина. – 1982. – Ч. 2. – С. 5-7.
8. Селу Вілька – 400 років // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 2.
9. Сянік – старокняжа столиця Лемківщини // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 20.
10. Лісько – столиця Бескидів Лемківщини // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 20.

11. Богун І. Лемківське село Мушина / Іван Богун // Лемківщина. – 1979. – Ч. 3. – С. 7-8.
12. Нове село // Лемківщина. – 1980. – Ч. 4. – С. 21.
13. Мицьо К. До джерел шовінізму / Катерина Мицьо // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 7-8.
14. Пасічник В. Лемківщина – західний бастион України / Володимир Пасічник // Лемківщина. – 1982. – Ч. 3. – С. 1-2.
15. Радь І. Історія двох родин / Іван Радь // Лемківщина. – 1980. – Ч. 4. – С. 6.
16. Савицька І. Як забіліють сади... (Із нарис-спогад «Босоніж на лемківських стежках») / І. Савицька // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 3-4.
17. Ольгович О. Незаписані записки / О. Ольгович // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 10-11.
18. Леонтович-Башук Н. Розповідь старенької лемкині / Наталія Леонтович-Башук // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 14.
19. Омелян Мазурик про себе // Лемківщина. – 1981. – Ч. 2. – С. 4-5.
20. Корнафель І. Спомин підпільника / Іван Корнафель // Лемківщина. – 1981. – Ч. 3. – С. 14-16.
21. Галушак О. Спомин про минуле в Лемківщині / О. Галушак // Лемківщина. – 1982. – Ч. 2. – С. 12-13.
22. Морохівський Б. Ще один спогад з Лемківщини / Б. Морохівський // Лемківщина. – 1985. – Ч. 4. – С. 15-16.
23. Філь-Марта Я. Мої спомини з Лемківщини / Ярослава Філь-Марта // Лемківщина. – 1987. – Ч. 4. – С. 4-6.
24. Верба А. Лемківські оповідання / А. Верба // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 10-11.
25. Герасимович Є. Лемківська елегія / Є. Герасимович // Лемківщина. – 1985. – Ч. 2. – С. 22-25.
26. Головчак І. Осіння калина / І. Головчак // Лемківщина. – 1979. – Ч. 3. – С. 2-3.
27. Остромира М. Лемківщина в огні (уривки) / Марія Остромира // Лемківщина. – 1979. – Ч. 1. – С. 17-19.
28. Гвозда І. Дивні статті / Іван Гвозда // Лемківщина. – 1981. – Ч. 2. – С. 1-2.
29. Мороз В. Місце Лемківщини в українському світі / В. Мороз // Лемківщина. – 1980. – Ч. 4. – С. 1-3.
30. Гулькевич В. Варварський злочин / В. Гулькевич // Лемківщина. – 1988. – Ч. 2. – С. 13-14.
31. Питляр О. Лемківщина – і майбутнє / Орест Питляр // Лемківщина. – 1981. – Ч. 4. – С. 3-4.
32. Сиротинський І. Українці в Польщі / Іван Сиротинський // Лемківщина. – 1985. – Ч. 2. – С. 12-14.
33. Гвозда І. Права національних меншин – питання прав української національної меншини в Польщі / Іван Гвозда // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 2-3.
34. «Солідарносьць» в обороні лемків // Лемківщина. – 1984. – Ч. 4. – С. 9.
35. Крук Б. 40-ліття переселеної акції лемків / Б. Крук // Лемківщина. – 1987. – Ч. 2. – С. 2-5.

References

1. Nakonechnyj, V. (2017). «Wisla» campaign in the information activity of American Lemkos: diplomatic aspect. *Foreign Affairs*, 11, 7-11. (in Ukr.).
2. (1979). Dear compatriots, the wider Ukrainian community! *Lemkivshchyna*, 1, 1. (in Ukr.).
3. Mytso, K. (1979). Lemkivshchyna in 1918–1919. *Lemkivshchyna*, 1, 4. (in Ukr.).
4. Borodach, V. (1985). Martyrology of the Ukrainian Curzon Region. *Lemkivshchyna*, 4, 12-13 (in Ukr.).
5. Bryk-Dev'iatnytskyi, M. (1979). Lemkivshchyna's Hidden Truth. *Lemkivshchyna*, 2, 12-13 (in Ukr.).
6. Lemko, H. (1981). Jaworzno Concentration Camp. *Lemkivshchyna*, 2, 7-9. (in Ukr.).
7. Lopata, P. (1982). The Lemko Golgotha. *Lemkivshchyna*, 2, 5-7. (in Ukr.).
8. (1979). The Vilka Village is 400 Years Old. *Lemkivshchyna*, 2, 2 (in Ukr.).
9. (1979). Sianik – Lemkivshchyna's Old Princely Capital. *Lemkivshchyna*, 2, 20 (in Ukr.).
10. (1979). Lisko – Lemkivshchyna's Beskidy Capital. *Lemkivshchyna*, 2, 20. (in Ukr.).
11. Bohun, I. (1979). The Lemko Village of Mushyna. *Lemkivshchyna*, 3, 7-8 (in Ukr.).
12. (1980). Nove selo. *Lemkivshchyna*, 4, 21 (in Ukr.).
13. (1979). Mytso, K. Towards the Hotbed of Chauvinism. *Lemkivshchyna*, 2, 7-8. (in Ukr.).
14. Pasichniak, V. (1982). Lemkivshchyna – Ukraine's Western Bastion. *Lemkivshchyna*, 3, 1-2. (in Ukr.).
15. Rad, I. (1980). A History of Two Families. *Lemkivshchyna*, 4, 6 (in Ukr.).
16. Savytska, I. (1980). How Gardens Will Blossom... (From the «Barefoot on the Lemko Trails» memoir essay). *Lemkivshchyna*, 2, 3-4. (in Ukr.).
17. Olhovych, O. (1980). Unwritten Notes. *Lemkivshchyna*, 2, 10-11. (in Ukr.).
18. Leontovych-Bashuk, N. (1980). Old Lemko Woman's Story. *Lemkivshchyna*, 2, 14. (in Ukr.).
19. (1981). Omelian Mazuryk in His Own Words. *Lemkivshchyna*, 2, 4-5. (in Ukr.).
20. Kornafel, I. (1981). An Insurgent's Memoir. *Lemkivshchyna*, 3, 14-16. (in Ukr.).
21. Halushchak, O. (1982). Memoirs on Lemkivshchyna's Past. *Lemkivshchyna*, 2, 12-13. (in Ukr.).
22. Morokhivskyi, B. (1985). Another Lemkivshchyna Memoir. *Lemkivshchyna*, 4, 15-16. (in Ukr.).
23. Fil-Marta, Ya. (1987). My Lemkivshchyna Memoirs. *Lemkivshchyna*, 4, 4-6. (in Ukr.).

24. Verba, A. (1979). Lemko Stories. *Lemkivshchyna*, 2, 10-11. (in Ukr.).
25. Herasymovych, Ye. (1985). Lemko Elegy. *Lemkivshchyna*, 2, 22-25. (in Ukr.).
26. Holovchak, I. (1979). Autumn Viburnum. *Lemkivshchyna*, 3, 2-3. (in Ukr.).
27. Ostromyra, M. (1979). Lemkivshchyna on Fire (excerpts). *Lemkivshchyna*, 1, 17-19. (in Ukr.).
28. Hvozda, I. (1981). Strange Articles. *Lemkivshchyna*, 2, 1-2. (in Ukr.).
29. Moroz, V. (1980). Lemkivshchyna's Place in the Ukrainian World. *Lemkivshchyna*, 4, 1-3. (in Ukr.).
30. Hulkevych, V. (1988). A Barbaric Crime. *Lemkivshchyna*, 2, 13-14. (in Ukr.).
31. Pytliar, O. (1981). Lemkivshchyna – and the Future. *Lemkivshchyna*, 4, 3-4. (in Ukr.).
32. Syrotynskyi, I. (1985). Ukrainians in Poland. *Lemkivshchyna*, 2, 12-14. (in Ukr.).
33. Hvozda, I. (1979). The Rights of National Minorities are an Issue of the Rights of the Ukrainian National Minority in Poland. *Lemkivshchyna*, 2, 2-3. (in Ukr.).
34. (1979). «Solidarność» in Defense of the Lemkos. *Lemkivshchyna*, 2, 2-3. (in Ukr.).
35. Kruk, B. (1987). 40th Anniversary of the Lemko Resettlement Action. *Lemkivshchyna*, 2, 2-5. (in Ukr.).

НАКОНЕЧНИЙ Володимир Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв?
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ В РЕЦЕПЦІЇ ЖУРНАЛУ «ЛЕМКІВЩИНА» (1979-1991)

Постановка проблеми. Польсько-український конфлікт 20-40-х років XX ст. визнаний дослідниками одним із найбільш гострих етнічних протистоянь на теренах Центрально-Східної Європи. Причиною цього було небажання польських політиків початку минулого століття відмовитися від імперських планів реставрації Польщі в межах старої Речі Посполитої, котре зіштовхнулося з природним бажанням українців бути господарями своєї долі на етнічних землях Галичини та Волині. Поряд із доброю поінформованістю як представників експертного середовища, так і широких кіл громадськості цими трагічними подіями, надалі малознаною є доля лемків у ті буремні часи. Натомість, будучи «західним бастионом українства», саме русини виявилися в епіцентрі польсько-українського протистояння з усіма руйнуючими наслідками для своєї духовної та матеріальної екзистенції. Польська міжвоєнна адміністрація була рішуче наставлена на денационалізацію лемків, вважаючи небезпекою існування українського анклаву на нібито питомо польській етнічній території. Не залишили спроб винародовити лемків і функціонери Польської народної республіки. В підсумку, це призвело до багатьох трагічних подій, включно з насильницькими переселенськими акціями, що мали всі ознаки етноциду. На сторожі пам'яті тих трагічних подій і став журнал «Лемківщина», котрий у короткому часі перетворився на правдивий літопис трагедії лемків у першій половині XX ст. – унікальний як за широтою охопленої проблематики, так і глибиною її осмислення.

Мета статті – дослідити широкий спектр польсько-української проблематики, представленої на сторінках журналу «Лемківщина» протягом діаспорного періоду його існування.

Наукова новизна статті полягає у спробі комплексного аналізу образів польсько-українського протистояння на сторінках журналу «Лемківщина».

Висновки. Здійснений аналіз дозволяє переконливо ствердити, що «Лемківщина» стала справжнім літописом лемківського світу, на сторінках якої багато місця було відведено польсько-українській проблематиці. При цьому відзначимо, що виконуючи функцію плекання історичної пам'яті, редактори журналу зовсім не змагалися за виставлення історичних поррахунків братньому польському народу, розуміючи потребу сепарації вчинків представників політичної влади від позиції звичайного громадянина. Тож присвячені польсько-українському протистоянню дописи слід розглядати також і як певне застереження тогочасній комуністичній владі польської держави – не повторити трагічних помилок минулого. Насамкінець зауважимо, що цей високий гуманістичний пафос «Лемківщини» вповні кореспондує із сучасним станом польсько-українського діалогу, ускладненому намаганнями певних кіл польського політикуму повернути конфліктну риторику до міжнаціонального дискурсу.

Ключові слова: журнал «Лемківщина», польсько-українські взаємини, конфлікти, депортації, українська діаспора.

Одержано редакцією 29.03.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 654.197:323.272(477.46)«2004»

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-132-137

МАЛЬОВАНА Ольга Василівна,
аспірантка кафедри історії України
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8181-349X>,
e-mail: malolya@ukr.net

ТЕЛЕПРОСТІР ЧЕРКАЩИНИ ПІД ЧАС ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: СПРОБА ОЦІНКИ ЕКСПЕРТНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті запропоновано оригінальний погляд на проблему еволюції телевізійного простору Черкащини під час першої від часу виникнення сучасної держави України демократичної революції – Помаранчевої. Проведений аналіз, який включає й досвід особистої участі авторки в історичних подіях, дав змогу з'ясувати вкрай важливі зміни в ЗМІ, визначити їхній характер, простежити тенденції та реальні здобутки. З-поміж іншого, наголошено на непослідовності (незавершеності) пертурбацій мас-медіа, водночас їхній спроможності змістовно-тимчасово адаптуватися до політичної кон'юнктури. Також не можна заперечувати загального демократичного розвитку ЗМІ (телепростору), що підтверджено подальшим історичним поступом суспільства.

Ключові слова: революція, демократія, телевізійний простір (ефір), експерт, журналіст, медійний ресурс, контент.

Постановка проблеми. Аби сформулювати й дослідити тематику висвітлення подій Помаранчевої революції в Україні (листопад 2003 – січень 2004 рр.), варто вдатися до певної історичної ретроспективи. Це потрібно для того, щоб згадати й уявити, у якій власне системі координат перебувало тоді громадське (суспільне) життя в Україні, яке місце та яку роль відігравали в ньому державні інституції, і, зрештою, які функціональні завдання виконувала тогочасна політична опозиція. Такий погляд у недалеке минуле, на наш погляд, дає змогу простежити, реально які перспективи чекали українське суспільство (державу, націю, спільноту) з огляду на два основних варіанти розвитку подій: перемоги влади Л. Кучми – В. Януковича чи, навпаки, звитяги прихильників політичного курсу, який з осені 2004 р. почав асоціюватися з постаттю В. Ющенка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Через близькість у часі та інші зрозумілі причини проблематика телевізійного простору під час Помаранчевої революції рідко потрапляла в поле зору дослідників [1]. Це повною мірою стосується й регіональних особливостей телемовлення, зокрема й Черкащини. Утім, щодо загальної характеристики цієї історичної події, то тут науковці виявилися набагато щедрішими.

Йдеться про окремі, щоправда, недостатньо обґрунтовані наукові монографії, натомість досить численні науково-популярні книжки, статті й нариси, причому значна частина з них повністю викладена в інтернеті (насамперед розвідки С. Белковського, М. Колодяжного, Ю. Мацієвського, В. Малинковича, Ю. Соломатіна, В. Мироненка, І. Максимова, відомого американського історика Т. Снайдера) [2; 3]. Опрацьована література свідчить про підвищений пізнавальний інтерес до цієї історичної події.

До тих дослідників, які в останні роки системно простежували перебіг подій революції, належить київський історик В. Горак. У своїй публікації він спробував комплексно відповісти на низку проблем, а саме: 1) В інтересах яких суспільних верств вона відбулася? 2) Які соціальні перетворення були реалізовані в ті революційні часи? 3) Яким був рівень підтримки «помаранчевого» політичного процесу з боку громадян України? 4) Яку роль в ньому зіграли різні зовнішні, закордонні впливи й чи мала «помаранчева революція» вагомі шанси на те, щоб вийти за межі України і повторитися в інших країнах? Своєрідним тестом усіх запропонованих міркувань В. Горак став його розмисли над питанням – чи була Помаранчева революція «справжньою»? Автор дав на нього негативну відповідь [4].

Мета. Авторка не прагне охоплювати проблематику Помаранчевої революції в тому надто широкому діапазоні, як його окреслили вищезгадані служителі Клію, а, радше, навпаки – спробує зосередитися на малодослідженій проблемі репрезентації подій Помаранчевої революції в телевізійному просторі, до того ж окремого взятого регіону – Черкащини.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, 2004 р. в Україні відбулися четверті з моменту проголошення в 1991 р. державної незалежності президентські вибори (перший тур – 31 жовтня, другий – 21 листопада і, відповідно, 26 грудня – переголосування 2 туру). Уся кампанія проходила у вкрай напруженій політичній атмосфері, зі взаємними звинуваченнями в упередженості ЗМІ та правоохоронних органів. Усе це посилювалося залякуванням виборців та, зрештою, отруєнням 5 вересня кандидата на вищу державну посаду від демократичних сил В. Ющенка [5].

Хоча загалом Центральною виборчою комісією (ЦВК) було зареєстровано 26 кандидатів на посаду Президента України, основна боротьба вже від початку виборчої кампанії розгорнулася між кандидатом від влади, тодішнім Прем'єр-міністром України В. Януковичем та згаданим представником від опозиції, народним депутатом (партія «Наша Україна») В. Ющенком. Першого підтримував тодішній очільник держави Л. Кучма, а заодно президент сусідньої Російської Федерації В. Путін. Другий, навпаки, позиціонував себе як прозахідний політик, якому висловлювали свої симпатії Європейський Союз та США. У першому турі з невеликим відривом переміг В. Ющенко: він набрав 39,87% голосів виборців проти 39,26% у В. Януковича [5]. Тож, основна боротьба розгорнулася в другому турі.

Власне другий тур, як було оголошено представником ЦВК, закінчився на користь В. Януковича: 49,5% голосів виборців при 46,6%, які віддали перевагу В. Ющенку. «Переможця» негайно привітав зацікавлений у такому результаті «сусід» В. Путін. Проте В. Ющенко так само невідкладно оскаржив ці підозрілі дані. Він, його прихильники та міжнародні спостерігачі почали аргументовано стверджувати, що оприлюднені результати голосування сфальсифіковані. Несприйняття владою таких тверджень викликало невдоволення населення, що швидко призвело до політичної кризи. Почалися масштабні мирні протести, що отримали назву «Помаранчева революція» (за кольором символіки партії «Наша Україна», яку представляв її лідер В. Ющенко).

У грудні 2004 р. Верховний Суд України анулював офіційні результати виборів і прийняв рішення провести повторний другий тур голосування. За його підсумками переміг В. Ющенко з 51,99% голосів виборців. Результат його опонента В. Януковича істотно відрізнявся – 44,20% [5]. Важливо наголосити, що під час виборів кремлівська політтехнологія про нібито поділ України на «схід» і «захід» набула найбільшого поширення. Використовуючи настрої населення, Москва робила все, аби проросійського В. Януковича підтримували південно-східні регіони України, тоді як симпатії виборців західних і центральних регіонів до В. Ющенко вона подавала як «русофобські» і навіть «нацистські». Електорат виявився розколотим. Відповідно й мас-медіа, особливо напередодні першого туру, коли ще невідомо було, якими будуть результати виборів, мали чи «помаранчевий», чи «синьо-білий» ухил, залежно від того, який регіон представляв телевізійний канал.

Так, на Луганщині ЗМІ, причому як державні, так і приватні, згідно з оцінками аналітиків і соціологів, «обслуговували» владного кандидата. У регіоні не було жодного видання, яке дотримувалося б принципу рівних умов для «обох Вікторів», передбаченого ст. 60 ЗУ «Про вибори Президента України». Прикметно, що на місцевих телеканалах «ЛОТ», «ЛКТ», «ЛТ» панувала абсолютна монополія одного погляду – провладного. І якщо на парламентських виборах 2002 р. у телевізійному ефірі відбувалися дискусії за участю різних політичних сил, то під час кампанії 2004 р. звучали лише монологи від влади [6]. Не секрет, що на тій ж Луганщині, яка межує з Росією, велика роль у зомбуванні виборців належала російським федеральним телеканалам, які транслювалися у кабельних мережах.

Очевидно, що в західних областях України небажаним був не лише телевізійний контент з агітацією за провладного кандидата, а й сам В. Янукович був небажаною персоною. Красномовним прикладом цього став так званий «яйцевий замах», який трапився 24 вересня 2004 р. Того дня в кандидата від влади, який із агітаційною місією приїхав до Івано-Франківська й саме виходив з автобуса, курячим яйцем поціливі студент Прикарпатського університету Д. Романюк. Фізично здоровий, високий (зріст 1 м 93 см) В. Янукович упав [6]. Цей випадок не лише призвів до саркастичного висміювання провладного кандидата, а й істотно вдарив по його рейтингу.

У Черкаській області телевізійний простір кількох місяців Помаранчевої революції був представлений основними регіональними телеканалами: філією Національної телекомпанії України, що мала назву ОДРТК «Рось», приватною телекомпанією ТОВ «ТРК ВІККА» та приватним підприємством Телестудія авторського телебачення «Студія-2» [7, 3].

Щодо ОДТРК «Рось», то цей медійний ресурс, що мав державну форму власності, і, відповідно, фінансування з місцевого (обласного) бюджету слухняно виконував вказівки тогочасного керівництва Черкаської ОДА, зокрема її голови. Цю посаду обіймав В. Льошенко, який з лютого 1999 р. був секретарем обласного комітету СДПУ(о) – партії В. Медведчука, який у 2002–2005 рр. очолював Адміністрацію Президента України (Л. Кучми) [8]. Тож, цілком передбачувано лівова частина інформаційних сюжетів, авторських програм та ін. була присвячена «позитивному» висвітленню діяльності як центральної влади, уряду (керівником якого лишався В. Янукович), так і місцевих владних структур, які ретранслювали загальнодержавну політику.

Особливо варто наголосити на поширенні такого телевізійного контенту як політична агітація. Тут у «синьо-білого» кандидата було явне лідерство. Нагадаємо, що в період Помаранчевої революції ще не набула широкого поширення практика завантажувати відеоматеріали в соціальні мережі, зокрема на YouTube, та й самі ці мережі ще не були популярними серед користувачів мережі Internet. Це створює для нас певні труднощі, адже тепер «зануритися» у вир «помаранчевих подій» шляхом простого перегляду відео в Internet доволі складно. Свого часу не «подбала» про це й цифровізація телебачення (перехід від аналогової подачі телевізійного сигналу у формат цифровий, MPEG-4, що забезпечує кращу якість зображення). Справа в тому, що саме тоді на Черкащині тривав перехідний етап – ,зазвичай, телеканали не мали змоги, а іноді просто відмовлялися від архівування відеоматеріалів на звичайних касетах формату DV (чи miniDV) [9]. Через це значний пласт важливого, без перебільшення, історичного матеріалу наразі втрачено.

Та все ж дещо збережено. Цікаво склалася інформаційна політика на першому в Черкаській області недержавному телеканалі ТОВ ТРК «ВІККА» [9]. На період помаранчевих подій контрольний пакет акцій цього телеканалу належав народному депутату України 4 скликання, який до набуття мандата народного депутата був головою спостережної ради ВАТ «АЗОТ» (м. Черкаси), Б. Райкову. По суті маємо достатньо підстав стверджувати, що ТРК «ВІККА» була у сфері його впливу. Водночас Б. Райков був президентом Співки промисловців і підприємців у Черкаській області й входив до сфери впливу А. Кінаха, котрий очолював фінансово потужну Партію промисловців і підприємців України. Б. Райков позиціонував себе як «виробничник» і однозначно підтримував кандидатуру В. Януковича. Але ось парадокс: фактично контрольований ним медійний ресурс ТРК «ВІККА» перетворився на майданчик для опозиції. Якщо в щоденній (крім суботи та неділі) інформаційній програмі «ВІККА-новини» були сюжети як про провладного кандидата, так і опозиційного, то єдина на каналі суспільно-політична програма «Контакт», що виходила щоп'ятниці в прямому ефірі, здебільшого представляла глядачам когось із членів «помаранчевої команди». До речі, на той час авторка цих рядків обіймала посаду шеф-редактора інформаційних програм телеканалу «ВІККА», а також була телевізійною ведучою згаданої вище програми «Контакт» [10]. За час передвиборчої кампанії гостями студії були такі знані особи, як Микола Томенко, Сергій Терьохін, Віктор Пинзеник, Юрій Оробець, Володимир Яворівський, Юлія Тимошенко.

Помітно інакший погляд був представлений у програмі «Контакт», зокрема й самим народним депутатом Б. Райковим та аграрієм із Чорнобаївщини, засновником корпорації «Дружба» П. Душейком [10]. До речі, за президентства Л. Кучми він тривалий час був головою Чорнобаївської РДА. Проведений аналіз показує, що в тих досить напружених обставинах спроби місцевих «регіоналів» агітувати за удавану стабільність, уособленням якої, за їхньою логікою, був провладний кандидат, мали кволий вигляд. Особливо це було помітно на тлі зростаючих симпатій черкащан до опозиційного В. Ющенка, надто після його отруєння діоксинами.

У запалі передвиборчої боротьби траплялися всілякі оказії. Так, програма за участю Ю. Оробця (народного депутата 2 і 4 скликань) не вийшла в прямому ефірі, нібито через технічну несправність. Згодом з'ясувалося, що ця так звана «технічна несправність» була імітацією, бо реальною причиною невиходу телевізійної програми в прямий ефір стало «особисте бажання» власника каналу.

Навіть напередодні другого туру виборів інформаційна політика телеканалу істотно не змінилася. Частим гостем програми «Контакт» був О. Черевко – на той час керівник Черкаського регіонального виборчого штабу В. Ющенка [10]. Він повідомляв глядачів про

ситуацію в Черкасах, області та столичному Києві, де в той час відбувалися основні події Помаранчевої революції, у яких було задіяно багато черкашан.

Варто зупинитися також на телевізійних сюжетах, створених телестудією авторського телебачення «Студія-2». Вир подій, що мали місце на площі перед Черкаською міською радою і на Соборній площі (тоді – імені Леніна), отримав відображення в пропонуваній цій студії сюжетів. В одному з них поза кадром чуто голос В. Олійника – одіозного політика, згодом – зрадника України, який у ті морозні дні був одним із натхненників Помаранчевої революції в Черкасах. Ось кілька його фраз: «Шановні черкашани! Я в розмові з прокурором попередив: якщо нам будуть чинити опір й не давати можливості поїхати в Київ, будуть забороняти поїхати на підтримку Віктора Ющенка, то ми не будемо просити їхньої допомоги, ми підемо пішки в Київ... Але ми підемо один тільки раз, бо ми люди, і маємо гідність. Але ми підемо, щоб звідти повернутися з остаточною перемогою. Із завтрашнього дня, з 10 години, ми починаємо тут, у центрі (Черкас), безстроковий страйк до повної перемоги!» [7]. Очевидно через те, що В. Олійнику не знайшлося «високого» місця в команді переможців по закінченню виборів, він швидко знайде себе у команді Партії регіонів, що й визначить зрадливе майбутнє цього політика вже після подій Революції Гідності (станом на грудень 2015 р. В. Олійник перебуватиме в Москві, куди втече після відкриття проти нього кримінального провадження за обвинуваченнями в зловживанні владою).

Загалом же події в Україні листопада 2003 – січня 2004 рр. стали несподіванкою для багатьох людей, громадських активістів, журналістів. Не випадково відразу після закінченню активної фази революційних подій у публіцистиці почали з'являтися сюжети не лише про Помаранчеву революцію на вулиці, а й про своєрідну революцію в українських ЗМІ [11]. Так, під час зустрічі у берлінській штаб-квартирі Фонду імені Генріха Белля, що була присвячена ролі мас-медіа в Помаранчевій революції, тогочасний керівник інформаційної служби 5 каналу А. Шевченко зауважив, що «...в нас відбулася телевізійна революція. Ми отримали помаранчеве телебачення, помаранчеву журналістику із суттєвим перекосом у бік Ющенка. Навіть ті телеканали, які впродовж останніх років поливали Ющенка брудом, як і, загалом, опозицію, вони просто відкрито почали його підтримувати. Ми говоримо не тільки про ведучих у помаранчевих краватках, а передусім про зміст новин та інших телевізійних програм. Ми знаємо історію про канал «1+1», де колектив, очолюваний О. Роднянським, заявив, що він (колектив. – О. М.) працюватиме чесно, без тиску. Це прорив, це революція, про що ми, журналісти, не могли мріяти роками» [1].

Водночас, була й інша думка щодо «революції» в журналістиці. І, як показав досвід, ті, хто її висловили, мали рацію, принаймні, зі значною долею ймовірності, близькою до 100%. Суть її на згаданому вище заході висловив тодішній головний редактор «Львівської газети» О. Базар: «Люди, які два роки брехали в ефірі, обдурювали країну, раптом почали робити новини з перекосом в інший бік. Це не революція. Це кон'юнктура. Вони перефарбувалися і не вибачилися за свої дії» [1]. Щоправда, керівник Інституту масових комунікацій С. Таран наголосив таке: «...Поява в ефірі провладних та опозиційних політиків була настільки незвичним явищем, що журналістів почали звинувачувати в симпатіях до Віктора Ющенка. Адже цього не було в українській журналістиці рівно сім років, а тут раптом ЗМІ почали подавати дві протилежних точки зору в одному репортажі. Оскільки цього довго не було, то склалося враження, ніби преса переходить на бік опозиції» [2; 12].

Проведений аналіз дає підстави істотно відкоригувати неупереджене розуміння тих змін. На наш погляд, лібералізація ЗМІ (телепростору), яка відбулася під впливом Помаранчевої революції, була тимчасовою. Не в останню чергу вона була пов'язана з тим, що власники мас-медіа, особливо ті, які залежали від влади, навмисне давали «зелене світло» революційним зрушенням, щоб, так би мовити, заговорити їх. Одне є очевидним: якщо влада давала згоду на «лібералізацію» ЗМІ, то вона ж могла ввімкнути й «червоне світло», коли це їй буде вигідно [13].

Висновки. Загалом пертурбації в телевізійному просторі, що відбувалися в період Помаранчевої революції, були радше даниною часові, викликаною логікою та характером самих подій. Разом з тим, не можна применшувати значення тих якісних змін, що торкнулися української національної, зокрема, черкаської журналістики. Сам факт того, що на телебаченні почали спокійно «вживатися» різні погляди, а не лише замовна та щедро профінансована провладна позиція, до того ж сформована за «темниками» корумпованої Адміністрації

Президента України, говорив про становлення сегмента незалежних медіа. Також ці зміни свідчили, що український журналіст як такий виявився спроможним виконувати разом із функцією інформування ще й функцію критики та соціального контролю. Усе це посилювало тенденцію формування демократичних засад сучасного українського суспільства.

Список використаної літератури

1. «Помаранчева революція» та українські ЗМІ/DW/05.12.2004. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.dw.com/uk/a-2476976>
2. Помаранчева революція: внутрішній та зовнішній аспекти. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.ya.org.ua/old/prochure/2005/05.html>
3. Эш Т. Оранжевая революция / Т. Эш, Т. Снайдер // Россия в глобальной политике. – 2005. – №4. [Електронний ресурс] – Режим доступу : [globalaffairs.ru/ number/in/5466](http://globalaffairs.ru/number/in/5466)
4. Горак В. «Помаранчева революція» в Україні: концепції, інтерпретації, оцінки / Володимир Горак // Історіографічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. / Гол. редколегії В. А. Смолій. – Вип. 26. – К., 2016. – С. 439–467.
5. Вибори Президента України 2004 – Вікіпедія. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/2004>. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://m.facebook.com>.
6. В Януковича кинули яйцем – 2004 рік. <http://www.5.ua> / Кругла дата теракту. 24 вересня 2004 року важкий, тупий предмет, у народі названий «яйце», атакував Віктора Януковича в Івано-Франківську. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://youtube.com>.
7. Соколовська Л. В Черкасах збирають підписи для відкликання депутатів / Л. Соколовська // Черкаський край. – 2004. – №93. – 3 грудня. – С. 3.
8. Льошенко Вадим Олексійович – Вікіпедія. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/>
9. UA: Черкаси – Вікіпедія. Філія АТ НСТУ «Черкаська регіональна дирекція». [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/UA>
10. Про нас ВІККА.vikka.ua. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.vikka.ua>.
11. «Помаранчева революція» в Україні в засобах масової інформації США та Російської Федерації/ історичні і політологічні дослідження. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/753>
12. Зміни у медіапросторі України після помаранчевої революції. Dspace. nbuv. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789136708>
13. Темник (ЗМІ) – Вікіпедія uk.m.wikipedia.org. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/>

References

1. «Orange revolution» and Ukrainian mas-media/DW/05.12.2004. Retrieved from : <https://www.dw.com/uk/a-2476976> (in Ukr.)
2. Orange revolution: internal and external aspects. Retrieved from : <https://www.ya.org.ua> (in Ukr.)
3. Esh.T. Orange revolution / T. Esh., T. Snyder // Russia in global politics. 2005. №4. Retrieved from : globalaffairs.ru/number/in/5466 (in Russ.)
4. Gorac V. (2016). Orange revolution in Ukraine : concepts, interoretation, estimates. *Historiographical research in Ukraine* / Ed by V. A. Smoliiy. Out. 26. Kyiv. 439–462 (in Ukr.)
5. Elections of the President of Ukraine 2004. Wikipedia. Available at : <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/2004>. Retrieved from : <https://m.facebook.com> (in Ukr.)
6. Yanukovych was thrown an agg. 2004 year. [https://www.5.ua/round the date of the attack](https://www.5.ua/round-the-date-of-the-attack). September 24 2004, a heavy blunt object popularly called the egg, attecked Victor Yanukovych in Ivano-Frankivsk. Retrieved from : <https://youtube.com/watch?V=-aFFy2pha/&feature=share> (in Ukr.)
7. Sokolovska L. In Cherkasy collect signatures for recall if deputies / L. Sokolovska // Cherkasy region. 2004. №93. December, 3. 3 (in Ukr.)
8. Lyoshenko Vadym Oleksiyovych. Retrieved from : <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/>(in Ukr.)
9. UA:Cherkasy – Wikipedia. Branch of JSC NSTU Cherkasy regional management. Retrieved from: [y https://uk.m.wikipedia.org/wiki/UA](https://uk.m.wikipedia.org/wiki/UA) (in Ukr.)
10. About us : VIKKA.vikka.ua. Retrieved from : <https://www.vikka.ua/pro-nas/> (in Ukr.)
11. «Orange revolution» in Ukraine in mas-media USA and Russian Federation/historical and political research. Retrieved from : <https://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/753> (in Ukr.)
12. Changes in the media space of Ukraine after the Orange revolution. Dspase : nbuv. Retrieved from : [http:dpase : nbuv.gov.ua./ handle/123456789136708](http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789136708) (in Ukr.)
13. Temnik media wikipedia.org. Retrieved from : <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/> (in Ukr.)

MALYOVANA Olga, graduate student of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: malolya@ukr.net

TELEVISION SPACE OF CHERKASY REGION DURING THE ORANGE REVOLUTION: AN ATTEMPT TO ASSESS THE EXPERT ENVIRONMENT

Abstract. Introduction. The author's interest in the proposed problem as a separate aspect of the study is due to her general interest in the particularly important role of the media in Ukrainian society in recent decades. The assessment of the expert environment of the Ukrainian television space during the Orange Revolution (2004) is designed to clarify both the role of the media in the events of that time and to show the general trend of democratic processes in this environment sensitive to any transformational changes. To better understand the problem, the author conducted a comparative analysis of the expert environment in a dual approach: on the one hand, she compared Cherkasy with other regions (Luhansk, etc.), on the other, as she could reconcile pro-government and opposition content of the phenomenon. This made it possible to clarify the main, the most significant characteristics of the media's adaptation to the new socio-political and informational realities associated with Ukraine's exit from the post-Soviet state.

Purpose. Author craves to clarify one of the well researched problem of the Orange revolution – representation of events in the television space, having chosen for this one of the relatively «calm» regions – Cherkasy region.

Results. Media (television) space with which Ukrainian society, its socially active part entered in revolution what named «Orange», was surprising corrupt, adjustable, in general, pro-government. Expect from such media comprehensive support of those in demand time of change – it was not necessary. However, experience of Cherkasy region (and others regions) showed, that many things worked out «to arrange» already in progress unfolding events. It was caused in particular by fact of involvement to the revolutionary movement of many influential politicians and businessmen. It turned out so, that some of them slowed down democratic processes and other helped them. In general, perturbations in the television space in the period of Orange revolution were rather a tribute of time, caused by logic and nature of population resistance. This among other things meant qualitative changes, which covered the Ukrainian journalism in general, and Cherkasy in particular, at least in terms of media space. The fact, that there were quietly used on television different views, gives reason to think, that democratic changes, the emergence of independent journalism, acquire a steady trend.

Conclusion. Comprehensive assessment expert environment of TV space period of the Orange revolution, testified, that in the conditions democratization of socio-political life, Ukrainian journalist as such, was able to perform together with the information function, also the function of criticism and social control. All together testified steady trend of formation in the first decade of 21-st century democratic principles of modern Ukrainian society.

Key words: revolution, democracy, television space (ether), expert, journalist, media resources, content.

Одержано редакцією 5.05.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 323.2.019.51:659.4](477.52/7)"2014/2021"(091)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-137-149

НИКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович,
доктор історичних наук, професор, провідний
науковий співробітник відділу сучасної
політичної культури та ідеології Інституту
політичних та етнопольових досліджень
ім. В. О. Кураса НАН України,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>,
e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

МЕДІА ДИСКУРС ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ ТА СХОДУ УКРАЇНИ У 2014–2021 РР.

У статті охарактеризовані російськоцентричний та україноцентричний медіа дискурси 2014–2021 рр. із аналізом їх генеральних топіків. Висвітлені основні засоби формування

медіа ресурсами політичних цінностей населення Півдня та Сходу України. Визначені зміни у структурі споживання медіа ресурсів та їх причини і наслідки. На основі аналізу контенту повідомлень окреслені періоди, які характеризують якісні зміни російськоцентричного та україноцентричного медіа дискурсів. Визначені рекомендації, покликані вдосконалити інформаційну політику України в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: медіа дискурс, політичні цінності, Південь та Схід України, засоби масової інформації, соціальні мережі, інформаційна війна, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Технічна можливість нав'язування ціннісних орієнтирів актуалізувала у ХХІ ст. проведення інформаційно-психологічних операцій, метою яких стало забезпечення певних соціально-психологічних ефектів. Здійснення таких операцій виявилось як складовою реалізації Російською Федерацією агресивних планів щодо України, так і важливим засобом організації відсічі агресору. Протягом 2014–2021 рр. це наклало свій відбиток на контент медійного дискурсу, засоби та форми подачі інформації, час і порядок формування та оприлюднення повідомлень.

Дискурс-аналіз контенту медіа дозволяє за змістовним критерієм виокремити україноцентричний та російськоцентричний дискурси. Прийнятним буде й поділ дискурсу на загальнодержавний, регіональний та сформований поза межами України. Аналіз генеральних топіків дозволяє також виокремити певні специфічні риси медійного дискурсу окремих регіонів. Мова йде не лише про риси ціннісної компоненти дискурсу Сходу та Півдня України, а й про виокремлення дискурсу, сформованого терористичними організаціями «ДНР» та «ЛНР». Такий підхід обумовлений тим, що медійний дискурс «ЛНР» та «ДНР», який загалом може бути охарактеризований як російськоцентричний, поступово набув ознак, що дозволяють оцінювати його також як регіональний.

Пошук матеріалів для дискурс-аналізу здійснювався за ключовими словами «Україна», «Росія»/«Россия», «протистояння»/«противостояние», «війна»/«война», «конфлікт»/«конфликт», «Русская весна», «Євроінтеграція», «Мінські угоди», «Юго-Восток Украины», «Новороссия», «*** народная республика», ДНР, ЛНР, «російська агресія», «гібридна війна», «сепаратисти». Задля зменшення впливу відбору матеріалів за ключовими словами на характер публікацій і, відповідно, результати дискурс-аналізу було здійснено наскрізний перегляд політичних новин/матеріалів на ресурсах «Русская весна», dkr.com.ua («Донецький комунікаційний ресурс»), dnews.dnetsk.ua («Донецкие Новости»), donbass.ua («Донбасс»), ostro.org («Остров»), dn.ua («Интернет-газета Донбасса»), «Донбас реалії», «Донецкий кряж», lnews.zp.ua («Перший Запорізький»), zp.depo.ua, dp.informator.ua, dnipro.depo.ua, kh.depo.ua, odesa.depo.ua, mk.depo.ua, herson.depo.ua, 0552.ua (сайт м. Херсон), <http://kremlin.ru>, ontvtime.ru, smitop.ru, mk.ru, а також ІНТЕРНЕТ-сайтів та окремих публікацій на сторінках інших ресурсів чи соцмереж (переважно коментарів) за відповідними гіперпосиланнями в основному тексті.

Матеріали, сформовані на тимчасово окупованих в Україні територіях Донецької та Луганської областей (за доменами, характером висвітлення подій або власним позиціонуванням), були представлені на ресурсах www.novorosia.su, www.dnr-news.com, www.dnr.today, www.icorpus.ru, www.lugansk-online.info, www.rusvesna.su, у друкованих ЗМІ «ХХІ век», «Новороссия», «Молния ДНР». Вибір таких матеріалів для аналізу здійснювався із урахуванням можливостей доступу до них у зв'язку із його обмеженням на основі законодавства України. Це зумовило часткове використання вторинних джерел.

Оцінки ціннісної компоненти дискурсу медіа базувалися на аналізі назв публікацій та їх основних меседжів із визначенням типових (схожих і полярних) та нетипових висловів або суджень. Для отримання верифікованих висновків критичний дискурс-аналіз був поєднаний із елементами контент-аналізу, використанням біхевіористичного, орієнтаційно-ціннісного, культурологічного методів дослідження та методу аналізу ієрархій Т. Сааті [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботі були враховані результати розробок Д. Канемана [3] та Р. Талера [4] щодо нераціональної поведінки, Д. Кіслова [5; 6] щодо перебігу інформаційних воєн і забезпечення політичної безпеки масових комунікацій, а також В. Кулика [7] щодо характеру аналізу текстів («називання»–«обрамлення»–«мовні засоби творення обрамлень»–«політичні рекомендації»). У дослідженні використані результати окремих соціологічних досліджень Київського міжнародного інституту соціології (kiis.com.ua); Соціологічної групи «Рейтинг» (<https://ratinggroup.ua>); Інституту соціології НАН

України [8; 9; 10], студій Г. Сассе та Е. Лакнер у рамках проєкту ZOiS [11; 12], а також матеріали закордонних моніторингових місій про стан справ на Донбасі, які були підготовлені та/або проаналізовані М. Лакомі [13], С. Фішер [14], У. Шнеккером [15], О. Лухтерхандтом [16] тощо.

Мета публікації полягає у визначенні характеру впливу сучасних медіа ресурсів на формування політичних цінностей населення Півдня та Сходу України та визначенні засобів, покликаних протистояти РФ у інформаційній війні.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про характер та масштаби впливу медіа на формування політичних цінностей може бути сформоване на основі аналізу даних про джерела інформації, якими послуговується населення та рівень довіри громадян до ЗМІ. Заслужує на увагу і динаміка ієрархії ціннісних пріоритетів населення впродовж певного часу.

Аналіз контенту медіа дозволяє визначити три періоди формування ціннісної компоненти дискурсу. Перший період припадає на 2014–2015 рр., коли оцінювалася анексія Росією Автономної Республіки Крим, перспективи реалізації Росією так званого проєкту «Новоросія», готовність громадян України до участі у збройній боротьбі проти агресора, відбувалося осмислення факту війни між РФ та Україною переважно як цивілізаційного протистояння, яке могло перерости у широкомасштабну агресію Росії, загрожуючи Україні втратою суверенітету.

Другим періодом можна вважати 2016–2019 рр., коли оцінювалися перспективи припинення бойових дій на Донбасі, ставлення громадян України до надання особливого статусу ОРДЛО, можливості досягнення домовленостей із РФ за посередництва європейських партнерів, перші результати процесу декомунізації, євроінтеграції та отримання Томосу про автокефалію Православної церкви України.

Третій період припадає на 2019–2021 рр., коли обговорювалися перспективи відмови від Мінського формату переговорів, були оцінені можливості припинення війни за збереження Нормандського формату перемовин, безпосереднє залучення до переговорного процесу США та перспективи реінтеграції тимчасово окупованих територій, а також визначені зміни ставлення українських громадян до реалізації провідними політичними гравцями світу власних цивілізаційних та квазіцивілізаційних проєктів, заручником яких стала Україна.

Росія вкрай критично поставилася до спроби України порвати із тоталітарним минулим у вигляді ухвалення «законів про декомунізацію». Російські ЗМІ твердили про порушення прав людини і громадянина в Україні, критикували українське керівництво за «переписування історії» тощо. А «переписування історії» Другої світової війни називали діями, спрямованими на усунення сучасної Росії з провідних позицій у світовій політиці [17].

У російськоцентричному дискурсі сформувалася стійка тенденція представляти жителів Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей України як жителів «південного-сходу», які мають спільні політичні цінності, відмінні від цінностей населення західноукраїнських областей. Утім події 2014–2015 рр. довели безпідставність нав'язуваних оцінок населення Півдня і Сходу України як виключно проросійськи орієнтованого. Це власне виявилось вже під час спроби реалізації «русской весны». Моніторинг соцмереж за гіперпосиланнями із коментарів, пов'язаними із використанням пошуку за ключовими словами «русская весна», «Новороссия», «*** народная республика», дозволяють стверджувати, що навіть учасники Антимайданів на Півдні та Сході України, з одного боку, не сприймали ідей Євромайдану, виступаючи проти євроінтеграції та зближення із західними країнами і погіршення на цьому фоні відносин із РФ; виступали проти розриву економічних зв'язків із Росією, турбуючись про долю підприємств, на яких працювали; піддавали різкій критиці порядок та характер отримання владних повноважень політичними силами, які прийшли до влади на хвилі Євромайдану. Але, з іншого боку, учасники Антимайданів мали суттєві розбіжності у способах подолання кризи, неоднозначно ставилися до анексії Криму та до перспектив включення їх областей до складу РФ; із нерозумінням ставилися й до спроб проголошення окремих «республік» на теренах України. Загалом позитивно була сприйнята стабілізація ситуації та усунення загроз громадянському миру, насамперед, в обласних центрах, де сепаратисти спробували проголосити «народні республіки», що переважно пов'язувалося з реалізацією владних повноважень спрямованих проти спроб «розхитати ситуацію у державі».

У багатьох українських медіа підкреслювалося, що більшість громадян країни виступали проти війни та вторгнення російських військ, засуджуючи рішення російської влади про введення військ в Україну. Зазначалося, що й абсолютна більшість жителів Півдня та Сходу країни засуджували агресивні дії Росії [18; 19; 20]. Таку позицію громадян пов'язували із невизначеністю кінцевої мети сепаратистів, усвідомленням ризиків для економічної діяльності у невизнаних світовим співтовариством квазідержавних утворень, а також із страхом перед повномасштабними бойовими діями між Російською Федерацією і Україною [21]. Попри це на теренах Півдня та Сходу країни досить потужним виявився добровольчий рух, коли громадяни намагалися відвернути загрозу поширення бойових дій у районах власного проживання. У контексті даного дослідження важливо, що тут був порівняно швидко сформований і регіональний дискурс з цієї проблеми. Значна частина авторів публікацій замислювалася, які області України може зачепити збройне протистояння, були висловлені думки з приводу того, як краще зупинити поширення бойових дій та мінімізувати втрати [22].

Більшість громадян Півдня та Сходу України відверто не сприймали тезу про можливість поступитися суверенітетом та територіальною цілісністю держави в обмін на «припинення бойових дій на Донбасі» чи «дешевий російський газ». Відображенням цього стало поступове нарощування потенціалу українського інформаційного спротиву та популяризації країни на міжнародній арені. Мілітарна агресія Кремля проти України була оцінена загалом як спроба реваншу за поразку СРСР у «холодній війні» і все частіше стала лунає думка, що війна проти України поклала початок черговому масштабному протистоянню Росії і Заходу, яке часто називали новою «холодною війною» [23; 24; 25; 26; 27].

Затягування російсько-української війни змусило РФ та її маріонеток на Донбасі шукати нові шляхи консолідації жителів «республік». І якщо перед тим популярною була тема про перспективну загрозу наступу України, то вже у 2021 р. мова йшла про більш тісну інтеграцію із РФ, можливість використати її війська для розширення меж «ДНР» та «ЛНР» з метою «захисту російських громадян» [28]. Тому не дивно, що на початку 2021 р. мала місце презентація доктрини «Русский Донбасс». Це сталося наприкінці січня, коли у Донецьку відбувся інтеграційний форум «Русский Донбасс», метою якого було назване визначення шляхів подальшого розвитку «ДНР» та «ЛНР». І не даремно такий форум відбувся після масового отримання жителями ОРДЛО паспортів РФ та заяв керівництва цієї країни про готовність захищати російських громадян й поза межами Росії. Фактично поява доктрини «Русский Донбасс» свідчила про можливість та наміри російського керівництва інтегрувати тимчасово окуповані райони Донецької та Луганської областей. А Д. Пушилін висловився про доктрину як про маніфест «республік», який підтвердив їх єдність із «Русским миром» та бажання стати частиною «Великої Росії» [29].

Метою доктрини «Русский Донбасс» було назване сприяння відновленню історичної справедливості – зміцненню державності «ДНР» та «ЛНР», а серед завдань виділене зміцнення «російської самосвідомості» та «повернення Донбасу у сферу російського історичного простору». Народ Донбасу був проголошений невід'ємною частиною російського народу, а «ДНР» та «ЛНР» разом із Запорізькою, Харківською, Дніпропетровською, Херсонською, Миколаївською та Одеською областями, які «перебувають під контролем України», входять до складу історичної Новоросії, яка «являє собою повністю російську національну територію» [30]. Таким чином, зміст доктрини свідчив про те, що Росія не відмовилася від територіальних претензій на Схід та Південь України.

Водночас усвідомлення неможливості домовитися із агресором без поступок у питанні суверенітету та територіальної цілісності України поступово змінило оцінку ситуації в Офісі Президента України. У середовищі українських урядовців навесні 2021 р. стала все більше лунає думка про перспективність залучення США до переговорного процесу та тиску на РФ задля забезпечення миру на Донбасі. Наголос також був зроблений на позиції західних союзників у організації «Кримської платформи» – міжнародного координаційного механізму для сприяння деокупації півострова, зміцнення європейської та глобальної безпеки. «Кримська платформа» готувалася в умовах, коли Росія стягнула значні військові сили до кордонів з Україною, зробила ряд кроків, спрямованих на більш тісну інтеграцію ОРДЛО. Такі кроки вкотре актуалізували обговорення перспективи вторгнення регулярних підрозділів РФ на українські землі для зміцнення позицій державних псевдо утворень [31]. Можливо, що саме тому у

своїй промові з нагоди 30-ї річниці незалежності України Президент України В. Зеленський зробив наголос на посиленні України для забезпечення де окупації [32].

Загалом на кінець 2021 р. в українськоцентричному медійному дискурсі було сформовано консолідовану позицію щодо тривалості та складності процесу деокупації, а також надзвичайної важливості концентрації зусиль держави та громадянського суспільства у справі протидії російській інформаційній війні. Адже без такої консолідації та виваженої державної інформаційної політики, заснованої на результатах наукових студій, Україна навряд чи зможе не лише повернути тимчасово окуповані території, а й примножує ризики у питанні забезпечення територіальної цілісності.

Для багатьох громадян України анексія Криму, а ще більше – початок бойових дій на Донбасі – зруйнували політичний міф «братерства трьох слов'янських народів» (особливо це стосувалося поколінь, які жили за часів існування СРСР). Болючі розриви у колективній соціальній уяві породжували попит на альтернативні джерела виробництва смислів, оновлення історичних символів із героїзацією захисників України [33, 582].

Протягом 2014–2021 рр. в Україні відбулися важливі зміни пріоритетів вибору джерел інформації громадянами Півдня та Сходу України: зменшення уваги до телебачення за одночасного збільшення використання мережі ІНТЕРНЕТ. За даними соціологічної компанії InMind у 2019 р. телебачення вперше не було визнане найпопулярнішим джерелом інформації. Перше місце посіли соціальні мережі (68 %). Інтерес до них зріс на 15 % порівняно із даними 2018 р. Радіо та друкована преса зайняли останні позиції – відповідно, 18 % та 15 %. При тому 75 % респондентів віддавали перевагу отриманню інформації про політичні події із кількох джерел для її верифікації. Основним джерелом інформації залишилися загальнонаціональні медіа (ІНТЕРНЕТ-видання, телебачення та радіо). Регіональними медіа користуються близько третини опитаних. Виняток становить друкована преса, оскільки 65 % опитаних віддають перевагу регіональним виданням, а не всеукраїнським [34]. Проте у регіональних ІНТЕРНЕТ-ЗМІ Півдня і Сходу України у 2019 р. публікували більше новин про Росію, найменше – про США та міжнародні організації [35]. А опитування USAID-Inretnews (виконавець компанія InMind), презентоване у жовтні 2020 р., засвідчило зниження довіри до національних ІНТЕРНЕТ-медіа з 51 % до 48 % порівняно із попереднім роком за збереження довіри до національних друкованих видань на рівні 19 %. Причиною такого зниження довіри респонденти називали перенасиченість негативною інформацією. Однак за цей час зросла довіра до регіональних ІНТЕРНЕТ-медіа з 44 % до 48 % та до регіональних друкованих ЗМІ – з 20 % до 22 % [36].

Восени 2021 р. моніторинг Фонду Thomson Reuters виявив, що 80 % респондентів Півдня та Сходу України використовують для отримання інформації пошукові системи, а 72 % – соцмережі. Все більшого значення набувають різного роду цифрові платформи, оскільки зростаюча кількість громадян рідше користується телебаченням та газетами, покладаючись на пошукові системи, агрегатори новин та месенджери. Лише 23 % учасників дослідження відзначили, що слухають новини по радіо, а 23 % стверджували, що регулярно читають газети. Серед соцмереж для отримання новин найбільшою популярністю користуються Facebook та YouTube. Як виявилось, українським громадянам притаманний скептицизм у оцінках телебачення, оскільки на переконання багатьох з них більшість телеканалів належать олігархам, які пропонують споживачам вигідний для себе контент [37]. Із певними застереженнями громадяни також ставляться до російських ЗМІ. Так, за даними опитування USAID-Internews у 2020 р. кожен третій респондент використовував російські медіа як джерело новин. Основною причиною цього було назване прагнення дізнатися, що російській медіа розповідають про Україну, і отримати альтернативну точку зору [38].

Як свідчать результати опитування на території ОРДЛО, організованого газетою «Дзеркало тижня» за участі компанії «Нью Імідж Маркетинг Груп» восени 2019 р. [39], популярними джерелами політичних новин у «ДНР» та «ЛНР» є телебачення (84,3 %), соціальні мережі (60,6 %), ІНТЕРНЕТ-сайти (45,9 %), радіо (10 %), а також газети і журнали (7,4 %). Серед соціальних платформ найактивніше респонденти використовували YouTube (70,7 %), ВКонтакте (61 %), «Однокласники» (52,3 %), а також Viber (49,8 %). Тут варто відзначити, що ВКонтакте та «Однокласники» створені і підтримуються Росією, а контент для українського сегменту YouTube також агрегується у РФ. При тому учасники опитування

дивилися переважно російське телебачення – «Россия–1» (43,4 %), НТВ/НТВ Мир (25,9 %), «Россия 24» (19 %), «Первый» (11,8 %, ТНТ (10,2 %), «Звезда» (8,6 %), СТС (8,1 %), «ТВ–3» (7 %) та місцеві телеканали «Оплот ТВ» (без уточнення 1 чи 2) (13,6 %), «Луганск–24» (12,5 %) та «Новороссия ТВ» (6 %). І лише 4,7 % респондентів вмикали український «5 канал», 4,6 % – «Інтер», 4 % – «1+1» та 2,3 % – СТБ, 1,6 % – «Україна». Водночас для 58,6 % опитаних жителів ОРДЛО українські загальнонаціональні канали виявилися недоступними в силу технічних причин [39].

Основним джерелом інформації для українців стала мережа ІНТЕРНЕТ, а не телебачення. Близько половини громадян не довіряють загальнонаціональним каналам телебачення і незадоволені великою кількістю негативної інформації, яка транслюється ними. Помітною стала й більша довіра до регіональних медіа, які повідомляють потрібну для буденних справ інформацію. Вплив російських телеканалів в Україні порівняно невеликий, але більшість громадян користується мережею YouTube, де на стартових сторінках користувачам з України автоматично пропонується російський контент. Більшість населення «ДНР» та «ЛНР» не має можливості дивитися загальноукраїнські канали і послуговується інформацією з російського або місцевого телебачення. Респонденти, які живуть на території ОРДЛО, не висловили бажання отримувати інформацію про політичні події із загальноукраїнських телеканалів, вважаючи що вони транслюють занадто багато неправдивої інформації.

Отже, значна частина українського медіа-простору перебуває під впливом медіа-ресурсів, пов'язаних із РФ. Це стосується, насамперед, популярних соцмереж та месенджерів. Про масштаби такого впливу може свідчити те, що у 2021 р. Міністерство цифрової трансформації України навіть запропонувало компанії Google залучити незалежних українських редакторів, які будуть підбирати контент для сторінок українського YouTube Music та YouTube.

Перебування значної частини українського медіа-простору під контролем Росії не могло не позначитися на динаміці політичних цінностей населення Півдня та Сходу України. У 2013 р. ідея приєднання України до союзу Росії і Білорусі приваблювала на Сході 73 % опитаних, на Півдні – 64 % [40, 223]. Цього ж року лише третина громадян Півдня та Сходу України були готові захищати свою країну зі зброєю в руках [41].

Російсько-українська війна, природно, дещо змінила ситуацію, але не настільки, щоб ціннісні пріоритети населення Сходу та Півдня України не викликали пересторог у контексті загроз національній безпеці держави. Не дивлячись на тривалу війну із Росією, у 2019 р. патріотами себе називали близько 78 % опитаних на Сході і Півдні України (середній показник по Україні – 83 %). Лише 62 % жителів південних областей та 51 % жителів Сходу вважали себе передусім громадянами України [42]. Про розпад СРСР у 2020 р. шкодувала майже половина населення Півдня та Сходу, і приблизно стільки ж підкреслювали, що перебування України у складі Радянського Союзу принесло б більше користі (середні показники по Україні – відповідно 33 % і 35 %) [43]. Тому можна стверджувати про збереження у південних та східних областях України регіональної та локальної ідентичності та самоідентифікації. Деяким групам населення властива «радянська/пострадянська» ідентичність у той час, як загалом по країні переважає національно-громадянська ідентичність [44].

Більшість жителів Півдня і Сходу України не сприймає національно-патріотичне виховання в його офіційній версії. І саме тут у 2020 р. було зафіксовано найнижчий відсоток тих, хто готовий захищати країну зі зброєю в руках – 54 % на Півдні і 50 % на Сході (у Центрі – 64 %, на Заході – 63 %). При тому близько 60 % респондентів Сходу та Півдня позитивно ставляться до свята Дня захисника України, третина – нейтрально і лише 6–7 % негативно [41].

У 2019 р. 45 % жителів південних і 58 % східних областей виступали проти членства України в НАТО (середній показник по країні 30 %) [45]. Найбільше критиків вступу до Альянсу серед старших жителів, які не мають вищої освіти, з нижчим рівнем добробуту та живуть за межами обласних центрів. Критиків прозахідного курсу України у 2020 р. виявилось більше на Сході і Півдні України (близько 37 %, за загальнодержавного показника 22 %). Вони більшою мірою підтримують рівновіддаленість від Росії та Заходу або мають проросійську орієнтацію [46]. З огляду на це не дивно, що понад 73 % жителів Півдня та Сходу України у 2019 р. вважали, що країна має йти на компроміси заради відновлення

миру і повернення територій, а 32 % жителів південних і 43 % східних областей дотримувалися думки, що тимчасово окупованим територіям Донбасу необхідно запропонувати автономію і федеративний статус [47].

Приблизно 60 % жителів Сходу і 40 % жителів Півдня України у 2018 р. підтримували розвиток відносин із Росією. У середньому близько 50 % респондентів поділяли думку про те, що українці і росіяни були і залишатимуться братніми народами (середній показник по країні – 27 %) [47]. Тому й не дивно, що 2019 р. 64 % жителів південних та 71 % жителів східних областей України не покладали відповідальності на Росію за розв'язання війни, а були схильні думати, що це провина олігархів та українського уряду [48]. Так само не покладали на РФ відповідальність за розв'язання бойових дій і жителі ОРДЛО, частина з яких, за даними опитування, проведеного Фондом Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва у 2021 р., не приховує бажання приєднатись до Росії за кримським сценарієм [49].

Подібні результати опитувань вітчизняних соціологічних служб перегукуються також із результатами досліджень зарубіжних моніторингових місій. Так, аналіз ідентичностей населення Донбасу упродовж 2016–2019 рр., здійснений Г. Сассе та Е. Лакнер, дозволив їм стверджувати про розчарування населення Донецької та Луганської областей по обидві сторони лінії розмежування в українських урядових колах. Таке розчарування стало наслідком переконаності у тому, що центральна влада залишила їх з їхніми проблемами напризволяще. Водночас домінування регіональної ідентичності на території «ДНР» та «ЛНР» 2019 р. було пов'язане із невиконанням РФ своїх обіцянок приєднати ОРДЛО. Можливо саме тому у 2019 р. близько 55 % опитаних у «ДНР» та «ЛНР» висловили свою перевагу належності до України, що є важливим коригуванням офіційної риторики Росії та сприйняття проблеми реінтеграції на Заході. Протягом досліджуваного періоду переважна більшість населення підконтрольних Україні територій Донецької та Луганської областей наголошувала, що реінтеграція ОРДЛО до складу України має відбутися без надання їм будь-якого автономного статусу. Поруч з тим близько 2/3 опитаних у підконтрольних районах Донецької та Луганської областей вважали, що причиною їхніх соціально-побутових негараздів залишається невиважена позиція уряду України, який не забезпечує їм необхідної підтримки [12]. Подібне переконання поширене не лише на Півдні та Сході України, а й в інших регіонах. Можливо, це пов'язано із пануванням в українському суспільстві недовіри до владних структур, оскільки євроінтеграцію часто асоціюють із інтересами та реалізацією можливостей порівняно заможніших громадян. Адже, незважаючи на багаторічну риторику правлячих еліт щодо необхідності відокремлення політики від бізнесу, їх зрощення залишається і навіть посилюється. Тому у громадян немає довіри до інститутів влади, до її представників та до правлячих еліт. Авторитет українського істеблішменту не просто впав серед громадян, він фактично зруйнований [50].

За результатами дослідження, проведеного у червні 2021 р. на замовлення Центру прав людини ZMINA, жителі ОРДЛО тезу про спільне майбутнє з Україною сприйняли як «абсолютно нереальну» для реалізації. Причиною цього було названо обурення Україною через її відмову «бачити Донбас у своєму складі» [51].

Таким чином, перебування жителів ОРДЛО під впливом російської пропаганди дозволило сформувати у них переважно упереджене ставлення до України, забезпечити зневіру у можливості реінтеграції та упевненість у тому, що Росія не причетна до початку війни на Донбасі. Причиною протистояння, на їхню думку, залишаються дії США або українських націоналістів, які намагаються нав'язати Донбасу «націоналістичну ідеологію». Водночас і на інших землях українського Півдня і Сходу залишається поширеною думка про непричетність РФ до розв'язання війни, що може бути результатом неефективної інформаційної політики України. Створення весною 2021 р. Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики України виявилось суттєво запізним, так само, як і утворення на базі РНБО Центру протидії дезінформації. Тим більше, що доцільно було б зосередити важелі протидії ворожій дезінформації в одному центрі, який би мав чітко визначені функції та повноваження.

Проблемою залишається і визначення балансу між захистом свободи слова та покаранням за поширення свідомо неправдивої інформації. Україна у сфері ЗМІ має застаріле законодавство 1990-х рр., що обумовлює ухвалення спеціального закону про медіа, який

змінює функції регулятора, охоплює нові сфери передачі інформації (наприклад, онлайн ЗМІ). Необхідні також заходи, які сприяли б підвищенню медіа-грамотності населення, яке в умовах війни виявилось вразливим для ворожих інформаційних атак.

Висновки. З 2014 р. об'єктами інформаційної війни з боку Російської Федерації стала історія української державності, формування української політичної нації, військова історія, революція Гідності тощо.

Невдала спроба проголошення «народних республік» на теренах Сходу та Півдня України свідчила про поразку «русской весны». Перешкодою на шляху реалізації агресивних планів РФ стало розгортання добровольчого та волонтерського рухів, що відобразило готовність громадян захищати свою країну. Абсолютна більшість населення визначилася у своєму ставленні до розгортання російсько-української війни у 2014 р. і не змінювала його до сьогодні.

Українське суспільство продемонструвало, що у часи серйозних зовнішньополітичних загроз воно здатне акумулювати потужний внутрішній ресурс і демонструвати раціональні реакції на виклики часу, а також продукувати контент, зрозумілий і прийнятний для патріотів держави. Для українськоцентричного дискурсу характерне категоричне відкидання твердження про наявність громадянської війни в Україні. Початок бойових дій цілком справедливо пов'язаний із реалізацією РФ агресивних планів щодо України, а метою агресії визначене бажання не лише протистояти європейським та євроатлантичним прагненням України, а намагання ліквідувати українську державність. Але вплив українськоцентричного дискурсу на формування ціннісних орієнтацій населення південних та східних областей України виявився недостатнім. Можна припустити, що саме вплив російських медіа є причиною того, що порівняно велика частина населення Півдня і Сходу України виступала проти європейської та євроатлантичної орієнтації держави у зовнішньополітичних відносинах. Цим же можна також пояснити і переконаність у тому, що війна на Донбасі є «внутрішньоукраїнським конфліктом», який був спровокований Заходом.

Недостатня увага української влади до інформаційних проблем регіону залишається очевидною. Структура медіа-простору Сходу та Півдня України залишалася неоднорідною: у прикордонних районах Росія, як і раніше, могла вести своє мовлення і транслювати вигідну для себе позицію з широкого кола питань. Це пояснює той факт, що населення Півдня та Сходу України було схильне більшою мірою, ніж жителі інших регіонів, сприймати і поширювати російські інтерпретації політичних подій та оцінки роботи окремих політиків.

Дослідження виявило, що російськоцентричний дискурс гнучко реагував на результати соціологічного моніторингу настроїв жителів Півдня та Сходу України, формуючи контент у спосіб, вигідний для реалізації Російською Федерацією своїх зовнішньополітичних цілей. Так, коли у 2014–2015 рр. була здійснена спроба реалізації проєкту «Новоросія», мова йшла про «звільнення України від фашистів» та «переможний похід на Київ». А коли виявилось, що збройна агресія наštотхнулася на потужний опір, наголос було зроблено на «єдності російського та українського народів», яку начебто хочуть порушити західні країни.

Пропозиції щодо перспектив формування українськоцентричного дискурсу обумовлені специфікою формування контенту у сучасних умовах, оскільки найважливішим засобом комунікації та основним джерелом отримання інформації про політичні події стали соцмережі. Спілкування у соцмережах, узгодження дій, передачі інформації (в тому числі й альтернативної офіційним ЗМІ) стало вагомим фактором впливу на формування політичної свідомості громадян і визначення їх політичної поведінки.

Останнім часом все більшої популярності набувають мережі, які використовують контент із програмним алгоритмом визначення вподобань кожного споживача. У такий спосіб здійснюється моніторинг настроїв громадян та нав'язування їм певних ціннісних орієнтацій. У такій ситуації споживачі контенту нерідко оцінюють події та факти під впливом ворожої пропаганди, що вимагає відповідних скоординованих зусиль з боку українських владних структур та громадянського суспільства.

Для формування більш дієвої інформаційної політики вкрай необхідна державна координація зусиль правоохоронних органів (у тому числі їх аналітичних підрозділів), наукових установ та організацій, державних органів та громадянського суспільства. Така координація дозволить сформувати як постійно діючі, так і тимчасові робочі групи, здатні не лише гнучко реагувати на закиди ворожої пропаганди, а й діяти на упередження із

формуванням комфортного для патріотів України інформаційного середовища. Це також дозволить сформувати потужний дискурс, орієнтований на формування позитивного ставлення до України як держави, здатної забезпечити гідну відсіч ворогові, забезпечити стабільний економічний розвиток та піднесення життєвого рівня громадян.

Список використаної літератури

1. Saaty T. L. The Analytic Hierarchy and Analytic Network Processes for the Measurement of Intangible Criteria and for Decision-Making [Electronic recourse] / T. L. Saaty. – Retrieved from : <https://www.researchgate.net/publication>.
2. Saaty T. L. Decision making with the analytic hierarchy process [Electronic recourse] / T. L. Saaty. – Retrieved from : <https://www.researchgate.net/publication>.
3. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро / Д. Канеман. – Москва : АСТ, 2018. – 656 с.
4. Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення / Р. Талер. – Київ : Наш формат, 2018. – 463 с.
5. Кіслов Д. Політична безпека масових комунікацій / Д. Кіслов. – Київ : МП «Леся», 2010. – 208 с.
6. Кіслов Д. В. Інформаційні війни / Д. В. Кіслов. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. – 300 с.
7. Кулик В. Аналізуючи аналітику: про засади дослідження західних наукових та експертно-аналітичних публікацій на тему російсько-українського конфлікту. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / В. Кулик. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. – С. 5–10.
8. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : у 2 т. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. – Т. 1. – 545 с.; Т. 2. – 411 с.
9. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – 652 с.
10. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. – 545 с.
11. Сасе Г. Донбас – дві частини або ще одна? Досвід війни очима населення регіону [Електронний ресурс] / Г. Сасе. – Режим доступу : https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_2_2017.pdf
12. Сасе Г. Ідентичності на передній лінії Донбасу: що змінилося з 2016 по 2019 рік [Електронний ресурс] / Г. Сасе, Е. Лакнер. – Режим доступу : https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_3_2019.pdf
13. Лакомі М. Гра в Україні: конфлікт на Донбасі як результат багатопарового Rivalry [Електронний ресурс] / М. Лакомі. – Режим доступу : <https://www.researchgate.net/publication>.
14. Фішер С. Конфлікт на Донбасі. Зіткнення наративів та інтересів, складний мирний процес [Електронний ресурс] / С. Фішер. Режим доступу : https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2019S03_fhs.pdf
15. Шнеккер У. Гібридна війна в епоху геополітики? Про інтерпретацію та характеристику конфлікту на Донбасі [Електронний ресурс] / У. Шнеккер. – Режим доступу : <https://www.jstor.org>.
16. Лухтерхандт О. Мінські угоди щодо конфлікту на Сході України (Донбас) з точки зору міжнародного права [Електронний ресурс] / О. Лухтерхандт. – Режим доступу : <https://www.ostinstitut.de/documents/publikationen>.
17. Памятники: теория заговора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://topwar.ru/125481-ramyatniki-teoriya-zagovora.html>
18. «В теме»: Переписывание истории Второй мировой войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.m24.ru/shows2/45/78140>
19. Росія готує вторгнення на Схід України – військова техніка вже біля кордонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsru.ua/ukraine/04mar2014/rossiagotovit.html>
20. Схід України масово виступає проти Путіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsru.ua/ukraine/02mar2014/aktsii.html>
21. 2 тисячі донеччан підтримали єдину Україну. Мами Рівного звернулися до росіянок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsru.ua/ukraine/05mar2014/rivnedoneck.html>
22. Почему Одесса не повторила судьбу Донецка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.dw.com>.
23. Про «холодну війну» XXI століття розповів доцент Тарас Жовтенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2017/16-11-01>
24. Маркус Дж. Чи чекає на світ нова холодна війна? [Електронний ресурс] / Дж. Маркус. – Режим доступу : https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/10/161018_new_cold_war_marcus_yg
25. Нова холодна війна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukrop.party/uk/news/central/11433-nova-kholodna-viyna>

26. «Холодна війна» ніколи не закінчувалася, і цьому є переконливі докази [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ranok.ictv.ua/ua/videos/holodna-vijna-nikoli-ne-zakinchuvalasya-i-tsomu-ye-perekonlivi-dokazi/>
27. «Холодна війна» Путіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zaxid.net/holodna-vijna-putina_n1417460
28. Глава ДНР: Донбасс не забыл о Новороссии и ждет продолжения [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.rline.tv/news/2021-07-11-glava-dnr-donbass-ne-zabyt-o-novorossii-i-zhdet-prodolzheniya/>
29. Доктрина «Русский Донбасс» призвана стать манифестом нашего выбора – Денис Пушилин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dnronline.su>
30. Доктрина «Русский Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://donnu.ru/russdonbass>
31. Росія використовує поняття «Донбас» як інструмент інформаційної війни – Данілов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3221524-rosia-vikoristovue-ponatta-donbas-ak-instrument-informacijnoi-vijni-danilov.html>
32. Промова Президента Володимира Зеленського з нагоди 30-ї річниці незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333>
33. Ніколаєць Ю. О. Історична політика в Україні у 1991–2021 рр. / Ю. О. Ніколаєць // Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. – Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. – С 549–601.
34. Медіа вподобання українців. Найпопулярніші джерела інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sostav.ua/publication>
35. Найбільше міжнародних новин в онлайн-медіа Півдня та Сходу України стосуються Росії – дослідження ІМІ, 18 вересня 2019 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://imi.org.ua/news>
36. Соцмережі і телебачення – основні джерела новин для українців; довіра до національних медіа впала (дослідження) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://detector.media/infospace/article/181614/2020-10-16/sotsmerezhi-y-telebachennya-osnovni-dzherela-novyn-dlya-ukraintsiv-dovira-do-natsionalnykh-media-vpravda-doslidzhennya/>
37. Дослідження Thomson Reuters: Соцмережі та пошуковики – найпопулярніші джерела інформації в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ms.detector.media/trendi/post/28258>
38. Щорічне опитування USAID-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/2020-Media-Consumption-Survey-FULL-FIN-Ukr-1.pdf>
39. Тест на сумісність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zn.ua/internal/test-na-sovmestimost-335429_.html
40. Шульга О. Цінності, геополітичні орієнтації та зміна символічних універсумів в Україні / О. Шульга // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. – С. 223.
41. До Дня захисника України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html>
42. Динаміка патріотичних настроїв українців: серпень 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.ua/research/ukrainel>
43. Оцінка радянського минулого, травень 2020 року, Київський міжнародний інститут соціології, 22 червня 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kiis.com.ua>
44. Ляшенко О. Самоідентифікація населення України: общее и отличное, 20 августа 2020 года [Електронний ресурс] / О. Ляшенко. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/blog/samoidentifikaciia-naseleniia-ukrainy-obshhee-i-otlichnoe/>
45. Суспільно-політичні настрої населення, грудень 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_2500_122019_press.pdf
46. Українське суспільство та європейські цінності (Київ: Інститут Горшеніна та Фонд імені Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://libraru.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>
47. Україна на порозі об'єднаної Європи. Київ: Центр Разумкова, 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018-Ukr_na_porozi...pdf
48. Як змінились вподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 року і початку пандемії COVID-19, 20 вересня 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://detector.media/infospace/article/181066>
49. Чого очікує і чого боїться житель тимчасово окупованого Донбасу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dif.org.ua/article>

50. Шульга М. Ознаки соцієнтального розбалансування (післямова) / М. Шульга // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. – С. 406.
51. Чи можемо ми «зшити» Україну: важливі результати опитувань // Дзеркало тижня. – 2021. – 29 жовтня.

References

1. Saaty, T. L. *The Analytic Hierarchy and Analytic Network Processes for the Measurement of Intangible Criteria and for Decision-Making*. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication>
2. Saaty, T. L. *Decision making with the analytic hierarchy process*. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication>
3. Kahneman, D. (2018). *Think slow ... decide quickly*. Moscow : AST. (in Russ.)
4. Thaler, R. (2018). *Behavioral economy. How emotions affect economic decisions*. Kyiv : Our format. (in Ukr.)
5. Kislov, D. V. (2010). *Political security of mass communications*. Kyiv : MP "Lesya". (in Ukr.)
6. Kislov, D. V. (2013). *Information wars*. Kyiv : Kyiv National University of Trade and Economics. (in Ukr.)
7. Kulyk, V. (2020). *Analyzing analytics: about the principles of research of Western scientific and expert-analytical publications on the Russian-Ukrainian conflict. Interpretations of the Russian-Ukrainian conflict in Western scientific and expert-analytical works*. Kyiv : IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukr.)
8. (2014). *Ukrainian society: monitoring of social change : y 2 v*. Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. V. 1; V. 2. (in Ukr.)
9. (2015). *Ukrainian society: monitoring of social change*. Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
10. (2018). *Ukrainian society: monitoring of social change*. Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
11. Sasse, G. *Donbas – two parts or one more? The experience of war through the eyes of the people of the region*. Retrieved from: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_2_2017.pdf (in Ukr.)
12. Sasse, G. & Lakner, E. *Identities on the front line of Donbass: what has changed from 2016 to 2019*. Retrieved from: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_3_2019.pdf (in Ukr.)
13. Lakomi, M. *Game in Ukraine: the conflict in Donbass as a result of multi-layered Rivalry*. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication> (in Ukr.)
14. Fisher, S. *The conflict in the Donbass. Conflict of narratives and interests, a difficult peace process*. Retrieved from: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2019S03_fhs.pdf (in Ukr.)
15. Schnecker, W. *A hybrid war in the era of geopolitics? On the interpretation and characterization of the conflict in Donbass*. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/24878009?seq=1> (in Ukr.)
16. Luchterhandt, O. *Minsk agreements on the conflict in eastern Ukraine (Donbas) in terms of international law*. Retrieved from: <https://www.ostinstitut.de/documents/publikationen> (in Ukr.)
17. *Monuments: conspiracy theory*. Retrieved from: <https://topwar.ru/125481-pamyatniki-teoriya-zagovora.html> (in Russ.)
18. *"In the subject": Rewriting the history of World War II*. Retrieved from: <https://www.m24.ru/shows/2/45/78140> (in Russ.)
19. *Russia is preparing an invasion of eastern Ukraine – military equipment is already near the border*. Retrieved from: <http://www.newsru.ua/ukraine/04mar2014/rossiagotovit.html> (in Ukr.)
20. *The east of Ukraine is massively opposed to Putin*. Retrieved from: <http://www.newsru.ua/ukraine/02mar2014/aktsii.html> (in Ukr.)
21. *2 thousand Donetsk residents supported a united Ukraine. Rivne's mothers turned to Russian women*. Retrieved from: <http://www.newsru.ua/ukraine/05mar2014/rivnedoneck.html> (in Ukr.)
22. *Why Odessa did not repeat the fate of Donetsk*. Retrieved from: <https://www.dw.com> (in Russ.)
23. *Associate Professor Taras Zhovtenko spoke about the "cold war" of the XXI century*. Retrieved from: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2017/16-11-01> (in Ukr.)
24. Marcus, J. *Is a new Cold War coming?* Retrieved from: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/10/161018_new_cold_war_marcus_yg (in Ukr.)
25. *New Cold War*. Retrieved from: <https://ukrop.party/uk/news/central> (in Ukr.)
26. *The "Cold War" never ended, and there is compelling evidence for that*. Retrieved from: <https://ranok.ictv.ua> (in Ukr.)
27. *Putin's "Cold War"*. Retrieved from: https://zaxid.net/holodna_viyina_putina_n1417460 (in Ukr.)

28. *The head of the DNR: Donbass has not forgotten about Novorossia and is waiting to continue.* Retrieved from: <https://www.rline.tv/news> (in Russ.)
29. *Doctrine "Russian Donbass" is intended to become a manifesto of our choice – Denis Pushilin.* Retrieved from: <https://dnronline.su> (in Russ.)
30. *Doctrine "Russian Donbass".* Retrieved from: <https://donnu.ru/russdonbass> (in Russ.)
31. *Russia uses the concept of "Donbass" as an instrument of information warfare – Danilov.* Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics> (in Ukr.)
32. *Speech by President Volodymyr Zelensky on the occasion of the 30th anniversary of Ukraine's independence.* Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/news> (in Ukr.)
33. Nikolayets, Yu. O. (2021). Historical policy in Ukraine in 1991–2021. *The political process in independent Ukraine: results and problems.* Kyiv : Institute for Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine. (in Ukr.)
34. *Media preferences of Ukrainians. The most popular sources of information.* Retrieved from: <https://sostav.ua/publication> (in Ukr.)
35. *Most of the international news in the online media of the South and East of Ukraine concerns Russia – IMI study, September 18, 2019.* Retrieved from: <https://imi.org.ua/news> (in Ukr.)
36. *Social networks and television are the main sources of news for Ukrainians; trust in national media has fallen (research).* Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article> (in Ukr.)
37. *Thomson Reuters' research: Social networks and search engines are the most popular sources of information in Ukraine.* Retrieved from: <https://ms.detector.media/trendi/post> (in Ukr.)
38. *Annual survey USAID-Internews "Population attitudes towards the media and consumption of different types of media in 2020".* Retrieved from: <https://internews.in.ua/wp-content> (in Ukr.)
39. *Compatibility test.* Retrieved from: https://zn.ua/internal/test-na-sovmestimost-335429_.html (in Russ.)
40. Shulga, O. (2018). Values, geopolitical orientations and change of symbolic universes in Ukraine. *Ukrainian society: monitoring of social change.* Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
41. *To the Day of the Defender of Ukraine.* Retrieved from: <https://ratinggroup.ua/research> (in Ukr.)
42. *Dynamics of patriotic sentiments of Ukrainians: August 2019.* Retrieved from: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nasrtoeniy_ukraincev_avgust_2019.html (in Ukr.)
43. *Assessment of the Soviet Past, May 2020, Kyiv International Institute of Sociology, June 22, 2020.* Retrieved from: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports=&id=950&page=1> (in Ukr.)
44. Lyashenko, O. *Self-identification of the population of Ukraine: common and different, August 20, 2020.* Retrieved from: <http://rb.com.ua/blog> (in Russ.)
45. *Socio-political mood of the population, December 2019.* Retrieved from: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_2500_122019_press.pdf (in Ukr.)
46. *Ukrainian Society and European Values (Kyiv: Gorshenin Institute and Friedrich Ebert Foundation in Ukraine and Belarus).* Retrieved from: <https://libraru.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf> (in Ukr.)
47. *Ukraine is on the threshold of a united Europe. Kyiv: Razumkov Center, 2018.* Retrieved from: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018-Ukr_na_porozi...pdf (in Ukr.)
48. *How Ukrainians' preferences and interests in the media have changed since the 2019 elections and the beginning of the pandemic COVID-19, September 20, 2020.* Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article/181066> (in Ukr.)
49. *What does a resident of the temporarily occupied Donbass expect and fear?* Retrieved from: <https://dif.org.ua/article> (in Ukr.)
50. Shulga, M. (2018). Signs of societal imbalance (afterword). *Ukrainian society: monitoring of social change.* Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
51. (2021). Can we "stitch together" Ukraine: important poll results. *Dzerkalo tyzhnia (Mirror of the week)*, October 29. (in Ukr.)

NIKOLAIETS Yuriy, PhD hab. (History), Full Professor, Leading Researcher of Department of modern political culture and ideology Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine,
e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

MEDIA DISCOURSE AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE FORMATION OF POLITICAL VALUES OF THE POPULATION OF SOUTH AND EASTERN UKRAINE IN 2014–2021

Abstract. Introduction. *The technical possibility of imposing values has made relevant in the XXI century, the conduct of information and psychological operations, the purpose of which was*

to ensure certain socio-psychological effects. The implementation of such operations proved to be both a component of the Russian Federation's implementation of aggressive plans against Ukraine and an important means of organizing a rebuff to the aggressor.

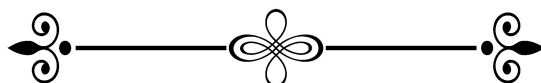
Purpose of the publication is to determine the nature of the influence of modern media resources on the formation of political values of the population of the South and East of Ukraine and to identify means to resist Russia in the information war.

Results. The article describes the Russian-centric and Ukrainian-centric media discourses of 2014–2021 with an analysis of their general topics. The primary means of forming media resources of political values of the population of the South and East of Ukraine are highlighted. Changes in the structure of media resources consumption and their causes and consequences are identified. Based on the analysis of the content of messages, the periods that characterise the qualitative changes of Russian-centric and Ukrainian-centric media discourses are outlined. Recommendations designed to improve Ukraine's information policy during the Russian-Ukrainian war have been identified. It was determined that the unsuccessful attempt to proclaim "people's republics" in the East and South of Ukraine testified to the defeat of the "Russian Spring". An obstacle to the implementation of Russia's aggressive plans was the deployment of volunteer movements, which reflected the willingness of citizens to defend their country. The vast majority of the population was determined in its attitude to the Russian-Ukrainian war in 2014 and has not changed to this day. Ukrainian society has demonstrated that in times of severe foreign policy threats, it can accumulate a powerful domestic resource and demonstrate rational responses to the challenges of the times, as well as produce content that is understandable and acceptable to the country's patriots. Ukrainian-centric discourse is characterised by a categorical rejection of the assertion of a civil war in Ukraine. The beginning of hostilities is rightly connected with the implementation of Russia's aggressive plans against Ukraine. The purpose of the aggression is not only to oppose Ukraine's European and Euro-Atlantic aspirations but also to try to eliminate Ukrainian statehood. But the influence of the Ukrainian-centric discourse on the formation of value orientations of the population of the southern and eastern regions of Ukraine was insufficient. It can be assumed that the influence of the Russian media is the reason why a relatively large part of the population of the South and East of Ukraine opposed the European and Euro-Atlantic orientation of the state in foreign policy. This can also explain the belief that the war in Donbass is an "internal Ukrainian conflict" provoked by the West.

Conclusion. Insufficient attention of the Ukrainian authorities to the information problems of the region remains obvious. The structure of the media space in eastern and southern Ukraine remained heterogeneous. In the border areas, Russia was still able to broadcast a favourable position on a wide range of issues. This explains that the population of the South and East of Ukraine was more inclined than residents of other regions to accept and disseminate Russian interpretations of political events and assessments of the work of individual politicians. Therefore, to form a more effective information policy, state coordination of the efforts of law enforcement agencies (including their analytical units), research institutions and organisations, government agencies and civil society is essential. Such coordination will allow the formation of both permanent and temporary working groups, able not only to respond flexibly to allegations of hostile propaganda but also to act on prejudice with the construction of a comfortable information environment for the patriots of Ukraine. It will also create a robust discourse aimed at forming a positive attitude towards Ukraine as a state capable of providing a decent rebuff to the enemy, ensuring stable economic development and raising the living standards of citizens.

Keywords: media discourse, political values, South and East of Ukraine, mass media, social networks, information war, Russian-Ukrainian war.

Одержано редакцією 12.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022



ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.86)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-150-160

БОРЧУК Степан Миколайович,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії Прикарпатського
національного університету ім. В. Стефаника,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>,
e-mail: borchuk_s@ukr.net,

ЛИЗЕНЬ Євген Володимирович,
аспірант кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету
ім. В. Стефаника,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3621-5922>,
e-mail: luge82@ukr.net

МИРОТВОРЧА МІСІЯ АНТАНТИ ПІД ГОЛОВУВАННЯМ Ж. БАРТЕЛЕМІ (20 ЛЮТОГО – 3 БЕРЕЗНЯ 1919 Р.)

У статті розглянуто діяльність другої миротворчої місії Антанти на теренах Східної Галичини під проводом французького генерала Жозефа Бартелемі, аналізуються причини її появи та наслідки дипломатичної роботи для обох сторін польсько-українського військового конфлікту 1918–1919 рр. Доведено, що поруч з офіційними завданнями члени місії мали важливі доручення і щодо подальшого проникнення і зміцнення в Галицькому регіоні позицій Антанти. Не менш важливим її завданням було вивчення обставин польсько-українського конфлікту, оцінка перспектив використання польських та українських військ у боротьбі проти більшовицької Росії.

Ключові слова: миротворча місія, Ж. Бартелемі, ЗУНР-ЗОУНР, Польща, Антанта, Східна Галичина.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна знаходиться в активному процесі розбудови власної державності. Цей процес ґрунтується на зв'язках із іншими державами та міжнародними організаціями й інституціями. В цьому контексті надзвичайно актуальною є розробка проблематики діяльності миротворчих місій під час польсько-української війни 1918–1919. Зважаючи на це, варто детальніше зупинитися на розгляді проблеми вирішального впливу політики Антанти щодо припинення польсько-українського військового конфлікту в зазначений період. Адже досвід минулого неоціненно важливий для України в сучасних реаліях російсько-української війни та діяльності міжнародних інституцій у її припиненні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першими висвітлювали означене питання безпосередні учасники подій: М. Лозинський [1, 2], М. Омелянович-Павленко [3], В. Кучабський [4], А. Крезуб [5], Л. Шанковський [6], І. Карпінець [7], С. Шухевич [8] та ін. Характерною рисою цих досліджень стало поєднання у них ознак наукової праці, таких як посилання на історичні джерела та цитати із них, із власними спогадами та рефлексіями автора, аргументацією або виправданнями його політичних поглядів чи вчинків. Зокрема, аналізуючи польсько-українську війну 1918–1919 рр. та діяльність місії Ж. Бартелемі та міжсоюзної комісії Л. Боти член УНР-Ради М. Лозинський у праці «Галичина в роки 1918–1920» [1] аргументував, «на жаль трагедія лежала в тім, що ні Антанта, ні більшовики не

хотіли допустити до державної самостійності України: тому не думали сповняти тих надій, які на них покладено». Серед масиву досліджень особливо вирізняються воєнно-історичні нариси старшини УГА Л. Шанковського, зокрема, у праці «Українська Галицька Армія» [6], де на основі власного пройденого бойового шляху у ході польсько-української війни 1918–1919 рр. окрім детального опису питання організації та стратегії боротьби УГА, автор ґрунтовно проаналізував діяльність місії Ж. Бартелемі та її вплив у вирішенні польсько-українського військового конфлікту.

На зорі незалежності української історіографії побачили світ синтетичні праці М. Литвина та К. Науменка «Історія ЗУНР» [9], М. Литвина «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» [10]. Тематика їхніх наукових робіт охоплювала широкий спектр проблем, які неможливо було ґрунтовно та досконало висвітлити, зважаючи на невеликий обсяг вказаних праць. Попри те, згадані автори, торкнулись таких проблем як поява першого делегата Антанти під час львівських боїв 1–22 листопада 1918 р. французького поручника Анрі Віллема, діяльності місій під керівництвом Ж. Бартелемі та роботи комісії Л. Боти в рамках Паризької Мирної Конференції (далі – ПМК) тощо.

В контексті вивчення вказаної проблематики в українській історіографії, то особливої уваги заслуговує дисертація львівської історикині Ганни-Меланії Тички, яка у своїй дисертації «Східна Галичина у політиці Франції (1918 – 1923)» [11] зуміла значно заповнити цю прогалину. Авторка запропонувала розрізняти дві окремі – місії Ж. Бартелемі, перша з яких діяла у Львові у січні – лютому, а друга – наприкінці лютого початку березня 1919 р. Вона обґрунтувала, що коло зацікавлень представників місій Ж. Бартелемі не обмежувалося виключно польсько-українським конфліктом. Іноземні делегати жваво цікавилися політичними подіями у Варшаві, боєздатністю польського війська, єврейськими погромами у Галичині, залученням військ УНР до боротьби з більшовиками і навіть повсякденним життям львів'ян. Тож з впевненістю можна стверджувати, що зазначена робота є першим ґрунтовним дослідженням в розробці даної проблематики в українській історіографії.

Серед польських вчених, слід відзначити праці М. Клімецького [12] та Т. Кісілевського [13]. Джерельною базою дослідження є матеріали Державного архіву Львівської області (ДАЛО) – Ф. 257 «Львівське наукове товариство з вивчення оборони Львова та Південно-східних воєводств у 1918 – 1920 роки» [14], а також спогади сучасників окреслених подій. Зокрема, найкраще мемуарно-аналітичне дослідження, на нашу суб'єктивну думку, вийшло з під пера командувача УГА М. Омеляновича-Павленка «Українсько-польська війна» [3]. Попри невеликий обсяг праці генералові вдалося покроково описати перемовини військового керівництва УГА з другою місією під головуванням Ж. Бартелемі, що проходили 22 лютого 1919 р. у Ходорові. Досить велика кількість матеріалів, які допомагають простежити діяльність другої миротворчої місії Ж. Бартелемі міститься у таких тогочасних польських та українських періодичних виданнях: «Gazeta Lwowska», «Chwila», «Република», «Наша мета» та «Стрілець».

Стан наукової розробки проблеми свідчить про актуальність її комплексного вивчення й потребу залучати нові джерела для висвітлення діяльності миротворчих місій під головуванням французького генерала Ж. Бартелемі у контексті визначального впливу держав Антанти стосовно вирішення польсько-українського військового конфлікту 1918–1919 рр.

Мета. На основі попереднього доробку українських та польських науковців, архівних матеріалів, тогочасної періодики та спогадів сучасників тих подій всебічно висвітлити структуру, основні завдання і напрямки діяльності другої місії Ж. Бартелемі на теренах Східної Галичини.

Автори статті використовують системний підхід і принцип історизму, які дають їм змогу комплексно відтворити всі аспекти діяльності другої місії Ж. Бартелемі. Достовірність і повноту інформації забезпечили методи джерелознавчого й історіографічного аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. Діяльність другої місії на чолі з Ж. Бартелемі розпочалася щойно тоді, коли український генеральний наступ у середині лютого 1919 р. став загрожувати окупованому поляками Львову. У майже безнадійному для них становищі, терміново спеціальним потягом 17 лютого 1919 р. з Варшави до Львова о 10.00 вирушила коаліційна місія на чолі з Ж. Бартелемі. До її складу також увійшли ген. Картон де Віарт, проф. Роберт Говард Лорд, полк. Г. Сміт, майор де Летоїле, поручник Ламарк, поручник Форстер та поручник Перголесі. Зазначена місія репрезентувала Францію, Велику Британію, США та

Італію та знаходилась під патронатом Ж. Нуланса. Як можемо простежити, місія стала не суто французько-англійською, а отримала статус міжсоюзної. До місії Ж. Бартелемі на час її перебування у Львові офіційно були прикріплені також польські офіцери А. Хемпель, Р. Міхаловський, З. Мицельський та С. Щепановський [15, 1].

Так розпочався другий етап діяльності Ж. Бартелемі в Східній Галичині. Варто зазначити, що єдиним завданням нової місії під керівництвом французького генерала було укладення польсько-українського тимчасового перемир'я у Східній Галичині. Адже в інтересах Антанти, а саме Франції було залишити за Польщею західну частину Східної Галичини [10, 274].

Вже на другий день Вовчухівської офензиви 18 лютого 1919 р. НК УГА в особі полковника В. Курмановича отримала телеграму від Найвищої ради Антанти з вимогою негайно припинити бої в районі залізниці Перемишль – Львів, щоб уможливити приїзд місії Ж. Бартелемі до Львова. 20 лютого вже зі Львова НК УГА отримала другу вимогу місії Антанти – щоб їй забезпечили проїзд зі Львова до Ходорова для переговорів з УГА про припинення військових дій; при тому було зазначено, що будь-яке відкинення цієї вимоги розглядатиметься як акт ворожого вчинку проти Антанти [6, 122]. Таким чином, у вирішальній фазі боротьби за Львів місія Ж. Бартелемі зажадала припинення бойових дій на польсько-українському фронті, щоб вона мала можливість провести перемовини з обома сторонами військового конфлікту [16, 36].

Командування УГА та генерал М. Омелянович-Павленко категорично відмовлялися припинити операцію в момент її найвищого піднесення. Та уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем особисто продовжували вірити у великодушність Антанти, яка, між іншим, знову проявила лицемірство: разом з місією до заблокованого Львова в поїзді були таємно перевезені 14 тис. гвинтівок із боєприпасами [9, 165]. І все ж, ДС ЗОУНР наказав НК УГА припинити бої на цілому фронті й погодився розпочати з поляками переговори, метою яких було встановлення демаркаційної лінії і припинення військових дій аж до часу, поки справу Східної Галичини не вирішить ПМК [5, 106]. У своїх спогадах ці події М. Омелянович-Павленко оцінив так: «Не треба доводити, що самий факт можливості переговорів дуже шкідливо відбивався на наших замірах. Уряд не знайшов можливості відмовити відпоручникам держав-переможців» [3, 155].

Учасники миротворчої місії одразу розпочали роботу. Вже 21 лютого 1919 р. члени місії Моуль та Форстер виїхали в товаристві польського офіцера Б. Залеського на північний відтинок Львівського фронту в Збоївських, а К. де Віарт відвідав військовий шпиталь у Львові, де провів розмови з польськими й українськими пораненими вояками, розпитував про їхні настрої щодо польсько-українського конфлікту [15, 3]. Того ж дня члени місії провели розмову з трьома українськими офіцерами, які під час останнього наступу УГА на Львів потрапили до польського полону [16, 3]. Делегати Антанти зустрілися з представниками Червоного Хреста, з якими обговорили гуманітарну ситуацію у Львові [17, 3].

Зважаючи на складнощі, пов'язані з веденням дистанційних переговорів з українською стороною, чи, так би мовити, взагалі їхньою відсутністю, члени місії Ж. Бартелемі вирішили особисто навідатися до НК УГА, що на той час знаходилася у Ходорові [11, 95]. Про прибуття місії Антанти до ставки НК УГА М. Омелянович-Павленко згадував: «22 лютого о 12 годині дня я й полковник В. Курманович із старшинами штабу зустріли на дворці заступників всемогутньої в той час спілки держав» [3, 44].

Генерал Ж. Бартелемі виклав пропозиції щодо припинення бойових дій. Він заявив, що держави Антанти бажають порозуміння між супротивниками, для чого необхідно припинити війну й встановити тимчасову демаркаційну лінію. Згідно з нею, українському війську пропонували відійти на схід за лінію, що проходила вздовж р. Буг, західних кордонів Львівського, Перемиського, Бібського повітів, далі – вздовж р. Стрий. У такий спосіб до Польщі відходили Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район та велика частина Східної Галичини [10, 265]. Як справедливо визначав М. Лозинський, це було «одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям» [1, 81]. Біля 14.30 22 лютого зі Станиславова прийшла відповідь, у якій зазначалося, що в запропонований час відповідь не може бути надіслана й що на ранок 23 лютого ДС ЗОУНР обов'язково надасть своє рішення. Місія Антанти не заперечувала та з усім можливим комфортом була доправлена до Львова [3, 45]. Того дня частина членів

місії, яка не брала участі в Ходорівських переговорах, побувала на Львівському фронті з інформаційною метою [17, 1].

Безперечно, такі умови були неприйнятні для української сторони, зважаючи на успішний розвиток Вовчухівської наступальної операції, блокування Львова й цілковиту стабільність фронту на інших ділянках. Зауважимо, що українців представляли тільки військовики, які виступали навіть проти тимчасового перемир'я у розпал офензиві. Всупереч військовим, Є. Петрушевич дав розпорядження керівникам галицької делегації у Львові полковнику М. Тарнавському та Л. Бачинському підписати договір про перемир'я. 23 лютого 1919 р. проведено підготовчу працю, а вже 24 лютого читаємо в повідомленні газети «Республіка», що «о 12.25 годин було підписано умову між українськими і польськими військами, яка складалася з семи точок», та що «всі воєнні акції припиняються 25 лютого о 6 годині ранку». Дану умову підписали: з українського боку – полковник М. Тарнавський, Л. Бачинський та отець Бонн; з польського – полковник Мечислав Кулінський, майор Я. Гемпель і майор В. Марянський. Згідно з цим документом, шлях Львів – Сихів мав залишитися вільним від бойових дій, щоб можна було підтримувати зв'язок між зацікавленими сторонами у вирішенні польсько-українського протистояння. Заборонялося перебування війська в прифронтовій смузі, а для перевірки встановлювалися контрольні пости. Полякам дозволили надсилати з Перемишля до Львова не більше трьох поїздів і лише з харчами [18, 2]. Такі кроки політичного керівництва ЗОУНР були зумовлені сподіванням допомоги від Антанти та вірою в її заяву, що Польща має постати тільки на безперечно польських землях (VIII розділ Версальського договору – Є. Л.). Так як Східна Галичина є безумовно українською землею, то уряд ЗОУНР сподівався, що Антанта накаже полякам припинити загарбницьку війну проти східних галичан. З цього приводу М. Лозинський зауважив: «Сю віру Українців ждало велике розчарування» [2, 12].

Відповідно 25 лютого о 6 годині ранку Рада Державних секретарів ЗОУНР наказала припинити всі бойові операції. У цей час українські війська наступали на Львів, а поляки лише займали клин уздовж залізничного шляху Перемишль – Львів. Слід зазначити, що бойові дії зупинилися тоді, коли становище польської армії було критичним і українці мали надію невдовзі здобути столицю Східної Галичини [19, 199–200].

Польський історик Я. Гуперт, згадуючи про тимчасове припинення вогню, писав, що воно для поляків мало велике стратегічне значення, адже впродовж п'яти днів їм вдалося доправити до оточеного УГА Львова зброю, амуніцію, підкріплення та провести роботи щодо укріплення бойових позицій [7, 33]. Одним з прикладів цього може слугувати той факт, що вже 25 лютого 1919 р. вранці за посередництва Антанти до Львова прибув перший залізничний транспорт з американською мукою; ешелон складався із 40 вагонів [20, 4].

25 лютого 1919 р. переговори з місією Ж. Бартелемі продовжились у Львові, куди прибула делегація ЗОУНР, яка складалася з цивільних державних діячів, дипломатів та військовиків. Членами делегації були: О. Бурачинський, С. Витвицький, М. Лозинський, В. Темницький, полковники К. Слюсарчук і В. Фідлер, отаман Теодор Рожанковський, перекладач о. Франц Ксаверій Бонн; загальне керівництво здійснював В. Охримович [21, 5].

Польське представництво очолив А. Скарбек. Того ж дня було погоджено програму нарад: спочатку мало відбутися засідання представників Антанти з делегацією ЗОУНР, згодом спільне з поляками. Якщо на переговорах між воюючими сторонами не було б досягнуто порозуміння, то місія Ж. Бартелемі мала запропонувати власні умови перемир'я [22, 278].

Після конференції з місією Антанти розпочалися прямі переговори між польською та українською делегаціями. Основна дискусія знову розгорнулася навколо демаркаційної лінії, запропонованої Ж. Бартелемі. Українська делегація обстоювала тимчасову лінію розмежування вздовж р. Сян, наголошуючи на тому, що державний кордон між УНР та Польщею повинен проходити значно далі на захід, згідно з етнічним розмежуванням двох народів. Водночас польська сторона обстоювала демаркаційну лінію по р. Збруч, але в ході обговорення запропонувала компромісний власний варіант: лінію Берестечко – Буськ – Перемишляни – Рогатин – Галич – Калуш – гора Попада [23, 5–6]. На нашу думку, найбільш імовірно, ця лінія була заявлена, щоби пізніше показати, що поляки готові були йти на компроміс. Вони знали, що українці не погодяться на такий варіант розмежування, так як УГА мала б залишити значну частину східногалицьких теренів, яку контролювала вже

протягом кількох місяців. Як бачимо, для обох воюючих сторін будь-яке перемир'я було не на часі, тому кожна з них висувала жорсткі територіальні вимоги одна до одної.

За таких умов місія Ж. Бартелемі вирішила в ультимативній формі змусити супротивників до прийняття власного компромісного варіанту перемир'я. 28 лютого 1919 р. о 15.40 коаліційна місія викликала польську та українську делегації і продиктувала їм умови перемир'я, відповідь на які повинна була бути надана до 5 березня 8.00 [24, 86]. Генерал Ж. Бартелемі представив демаркаційну лінію, за якою майже третина Східної Галичини включно зі Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном, мала відійти до Польщі. Представники Антанти запевняли, що це тимчасова лінія розмежування, а остаточний кордон встановить ПМК. Своєю чергою представник США Р. Лорд вказував, що поляки краще керуватимуть нафтовим басейном і більш раціонально використовуватимуть його родовища. Водночас антантівська місія обіцяла, що якщо галицький уряд на неї погодиться, то Антанта визнає ЗОУНР та надасть усіляку допомогу [16, 36].

Доречно зауважити, що перед врученням сторонам конфлікту проєкту тимчасового перемир'я Ж. Бартелемі оголосив промову для представників ЗОУНР, у якій яскраво змалював, з одного боку, зростаючу силу поляків, включно з армією Ю. Галлера, і гнів Антанти, який впаде на українців, якщо вони не приймуть умови Антанти, а з іншого – прихильність союзних держав, якщо галичани погодяться на їхні пропозиції [6, 122–123]. На основі цього проєкту Польща мала отримати не тільки невеликі частини Східної Галичини, які досі завоювала, але ЗОУНР повинна була також поступитися їй великими просторами галицької території, які УГА міцно тримала у своїх руках, разом з нафтовими родовищами в околицях Дрогобича та Борислава, що становили основну статтю дохідної частини бюджету ЗОУНР. Загалом галичани мали поступитися 1/3 території Східної Галичини [2, 13]. Генерал Ж. Бартелемі закликав дослухатися до делегатів Антанти, оскільки тоді вона визнає суверенність УНР. Між іншим політичні та військові сили Польщі запевняли, що йдуть на компроміс, адже законним для них було вимагати проведення демаркаційної лінії по р. Збруч [16, 126].

Про певну заангажованість поглядів генерала Ж. Бартелемі свідчить і той факт, що він запевняв польську делегацію, буцімто тимчасова демаркаційна лінія не позбавляє Польщу прав на захоплення цілої Східної Галичини. Власне, це і було суттю його плану «врегулювання польського-українського конфлікту».

В цей час у Східній Галичині перебував С. Петлюра, який 24 лютого 1919 р. приїхав до Станиславова, де його зустріли представники цивільної та військової влади ЗОУНР [21, 2]. 27 лютого 1919 р. дипломатична місія Антанти, дізнавшись про перебування С. Петлюри в Східній Галичині, вирішила зустрітися в Ходорові з ним, а також з делегатами ЗОУНР Є. Петрушевичем та С. Голубовичем [21, 1]. С. Петлюра погодився підтримати Ж. Бартелемі за умови, що Антанта визнає УНР і ЗОУНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками. Членам галицької делегації С. Петлюра радив прийняти пропозиції генерала Ж. Бартелемі, бо це відкриє шлях до визнання УНР в Європі та дасть змогу отримати допомогу амуніцією та військовими товарами для продовження боротьби за незалежність України. «Вже тоді Петлюра готовий був на поступки коштом Східної Галичини, – стверджував М. Лозинський, – щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти» [1, 77]. С. Петлюра наполягав на тимчасовій територіальній поступці полякам, що давало шанс визнання УНР державами Антанти та створювало сприятливі умови для надання останньої допомоги. Такі його кроки були зумовлені критичним становищем на фронті з головним ворогом українців – у середині лютого 1919 р. більшовицьке військо розгорнуло широкомасштабний наступ проти Дієвої армії та оволоділо Фастовом. Невдовзі Київська група зайняла Білу Церкву, Коростень і просунулась на Житомир. У березні більшовики були вже в Козятині, Бердичеві, Вінниці. Військо Директорії відходило щораз далі на південь і південний захід.

За свідченнями уповноваженого Варшавою Р. Міхаловського, позитивні враження від того, що С. Петлюра готовий прийняти умови місії Антанти, мали від зустрічі і члени антантівської місії [16, 126].

Таким чином С. Петлюра хотів, щоб його «прикрили зі спини», тоді він зміг би боротися з більшовиками. Його бажання співпадало з намірами Антанти. Але більшість представників

ЗОУНР не були згодні поступитися Польщі територією, адже саме Польщу вони вважали своїм основним ворогом. Ця точка зору зрештою перемогла. С. Голубович заявив, що національні інтереси виключають можливість віддати частину спірної території. Отже, плани С. Петлюри заручитись підтримкою Антанти провалилися [16, 145].

Настрої ж галицького стрілецтва висловив С. Шухевич: «Коли б Начальна команда погодилася на пропоновану демаркаційну лінію, то вже тоді було б прийшло на фронті до повної катастрофи. Грозило те, що весь фронт кине кріси і піде домів...» [8, 140–141]. 28 лютого 1919 р. С. Петлюра, попрощавшись із представниками УНРади та ДС ЗОУНР, покинув Станиславів та виголосив на вокзалі такі слова: «схиляю своє чоло перед тими лицарями нашої батьківщини, які наклали і накладають своїм життям у боротьбі з віковим ворогом, що все хотів і хоче поневолити нас національно і соціально, поділяю ту енергію й ініціативу, з якою різні національно-громадянські організації ставляться до потреб моменту і допомагають державній владі та війську в задоволенню його потреб» [21, 2].

Генерал Ж. Бартелемі докладав великих зусиль, щоб домогтися припинення війни – певна річ, на своїх умовах, закликаючи насамперед українців іти на різноманітні поступки. Як досвідчений військовик він усвідомлював, що ситуація на фронті для поляків майже критична. Але галичани погоджувалися лише на демаркаційну лінію по р. Сян з поверненням Львова. Звичайно, на них впливали успіхи на фронті. Та, як заявляв польській делегації у Львові проф. Р. Лорд перед виїздом до Ходорова, лінію по р. Сян місія не братиме до уваги й нафтовий басейн відходитиме до Польщі [15, 2]. Останнього дня Ходорівських переговорів Ж. Бартелемі теж не вдалося зламати опір української делегації. Навіть член місії Р. Фостер писав, що «ця спроба перемир'я була помилкою, оскільки за її умовами українці повинні були покинути свої нафтові центри, залишити Львів і віддати половину Галичини» [6, 75].

Підсумовуючи діяльність місії, варто наголосити на тому, що переговори з місією Ж. Бартелемі у Львові завершилися без укладання угоди. Вручаючи проєкт делегатам ЗУНР О. Бурчинському, С. Витвицькому та М. Лозинському, Ж. Бартелемі попередив їх, що хоча становище на фронті в даний момент склалося на користь ЗУНР, Польща може незабаром розпочати наступ, маючи допомогу армії Ю. Галлера [3, 161]. Проєкт перемир'я місії Антанти мав 4 документи: дві пояснювальні записки, договір і карту розмежування. Їх суть зводилася до припинення бойових дій з моменту підписання перемир'я, відступу війська за так звану демаркаційну лінію Бартелемі; ця позиція стосувалася тільки українців і звільнення полонених та інтернованих. У спеціальному додатку зазначалося, що половину видобутку нафти поляки повинні продавати українській стороні [1, 78–80].

У спеціальному меморіалі до української і польської сторін генерал попередив, що до його компетенції належить припинення воєнних дій і встановлення тимчасового перемир'я, а далі проблему вирішуватиме ПМК. 28 лютого 1919 р. о 19.00 українська делегація для узгодження відповіді з урядом ЗОУНР виїхала до Ходорова, у Львові залишився тільки майор Альфонс Ерле [24, 87].

Місія Антанти надала сторонам конфлікту чотири дні на роздуми, від 1 березня 1919 р. 8.00 до 5 березня 1919 р. 8.00, після чого представники Польщі та ЗОУНР мали надати офіційну відповідь. При цьому, якщо одна із сторін хотіла б відновити воєнні дії, то повинна була попередити членів місії про своє рішення не пізніше, як за 12 год. до їх початку. Члени місії наголошували на тому, що дане рішення буде мати тимчасову дію, а остаточне політично-територіальне врегулювання конфлікту у Східній Галичині прийме ПМК [25, 1].

Незважаючи на тиск місії Ж. Бартелемі й бажання керівництва ЗОУНР зберегти добрі відносини з Антантою, зазначені умови ДС відкинув. Делегація ЗОУНР, їдучи зі Львова через Ходорів, у порозумінні з урядом ЗОУНР та командуванням УГА, вирішила денонсувати угоду про перемир'я від 25 лютого 1919 р. та доручила НК УГА відновити бойові дії на фронті.

У зв'язку з відновленням бойових дій 1 березня 1919 р. Ж. Бартелемі, який чекав до визначеного терміну у Львові, надіслав М. Омеляновичу-Павленку телеграму з ультимативною заявою: якщо українська сторона не припинить вогонь, то вона бере на себе відповідальність за зрив перемир'я, а місія 2 березня покине Львів. Голова уряду ЗОУНР С. Голубович радіограмою зазначав, що місія Ж. Бартелемі у своїй діяльності і пропозиціях зважала лише на інтереси польської сторони, мала намір віддати половину території ЗОУНР Польщі. Незважаючи на щире бажання жити в мирі з сусідами, українці мусять захищатися. С. Голубович пропонував надіслати до Галичини іншу, незалежну місію [31, 269].

Отож українська делегація, що поверталася з Львова до Станиславова через Ходорів, пізно вночі 28 лютого доручила НК УГА відновити бойові дії в рамках Вовчухівської наступальної операції. Штаб негайно виконав наказ уряду ЗОУНР «До Галицької Армії», датований 1 березня 1919 р. та підписаний М. Омеляновичем-Павленком і В. Курмановичем, у якому закликав усіх старшин і вояків до подвоєння енергії в боротьбі з поляками: «на третій день переговорів запропоновано нам остаточно демаркаційну лінію, яка являється образою наших найсвятіших почувань, бо на основі цієї лінії Камінка-Струмилова, Львів, Дрогобич та від цих місцевостей на захід великі простори української території мали би стати надалі в руках поляків аж до остаточного вирішення у Парижі... До зброї, товариші команданти, старшини, стрільці і козаки! Хай нас розсудить залізо і кров» [3, 49–50]. 1 березня 1919 р. НК УГА о 18.00 повідомила коаліційну місію, що відновлює бойові дії проти поляків.

Ж. Бартелемі радіотелеграмою надав українським делегатам термін до 00.00 1 березня 1919 р., щоби пояснити недотримання домовленостей щодо тимчасового припинення військових дій. У телеграмі, скерованій місії Антанти, українська сторона повідомила, що з причин суто військових командуючий УГА змушений відновити бойові дії, які були припинені з 26 лютого 1919 р., та виконує рішення уряду ЗОУНР. Свою офіційну заяву ДС ЗОУНР зобов'язувався надати в зазначений термін згідно з попередніми домовленостями, тобто до 4 березня 1919 р.

Зі свого боку члени місії Ж. Бартелемі зазначили, що «зрив припинення воєнних дій українцями направлений проти всіх великих держав Антанти, таким чином влада ЗОУНР несе безпосередню відповідальність за такі зневажливі кроки перед Антантою за подальше ведення війни з поляками, припинення якої вимагали чотири держави Антанти». У той же час представники місії повідомили українську делегацію, що якщо вона до опівночі не змінить своє рішення, то місія Антанти виїде зі Львова 2 березня об 11.00, а відповідальним за необґрунтовані кроки недотримання в справі припинення вогню на фронті буде уряд ЗОУНР [26, 4]. До зазначеного часу відповіді від українців не надійшло, таким чином офіційне продовження бойових дій з української сторони розпочалося 1 березня о 16.30, а вже 2 березня 1919 р. відновились бойові операції ворогуючих армій [32, 123]. 1 березня 1919 р. від імені Т. Розвадовського був оприлюднений майже ідентичний наказ про відновлення воєнних дій, у якому він звернувся до польської армії та мешканців Львова: «польські війська змушені продовжувати війну проти зрадливого та підступного ворога, який спонукає до цих дій. Закликаю мирних жителів до спокою та витримки, адже за нами цілий польський народ» [26, 1].

Делегація Антанти 3 березня 1919 р. об 11.00 покинула Львів звичайним потягом № 28, завішаним прапорами країн Антанти, та виїхала до Варшави [27, 5]. У своєму інтерв'ю польській пресі Ж. Бартелемі підкреслював: «Франція і Англія є до вас прихильні, хотіли б вас бачити великими і сильними, з потужною армією як противагу відносно Німеччини» [28, 1]. Ж. Бартелемі, покидаючи Львів заявив, що «відновлення бойових дій дорівнює нулю відноsinам між українцями та західними державами». На пероні львівського вокзалу зібрався натовп людей, які прощалися з антантівською місією [37, 1].

Варто зазначити, що за повідомленням тогочасної преси, 3 березня на шляху до Перемишля між Городком-Ягеллонським та Родатичами відділи УГА обстріляли потяг коаліційної місії Ж. Бартелемі, хоча про його проїзд було повідомлено українського військового парламентаря, а потяг був завішаний прапорами всіх держав Антанти. У результаті обстрілу було поранено кількох осіб делегації Антанти. Після прибуття до Перемишля члени місії вислали до своїх урядів звіти про неприємний випадок [38, 4].

Отож, як слід було очікувати, переговори між супротивниками польсько-українського військового конфлікту не мали успіху. Це закономірно, бо умови, запропоновані місією Ж. Бартелемі, як писав англійський історик Харольд Темперлей, не відповідали ні етнографічному принципу, ні становищу сторін протистояння на фронті [35, 409].

Прибувши до Варшави, Ж. Бартелемі одразу виїхав до Познані, де відзвітував шефу міжсоюзної місії Антанти в Польщі Ж. Нулансу про невдачу мирних переговорів, спричинену українцями [39, 2]. До речі, Ж. Нуланс, висловлюючи обурення з цього приводу, здебільшого звинувачував С. Петлюру. 10 березня 1919 р. місія Бартелемі виїхала з Польщі до Парижа. 12 березня 1919 р., щойно прибувши до Парижа, Ж. Бартелемі, К. де Віарт та Р. Лорд

склали звіт комісії Ж. Камбона. Згідно з їхніми заявами ситуація біля Львова для поляків була критична та загрожувала поразкою від українців. Втрата Львова, з їхніх слів, мала б негативний ефект у Польщі і тлумачилась як поразка Антанти, що негайно зміцнило би позиції більшовиків та агентури, найнятої Німеччиною в організації змови проти Антанти в Східній Європі. За цих обставин комісія з польських справ звернула увагу Найвищої ради відповідним листом на потребу перекидання військ Ю. Галлера до Польщі [36, 105].

Щоб урятувати Львів дипломатичним шляхом, комісія запропонувала за запитом Найвищої ради зобов'язати уряд ЗУНР через посередництво Варшавської місії Ж. Нуланса прийняти перемир'я. А якщо така спроба матиме шанс на успіх, умови перемир'я повинні враховувати наявну ситуацію в регіоні, а точніше ситуацію з володінням нафтового родовища [37, 108–109]. Як бачимо, після приїзду до Парижа антантівська місія Ж. Бартелемі склала цілковито антиукраїнські звіти та виконала роль відвертого прибічника Польщі, виявивши односторонність та упередження щодо вирішення галицької проблеми.

Думки щодо діяльності місії Ж. Бартелемі та поведінки політиків ЗОУНР в колі українських та польських учених кардинально відрізняються. Для прикладу, як вважав відомий український історик у діаспорі Іван Лисяк-Рудницький, пропозиція Ж. Бартелемі була реальною можливістю для розв'язання польсько-української війни. З її прийняттям ліквідовувався Західний фронт УНР й основний тягар боротьби переносився на Схід, де війська Директорії з останніх сил намагалися стримати натиск більшовицьких військ. Прихід добре організованої УГА на допомогу Наддніпрянщині спричинив би військову перевагу українців на східному фронті. А збереження території ЗОУНР, хоч і значно урізаної лінією Бартелемі, для УНР створило би добре організований цивільний тил для воєнних операцій на Сході держави [40, 103]. З цього приводу сучасний львівський історик Вадим Ададуров стверджує, що розрив перемир'я завдав шкоди керівництву ЗОУНР, яке обрало стратегію фаталіста: або все, або нічого [41, 30].

Самогубним вважають вчинок політикуму ЗОУНР сучасні польські історики М. Козловський, М. Вжозек та М. Клімецький. Таким чином, диктат генерала Ж. Бартелемі, зокрема запропоновані ним умови перемир'я, потрібно аналізувати з погляду соборної української стратегії, а не тільки через призму польсько-українського військового конфлікту, який у системі визвольної боротьби українського народу творив лише побічний її відтінок [6, 175–176].

У контексті діяльності союзницької місії, потрібно визнати, що місія Ж. Бартелемі та Антанта розставили психологічні перешкоди для втілення своїх планів у життя. У типово французькому намаганні творити «сильну Польщу», залишаючи за нею не тільки Львів, але й Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, генерал Ж. Бартелемі сформулював свої вимоги так, що українська сторона не могла прийняти їх психологічно. Можна погодитися з думкою деяких істориків, що якби демаркаційна лінія була запропонована по лінії тогочасного фронту, то українська сторона її неодмінно прийняла б. А вже в березні 1919 р. об'єднаним українським військом з допомогою Антанти перемогла б головного ворога незалежної УНР – більшовицьку Росію. Втім, якщо розглянути диктат Ж. Бартелемі з історичної ретроспективи, стає очевидним, що ЗОУНР не мала інших варіантів, як прийняти умови, запропоновані місією Антанти. Це, мабуть, був чи не останній шанс для бажаного порозуміння з Антантою [42, 344–345].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що антантівська місія Ж. Бартелемі не турбувалася тим, як припинити воєнні дії, а, радше, як організувати більші військові сили поляків і таким способом «умиротворити» українців. Поляки використали тимчасовий перепочинок та зуміли перевезти до Львова велику кількість потягів з воєнним матеріалом, у зв'язку з чим втручання Антанти, особливо Франції, посприяло ґрунтовній зміні ситуації на користь Польщі. Обидві місії під керівництвом Ж. Бартелемі, попри здійснений величезний обсяг роботи, не виконали свого основного завдання, а саме тимчасового припинення польсько-української війни. Однак ці делегації опосередковано вплинули на долю ЗОУНР, оскільки в майбутньому у своїх звітах та промовах їхні члени активно поширювали непривабливий образ українців як потенційних більшовиків, що згодом стало однією з передумов рішення Найвищої ради від 25 червня 1919 р., яке дозволило полякам окупувати територію цілої Східної Галичини по р. Збруч.

Список використаної літератури

1. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 236 с.
2. Лозинський М. Галичина на Міровій конференції в Парижі / М. Лозинський. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 31 с.
3. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1929. – 72 с.
4. Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках / В. Кучабський. – Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2005. – 448 с.
5. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. – Нью-Йорк: Око, 1966. – 179 с.
6. Шанковський Л. Українська Галицька Армія : воєнно-історична студія / Л. Шанковський. – Вінніпег, 1974. – 396 с.
7. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади. / І. Карпинець // Літопис «Червоної Калини». – Львів. – 1933. – Ч. 7–8. – С. 30–35.
8. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918–1920) / С. Шухевич. – Львів, 1924. – Ч. 1. – 176 с.
9. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Олір, 1995. – 362 с.
10. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ. – 488 с.
11. Тичка Г. М. Східна Галичина у політиці Франції (1918–1919) : дис. канд. іст. наук: 07.00.02, 07.00.03. ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів, 2018. – 285 с.
12. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Klimecki. – Warszawa, 2000. – 291 s.
13. Kisielewski A. T. Piłsudski, Dmowski i Niepodległość osobno, ale razem / A. T. Kisilewski. – Poznań: Dom wydawniczy Rebis, 2018. – 302 s.
14. Держархів Львівської області. Ф. 257. – Т. 2. – Оп. 2. – Спр. 1412. – Арк. 2.
15. Chwila. – Lwow. – 1919. – Nr. 38.
16. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-українських землях у 1918–1923 рр. / С. Ярославин. – Філадельфія : Америка, 1956. – 183 с.
17. Наша мета. – Львів. – 1919. – Ч. 3.
18. Република. – Станиславів. – 1919. – Ч. 21.
19. Тимченко Р. Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.) / Р. Тимченко. – К. : Ін-ст історії України НАНУ, 2013. – 347 с.
20. Gazeta Lwowska. – Lwow. – 1919. – Nr. 46.
21. Стрілець. – Станиславів. – 1919. – Ч. 10.
22. Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923) : Історія держави і права / Б. Тищик. – Львів, 2004. – 392.
23. Стрілець. – Станиславів. – 1919. – Ч. 11.
24. Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922. / Edited by Taras Hunczak. Part I. – New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983. – 456 p.
25. Gazeta Lwowska. – Lwow. – 1919. – Nr. 51.
26. Gazeta Lwowska. – Lwow. – 1919. – Nr. 52.
27. Gazeta Lwowska. – Lwow. – 1919. – Nr. 125.
28. Chwila. – Lwow. – 1919. – Nr. 50.
29. Kurjer Częstochowski. – Częstochowa. – 1919. – а 5.
30. Gazeta Lwowska. – Lwow. – 1919. – Nr. 44.
31. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; гол. ред. ради Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. – Львів, 2009. – 350 с.
32. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Ілюстрована історія / ред. М. А. Когутяк. – Львів; Івано-Франківськ : Манускрипт, 2008. – 524 с.
33. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / Ę. Kozłowski. – Krakow, 1990. – 297 s.
34. Йосипишина Я. Симон Петлюра: Польща й Антанта / Я. Йосипишин // У 70-річчя трагедії 1926"1996 : зб. матеріалів про відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри. – 1997. – С. 75.
35. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. : Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
36. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки : Тягар історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. В 2 т. – Київ, 1994. – Т.1. – 554 с.
37. Макарчук С. Українська республіка галичин / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 190 с.
38. Наша мета. – Львів. – 1919. – Ч. 4.
39. Република. – Станиславів. – 1919. – Ч. 24.

40. Стахів М. Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 / М. Стахів. – Скрентон, 1961. – Т. 6. – кн. 1. – 220 с.
41. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. / В. Ададуров // Україна в минулому. – 1995. – Вип. 7. – С. 18–32.
42. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія / кер. авт. кол й відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Сівестрія, 2001. – 628 с.

References

1. Lozynsky, M. (1922). *Galicja in pp. 1918–1920*. Vienna, 236 (in Ukr.)
2. Lozynsky, M. (1919). *Galicja at the World Conference in Paris*. Kamyanets-Podilsky, 31 (in Ukr.)
3. Omelyanovich-Pavlenko, M. (1929). *Ukrainian-Polish War 1918–1919*. Prague, 72 (in Czech.)
4. Kuchabsky, V. (2005). *Western Ukraine in the struggle against Poland and Bolshevism in 1918–1923*. Lviv: Research and Publishing Center of the Scientific Society. Shevchenko, 448 (in Ukr.)
5. Krezub, A. (1966). *Essay on the history of the Ukrainian-Polish war of 1918–1919*. New York: Eye, 179 (in Ukr.)
6. Shankovsky, L. (1974) *Ukrainian Galician Army: military-historical study*. Winnipeg, 396.
7. Karpynets, I. (1933). History of the 8th Galician Brigade. *Litopys "Chervonoï Kalyny" (Chronicle of the "Red Viburum")*, Lviv. 7–8. 30–35 (in Ukr.)
8. Shukhevych, S. (1924). *Memoirs of the Ukrainian Galician Army (1918–1920)*. Lviv, Part 1. 176 (in Ukr.)
9. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *History of Western Ukraine*. Lviv: Olir, 362 (in Ukr.)
10. Lytvyn, M. (1998). *Ukrainian-Polish War of 1918–1919*, Lviv: Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 488 (in Ukr.)
11. Tichka, G.–M. *Eastern Galicia in the politics of France (1918–1919)*: dis. Cand. ist. Science: 07.00.02, 07.00.03. LNU named after Ivan Franko: Lviv, 285 (in Ukr.)
12. Klimecki, M. (2000). *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Warszawa, 291 (in Pol.)
13. Kisielewski, A. T. (2018). *Piłsudski, Dmowski i Niepodległość osobno, ale razem*. Poznań: Dom wydawniczy Rebis, 302 (in Pol.)
14. State Archives of Lviv region. F. 257. T. 2. Op. 2. Ref. 1412. Arc. 2.
15. *Chwila*. Lwow. 1919. Nr. 38. (in Pol.)
16. Yaroslavyn, S. (1956). *Liberation struggle in the Western Ukrainian lands in 1918–1923*. Philadelphia : America, 183 (in Ukr.)
17. *Nasha meta (Our goal)*. Lviv. 1919. Part 3.
18. *Republyka (Republic)*. Stanislaviv. 1919. Part 21.
19. Tymchenko, R. (2013). *Relations between the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic (November 1918 - April 1920)*. K.: Institute of History of Ukraine NASU, 347 (in Ukr.)
20. *Gazeta Lwowska*. Lwow. 1919. Nr. 46. (in Pol.)
21. *Strilets (Sagittarius)*. Stanislaviv. 1919. Part 10.
22. Tyshchuk, B. (2004). *Western Ukrainian People's Republic (1918–1923): History of State and Law*. Lviv, 392 (in Ukr.)
23. *Strilets (Sagittarius)*. Stanislaviv. 1919. Part 11.
24. *Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922*. (1983). Edited by Taras Hunczak. Part I. New York-Paris-Sydney-Toronto, 456 (in English)
25. *Gazeta Lwowska*. Lwow. 1919. Nr. 51. (in Pol.)
26. *Gazeta Lwowska*. Lwow. 1919. Nr. 52. (in Pol.)
27. *Gazeta Lwowska*. Lwow. 1919. Nr. 125. (in Pol.)
28. *Chwila*. Lwow. 1919. Nr. 50. (in Pol.)
29. *Courier Częstochowski*. Częstochowa. 1919. а 5. (in Pol.)
30. *Gazeta Lwowska*. Lwow. 1919. Nr. 44. (in Pol.)
31. *Western Ukrainian People's Republic. 1918–1923. Governments. Figures* (2009) / Institute of Ukrainian Studies. And. Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine; Goal. ed. Council of Yaroslav Isayevich; order.: Mykola Lytvyn, Ivan Pater, Ihor Solyar. Lviv, 350 (in Ukr.)
32. *Western Ukrainian People's Republic. 1918–1923: Illustrated History* (2008) / ed. MA Kogutyak. Lviv – Ivano-Frankivsk: Manuscript, 524 (in Ukr.)
33. Kozłowski, M. (1990). *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Krakow, 297 (in Pol.)
34. Yosypyshyna, J. (1997). Simon Petliura: Poland and the Entente. *In the 70th anniversary of the tragedy of 1926"1996: coll. materials on the celebration of the 70th anniversary of the death of Simon Petliura*, 75 (in Ukr.)

35. Krasivsky, O. (1998). *Eastern Galicia and Poland in 1918–192: Problems of mutual relations*. K.: UADU Publishing House, 304 (in Ukr.)
36. Lysyak-Rudnytsky, I. (1994). Polish-Ukrainian relations: The burden of history. *Historical essays*. In 2 vols. Kyiv, Vol.1. 554 (in Ukr.)
37. Makarchuk, S. (1997). *Ukrainian Republic of Galicia*. Lviv: Svit, 190 (in Ukr.)
38. *Nasha meta (Our goal)*. Lviv. 1919. Part 4.
39. *Republyka (Republic)*. Stanislaviv. 1919. Part 24.
40. Stakhiv, M. (1961). *Western Ukraine: Essay on the history of state building and armed and diplomatic defense in 1918–1923*. Skrenton, Vol. 6. book. 1. 220 (in Ukr.)
41. Adadurov, V. (1995). French policy regarding the Ukrainian-Polish conflict for Eastern Galicia in the period from November 1918 to March 1919. *Ukraina v mynulomu (Ukraine in the past)*, Issue 7. 18–32 (in Ukr.)
42. *Western Ukrainian People's Republic. 1918–1923. History* (2001) / director. aut. count and resp. ed. O. Karpenko. Ivano-Frankivsk: Sivistria, 628 (in Ukr.)

BORCHUK Stepan, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,

e-mail: borchuk_s@ukr.net,

LYZEN Yevhen, graduate student of the Department of World History Vasyl Stefanyk Precarpathian
National University

e-mail: luge82@ukr.net

ENTRANCE PEACEKEEPING MISSION UNDER CAIRMAN J. BARTHELEMY (FEBRUARY 20 - MARCH 3, 1919)

Introduction. At the present stage, Ukraine is in the active process of building its own statehood. This process is based on relations with other states and international organizations and institutions. In this context, it is extremely important to develop the issue of peacekeeping missions during the Polish-Ukrainian war of 1918-1919. After all, the experience of the past is invaluable for Ukraine in the current realities of the Russian-Ukrainian war and the activities of international institutions in its cessation.

Purpose. On the basis of previous works of Ukrainian and Polish scholars, archival materials, periodicals and memoirs of contemporaries of those events to comprehensively cover the structure, main tasks and activities of the second mission of J. Barthelemy in Eastern Galicia.

Methods. The authors of the article use a systematic approach and the principle of historicism, which allows them to comprehensively reproduce all aspects of the second mission of J. Barthelemy. The reliability and completeness of the information was ensured by the methods of source and historiographical analysis and synthesis.

Results. The article considers the activities of the second Entente peacekeeping mission in Eastern Galicia under the leadership of French General Joseph Barthelemy, analyzes the reasons for its emergence and the consequences of diplomatic work for both sides of the Polish-Ukrainian military conflict of 1918–1919. important instructions on the further penetration and strengthening of the positions of the Entente in the Galician region. In addition, the mission was to develop measures to combat the revolutionary movement and socialist ideas in the newly created states of Eastern Europe. Its equally important task was to study the circumstances of the Polish-Ukrainian conflict, to assess the prospects for the use of Polish and Ukrainian troops in the struggle against Bolshevik Russia.

Originality. The state of scientific development of the problem indicates the urgency of its comprehensive study and the need to attract new sources to cover peacekeeping missions led by French General J. Barthelemy in the context of the Entente's decisive influence on resolving the Polish-Ukrainian military conflict of 1918–1919.

Conclusion. It is traced that the characteristic feature of the mission headed by J. Barthelemy was its pro-Polish orientation, formed under the influence of a large-scale and professionally organized propaganda campaign by Polish diplomats.

It is noted that the mission of J. Barthelemy not only did not reconcile the parties involved in the war, but on the contrary, incited each other. At the same time, she promised the Ukrainians the political support of the Entente, and the Poles the Drohobych-Boryslav basin, which was in the hands of the Ukrainians. It is clear that such recommendations made it difficult to wait for a truce.

Key words: peacekeeping mission, J. Barthelemy, ZUNR-ZOUNR, Poland, Entente, Eastern Galicia

Одержано редакцією 23.03.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94:332.025.7(560.8)''1977/2010''(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-161-167

МЕМІШ Оксана Миколаївна,
кандидат історичних наук, викладач кафедри
археології та спеціальних галузей історичної
науки Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1838-4877>,
e-mail: okcana_82@ukr.net

ПРОЄКТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АНАТОЛІЇ (GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ) ЯК ЗАСІБ ВИРІВНЮВАННЯ ДИСПРОПОРЦІЙ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В РЕСПУБЛІЦІ ТУРЕЧЧИНА

У статті розкрито процес становлення та реалізації Проєкту Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi – GAP) – багатогалузевого інтегрованого регіонального проєкту, спрямованого на розвиток південно-східного регіону Туреччини, основна фаза якого була виконана протягом 1977 – 2010 рр., а окремі компоненти тривають дотепер. Авторкою обґрунтовано, що GAP став не лише засобом усунення диспропорції у соціально-економічному розвитку регіонів Туреччини, але й інструментом несилового врегулювання «курдського питання». Авторка дійшла висновків, що реалізація Проєкту Південно-Східної Анатолії забезпечила часткове подолання диспропорції у розвитку провідних північно-західних та депресивних південно-східних регіонів, підвищила рівень добробуту населення Південно-Східної Анатолії та забезпечила відносну соціальну стабільність; дозволила значно наростити обсяги виробництва гідроенергії, та збільшити площі зрошувального землеробства; забезпечила у Південно-Східній Анатолії 3-3,5 млн. нових робочих місць; дозволила супутньо створити в регіоні розгалужену мережу закладів освіти та охорони здоров'я, створити розвинену інфраструктуру.

Ключові слова: Проєкт Південно-Східної Анатолії, Güneydoğu Anadolu Projesi, Республіка Туреччина, регіональний розвиток, «курдське питання», водозабезпечення, сільське господарство.

Постановка проблеми. Значне відставання окремих регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку впродовж 1990-х – 2010-х рр. залишалося однією з гострих соціально-економічних проблем Туреччини, що негативно позначалася на загальному рівні добробуту громадян країни, а також нерідко призводила до загострення соціально-політичної напруги (серед них – «курдського питання») у відсталих районах. Необхідність подолання диспропорційності у розвитку регіонів особливо активізувалася в умовах підготовки Туреччини до вступу до ЄС.

З цієї метою в Туреччині наприкінці XX – у XXI ст. реалізовувався ряд національних та міжнародних програм, серед яких особливе місце з точки зору масштабу та соціально-економічного ефекту займає Проєкт Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія Проєкту Південно-Східної Анатолії перебуває на етапі свого становлення. Головним чином GAP став предметом наукового вивчення в турецько- та англomовному середовищі. Заслужують уваги публікації М. Балата (M. Balat) [3], А. Більгена (A. Bilgen) [4], М. Гюнтера (M. Gunter) [9], Озкахрамана (C. Ozkahraman) [9], І. Юкселя (I. Yuksel) [10], А. Кузнєцової [1], Х. Джасіма Аль Обайді [2].

Мета статті – з'ясувати основні цілі та етапи реалізації Проєкту Південно-Східної Анатолії, проаналізувати успіхи та невдачі на шляху його реалізації, дослідити соціально-економічний ефект проєкту з точки зору вирівнювання диспропорцій у розвитку регіонів Республіки Туреччина.

Виклад основного матеріалу. Територіально-економічні диспропорції в Туреччині багато в чому визначаються розміщенням промисловості країни, що історично склалося, а саме зосередженням основних виробничих потужностей у західних і меншою мірою в центральних районах Туреччини.

Умовно розділивши територію країни на дві приблизно рівні частини – Західну та Східну, охарактеризуємо у найзагальнішому вигляді як змінювалася диспропорції регіонального розвитку протягом 2000-х – 2010-х рр. Станом на 2004 р. у Західній частині проживало

63% населення та створювалося 78% ВВП, дохід на душу населення тут перевищував середньонаціональний рівень на 23%. У той час у східній частині Туреччини вироблялося лише 22% ВВП, а подушний дохід сягав лише 60% від середнього по країні. Якщо порівнювати подушний дохід Туреччини та її окремих регіонів із відповідними показниками країн Євросоюзу, то виявляється, що в західній частині країни цей індикатор становив 28,5% від середнього значення в ЄС, а у східних районах Туреччини – від 9 до 20% [8, 39-40].

Таблиця 1

Деякі індикатори розвитку регіонів Туреччини на початку 2000-х рр. [5, 56]

Регіони	Рейтинг SEDI (ЄС), 2003	ВВП на душу населення 2001 р., %	Галузева структура зайнятості, 2005 р., %			Ступінь урбанізації, 2000, %	Рівень міграції на 1000 чол., 2000
			Аграрний сектор	Промисловість	Сфера послуг		
Стамбул	1	143	0,7	37	62,3	90,7	46,1
Анкара	2	128	7,4	16	76,6	88,3	25,6
Диярбакир, Шанли Урфа	23	54	38,1	5,7	56,2	59,1	-39,5
Батмає, мардін, Ширнак, Сірт	24	46	29,3	10	59,7	59,6	-46,8
Туреччина в цілому		100	29,5	19,4	51,1	64,9	

З метою подолання диспропорції соціально-економічного розвитку регіонів Туреччини протягом 2000-х – 2010-х рр. реалізовувався ряд національних та міжнародних програм.

За нашими підрахунками, з 2003 р. по 2013 р. в Туреччині було впроваджено 24 національні програми, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності регіонів, прикордонне співробітництво, прискорення урбанізації, формування ефективного апарату місцевої влади, підтримку малого бізнесу, розвиток транспортної інфраструктури, охорону навколишнього середовища тощо.

З боку ЄС в межах реалізації «Багатолітніх планових документів» (Multiannual Indicative Planning Document) Інструменту передвступної допомоги (IPA) на 2007 – 2009 роки. та на 2008 – 2010 рр., що замінили собою річні програми передвступної фінансової допомоги для регіонального розвитку Туреччина отримувала допомогу з двох європейських фондів – Фонду регіонального розвитку (European Regional Development Fund) та Фонду згуртування (Cohesion Fund). Згідно умов участі в цих програмах, Туреччиною було підготовлено три програми дій – підвищення регіональної конкурентоспроможності (Regional Competitiveness Operational Programme), розвитку транспорту (Transport Operational Programme) та в галузі охорони і відновлення навколишнього середовища (Environmental Operational Programme) на 2007 – 2009 рр. [1, 7]. При цьому важливо наголосити, що фінансова допомога ЄС Туреччині у вирішенні проблем регіонального розвитку була тісно пов'язана з просуванням країни до членства в Євросоюзі, з одного боку, та з планами соціально-економічного розвитку Туреччини – з іншого.

Проект Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi, GAP) – це багатогалузевий інтегрований регіональний проект розвитку на основі концепції сталого розвитку південно-східного регіону Туреччини. Основною метою GAP є усунення диспропорції у соціально-економічному розвитку регіонів Туреччини шляхом підвищення рівня доходів і рівня життя людей [7]. Основні цілі проекту було поставлено та реалізовано впродовж 1977 – 2010 рр., однак будівництво окремих об'єктів та реалізація деяких компонентів триває і наш час. Так, у 2019 р. було завершено будівництво 76 % всіх запланованих ГЕС, а з початком експлуатації греблі Илису у 2020 р. цей показник сягнув 90 % [6].

Загальна вартість проекту станом на 2010 р. становила 42.1 млрд турецьких лір. Територіально Проект охопив дев'ять провінцій (Адияман, Батман, Диярбакир, Ізмір, Кіліс, Сірт, Шанлиурфа, Мардін і Ширнак), які розташовані у басейнах річок Євфрат і Тигр.

Початкова ідея та рішення щодо масштабного господарського використання води річок Євфрат та Тигр належали ще Мустафі Кемалю Ататюрку, засновнику республіки. У 1920-х та 1930-х рр. потреба в електричній енергії була пріоритетним питанням. У 1936 р. була заснована Адміністрація з дослідження електрики, щоб встановити, яким чином та які саме річки в країні можуть бути використані для виробництва енергії.

С. Озкахраман та М. Гюнтер точною відліку в історії Проєкту Південно-Східної Анатолії вважають початок 1950-х рр., коли Головне управління державних гідротехнічних робіт Туреччини ініціювало масштабне будівництво системи гідротехнічних споруд з метою виробництва гідроелектроенергії та зрошення [9, 27].

Якщо первісно Проєкт зводився до створення систем іригації та виробництва гідроенергії на Євфраті та Тигрі, то на рубежі 1970-х – 1980-х рр. він перетворився на багатогалузеву програму соціально-економічного розвитку регіону. Програма насамперед була спрямована на такі сфери як сільське господарство, гідроенергетика, сільська та міська інфраструктура, лісове господарство, освіта та охорона здоров'я. Протягом 1988 – 1989 рр., до головних цілей Проєкту Південно-Східної Анатолії було включено підвищення рівня життя і рівня доходів населення, а його ключовою метою стала ліквідація диспропорції регіонального розвитку і сприяння досягненню національних цілей, таких як соціальна стабільність та економічне зростання за рахунок підвищення продуктивності праці та створення нових робочих місць у галузі сільського господарства.

GAP став проєктом національного значення та першочерговим для турецької влади, а також був підтриманий західними країнами, які вважали, що GAP не лише послабить суспільно-політичну напругу у Південно-Східній провінції, але й полегшить вступ Туреччини до ЄС. Так, Туреччина отримала фінансування для цього проєкту «соціального розвитку» від таких організацій як ЮНІСЕФ і Програма розвитку ООН (ПРООН) під егідою Організації Об'єднаних Націй. У 1995 р. відбулася спільна конференція між адміністрацією GAP та Програмою розвитку ООН (ПРООН), яка «заклала основи для спільної програми GAP-ПРООН зі сталого розвитку та підтримала 29 різних підпроєктів – компонентів GAP [9, 33].

Головний компонент Проєкту було спрямовано на розширення можливостей і масштабу економічного використання водних ресурсів. Засобом досягнення цієї мети стало будівництво протягом 1987 – 2019 рр. 22 дамб і 19 гідроелектростанцій з метою зрошення 17 тис. км² землі. Загальний кошторис компоненту перевищив \$ 32 млрд. Детальнішу інформацію про потужність головних гідроенергетичних об'єктів, споруджених у межах проєкту GAP, наведено у Таблиці 2.

Таблиця 2

Наймасштабніші турецькі гідроенергетичні об'єкти на річках Тигр та Єфрат, згідно Проєкту Південно-Східної Анатолії [2, 214]

Назва проєкту	Виробництво електроенергії (млрд кВт/год на рік)	Площа зрошуваної території (км ²)
Нижній Єфрат	8,245	706,204
Кора Кая	7,345	-
Прикордонний Єфрат	3,17	-
Сурудж-базкі	0,107	146,5
Гоксо-арбан	-	82,685
Аді яман-кахта	0,509	77,409
Газіантап	-	89
Тигр-Краль кизи	0,442	126,08
Батман	0,483	37,744
Батман-Сілуан	1,5	213
Джрзан	0,315	60
Алісо	3,73	-
Джизра	1,208	121
ВСЬОГО	27,063	1,659,652

Серед додаткових компонентів, передбачених Проектом Південно-Східної Анатолії, були: Управління, експлуатація та обслуговування іригаційних систем GAP; Регулювання води в зрошувальних каналах, впровадження ефективних методів та технологій водозбереження; Очищення міських стічних вод; Повторне використання зрошувальних вод; Охорона біологічного різноманіття; Екологічна робота в регіоні GAP; Оцінка впливу кліматичних умов регіону на сьогодення та майбутнє; Проект боротьби з ерозією регіону Адіяман-Куюлу; Проект реабілітації мікрводозбору Адіяман-Діран; Проект заліснення GAP; Програма містобудування; Програма переселення та працевлаштування людей, які постраждали внаслідок будівництва каскаду водосховищ; Планування та забудова екоміст та екосіл у пілотних населених пунктах; Створення багатоцільових громадських центрів для жінок; Підвищення рівня доходів населення, яке мешкає у незрошуваних районах; Створення Центру підтримки бізнесу GAP; Проект розвитку тваринництва у регіоні; Проект спільного використання сільськогосподарської техніки; План субрегіонального розвитку, що включає відтік робочих рук із села; Освітні послуги для фермерів; Проект «Соціальний прогрес для молоді»; Проект громадського здоров'я регіону GAP [7].

Зауважимо, що GAP став не єдиним великим проектом, спрямованим на вирівнювання диспропорцій у соціально-економічному розвитку регіонів. Поруч з ним слід згадати Проект Східної Анатолії, Проект Зондудак – Бартин – Карабюк, а також Східно-Чорноморський проект. При цьому необхідно враховувати, що реалізація більшості програм розрахована на досить тривалий термін, а зміни макроекономічних показників регіонів, що є головним мірилом успіху або невдачі програм, змінюються дуже повільно, – як правило, протягом десятиліть.

Загальний валовий гідроенергетичний потенціал Туреччини становить 433 ГВт-год/рік, але на початок 2000-х рр. було освоєно з господарською метою лише 125 ГВт-год/рік. За рахунок введення в експлуатацію нових гідроелектростанцій у межах GAP, стало можливими використання 40 % економічно корисного гідроенергетичного потенціалу країни, що в абсолютному вимірі дорівнює 27 млрд кВт-год електроенергії [10, 361].

Завдяки реалізації Проекту Південно-Східної Анатолії площа зрошуваних сільськогосподарських угідь країни зросла вдвічі, а в межах регіону Південно-Східної Анатолії – з 2,9 до 22,8 % [3, 391]. Виробництво бавовни зросло зі 150 000 метричних тон до 400 000 метричних тон, що перетворило південно-східні райони Туреччини на одного з найбільших виробників бавовни у світі. Серед інших результатів GAP у сфері сільського господарства стало створення умов для додаткового вирощування щороку 4,1 млн. тон буряків, 1,3 млн. тон олійного насіння, 117 900 тон кукурудзи, 3,5 млн. тон овочів, 1,1 млн. тон винограду, 685 тис. тон фісташок і 660 тис. тон фруктів» [9, 32].

Водночас зазнала змін структура ВВП Південно-Східної Анатолії. Так, у 2018 р. порівняно з 2004 р. частка сільського господарства зменшилася з 21 % до 13 %, натомість частка промисловості зросла з 22 % до 30 % [7].

Завдяки GAP помітно зросла роль Південно-Східної Анатолії у структурі експорту країни. Якщо у 2002 р. загальний обсяг експорту з регіону становив 689 млн. \$, то у 2010 р. цей показник сягнув 4,166 млрд \$.

В ході реалізації Проекту Південно-Східної Анатолії було збудовано каскад із 19 гідроелектростанцій – один із найбільших комплексів ГЕС у світі, здатний генерувати 8900 гігават-годин. Станом на 2010 р. він забезпечував 22% від загальнонаціонального споживання електроенергії.

Тривалі літні посухи, звичайні для зони GAP, раніше змушували фермерів вирощувати традиційні культури, які потребують малої кількості води, у тому числі озимі, ячмінь, сочевицю, кунжут. Однак там, де завдяки Проекту Південно-Східної Анатолії, набула поширення іригація, фермери перейшли на культивування бавовни, тютюну та інших більш комерційно вигідних культур.

Про позитивний соціальний ефект GAP свідчить ряд фактів. Так, рівень неграмотності серед мешканців Південно-Східної Анатолії віком понад 15 років упродовж 2008 – 2019 рр. знизився з 12,4 до 4,7 %. Рівень дитячої смертності знизився із 42 % (2000 р.) до 12,9 % (2019 р.). Завдяки підвищенню рівня матеріального благополуччя населення регіону та створенню робочих місць коефіцієнт міграції у Південно-Східної Анатолії знизився з -7 (2008 р.) до -4 (2018 р.) [7].

Окремо в контексті соціально-економічного ефекту GAP слід зауважити, що проєкт спирається на філософію сталого розвитку людського потенціалу, яка спрямована на створення умов для комфортного існування та розвитку майбутніх поколінь. Складовими цієї стратегії є збалансований економічний розвиток, охорона довкілля, створення робочих місць та розвиток інфраструктури. В разі досягнення цих цілей очікується зменшення регіональної диспропорції, нормалізація рівня доходів та рівня життя населення південно-східного регіону та інших регіонів Туреччини. Упродовж 1990-х – 2010-х рр. GAP повністю трансформував регіон, створив сприятливі умови для соціально-економічного розвитку, зокрема, для розбудови бізнесу. З метою формування сприятливого інвестиційного клімату відбувалося будівництво таких найважливіших об'єктів інфраструктури, як аеропорти та автомобільні дороги. GAP з 1990 по 2010 р. забезпечив, за різними оцінками, появу у регіоні 3 – 3,5 нових робочих місць.

Висновки. Таким чином, соціально-економічне і політичне значення Проєкту Південно-Східної Анатолії полягає в тому, що:

по-перше, збалансувати розвиток її східних та південно-східних регіонів у різних галузях з її західними та північно-західними регіонами; турецька сторона бачить у реалізації проєкту «GAP» можливість подолати економічні відмінності між різними регіонами Туреччини та досягти соціальної рівноваги;

по-друге, забезпечити виробництво гідроенергії, яку дають води рік Тигра і Євфрату, для покриття потреб енергії, від яких страждає Туреччина; Туреччина бачить у виробництві гідроенергії економічну вигоду, бо виробництво електрики на станціях з використанням нафтопродуктів є досить «дорогою насолодою»;

по-третє, надати достатньо робочих місць, щоб виправити політичну та економічну ситуацію у східних та південно-східних регіонах країни, адже, як відомо, ці райони вважаються одними з найбільш економічно найбідніших та політично нестабільних регіонів країни; Туреччина, крім усього перерахованого вище, покладає на проєкт «GAP» ще й можливість примирення з курдськими сепаратистами за допомогою економічної та політичної стабілізації регіону;

по-четверте, перенаправити внутрішню міграцію з бідного сходу на цивілізований захід, що дозволить уряду Туреччини регулювати демографічний баланс країни;

по-п'яте, знизити щорічний рівень безробіття в Туреччині до 8,7%, оскільки проєкт забезпечуватиме понад 1,5 млн, а за оптимістичними прогнозами – 3,8 млн робочих місць;

по-шосте, відігравати ключову роль у близькосхідному регіоні, тому що Туреччина хоче бути «житницею Близького Сходу», особливо в арабському світі, де вартість продуктів харчування турецького імпорту становить близько 50 млрд доларів.

Отже, Проєкт Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi, GAP) є одним із найбільших проєктів регіонального розвитку, коли-небудь реалізованих на Близькому Сході та один із дев'яти найбільших проєктів світу. Офіційно започаткований у 1970-х рр. для розвитку водних і земельних ресурсів південно-східної Туреччини, GAP з часом перетворився з технічно-інфраструктурно-економічного, впроваджуваного державою, проєкту на вигідний та надійний соціальний проєкт, що залучив значну підтримку приватного капіталу та ґрунтується на принципах сталого розвитку. Паралельно з цією еволюцією GAP набув популярності у політичних та громадських дискурсах.

Список використаної літератури

1. Кузнецова А. М. Проблема территориально-экономических диспропорций в Турции и проекты развития регионов / А. М. Кузнецова // Вестник Московского университета. – 2010. – Серия 13. Востоковедение. – С. 3 – 22.
2. Хасун Джасим Аль Обайди Халид Проект Юго-Восточной Анатолии и перспективы экономического развития Турции / Хасун Джасим Аль Обайди Халид // Преподаватель XXI век. – 2011. – С. 214 – 218.
3. Balat M. Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey and Regional Development Applications / M. Balat // Energy Exploration & Exploitation. – 2003. – Vol. 21, No. 5/6. – Pp. 391 – 404.
4. Bilgen A. Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP): A qualitative review of the literature / A. Bilgen // British Journal of Middle Eastern Studies. – 2020. – Vol. 47(7). – Pp. 652 – 671.
5. Decision of Turkish Grand National Assembly. Decision on the approval of Ninth Development Plan (2007 – 2013). Decision No: 877 Decision Date: 28.06.2006

6. GAP 2019 Yili Faaliyet raporu. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=84fca877f0> (01.05.2022).
7. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gap.gov.tr/> (03.05.2022)
8. Issues Arising from Turkey's Membership Perspective. Commission Staff Working Document. {COM(2004)656final}. Brussels, 6.10.2004 SEC(2004)1202. P. 39 – 40.
9. Ozkahraman C. The Southeastern Anatolia Project (GAP): An Obstacle to Turkish Accession to the European Union? / C. Ozkahraman, M. Gunter // *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies Villanova University*. – 2016. – Volume 40, Number 1. – Pp. 26 – 45.
10. Yuksel I. Southeastern Anatolia Project (GAP) For Irrigation and Hydroelectric Power in Turkey / I. Yuksel // *Exploration & Exploitation*. – 2006. – Vol. 24, No. 4/5. – Pp. 361 – 370.

References

1. Kuznecova A. M. (2010). Problema territorial'no-ekonomicheskikh disproporcij v Turcii i proekty razvitiya regionov. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 13. Vostokovedenie. Social'naya i ekonomicheskaya geografiya*, pp. 3–21. (in Russ.).
2. Hasun Dzhasim Al' Obajdi Halid (2011). Proekt Yugo-Vostochnoj Anatolii i perspektivy ekonomicheskogo razvitiya Turcii. *Prepodavatel' XXI vek*, pp. 214–218. (in Russ.).
3. Balat M. (2003). Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey and Regional Development Applications. *Energy Exploration & Exploitation*. Vol. 21, No. 5/6, pp. 391 – 404. (in English).
4. Bilgen A. (2020). Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP): A qualitative review of the literature. *British Journal of Middle Eastern Studies* 47(7), pp. 652–671. (in English).
5. Decision of Turkish Grand National Assembly. Decision on the approval of Ninth Development Plan (2007 – 2013). Decision No: 877 Decision Date: 28.06.2006. (in English).
6. GAP 2019 Yili Faaliyet raporu. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. Retrieved from: <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=84fca877f0>
7. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. Retrieved from: <http://www.gap.gov.tr/>
8. Issues Arising from Turkey's Membership Perspective. Commission Staff Working Document. {COM(2004) 656 final}. Brussels, 6.10.2004 SEC(2004)1202. (in English).
9. Ozkahraman C., Gunter M. (2016). The Southeastern Anatolia Project (GAP): An Obstacle to Turkish Accession to the European Union? *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies Villanova University*. Volume 40, Number 1, pp. 26 – 45. (in English).
10. Yuksel I. (2006). Southeastern Anatolia Project (GAP) For Irrigation and Hydroelectric Power in Turkey. *Exploration & Exploitation*. Vol. 24, No. 4/5, pp. 361 – 370. (in English).

MEMISH Oksana, PhD (History), the lecturer of the Department of Archaeology and Auxiliary Historical Sciences, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, e-mail: okcana_82@ukr.net

THE SOUTH-EAST ANATOLIA PROJECT (GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ) AS A MEANS OF LEVELING THE DISPROPORTIONS OF REGIONAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TURKEY

Abstract. The purpose is to find out the main goals and stages of the South-Eastern Anatolia Project, to analyze the successes and failures of its implementation, to study the socio-economic effect of the project in terms of equalizing disparities in the development of the regions of Turkey.

Scientific novelty the paper is the first subject research in Ukrainian historiography related to the South-Eastern Anatolia Project.

Result. The paper describes the process of formation and implementation of the Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) as a multi-sectoral integrated regional project aimed at developing the south-eastern region of Turkey, the main phase of which was completed during 1977 – 2010, and some components continue for current time. The author substantiates that the GAP has become not only a means of eliminating the disparity in the socio-economic development of the regions of Turkey, but also a tool for non-violent settlement of the «Kurdish issue».

It is concluded that the GAP implementation made possible to partially eliminate the disparity in the development of the leading north-western and depressed south-eastern regions, increase the welfare of the population of South-Eastern Anatolia and ensure relative social stability. GAP increased the volume of hydropower production and increased the area of irrigated agriculture. The Project provided more than 3 million new job places in South-Eastern Anatolia over twenty years. GAP created an extensive network of educational and healthcare institutions in the region, to build a large-scale infrastructure.

Key words: *Southeastern Anatolia Project, Güneydoğu Anadolu Projesi, Republic of Turkey, regional development, «Kurdish issue», water supply, agriculture.*

Одержано редакцією 18.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 327(470+560)''1992/2021'':[001.894:62]
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-167-175

САГАН Галина Василівна,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії Київського університету
ім. Б. Грінченка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8301-849X>,
e-mail: h.sahan@kubg.edu.ua,

ШУТОЧКІН Владислав Олександрович,
студент Київського університету ім. Б. Грінченка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6023-1391>,
e-mail: voshutochkin.iff19@kubg.edu.ua

НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАЇНИ З ТУРЕЧЧИНОЮ (1992–2021)

У статті здійснено комплексний аналіз змісту, ролі і місця науково-технологічного партнерства у налагодженні зв'язків України з Туреччиною кінця ХХ – початку ХХІ ст. Зроблено огляд становлення відносин, які стали базою для налагодження сучасного наукового і технологічного співробітництва, а також зазначено перспективи подальшого розвитку контактів. На основі аналізу двосторонніх угод, науковців та довідок дипломатичного представництва України в Туреччині, розкрито зміст співпраці, показано форми і напрями зв'язків, які розвивалися між Україною та Туреччиною у ХХІ ст.

Ключові слова: *Україна, Туреччина, партнерство, наука, технології, науково-технологічна співпраця*

Актуальність. Третє тисячоліття – час цифрової ери. Розпочата у 50–60-х рр. ХХ ст. науково-технічна революція дала потужний поштовх у розвитку людської цивілізації. Комп'ютери, планшети, смартфони, телевізори та інша техніка – усе це оточує сучасну людину кожен день. Не тільки техніка, а й наука дає прогрес сучасному людству. Навіть в умовах пандемії COVID-19, людство звертається по допомогу до науки, яка в свою чергу намагається подолати всесвітню гуманітарно-медичну кризу. Науковий прогрес не тільки покращив медицину, створивши інноваційні ліки та вакцини, а також у свою чергу покращив багато суспільних сфер життя людини. Завдяки науці нині людині властиво досліджувати та пізнавати космос, спілкуватися з людьми, які знаходяться на іншому куточку планети, вільно подорожувати, та багато інших можливостей існують у людини, дякуючи науці. Варто не забувати, що завдяки науковому прогресу, людство дізналось про ядерні реакції, які, на жаль, приносять більше шкоди, ніж користі. Ядерна зброя, яка створена завдяки цим реакціям, є найголовнішою проблемою у підтриманні міжнародної стабільності та порядку у ХХІ ст.

Україна, ще за імперських та радянських часів, мала величезний потенціал у сфері науки та техніки. Варто згадати українського авіаконструктора Ігоря Сікорського, який сконструював перший у світі літак, а також вченого та конструктора ракетно-космічних систем Сергія Корольова, який став одним із основних засновників радянської ракетно-космічної техніки, зробивши Радянський Союз однією із передових ракетно-космічних держав світу. Після розпаду СРСР, Україна намагається співпрацювати з багатьма державами світу в науково-технічній сфері. Одним із таких партнерів є Турецька Республіка. Туреччина – провідна країна Західної Азії. Маючи величезний вплив на міжнародній арені, країна є членом «Великої двадцятки», НАТО та асоційованим членом Європейського Союзу. Для України, Туреччина – «стратегічний партнер у військовій, політичній, економічній сфері, а також важливий компаньйон у сфері науки та техніки».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська історіографія приділяє величезну увагу дослідженням українсько-турецьких відносин кінця XX – початку XXI століття. Дослідники у першу чергу звертають увагу на проблемах зовнішньополітичних та економічних відносинах, питаннях співпраці двох держав у сфері туризму, співпраці у енергетичній сфері, а також виокремлюють проблему партнерства України та Турецької республіки у Чорноморському регіоні. Це яскраво демонструють праці К. Замкової [3, 39-48], М. Воротнюк [1, 18], Є. Солових [16, 80-87], Т. Лахманюк [6, 140-145] та К. Паюка [12, 111-117]. У своїх працях дослідники акцентують увагу на основних проблемах військово-технічної співпраці, описують сценарії розвитку українсько-турецьких відносин, розкривають перспективи стратегічного партнерства двох держав, а також приділяють окрему увагу питанню співпраці в енергетичній сфері. Питання співпраці у сфері науки та техніки між Україною та Туреччиною представив С. Корсунський – Надзвичайний і Повноважний Посол України в Турецькій Республіці У своїх статті [5, 24-31] пан Посол акцентує увагу на науково-технічній співпраці між Україною та Туреччиною. Зокрема, він зазначає, що сторони опрацьовують пропозиції щодо реалізації спільних проєктів в таких галузях, як аерокосмічна сфера; електроніка; матеріалознавство, нанотехнології та ін. Пан Посол підсумовує, що такий формат співпраці передбачає можливість фінансування двосторонніх проєктів в окремих секторах прикладних досліджень, результатом яких є створення спільної конкурентоспроможної наукомісткої продукції [5, 29]. Дослідниця Н. Михтарян у своїх аналітичній записці «Стан та перспективи українсько-турецьких відносин» [9] зазначає, що пріоритетними напрямками взаємодії у науково-технологічній сфері є забезпечення діяльності спільних науково-дослідних структур, здійснення обмінів та виконання спільних досліджень.

Окрему увагу питанню партнерства у науково-технологічній сфері між Україною та Туреччиною було присвячено на Міжнародному експертному круглому столі «Українсько-турецькі відносини на сучасному етапі: можливості та перешкоди» [2, 156-158], який відбувся у 2014 р. Круглий стіл включав питання співробітництва у галузі науки, технологій, освіти та культури. Зокрема, у доповіді «Українсько-турецьке співробітництво в галузі безпеки та виклики сучасності» голова комісії з проблем безпеки Криму РНБО України М. Паламарчук торкнувся взаємодії двох держав у науково-технологічній сфері та зазначив подальші перспективи. Посадовець торкнувся взаємодії двох держав у науково-технологічній і військово-технічній сферах та висловив впевненість, що, маючи потужну науково-дослідну, інтелектуальну та технологічну базу, у тому числі в сфері авіації та космосу, країни здатні спільно виробляти високоякісну продукцію.[2, 157]

Для висвітлення нашого питання багато матеріалів було взято з офіційного сайту Верховної Ради України. Зокрема, з цього ресурсу вдалося почерпнути чимало інформації про співпрацю в сфері науки та технологій. До аналізу були долучені меморандуми, протоколи та угоди між Україною та Турецькою Республікою, які яскраво демонструють зміст науково-технологічної співпраці. Не менш важливими є матеріали з сайту Посольства України в Турецькій Республіці, які подають загальну інформацію про зміст, роль та місце співпраці у сфері науки та технологій між двома країнами. Презентаційними для нашого питання, звичайно, є документи, що розміщені на сайті Міністерства освіти та науки України. Тут подано важливу інформацію про наукові гранти та проєкти. Сайти університетів суттєво доповнюють відомості про співпрацю у науково-технологічній сфері з Туреччиною. Зазначені матеріали становлять джерельну базу, яка є репрезентативною для вивчення історії українсько-турецької співпраці в науково-технологічній сфері. Співставлення та аналіз інформації дозволяє виявити глибинні чинники та механізми розгортання науково-технологічної діяльності між Україною та Турецькою Республікою.

Мета статті полягає у тому, аби визначити роль, місце та зміст науково-технологічного партнерства між Україною та Туреччиною упродовж 1992–2021 рр. та спрогнозувати подальші перспективи співпраці.

Виклад основного матеріалу. Після розвалу Радянського Союзу та проголошення незалежності 24 серпня 1991 р., Україна почала активно проводити зовнішню політику, підвищуючи міжнародний авторитет у світі. 16 грудня 1991 р. Туреччина, одна із перших країн Азії, визнала незалежність України. У 1992 р. був підписаний Протокол про технічне, наукове та економічне співробітництво між Міністерством сільського господарства України

і Міністерством сільського господарства та сільських справ Турецької Республіки [14]. За цим протоколом сторони в галузі сільського господарства (рослинництво, захист рослин, тваринництво та розведення тварин, ветеринарія, рибальство, харчова промисловість) і сільських справ домовилися про обмін науковою і технічною інформацією та документацією, обмін результатами досліджень оголошених в межах їх відповідних інститутів, обмін генетичними та біологічними матеріалами рослинництва та тваринництва; взаємний обмін експертами в галузях, що становлять інтерес для обох країн, організацію професійного навчання, семінарів, конференцій та зустрічей в обох країнах, підтримку спільних підприємств або співробітництва між приватними компаніями в обох країнах по торгівлі сільськогосподарською продукцією як в межах двох країн, так і на інших ринках [14]. Завдяки підписанню Протоколу, уперше між двома країнами розпочалося науково-технологічне партнерство, що стало початком розвитку наукових контактів між двома країнами в аграрній сфері, обміну досвідом у сільськогосподарських справах, що дало позитивний результат у розвитку сільського господарства України. Нині Турецька Республіка посідає четверте місце у ТОП-10 країн, до яких активно експортується українська аграрна продукція, а також загальний обіг турецьких інвестицій у сільське господарство склав понад 3 млрд. дол. США на 2020 р. [24]

27 липня 1994 р., Україна та Турецька Республіка підписали Угоду про співробітництво в галузях військової підготовки, технологій, науки [23]. За цієї угоди Уряд України та Уряд Турецької Республіки зобов'язувалися виконувати обмін військовослужбовцями, інформацією та досвідом у галузях військової науки й технологій, військового навчання, тилового забезпечення та оборонної промисловості згідно з погодженими заходами. Угода включала у собі співробітництво в галузі військового навчання, співробітництво в галузі військової науки й технологій, співробітництво в галузі військового забезпечення, співробітництво в галузі оборонної промисловості [23]. Підписання цієї угоди стало початком взаємообміну досягнень військової науки та технологій між державами, які покликані покращувати військову та оборонну галузь держав. Укладена угода є важливою для зближення України з НАТО, оскільки Туреччина є членом цієї організації. Завдяки договору, сторони продовжують співпрацю і нині. Так, у листопаді 2021 р. Верховна Рада України ратифікувала військову угоду між урядами України та Туреччини, яка відкриває нові можливості для військово-технологічного співробітництва [25]. На фоні наростаючої військової загрози з боку Російської Федерації, Туреччина залишається нашим надійним партнером у галузі військової науки та технологій. 3 лютого 2022 р. голова управління зв'язків з громадськістю адміністрації президента Туреччини Фахреттін Алтун повідомив, що Анкара продовжить поставки зброї Україні в рамках підписаних раніше угод. Загалом мова йде про постачання безпілотників. Як зазначив голова управління, військова співпраця між Анкарою і Києвом не призначена для того, щоб орієнтуватися на Росію і не буде порушена, щоб догодити їй [18]. Турецький чиновник додав: «Для України безпілотні літальні апарати і турецьке партнерство мають життєво важливе значення для захисту її території від Російської Федерації. Туреччина, з іншого боку, бачить можливість спільного виробництва космічних ракет і передачі схожими за технологією двигунів, що є ключовим місцем для турецької оборонної промисловості» [18].

У 1997 р. між Міністерством України у справах науки і технологій і Радою з наукових та технічних досліджень Турецької Республіки було укладено Угоду про співробітництво у галузі наукових та технологічних досліджень [22]. Згідно положень угоди, основними напрямками у галузі науки та технологій є організація спільних науково-дослідних програм, організація обміну кадрами та створення спільної науково-дослідної лабораторії. За умовами договору, спільні науково-дослідні проекти фінансуватимуться на рівноправній основі, так, щоб кожна з сторін несла відповідальність за фінансування свої власної частини. Підписання Угоди про науково-технологічне співробітництво між міністерствами України та Туреччини розпочало масштабну та плідну співпрацю між двома країнами на законодавчому рівні.

14 листопада 2002 р. була укладена Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про технічне і фінансове співробітництво [19]. За цією угодою між сторонами розпочалося співробітництво у вигляді технічної, фінансової та гуманітарної допомоги. Технічна допомога Українській Стороні надається Турецькою Стороною у формі

передачі ноу-хау, підготовки кадрів, консультування та надання послуг, постачання обладнання і матеріалів, впровадження нових технологій, необхідних для успішного виконання проєктів або програм. З метою реалізації положень угоди про технічне співробітництво, обладнання, матеріали (крім підакцизних товарів), фінансові ресурси, роботи та послуги, які надаватимуться Турецькою Республікою та використовуватимуться українськими реципієнтами в рамках цього договору, звільнятимуться від будь-яких податків, мит, зборів або інших податкових зобов'язань, які стягуються або можуть бути стягнені на території України [19]. Укладання угоди стало покращенням розвитку технічної сфери України, зокрема українські підприємці змогли впроваджувати нові технології, обладнання, готувати та навчати кадри, які стали основою покращення технічної промисловості України. Нині, за умовами договорів, сторони продовжують спільно діяти у галузі науки та технологій. Так, у 2021 р. турецький виробник безпілотних літальних апаратів, компанія «Bayakar», повідомив, що розробляє інвестиційний проєкт із будівництва в Україні науково-дослідного центру передових технологій в аерокосмічній інженерії. Проєкт передбачає стовідсоткові інвестиції цієї компанії у створенні центру науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт [17].

Україна та Турецька Республіка тісно працюють у сфері охорони навколишнього середовища. У 2006 р. був затверджений План дій у надзвичайних ситуаціях на Чорному морі до Протоколу про співробітництво в боротьбі з забрудненням Чорного моря нафтою й іншими шкідливими речовинами внаслідок надзвичайних ситуацій [13]. План був затверджений шістьма країнами, які розташовані біля басейну Чорного моря: Болгарією, Румунією, Грузією, Російською Федерацією, Туреччиною та Україною. План полягав у негайному реагуванні розливів нафти у середовище Чорного моря а також подальшому запобіганню цих розливів і охорони морської флори та фауни [17]. На основі затвердженого плану, у 2007 р. була укладена Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища [20]. Співробітництво здійснюється за напрямками в області охорони навколишнього середовища, такими як збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, охорона, запобігання, контроль та можливе усунення забруднення узбережжя Чорного моря, а також співробітництво в галузі моніторингу: управління стічними водами, управління небезпечними хімічними речовинами, управління твердими відходами, охорона атмосферного повітря від забруднення, управління прибережною зоною, оцінка впливу антропогенної діяльності на навколишнє природне середовище. Також сторони зобов'язані вирішувати питання щодо екологічної освіти, тим самим готуючи кадри для вирішення глобальних екологічних питань [20]. На сьогодні, через розпочату Росією окупацію Кримського півострову та війною на Сході України, сторони менше співпрацюють у підтриманні екологічного стану Чорного моря. Натомість Україна та Туреччина стратегічно співпрацюють над стабільністю у чорноморському регіоні.

15 березня 2007 р. було ратифіковано найголовніший документ, підписання якого дало можливість обом країнам розгорнути масштабну співпрацю у сфері науки та технологій. Верховна Рада України ратифікувала Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво в сфері науки і технологій, яка була підписана у 2005 р. [21]. Ця угода дала можливість сторонам організовувати та брати участь у спільних наукових зустрічах та симпозіумах, обмінюватися науково-технологічною інформацією та документацією та спільно використовувати дослідницькі лабораторії та наукове обладнання. Уперше Міністерство освіти і науки України та Рада з питань науково-технічних досліджень Туреччини (ТЮБІТАК) розпочали плідну співпрацю, ставши відповідальними за виконанням умов цієї угоди [21].

Починаючи з 2010 р., у світі відбувається масштабний комунікаційний бум, у зв'язку з появою перших смартфонів, інноваційних ноутбуків та планшетів. Враховуючи швидкий прогрес у сфері комунікацій, країнам було необхідно розширити межі співпраці у сфері комунікаційних технологій. Так, у 2010 р. уклали Меморандум про взаєморозуміння у сфері електронних комунікацій між Національною комісією з питань регулювання зв'язку України та Органом з питань інформаційних та комунікаційних технологій Турецької Республіки [8]. Метою укладання меморандуму став розвиток співробітництва у сфері регулювання

електронних комунікацій через підтримку та реалізацію спільних заходів. Сферою співпраці стало регулювання ринків комунікації, що включали безперешкодні доступи до абонентської лінії, тарифи, мобільні послуги, інтернет, фіксований бездротовий доступ до мережі Інтернет (Wi-Fi технології) та ін. Завдяки підписанню меморандуму сторони змогли розповсюджувати найкращі практики у сфері регулювання комунікаційних технологій та створювати експертні місії з питань телекомунікацій та послуг, що стало позитивним впливом на покращення сфери комунікації. Зокрема, українські туристи, завдяки укладанню цієї угоди, можуть користуватися вигідними тарифами у мережі роумінгу, таким чином мати постійну комунікацію у Туреччині.

Період 2011-2013 рр. став стабілізаційним процесом розвитку українсько-турецьких відносин у сфері науки та технологій. Сторони ініціювали перепідписання договорів, подовжуючи термін угод. Так, у 2011 р. був укладений Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про погодження списку проектів, до яких застосовуються положення статті 2 Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про технічне і фінансове співробітництво від 14 листопада 2002 р. [7]. Завдяки цьому меморандуму були фінансовані проекти з підвищення розвитку сільськогосподарських технологій, розвитку інфраструктури освіти та освітніх технологій, розвитку виробничих секторів та підтримки у сфері охорони здоров'я.

Укладення меморандуму у 2011 р. сприяв розвитку і розширенню науково-технологічної співпраці закладів вищої освіти з турецькою стороною. У 2017 р. Радник президента Турецької Республіки Мустафа Хелфасі здійснив візит до Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», метою якого було ознайомлення з діяльністю університету та введення переговорів щодо можливого науково-технічного співробітництва. Учасники візиту обговорили можливість організації програм обміну для студентів і викладачів між технічним університетом та турецькими вищими навчальними закладами. Сторони розглянули потенціал спільної діяльності в рамках наукових досліджень. За підсумками переговорів очікується підписання Меморандуму про співпрацю в найближчому майбутньому [15]. Не дивлячись на пандемію COVID-19, яка на деякий паралізувала усі сфери співпраці держав, сторони потроху відновлюють втрачене. 13 липня 2021 р. Міністр з питань стратегічних галузей промисловості України Олег Уруський провів офіційну зустріч з Головою Технічної дослідної ради Турецької Республіки (ТЮБІТАК) паном Хасаном Мандалом. Сторони обговорили важливі питання науково-технічного співробітництва між державами. Особливу увагу приділили обговоренню реалізації домовленостей, досягнутих у ході зустрічі Прем'єр-міністра України Дениса Шмигала з Міністром промисловості та технологій Туреччини Мустафою Варанком 29 листопада 2020 р. в м. Стамбул. На ході зустрічі, турецька сторона висловила зацікавлення у співпраці у сфері космічній та оборонно-промисловій галузі. Також віце-прем'єр запросив пана Мандала та представників ТЮБІТАК взяти участь у Міжнародному оборонно-інвестиційному форумі, присвяченому 30-річчю незалежності України [11].

16 липня 2021 р. Міністерство освіти та науки України оголосило конкурс українсько-турецьких науково-дослідних проектів на 2022-2023 роки [4]. Проектні пропозиції приймалися за такими напрямками як матеріалознавство, науки про життя, охорона здоров'я та біотехнології, включаючи лікування таких хвороб, як нова коронавірусна пневмонія, науки про Землю та довкілля, діджиталізація та інформаційні технології, аерокосмічна техніка, включаючи безпілотні літальні апарати, енергетичні технології. Конкурс був відкритим для будь-яких науково-дослідних груп закладів вищої освіти, наукових установ та підприємств обох країн. Фінансування виділятиметься два роки поспіль, на кожний рік окремо. Українська сторона залишає за собою право оплачувати заробітну плату своїм вченим, які беруть участь в українсько-турецьких проектах, відповідно до нормативно-правових актів України [4].

Висновки. Отже, проаналізувавши розвиток науково-технологічної співпраці між українською та турецькою стороною, можна сказати, що Україна у XXI ст. розгорнула плідну співпрацю з Туреччиною у цій царині. Завдяки угодам, які укладені між країнами, Україна має змогу обмінюватися своїм досвідом та й отримувати поради та рекомендації турецької сторони щодо модернізації науково-технологічного потенціалу. Обидві держави активно реалізують проекти у аграрних, військово-технічних, науково-дослідній, комунікаційних

сферах. Завдяки науковій привабливості України, турецькі інвестори виділяють значні кошти на розвиток науково-дослідних та конструкторських проєктів. Не дивлячись на пандемію, яка призвела до часткової паралізації світу, Україна та Туреччина продовжують партнерство у галузі науки та технологій. Держави мають достатньо ресурсів та ініціатив, щоб розширювати межі співпраці. Для України Туреччина є важливим партнером у сфері науки та технологій, особливо військової, оскільки Республіка є членом НАТО. Турецький досвід вкрай необхідний нашій державі, на фоні наростаючої військової загрози з боку Російської Федерації.

Список використаної літератури

1. Воротнюк М. Компас 2020. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями: збірник статей / М. Воротнюк – Київ: Представництво Фонду ім. Ф. Еберта в Україні, 2020. – 18с.
2. Дрига І. Українсько-турецькі відносини на сучасному етапі: можливості та перешкоди: матеріали міжнародного експертного круглого столу (Київ, 3 лип. 2014 р.) / І. Дрига. – Київ, 2014. – С. 156–158.
3. Замкова К. Особливості українсько-турецьких відносин (2014–2020 рр.). / К. Замкова // Соціально-політичні студії: наук. альм.: пр. молодих науковців. Науки: політологія, соціологія, історія, економіка. – 2020. – Вип.4. Лб С. 39Лб48.
4. Конкурс українсько-турецьких науково-дослідних проєктів на 2022-2023 роки. [Електронний ресурс]. / Міністерство освіти та науки України: офіційний веб-портал. Лб 16 липня 2021 р. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/konkurs-ukrayinsko-tureckih-naukovo-doslidnih-proyektiv-na-2022-2023-roki>
5. Корсунський С. Українсько-турецькі відносини: минуле, сьогодення, завтра... / С. Корсунський // Зовнішня політика і дипломатія України. – 2011. – №17. – С. 24Лб31
6. Лахманюк Т. Україна і Турецька Республіка: шляхи співробітництва / Т. Лахманюк // УкраїнаЛбЄвропаЛбСвіт. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – №9. – С. 140Лб145
7. Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про погодження списку проєктів, до яких застосовуються положення статті 2 Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про технічне і фінансове співробітництво від 14 листопада 2002 року: документ № 792_085, [Електронний ресурс] / База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. Лб редакція від 03.11. 2018. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_085#Text
8. Меморандум про взаєморозуміння у сфері електронних комунікацій між Національною комісією з питань регулювання зв'язку України та Органом з питань інформаційних та комунікаційних технологій Турецької Республіки: документ № 792_074. [Електронний ресурс]. / База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. “ 24 вересня 2010 р. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_074#Text
9. Михтарян Н. [Електронний ресурс]. Стан та перспективи українсько-турецьких відносин. [аналітична записка]. / Національний інститут стратегічних досліджень: офіційний веб-сайт. – 2018. – Режим доступу: <http://old2.niss.gov.ua/articles/472/>
10. Науково-технічне співробітництво між Україною і Туреччиною. [Електронний ресурс]. / Посольство України в Турецькій Республіці: офіційний веб-сайт. “ 26 серпня 2012 р. – Режим доступу: <https://turkey.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/566-naukovo-tehniche-spivrobitnictvo-mizh-ukrajinoju-i-turechchinoju>
11. Олег Уруський: Поглиблюємо науково-технічну співпрацю з Туреччиною. [Електронний ресурс]. / Урядовий портал. Єдиний веб-портал виконавчої влади України. “ 14 липня 2021 р. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news>
12. Паюк К. Україна і Туреччина: на шляху до реалізації стратегічного партнерства. / К. Паюк // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2014. “ Т.19. “ №1(20). “ С. 111”117
13. План дій у надзвичайних ситуаціях на Чорному морі до Протоколу про співробітництво в боротьбі з забрудненням Чорного моря нафтою й іншими шкідливими речовинами внаслідок надзвичайних ситуацій: документ № 998_305. [Електронний ресурс]. / База даних «Законодавство України». // Верховна Рада України. “ прийняття від 24.06.2006. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_305#Text
14. Протокол про технічне, наукове та економічне співробітництво між Міністерством сільського господарства України і Міністерством сільського господарства та сільських справ Турецької Республіки: документ № 792_006. [Електронний ресурс]. / База даних «Законодавство України» // Верховна Рада України. “ 04. травня 1992 р. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_006#Text

15. Радник президента Туреччини зацікавився науковим потенціалом НТУ «ХПІ». [Електронний ресурс]. / Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»: офіційний веб-сайт. “ 3 квітня 2017. – Режим доступу: <http://www.kpi.kharkov.ua/ukr/2017/04/03/radnik-prezidenta-turechchini-zatsikavivsvya-naukovim-potentsialom-ntu-hpi/>
16. Солових Є. Україна-Туреччина: Політико-економічні аспекти взаємовідносин і перспективи розвитку / Є. Солових // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Краєзнавство. Туризм» – 2018 – №8. – С. 80-87
17. Турецька Ваукар має намір інвестувати у створення в Україні наукового центру та виробництва БПЛА. [Електронний ресурс]. / Interfax-Україна. Інформаційне агентство: офіційний веб-ресурс. “ 12 серпня 2021 р. – Режим доступу: <https://ua.interfax.com.ua/news/investments/761297.html>
18. Туреччина продовжить продавати Україні ударні безпілотники. [Електронний ресурс]. / UANews: офіційний веб-сайт. – 3 лютого 2022 р. – Режим доступу: <https://ua.news.ua/turtsiya-prodolzhit-prodavati-ukraine-udarnye-bespilotniki/>
19. У КПІ готуватимуть фахівців для атомної енергетики Туреччини. [Електронний ресурс]. / Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»: офіційний веб-сайт. “ 8 жовтня 2019 р. – Режим доступу: <https://kpi.ua/2019-10-08-tr>
20. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про технічне і фінансове співробітництво: документ №792_030. [Електронний ресурс]. / База даних «Законодавство України» // Верховна Рада України. “ ратифікація 18.09.2003. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_030#Text
21. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища: документ №792_058. [Електронний ресурс]. / База даних «Законодавство України» // Верховна Рада України. “ затверджено 31.01.2007. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_058#Text
22. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво в сфері науки і технологій: документ № 792_057. [Електронний ресурс]. / База даних «Законодавство України» // Верховна Рада України. “ ратифікація від 15.03.2007. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_057#Text
23. Угода між Міністерством України у справах науки і технологій і Радою з наукових та технічних досліджень Турецької Республіки про співробітництво у галузі наукових та технологічних досліджень: документ № 792_068, [Електронний ресурс]. / База даних «Законодавство України» // Верховна Рада України. “ підписання від 26.02.1997 – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_068#Text
24. Угода між Урядом України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво в галузях військової підготовки, технологій та науки: документ №792_064, [Електронний ресурс]. / База даних «Законодавство України» // Верховна Рада України. “ підписання від 27.07.1994 – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_064#Text
25. Україна-Туреччина: нові можливості для співпраці. [Електронний ресурс]. / Торгово-промислова палата України: офіційний веб-сайт. “ 20 серпня 2020 рік. – Режим доступу: <https://ucco.org.ua/press-center/ucco-news/ukrayina-turechchina-novi-mozhlivosti-dlia-spivpratsi>
26. Україно-Турецька військова угода: майже все з перспективою – аж до «східного НАТО». [Електронний ресурс]. / УКРІФОРМ. Мультимедійна платформа іномовлення України: офіційний веб-ресурс. – 22 листопада 2021 р. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3355005-ukrainoturecka-vijskova-ugoda-majze-vse-z-perspektivou-az-do-shidnogo-nato.html>

References

1. Adviser to the President of Turkey became interested in the scientific potential of the National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”, Retrieved from: <http://www.kpi.kharkov.ua/ukr/2017/04/03/radnik-prezidenta-turechchini-zatsikavivsvya-naukovim-potentsialom-ntu-hpi/>
2. Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey on technical and financial cooperation, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_030#Text
3. Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey on cooperation in the field of environmental protection, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_058#Text
4. Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey on cooperation in science and technology, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_057#Text
5. Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey on cooperation in the fields of military training, technology and science, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_064#Text

- zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_064#Text
6. Agreement between the Ministry of Science and Technology of Ukraine and the Council for Scientific and Technical Research of the Republic of Turkey on cooperation in the field of scientific and technological research, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_068#Text
 7. Black Sea Emergency Action Plan to the Protocol on Cooperation in Combating Pollution of the Black Sea with Oil and Other Hazardous Substances as a Result of Emergencies, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_305#Text
 8. Competition of Ukrainian-Turkish research projects for 2022-2023, Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/news/konkurs-ukrayinsko-tureckih-naukovo-doslidnih-proyektiv-na-2022-2023-roki>
 9. Dryha I. (2014), "Ukrainian-Turkish relations at the present stage: opportunities and obstacles.", Proceedings of the Conference Title, Kyiv, July 3, pp. 156-158 (in Ukr.)
 10. Korsunsky S. (2011), "Ukrainian-Turkish relations: past, present, tomorrow...", Ukrayinsko-turetski vidnosyny: mynule, sushchodennya, zavtra..., no. 17, pp. 24-31 (in Ukr.)
 11. Lakhmanyuk T. (2012), "Ukraine and Turkish Republic: ways of cooperation.", Ukrayina i Turetska Respublika: shlyakhy spivrobitnytstva, no 9, pp. 140-145. (in Ukr.)
 12. Memorandum of Understanding between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey agreeing on a list of projects to which the provisions of Article 2 of the Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey on technical and financial cooperation from November 14, 2002, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_085#Text
 13. Memorandum of Understanding in the field of electronic communications between the National Commission for Communications Regulation of Ukraine and the Information and Communication Technologies Authority of the Republic of Turkey, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_074#Text
 14. Mykhtaryan N. (2018). Stan ta perspektyvy ukrayinsko-turetskykh vidnosyn. Analychna zapyska. [Status and prospects of Ukrainian-Turkish relations. Analytical note], Natsionalnyy instytut strateichnykh doslidzhen, Retrieved from: <http://old2.niss.gov.ua/articles/472/>
 15. Oleg Urusky: We are deepening scientific and technical cooperation with Turkey, Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/news/oleg-uruskij-pogliblyuyemo-naukovo-tehnichnu-spivpracyu-z-turechchinoyu>
 16. Payuk K. (2014), "Ukraine and Turkey: on the way to the implementation of strategic partnership.", Ukrayina i Turechchyna: na shlyakhu do realizatsiyi strateichnoho partnerstva, tome 19, no. 1, pp. 111-117 (in Ukr.)
 17. Protocol on Technical, Scientific and Economic Cooperation between the Ministry of Agriculture of Ukraine and the Ministry of Agriculture and Rural Affairs of the Republic of Turkey, Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_006#Text
 18. Scientific and technical cooperation between Ukraine and Turkey, Retrieved from: <https://turkey.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/566-naukovo-tehnichne-spivrobitnictvo-mizh-ukrajinoju-i-turechchinoju>
 19. Solovykh Ye. (2018), "Ukraine-Turkey: Political and economic aspects of relations and prospects for development.", Ukrayina-Turechchyna: Polityko-ekonomichni aspekty vzayemovidnosyn i perspektyvy rozvytku, no.8, pp. 80-87 (in Ukr.).
 20. The KPI will train specialists for Turkey's nuclear energy, Retrieved from: <https://kpi.ua/2019-10-08-tr>
 21. Turkey's Baykar intends to invest in the establishment of a research center in Ukraine and the production of UAVs, Retrieved from: <https://ua.interfax.com.ua/news/investments/761297.html>
 22. Turkey will continue to sell drones to Ukraine, Retrieved from: <https://ua.news.ua/turtsiya-prodolzhit-prodavati-ukrayinu-udarnye-bespiilotniki/>
 23. Ukraine-Turkey military agreement: almost everything with prospects - up to "Eastern NATO", Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3355005-ukrainoturecka-vijskova-ugoda-majze-vse-z-perspektivou-az-do-shidnogo-nato.html>
 24. Ukraine-Turkey: new opportunities for cooperation, Retrieved from: <https://ucci.org.ua/press-center/ucci-news/ukrayina-turechchina-novi-mozhливosti-dlia-spivpratsi>
 25. Vorotnyuk M. (2020), Kompas 2020. Turechchyna: rehionalnyy hravets z hlobalnymy ambitsiyamy: zbirnyk statey [Compass 2020. Turkey: a regional player with global ambitions: a collection of articles], Predstavnytstvo Fondu imeni Fridrikha Eberta v Ukrayini, Kyiv, Ukraine (in Ukr.)
 26. Zamkova K. "Features of Ukrainian-Turkish relations (2014-2020)." (2020). Osoblyvosti ukrayinsko-turetskykh vidnosyn (2014-2020 rr.), no 4, pp. 39-48 (in Ukr.)

SAGAN Galyna, Doctor of Historical Sciences, Professor of World History of Borys Hrinchenko University of Kyiv,
e-mail: h.sahan@kubg.edu.ua,
SHUTOCHKIN Vladyslav, student of Borys Hrinchenko University of Kyiv,
e-mail: voshutochkin.iff19@kubg.edu.ua

SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL PARTNERSHIP OF UKRAINE WITH TURKEY (1992–2021)

Abstract. Introduction. *The article analyzes the content, role and place of scientific and technological partnership in improving Ukraine's relations with Turkey in the late XX – early XXI century. An overview of the formation of relations that became the basis for the establishment of modern scientific and technological cooperation is made. In addition, prospects for further development of contacts are indicated. Based on the analysis of bilateral agreements, scholars and certificates of the diplomatic mission of Ukraine in Turkey, the content of cooperation is revealed. The forms and directions of relations that developed between Ukraine and Turkey in the XXI century are shown.*

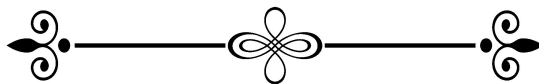
Purpose. *The issue of scientific and technological cooperation between Ukraine and Turkey has been partially considered by domestic scholars, so it deserves detailed and comprehensive consideration.*

Results. *Since gaining independence, Ukraine has developed fruitful cooperation with Turkey in the field of science and technology. Thanks to the agreements concluded between the countries, Ukraine has the opportunity to share its experience and receive advice and recommendations from the Turkish side on the modernization of scientific and technological potential. Both countries are actively implementing projects in agriculture, military technology, research and communication. Due to the scientific attractiveness of Ukraine, Turkish investors allocate significant funds for the development of research and development projects. Today, Ukraine and Turkey continue their partnership in science and technology. States have sufficient resources and initiatives to expand the boundaries of cooperation in the future.*

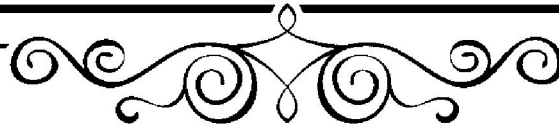
Conclusion. *For Ukraine, Turkey is an important partner in science and technology. Turkey is a particularly important partner in the field of military science and technology, as the Republic of Turkey is a member of NATO. For Ukraine, which is moving in the Euro-Atlantic direction and which is trying to curb the military aggression of the Russian Federation, Turkish support is extremely necessary today.*

Key words: *Ukraine, Turkey, partnership, science, technology, scientific and technological cooperation.*

Одержано редакцією 7.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022



ЕТНОЛОГІЯ



УДК 392.51+393.05+392.1

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-176-181 КУХАРЕНКО Олександр Олексійович,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри
телерепортерської майстерності Харківської
державної академії культури, здобувач
Інституту народознавства НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5421-1004>,
e-mail: art-red@ukr.net

РОДЮЧІСТЬ В УКРАЇНСЬКИХ ОБРЯДАХ РОДИННОГО ЦИКЛУ

Стаття присвячена встановленню ролі родючості в родинній обрядовості на прикладі побудованих структур весільних, поховальних і родильних обрядів. Під час дослідження відбувається перевірка на відповідність епізодів тієї чи іншої структури з популярною концепцією про наявність в обрядових діях процесів виготовлення, використання та знищення обрядових атрибутів.

Ключові слова: українська обрядовість, родинні ритуали, структурно-функціональний метод, обрядові атрибути, родючість.

Постановка проблеми. Стаття є своєрідним продовженням попередніх публікацій на тему побудови й студіювання структури циклів родинних обрядів. Метод структурно-функціонального аналізу надає значні перспективи для наукового дослідження національних родинних обрядів, про що свідчать результати попередніх праць автора [1, 615–620; 2, 27–39]. Виявлення ролі родючості в обрядах здійснюється після створення й дослідження структур, а також після їхнього порівняльного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням української родинної обрядовості займаються О. Боряк [3], Р. Гузій [4], М. Маєрчик [5, 73–212], І. Несен [6, 80–185] та ін. Розгляд обрядів із погляду структурно-функціонального аналізу започатковано в працях К. Леві-Строса [7, 183–207], А. ван Геннепа [8, 134–150], В. Проппа [9, 20–25].

Мета дослідження полягає у виявленні ролі родючості для обрядової дії. Поєднання родинних обрядів з доцільність впровадження етнологічного підходу в узгодженні з структурно-функціональним методом являє актуальність і наукову новизну теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Родючість для кожного з циклів родинних обрядів реалізується під різним кутом зору. У весільних це відбувається як заохочення й провокація до запліднення, в поховальних обрядах – залучення до культу предків і відродження життя після смерті, в родильних – імітація й повторення акту творення. Завдяки такому зауваженню було віднайдено опозицію для поняття родючості й встановлено антиномну пару «родючість – смерть».

Звичайно, що всі уявлення виникають на рівні міфологічного мислення й відповідної поведінки учасників обрядів. Вивчаючи обряди родинного циклу, вдалося поглянути на сенс ритуальних дій через призму поведінки віруючої людини та характер її мислення. При цьому поняття «homo religiosus», за термінологією М. Еліаде [10, 85], не можна зводити до рівня ідей християнства, іудаїзму, конфуціанства чи буддизму. Воно значно ширше, оскільки включає до власної конструкції досвід давніх вірувань, притаманний різним народам на певних етапах становлення цивілізації. І родючість, як складова цих вірувань, займає значне, якщо не сказати основоположне місце в усій будові мислень, уявлень і світосприйняття.

Приміром, практично всі етнічні спільноти в своєму розвитку пройшли через період, коли родючість землі ставилася в пряму залежність від людської родючості. Тому землеробським обрядам притаманна наскрізна сексуально-еротична тема. І найголовніше, що така віра, уявлення й світогляд для кожного народу не минули безслідно, а навпаки залишилися в колективній підсвідомості й продовжують впливати на життєдіяльність як громади, так і кожної конкретної людини, яка є членом цієї громади.

Важливим є узгодження існуючих наукових концепцій і гіпотез зі створеними структурами родинних обрядів. Ідеться зокрема про поділ ритуальних часу й простору на окремі періоди, пов'язані з виготовленням чи приготуванням головних сакральних предметів, їхнім функціонуванням, використанням чи винесенням, а також знищенням створених і використаних атрибутів [11, 139–145]. Показовим прикладом є обрядовий атрибут купальської ночі – опудало Марени, яке виготовляли, використовували в обрядовій дії, топили чи спалювали. Таке ставлення віднаходиться не лише в календарних обрядах, а й у ритуалах родинного циклу.

На початку побудови структури циклу весільних обрядів велику кількість епізодів за характером дії було віднесено до розряду пошанування сакральних дій, стихій, предметів. Але в результаті дослідження виявилось, що в значній кількості випадків слід визнати приналежність епізодів до іншої групи, а саме – створення обрядового атрибуту [12, 22–27]. Приділення значної уваги зазначеним групам пов'язане з тим, що саме за таких характеристик дії в обрядах реалізується сакралізація мирського й максимально відображаються елементи родючості.

Не зважаючи, що перші три обряди родильного циклу – пролог, пологи та ім'янаречення, з погляду визначення універсальної форми обрядових дій, являють собою єдине ціле; окремо в пологах та ім'янареченні віднаходяться такі ритуальні елементи, як створення обрядового атрибуту, його винесення й знищення. Так у пролозі відгородження постелі вагітної є створенням атрибуту, епізод народження немовляти – винесенням, а відрізання й закопування пуповини – знищенням. У структурі перший і останній епізоди означені як створення атрибуту, а на проміжний потрапляє кульмінація, причому кульмінація, в якій відбувається зміна статусів. Це та методологічна неузгодженість, котру слід розв'язати, вказавши, які саме епізоди та в яких випадках мають отримати ту чи іншу приналежність.

У наступному обряді ім'янаречення перший епізод сформульований наступним чином: повитуха вдягає намітку, бере дитину й збирається до священика [13, 35–40]. Таке формулювання тепер здається не зовсім вірним, бо головною дією з точки зору створення атрибуту є пеленання немовляти, збирання його вперше в житті в дорогу – саме цей процес має право бути названим «створенням обрядового атрибуту». Тому вказане формулювання слід змінити на таке: повитуха пеленає дитину та збирає її в дорогу до священника. А вдягання намітки має бути перенесене до третього епізоду наступним чином: повитуха вдягає намітку та з народженим іде до священика. Цей епізод, у якому повитуха несе новонародженого до священика, а також один із наступних, де священик дає ім'я немовляті, є винесенням або функціонуванням атрибуту, а кропіння колиски свяченою водою, окурювання зіллям і покладення до неї немовляти може розглядатися як знищення атрибуту, оскільки в першому епізоді повитуха пеленала й одягала немовля, а в останньому воно роздягається й перепеленається.

Але другий і третій епізоди в структурі позначені відповідно *приходом/кульмінацією та пошануванням сакрального*. Наскільки такий підхід до встановлення характеру дії є вірним і яке саме позначення слід обрати на цьому етапі, визначитися поки що неможливо. Тому для відповіді спробуємо залучити ще й інші родильні обряди та обряди весільного й поховального циклів. У них слід визначити три складових ритуальних дій: створення обрядового атрибуту (1), функціонування (2) та знищення (3).

В обряді родин: 1 – господарі готують смажене й печене (4.1), 2 – господарі накривають на стіл (4.1), 3 – гості пригощаються стравами й напоями (4.5). У цьому обряді сакральним атрибутом є святковий стіл, тому періоди мають бути визначені дещо інакше: готуються страви й сервірується стіл – 1, гостей запрошують і вони здійснюють трапезу – 2, під час застілля страви й напої вживаються й перестають існувати – відбувається знищення атрибуту – 3. Три періоди взаємодії зі столом визначають часткову сутність обряду. Однак перші два

періоди потрапляють на один епізод, а це не зовсім коректно, тому вірно було б розподілити його на два епізоди:

4.1. Господарі готують смажене й печене.

А між кульмінацією й гостинами з'явиться ще один додатковий епізод із наступним формулюванням:

4.5. Господарі й повитуха накривають на стіл.

Тепер в обряді родин буде не шість, а сім епізодів. Також слід указати, що епізод із запрошенням гостей до столу й застіллям у структурі позначено як *гостини*, а не *створення обрядового атрибуту*.

Наступним обрядом є хрестини; тут так само, як у випадку з ім'янареченням, роль сакрального атрибута виконує немовля: 1 – повитуха купає його, загортає в сорочку, передає майбутньому хрещеному, 2 – запрошені за кумів односельці з немовлям ідуть до церкви, 3 – після повернення додому повитуха сповиває дитину й кладе до колиски. У другому й третьому випадках відповідно характери дії позначені як *приходи* й *пошанування сакрального*.

В обряді похрестин помилка в формулюванні виявляється відразу, оскільки епізод, означений: родичі й сусіди сходяться на похрестини й здійснюють складчину; його необхідно розділити на два епізоди:

6.1. Родичі й сусіди сходяться до двору батьків дитини.

6.2. Гості здійснюють складчину.

Саме складчина в обряді похрестин є сакральним предметом або обрядовим атрибутом, її збирають – 1, везуть до корчми – 2, пригощаються горілкою (знищують складчину) – 3.

Наведемо по-одному прикладу тріади з сакральним атрибутом також із поховального й весільного циклів. У похованні на кладовищі: 1 – односельці приносять домовину з мерцем (сакральний атрибут), 2 – домовину забивають і спускають в яму, 3 – копачі засипають яму, встановлюють хрест і вершать могилу. Тут маємо той поодинокий випадок, коли визначені характери дії повністю збігаються з указаною тріадою ритуальних дій.

Приїзд молодої й комора: 1 – молода приїздить до садиби молодого, 2 – подружжя ведуть до комори, 3 – акт дефлорації й пред'явлення доказу цнотливості. У цьому випадку два обряди становлять єдине ціле, а обрядовим атрибутом у них є молода та її цнота, бо під час дефлорації знищується те й інше: ліквідується цнота й молода стає жінкою.

За логікою будь-який ритуал мав би починатися приходом його майбутніх учасників до сакрального центру, здійснення ними певних обрядових дій і поверненням до своїх домівок. Однак у багатьох випадках трапляється так, що головні учасники обряду постійно мешкають у сакральному центрі й на визначеному етапі розвитку сакралізації починають здійснювати необхідні ритуальні дії; останні також могли б бути пов'язані з приходами й поверненнями, а могли б і не бути. Тому існує необхідність проаналізувати з цієї точки зору всі відомі обряди трьох ритуальних циклів, загальну кількість яких приблизно складають 32 обрядові сюжети (цикл весільної обрядовості – 17, поховальної – 6, родильної – 9).

Використали тут термін «приблизно» із-за того, що протягом попередніх досліджень уносилося достатньо змін здебільшого в бік появи та збільшення обрядів, найважливішими серед яких слід уважати включення до структури весільного циклу трьох прологів і до поховального – обряду конання [14, 55–59]. Може трапитися, що подальші дослідження внесуть нові корективи, котрі здатні вплинути на зміну кількості обрядів; тому тут указуємо що зазначена кількість обрядів того чи іншого циклу є приблизною.

Цілком вірогідною може бути ситуація, коли до структури будуть уведені післяпоховальні чи поминальні обряди, пострижини, роковини та поєднання родинних обрядів із календарними, що мають продовжити справу, розпочату в родинних ритуалах. У такому випадку кількість обрядів у тому чи іншому циклах може не просто змінитися, а суттєво збільшитися.

Важлива для цього дослідження антиномія «родючість – смерть», реалізується завдяки сентенції, згідно якої, як смерть може завадити родючості, так і родючість (судячи з усього – єдина) здатна протистояти смерті. Чи не тому в усіх розглянутих обрядах переважають дії, що або провокують родючість, або запобігають розповсюдженню смерті.

Почнемо зі структури весільного циклу й саме моменту зміни статусів парубка/дівки на нареченого/наречену. Сакралізація починає набирати обертів, збільшується її вплив на

оточуючу реальність, а в обрядах з'являються рушники й хустка, ікони й хліб, наречений зостається ночувати в обраниці. Оглядини дають ще вищий рівень сакрального, де головним об'єктом обряду є садиба й господарство, а представників нареченої гостять батьки нареченого. Торочини вказують на те, що достаток і благополуччя майбутньої родини також мають відношення до родючості, а, якщо бути більш точним, є її складовими елементами на рівні сприйняття через призму міфологічного мислення. В обряді наречена з друзями торочать рушники, а закінчується він вечерею й гостинами всіх учасників.

Символами родючості в обряді гільця виступають обрядове дерево, процеси запрошень і дарувань – сорочка від нареченої, чоботи від нареченого, квітка від дружки. І знову ж, ночування в нареченої, не лише нареченого, а разом із дружком. Це свідчить про розвиток і зростання сакралізації від заручин до гільця: спочатку наречений ночує в нареченої сам, згодом – із дружком, а в обряді комори йому належить уже пройти випробовування – здійснити акт дефлорації. І коли наречений з якоїсь причини не може з цим упоратися, йому на допомогу має прийти дружок. Такі умови не є простою забаганкою, а важливою умовою вдалого проведення ритуалу, оскільки головне завдання полягає в збереженні стану родючості як у родині, так і господарстві.

Поховальний цикл також дає свій перелік предметів, дій і символів, що так само мають безпосереднє відношення до родючості й протистояння чи запобігання полярній їй силі, другій частині антиномії – смерті. Це – громнича свіча й вода, обмивання й одягання, «стережіння душі» й молодіжні нічні забави, облаштування труни й купання ями, осипання житом і покладення рушника та хліба. Наведених прикладів цілком достатньо, щоб продемонструвати зв'язок родючості зі зростанням рівня сакралізації.

Існують власні атрибути також і в циклі родильної обрядовості, які після народження немовляти виглядають наступним чином: відрізання пуповини й зав'язування пупа, загортання в кожух і запалювання свічки, закопування пуповини й посипання житом, купання новонародженого й сушіння біля палаючої печі, купання породіллі й закопування посліду. Якщо брати до уваги хрестини, то стикаємося з таким: хліб-сіль для кумів і хлібина на знак згоди; хліб, бублики й крижмо для майбутнього хрещеника, пригощання кумів, купання немовляти, загортання в сорочку, кидання вузлика нечистому, таїнство хрещення шляхом занурювання в воду, передача охрещеної дитини батькам через вікно чи поріг, сповивання й покладення до колиски, прихід родичів із наїдками й напоями, загальні гостини й частування, пригощання варенухою, обдаровування охрещеного, вручення пирога хрещеним батькам. Це лише те, що стосується двох обрядів циклу – пологів і хрестин, але й цього цілком достатньо, аби переконатися, що всі обрядові дії спрямовані на провокування родючості й запобігання впливу смерті.

Таким чином, приходимо ще до одного достатньо важливого відкриття: як сакралізація неможлива без родючості, її елементів чи символів, так і перемога родючості над смертю може відбуватися лише завдяки сакралізації родючості: тільки сакралізована родючість здатна перемогти смерть і запустити процес відродження. Сакралізація, в свою чергу, відбувається виключно в рамках обрядової дії під час проведення відповідних ритуалів. Тут виявляється ще одна значна деталь: смерть і сакралізація є породженнями потойбіччя, енергією іншого світу. Єдина відмінність між ними полягає в тому, що, максимально спрощуючи ці поняття, смерть можна визнати негативною енергією, а сакралізацію – позитивною. Що стосується їхнього зіткнення, як протистояння антиномій, як основи конфлікту для рушійної сили обрядової дії, то таке зіткнення може відбуватися при взаємодії потойбіччя з реальним світом, зокрема в обрядах родинного циклу.

Висновки. Наведені приклади дали підстави наочно переконатися, що процес сакралізації та його розгортання відбувається одночасно з появою й насиченням обрядової дії елементами родючості. Це означає не що інше, як найтісніший взаємозв'язок між сакралізацією й родючістю, більш того, будь-яка сакралізація, принаймні в обрядах родинного циклу, обов'язково є сакралізацією родючості. Таким чином, досліджуючи родючість, так чи інакше, стикаємося з сакралізацією; зупиняємося на процесі сакралізації, переконуємося, що вона неможлива без елементів родючості як феномена, як предмета дослідження, як етнологічного поняття, що займає провідне місце в родинній обрядовості. У результаті студіювання структур трьох циклів – весільного, поховального й родильного – вдалося

прийти висновку, що сакралізація, принаймні в указаних обрядах, завжди є сакралізацією родючості. Родючості, котра провокує й забезпечує запліднення, народжує життя, гарантує щедрий урожай і виживання людської спільноти, позбавляє від впливів смертоносної дії потойбіччя, спонукає до віри в допомогу померлих, як основу для існування культу предків, у можливість впливу на дорідність землі, плідність домашньої худоби, людську регенерацію.

Список використаної літератури

1. Кухаренко О. О. Структури циклів родинних обрядів через призму феномену родючості / О. О. Кухаренко // Народознавчі зошити. – 2021. – № 3. – С. 615–620.
2. Кухаренко О. О. Структурні дослідження українських родинних обрядів / О. О. Кухаренко // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. – Київ, 2016. – № 5. – С. 27–39.
3. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профаним і сакральним / О. О. Боряк. – Київ : ІМФЕ НАН України, 2009. – 393 с.
4. Гузій Р. Б. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Р. Б. Гузій. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. – 352 с.
5. Маєрчик М. С. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. С. Маєрчик. – Київ: Критика, 2011. – 326 с.
6. Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.) / І. І. Несен. – Київ: Центр захисту культ. спадщини, 2005. – 278 с.
7. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс; пер. с фр. В. В. Иванова. – Москва: Глав. ред. восточной литературы, 1985. – 536 с.
8. Геннеп А. ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп; пер. с франц. – Москва: Восточ. лит-ра, 1999. – 198 с.
9. Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Москва: Лабиринт, 2001. – 192 с.
10. Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде. – Москва : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
11. Иванова Р. Българската фолклорна сватба / Р. Иванова. – София : Българската АН, 1984. – 264 с.
12. Кухаренко О. О., Кухаренко А. В. Цілі ритуальних церемоній і визначення характеру дій епізодів у структурі циклу національної весільної обрядовості / О. О. Кухаренко, А. В. Кухаренко // Мистецтвознавчі записки. – Вип. 35. – 2019. – С. 22–27.
13. Кухаренко О. О. Цикл українських традиційних родильних обрядів: структурно-функціональний аналіз / О. О. Кухаренко // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зб. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 27. – С. 35–40.
14. Кухаренко О. О. Порівняльні дослідження структур українського весільного та поховального обрядів / О. О. Кухаренко // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. – Рівне : РДГУ, 2019. – Вип. 31. – С. 55–59.

References

1. Kukhareno, O. O. (2021). Structures of cycles of family rites through the prism of the phenomenon of fertility. *Narodoznavchi zoshyty (Ethnographic notebooks)*, 3, 615–620 (in Ukr.)
2. Kukhareno, O. O. (2016). Structural research of Ukrainian family rites. *Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia (Paradigm of knowledge: humanitarian issues)*, Kyiv, 5, 27–39 (in Ukr.)
3. Boriak, O. O. (2009) *The midwife in the cultural and historical tradition of Ukrainians: between the profane and the sacred*. Kyiv: IMFE NAN Ukrainy (in Ukr.)
4. Huzii, R. B. (2007). *From folk thanatology: Carpathian investigations*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy (in Ukr.)
5. Maierchik, M. S. (2011). *Ritual and body. Structural and semantic analysis of Ukrainian rites of the family cycle*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.)
6. Nesen, I. I. (2005). *Wedding ritual of Central Polissya: traditional structure and relict forms (middle of the XIX - XX centuries)*. Kyiv: Tsentr zakhystu kult. spadshchyny (in Ukr.)
7. Levi-Stros, K. (1985). *Structural anthropology*. Moscow: Glav. red. vostochnoj literatury (in Russ.)
8. Gennep, A. van. (1999). *Rites of passage. Systematic study of rituals*. Moscow: Vostoch. lit-ra (in Russ.)
9. Propp, V. YA. (2001). *The morphology of a fairy tale*. Moscow: Labirint (in Russ.)
10. Eliade, M. (1994). *Sacred and secular*. Moscow: Izd-vo MGU (in Russ.)
11. Ivanova, R. (1984). *The Bulgarian folklore wedding*. Sofiya: Blgarskata AN (in Bulg.)
12. Kukhareno, O. O., Kukhareno, A. V. (2019). Objectives of ritual ceremonies and determining the nature of the episodes in the structure of the cycle of national wedding ceremonies. *Mystetstvoznachy zapysky (Art Notes)*, 35, 22–27 (in Ukr.)

13. Kukharenko, O. O. (2018). Cycle of Ukrainian traditional maternity rites: structural and functional analysis. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku: nauk. zap. (Ukrainian culture: past, present, ways of development: science. coll.)*, Rivne: RDHU, 27, 35–40 (in Ukr.)
14. Kukharenko, O. O. (2019). Comparative studies of the structures of Ukrainian wedding and funeral rites. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku: nauk. zb. (Ukrainian culture: past, present, ways of development: science. coll.)*, Rivne: RDHU, 31, 55–59 (in Ukr.)

KUKHARENKO Oleksandr, candidate of philological sciences, associate professor of the Department of television reporting skills Kharkiv State Academy of Culture, the searcher of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
e-mail: art-red@ukr.net

FERTILITY IN UKRAINIAN RITES OF FAMILY CYCLE

*The aim of the article is to study the role of fertility in rites, which is carried out after the construction of structures of wedding, funeral and maternity cycles, as well as after their comparative analysis. The use of **the method** of structural and functional analysis opens wide prospects for scientific studies of national rituals.*

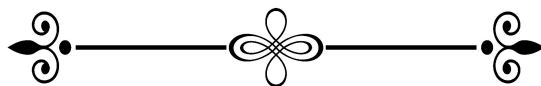
*The scientific novelty of the research results is the combination of family rites, as the most stable component of the Ukrainian tradition, with the expediency of introducing an ethnological approach and coordination with the structural and functional method. **The problem** is to verify the conformity of the structures of the cycles of wedding, funeral and maternity rites constructed by the researcher to the well-known and popular concept of the presence in ritual actions of processes of making, using and destroying ceremonial attributes.*

*It was established in **the result of study** that the ritual attributes in the wedding cycle can be considered virginity and social status of the bride, in the funeral – the dead body and the coffin with the dead, and in the maternity – baby, festive table, whip-round. Thanks to the verification of rites, it was possible to establish the true nature of the action of some episodes in each of the three cycles, due to which the structures underwent a certain transformation. Because for each of the three actions – making, using and destroying – there must be a separate episode in the structure of a rite.*

*The researcher comes to **conclusion** that with the use of ritual attributes and the growth of the sacralization of the surrounding reality, the ritual action is saturated with elements of fertility and there is a close connection between fertility and sacralization. The driving force of ritual action is the conflict between death and fertility, because only fertility can resist death. In this case, both forces – death and fertility in primitive mythological notions are the energy of the afterlife. Energy that is able to penetrate reality only during ceremonial actions, opening access to the afterlife and sanctifying, sacralizing the surrounding reality.*

Key words: Ukrainian ritualism, family rites, structural and functional method, ritual attributes, fertility.

Одержано редакцією 29.03.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022



AD FONTES

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-182-188

ЯНИШИН Богдан Михайлович,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник відділу історії України XIX –
початку XX ст. Інституту історії України
НАН України,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>,
e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

НЕЗНАНА РУКОПИСНА ІСТОРІЯ ФІЛІЇ «ЗОРІ» В ДРОГОБИЧІ: ТЕКСТ ДЖЕРЕЛА І КОНТЕКСТ ПОДІЙ

Дослідження містить опрацювання та публікацію рукописної історії філії Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря» в Дрогобичі. Документ відклався у фонді Товариства у Державному архіві Львівської області. З'ясовано змістове наповнення тексту, виявлено проблеми, котрі в ньому підняті. Відзначено вагомість звернення до архівних фондів інституцій для пошуку матеріалів з вивчення українського соціально-економічного руху на галицькій провінції протягом кінця XIX – першої третини XX ст.

Ключові слова: Товариство руських ремісників і промисловців «Зоря», Галичина, дрогобицька філія, культурно-просвітницька діяльність.

Постановка проблеми. Серед дослідників інституційної складової українського соціально-економічного руху в Габсбурзькій Галичині автономічної доби все більше міцніє переконання про важливість звернення уваги на провінційний аспект проблеми. Йдеться про необхідність вивчення, поряд із центральними львівськими осередками, також їхніх філіальних відгалужень, які поставали в містечках і селах краю та нерідко були першими маніфестаціями організованого українського життя на провінції [1]. При цьому слушно вказується на найбільшу складність реалізації такого завдання, що полягає у скромності джерельної бази, яка б лежала «на поверхні». Адже головні часописи краю (наприклад, «Діло», «Руслан», «Галичанин» та ін.) практично не згадували на своїх шпальтах життя провінційних інституцій. Тож дослідникові залишається лише провінційна преса, яка зазвичай фрагментарно представлена у бібліотечних колекціях.

З огляду на це, ми хочемо привернути увагу до відкладеного в архівах західноукраїнського регіону документообігу галицьких суспільно-господарських інституцій, який нерідко містить в собі як малознані матеріали про діяльність провінційних осередків, так і, що більш важливо, подекуди унікальні перші спроби написання їх історій. З цією метою нижче ми друкуємо рукописну історію філії Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря» в Дрогобичі, яка відклалася у фонді цієї інституції у Державному архіві Львівської області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головним джерельним комплексом для нас виступають архівні матеріали, що знаходяться у фонді «Зорі» в Державному архіві Львівської області. При цьому найбільш важливим джерелом є рукописна історія дрогобицької філії «Зорі», яку ми впроваджуємо у науковий обіг [2, 66-70]. Увага дослідників до інституційного феномену «Зорі» на сьогодні є чималою. Найбільше про Товариство писали Ірина Мицишин [3] та Оксана Пасіцька [4]. Стислу увагу дрогобицькій філії «Зорі» ми присвятили в своєму дослідженні регіональної політики Товариства [5]. В цій розвідці ми уперше серед дослідників використали рукописну історію дрогобицьких «зорян».

Метою статті є впровадження до наукового обігу рукописної історії дрогобицької філії Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря».

Виклад основного матеріалу. Для кращого розуміння контексту викладених в опублікованому документі подій, коротко реконструюємо історію дрогобицького осередку Товариства «Зоря». Філія цієї інституції в Дрогобичі була одним із найстаріших регіональних осередків Товариства. Вона постала в 1897 р. і стала першою українською організацією міста та цілого повіту. Поява Товариства засвідчила зрілість громадських амбіцій місцевих мешканців, їх намагання діяти солідарно в умовах дедалі зростаючої конкуренції з більш численними та організованими польською та єврейською громадами міста. Про перші роки існування філії ми знаємо небагато, адже діловодна документація того часу до нас не дійшла. Натомість, в архівному фонді «Зорі» в Державному архіві Львівської області відкладалася об'ємна книга протоколів засідань дрогобицької управи за 1904-1924 рр. [6], котрі уможливають доволі докладну реконструкцію історії товариства протягом цього двадцятиліття.

Дрогобицька «Зоря» постала з ініціативи двох гімназійних учнів – сина кравця Гриня Левинського і сина міщанина-хлібороба Степана Кушніра [7, 1]. На перших загальних зборах до складу товариства увійшло 22 особи. Вони обрали керівництво філії у такому складі: нотаріус Іван Мицавка (голова), о. Антін Рудницький, Лев Мороз, Мирослав Михнович, Микола Василівський, Остап Губицький та Дмитро Татарський [8, 101]. Дрогобицька філія мала власну печатку із зображенням коронованого лева, який зіперся передніми лапами на скелю. Довкола зображення містився напис: «Товариство руських ремісників «Зоря» в Дрогобичі».

Членом Товариства міг стати кожний бажаючий, що поділяв його статутні засади та заплатив 1 кор. вписового. При цьому претендент мав мати хоча б одного поручителя зі складу «зорян». В протоколі подекуди зустрічаємо факти відмови бажаючим у вступі до філіального грона власне на тій підставі, що ніхто з членів осередку не знав претендента і не міг за нього поручитися. В даному випадку йшлося, вочевидь, про небезпеку псування або й викрадення майна Товариства.

Стосовно ранньої історії Товариства ми знаємо про такі важливі події, як посвячення прапора дрогобицької «Зорі» в 1900 р., заснування бібліотеки, розбудову мережі гуртків та численні культурно-просвітницькі акції (вистави, вечорниці, чайні вечери, фестини, красназавчі прогулянки тощо). Змальовуючи початки першого українського товариства у місті, автор опублікованого нижче документу писав: «В «Зорі» згуртувалося майже ціле життя дрогобицького українського громадянства. При ній був гарний хор, аматорський кружок. [...] В ній знаходили члени пораду і розраду та підмогу» [2, 66]. Про фінансову респектабельність товариства говорить заснування від самих початків допомогового фонду, з якого члени, котрі потрапили в складні життєві обставини, могли отримувати фінансову поміч.

Дякуючи збереженій книзі протоколів дрогобицької філії, від травня 1904 р. ми вже доволі докладно поінформовані про її діяльність. Чи не найбільше уваги у протоколах відведено виборам керівництва осередку. Пересічно, засідання виділу відбувалися один раз на місяць. Хоча при потребі, особливо з нагоди виборів нового виділу і розподілу обов'язків серед його членів, дрогобицькі «зоряни» у тіснішому гроні зустрічалися й частіше. Загальні ж збори Товариства зазвичай відбувалися раз на рік. Та якщо голова виділу чи більшість його членів зрікалися своїх повноважень дочасно, що іноді траплялося в історії філії (перший зафіксований раз в 1906 р.), то загальні збори відбувалися частіше. На таких зборах виділ звітував про свою діяльність і складав повноваження, а згодом відбувалися вибори нового виділу. До голосування допускалися лише ті члени, котрі справно платили внески і не мали жодних боргів.

Як свідчать протоколи засідань, дрогобицька філія доволі динамічно зростала, адже майже на кожному зібранні в порядку денному значилося питання прийняття до складу нових членів. Для прикладу наведемо другу половину 1904 р.: на червневому засіданні осередок зріс одразу на шість нових «зорян» [6, 3 зв.], на жовтневому зібранні додалося ще вісім нових членів [6, 4], а на грудневому засіданні «зорянами» стали ще дев'ять дрогобичан. З цього можемо зробити висновок, що філія набула чималої популярності у середовищі дрогобицьких українців, що тим самим продемонстрували потребу в організованих формах громадського життя. Разом із тим, в документах ми практично не зустрічаємо прямих

відомостей про кількість членів філії, адже частині «зорян» через борги виділ призупиняв їхнє перебування в товаристві. І все ж, з дотичних повідомлень можемо зробити висновки про чималу чисельність першого українського товариства в Дрогобичі. Так, грудневий протокол 1904 р. містить рішення про друк 250 примірників статутів «Зорі» для своїх членів [6, 5 зв.]. В протоколі загальних зборів Товариства від 2 лютого 1908 р. відзначено, що протягом 1907 р. до дрогобицької «Зорі» зголосився 21 новий член [6, 52]. В свою чергу, в протоколі від 19 серпня 1912 р. міститься постанова надрукувати 500 запрошень на заплановані вечорниці [6, 100 зв.]. Цікаво, що своєрідним колективним членом дрогобицької «Зорі» була місцева греко-католицька громада оо. Василіан.

Чи не найбільше уваги на зібраннях дрогобицької «Зорі» відводилося проблемі здобуття необхідних коштів для функціонування інституції. З цією метою регулярно піднімалося питання своєчасної оплати членами своїх внесків та обговорення шляхів стягнення боргів, адже від цього залежала можливість реалізації багатьох культурно-просвітницьких та харитативних завдань філії. Іноді виділ йшов на доволі радикальні кроки, щоб опам'ятати своїх хронічних боржників. Зокрема, в липневому 1905 р. протоколі йшлося про рішення позбавити членства всіх боржників, чиї залежності сягають більше 4 кор., і вивісити списки виключених на стіні будинку товариства для загального поінформування громадськості [6, 20].

Крім пильнування пунктуальної сплати членських внесків, дрогобицька «Зоря» намагалася збільшити свої фонди шляхом провадження господарської діяльності. Найбільшим джерелом прибутків стало влаштування різних забав (насамперед, вечорниць і танців), на яких всі бажаючі могли брати участь за певну вхідну оплату. Поряд із цим, деякий прибуток давало винаймання своїх приміщень для різних заходів (весілля, хрестини, ювілеї, зібрання інших товариств тощо), як самим «зорянам», так і іншим мешканцям міста та повіту. Деякий дохід приносили виступи «зорянської» театральної трупи та оркестру, які декілька разів на рік відбувалися в найбільших приміщеннях міста. Також кошти «зорянської» скарбничці давали популярні серед містян лотерейні розіграші. Зрештою, додатний економічний ефект дало провадження одним із «зорян» курсів танців у приміщеннях Товариства.

Дрогобицькі «зоряни» вели доволі активне громадське життя. Так, постійними були спільні відзначення релігійних свят (серед яких найбільшою популярністю тішилися різдвяна коляда і великодні гаївки) та організація вечорниць. Останні проводилися особливо часто, пересічно двічі на місяць, що говорить про популярність такого формату відпочинку у тогочасному міщанському середовищі. Програма вечорниць існувала у двох варіантах – святковому та розрахованому на період посту. Поряд із цим, «зоряни» брали участь у міських заходах з нагоди локальних свят чи ювілеїв членів правлячої династії.

Також члени товариства відзначали національні свята всеукраїнського та регіонального масштабу. У першому випадку можемо говорити про становлення традиції проведення Шевченківських вечорів у березні кожного року. Ці святкування відбувалися спільно з іншими українськими товариствами міста. Стосовно ж регіональних свят, найчастіше у протоколах згадується щорічне вшанування знесення панщини на західноукраїнських землях. Відзначимо, що саме дрогобицька «Зоря» завжди ініціювала відзначення подій 1848 р. у місті, запрошуючи до співпраці інші українські інституції. Урочистості відбувалися за усталеною програмою: церковна відправа, тематична доповідь, концерт у міській залі та вечорниці з танцями і почастунком [6, 18]. В 1909 р. дрогобицькі «зоряни» виступили ініціаторами широкого відзначення ювілею свого славного земляка Івана Франка [6, 66 зв.].

Поряд із цим, влаштовувалися регулярні науково-популярні відчити на історичні та господарські теми. Прелегентами зазвичай були самі «зоряни» – викладачі місцевих шкіл та гімназій. Про інтенсивність лекторської діяльності дрогобицької «Зорі» дає уявлення звіт голови осередку Г. Кузіва, який у своїй доповіді на загальних зборах в лютому 1908 р. поінформував присутніх, що протягом минулого 1907 року відбулося п'ять відчитів [6, 52]. Відзначимо, що організовані дрогобицькою «Зорею» відчити були безкоштовні для всіх бажаючих, що говорить про розуміння виділом важливості просвітницьких завдань своєї інституції. Для поінформування містян про публічні виклади друкувалися оголошення в значній кількості, щоб їх розповсюдити всіма районами міста та околицями.

Особливою гордістю дрогобицьких «зорян» стала власна бібліотека, на яку спрямовувалися чималі фінансові ресурси, а питання її функціонування слухалося кілька

разів на рік. Бібліотека складалася з різножанрових книжкових видань та численної періодики. Наскільки дозволяють про це судити збережені протоколи, саме періодика найчастіше приваблювала членів товариства до бібліотеки. Відповідно до пропозицій бібліотекаря, дрогобицька «Зоря» передплачувала такі популярні галицькі видання, як «Діло», «Гайдамаки», «Громадський голос», «Свобода», «Народне слово», «Нове слово», «Зеркало», «Оса», «Głos», «Kurjer Lwowski», «Monitor», «Przemysławiec» та ін. В листопаді 1910 р. виділ Товариства вирішив нав'язати сталі взаємини з бібліотекою Наукового товариства імені Шевченка у Львові, надсилаючи 6 кор. місячно для постійного поповнення власних фондів.

Важливо, що філія «Зорі», ставши першим українським товариством міста та повіту, виявилася також ініціатором важливої міжінституційної комунікації у громадському просторі Дрогобича. Зокрема, у протоколах засідань виділу філії ми неодноразово натрапляємо на повідомлення про культурно-просвітницькі акції, що їх дрогобицькі «зоряни» влаштовували спільно з іншими українськими товариствами міста і повіту. Серед заприязнених інституцій найчастіше згадуються осередки «Руської захоронки», «Січі» та «Селянської бурси». Саме здебільшого у порозумінні та співпраці з ними дрогобицька «Зоря» влаштовувала популярні серед містян Шевченківські дні, фестини та вечорниці.

Найбільшим клопотом для дрогобицької «Зорі» була відсутність власного помешкання. Протягом досліджуваного періоду Товариство винаймало декілька кімнат в різних будинках в центральній частині міста і з часом дедалі більше відчувалося втома від періодичних переїздів, як і брак вільного місця для дедалі чисельніших «зорян». Також і оренда приміщень коштувала чимало, що підривало й без того невеликі фонди провінційного товариства. З огляду на це, було вирішено складати кошти на купівлю земельної ділянки (так званий «фонд будови власного дому») та подальшу побудову свого приміщення. До початку Першої світової війни «зорянам» вдалося зібрати необхідні кошти на придбання власної оселі, але вибух світового протистояння відсунув реалізацію цієї ідеї на другий план. Після завершення війни шалена інфляція відклала гроші, тож «зоряни» реалізували мрію про свою оселю вже в 1930-х роках [2, 69].

Перша світова війна настільки зруйнувала фінанси Товариства, що було прийняте рішення розпродати весь кімнатний інвентар на заплату чиншу. Втім, дякуючи ініціативності дрогобицьких українців, від початку 1920-х рр. Товариство починає відживати. Так, в 1922 р. члени філії влаштували 25-літній ювілей свого існування. Це величаве торжество, в якому взяли участь делегати центральної управи Товариства «Зоря» зі Львова, зробило перелом до кращого. Головою Товариства був тоді народний катехит о. Я. Попель. При товаристві знову постають хор і аматорський гурток, воно відновлює традицію влаштовування фестин, вечорниць, чайних вечерь, релігійних свят. Філія знову стає головним осередком зорганізованого українського ремісництва та міщанства.

Втім, надалі слабкою стороною товариства було те, що воно не мало власної домівки. Винайняте приміщення не могло бути вигідним місцем для повнокровного розвитку Товариства. Цю проблему врешті вирішив виділ за головування о. Онуфрія Гадзевича, який протягом міжвоєнного часу найбільш тривало керував філією. Власне завдяки його організаційним талантам Товариству нарешті вдалося досягнути давню мрію. В 1933 р. було закуплено майже в ринку власний дім. Дрогобицькі «зоряни» відреставрували декілька кімнат і переселилися до власної оселі, поступово завершуючи ремонти решти будинку. Ця подія надзвичайно стимулююче вплинула на поступ Товариства. Автор рукописної історії так оцінив цю подію: «Щойно тепер буде можна згуртувати ремісничу молодь, котра розбрилась по різних ворожих нам закутках. Коли домівка буде викінчена, відбудеться її посвячення – та розвінеться тоді в товаристві нове життя» [2, 70].

Висновки. Як свідчить наведений матеріал, філіал «Зорі» в Дрогобичі, ставши першим українським товариством у передгір'ї Карпат, невдовзі перетворився на головного модератора суспільно-культурного життя українців міста та повіту. Ініціюючи численні культурно-просвітницькі акції, дрогобицькі «зоряни» розгорнули різнопланову діяльність, в якій єдналися перед тим розрізнені українські сили. Своєю солідарною культурною працею на користь місцевого українства «зоряни» чимало спричинилися до значного зміцнення національного життя в Дрогобичі, перед тим майже повністю здомінованого польським і єврейським культурними впливами. Таке символічне опанування міського простору мало

чималий мобілізуючий вплив на українську громаду міста. З огляду на це, звернення до архівних фондів галицьких інституцій для пошуку матеріалів з вивчення українського соціально-економічного руху на галицькій провінції протягом кінця XIX – першої третини XX ст. має стати важливим завданням для сучасних дослідників.

Документ

Як уже йшлося вище, опублікована рукописна історія філії Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря» в Дрогобичі відкладалася у фонді цієї інституції у Державному архіві Львівської області (ДАЛО. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 66-70). Опублікований документ є частиною більшої справи, в якій містяться звіти, листування, кошториси та інші матеріали про функціонування «Зорі» протягом кінця XIX – першої третини XX ст. Опублікований текст є чистовиком, чернетковий варіант якого відклався в іншій архівній справі «зорянської» колекції в ДАЛО [7]. Опублікована рукописна історія була створена, вочевидь, на прохання очільників «Зорі», які готували видання інституційної історії з нагоди півстолітнього ювілею Товариства, що широко відзначався в 1934 р. Тож значні фрагменти рукописної історії містяться у книзі «Ювілейний збірник «Памяткове видання Товариства «Зоря» у Львові» з нагоди свята п'ятдесятилітніх роковин Товариства» [8, 101-103]. В сумі, ці спроби дослідження історії дрогобицьких «зорян» уможливають відтворити минуле цієї першої української інституції у Дрогобичі. Опублікована рукописна історія немає авторства. На жаль, доступні нам джерела наразі не дають можливості встановити творця цього цікавого нарису.

При археографічному опрацюванні документа усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкрито у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над стрічками) не обумовлюються. Текст наведено без зміни стилістики і правопису.

Коротка історія тов[ариства] укр[аїнських] ремісників «Зоря» в Дрогобичі

Тов[ариство] укр[аїнських] ремісників «Зоря» в Дрогобичі існує від 1897 р. Є це перше укр[аїнське] товариство в Дрогобичі. Почин до його оснування дало двох учнів гімназії, а саме Левинський Гринь син міщанина кравця і Стефан Кушнір син міщанина рільника, взоруючись на статутах тов[ариства] «Зорі» у Львові. Першим головою цього товариства був Іван Мицавка нотаріальний кандидат, а секретарем Степан Кушнір. Другим з ряду головою був довший час о. Антін Рудницький, місцевий нар[одний] катехит. В «Зорі» згуртувалось майже ціле життя дрогобицького укр[аїнського] громадянства. При ній був гарний хор, аматорський кружок. Тут улаштовувано популярні відчити-вистави, вечерниці, фестини, чайні вечери і т. п. При товаристві був підмоговий фонд з котрого користали члени в разі недуги або родина в разі смерті члена.

Так пліло життя дрогобицької «Зорі» до світової війни. В ній знаходили члени пораду і розраду та підмогу. Призбирано поважний фонд на власну хату, але в часі світової війни він здевалювався. Війна підкопала – зруйнувала Тов[ариство] так далеко, що треба було продати кімнатне урядження на заплату чиншу. Товариство ледво дихало. По війні настає нове життя в Товаристві. Поволи починає приходити до себе. В р. 1922 улаштовує 25-літній ювілей свого існування. Це величає торжество, в котрім взяли участь делегати Тов[ариства] «Зоря» зі Львова, зробило перелім до кращого. Головою Товариства був тоді о. Попель народ[ний] катехит. При товаристві повстає знова хор, амат[орський] кружок, воно улаштовує фестини, вечерниці, чайні вечери, святочні просфори і свячене. Воно стає знова головним осередком зорганізованого ремісництва та міщанства. Одинокую слабою сторінкою товариства було це, що товариство не мало власної домівки. Винаймлена домівка не могла бути вигідним приміщенням для кращого розвою Товариства. Вправді попередні виділи думали об тім і дещо в тім напрямі зробили, але здійснення цієї потреби довершено за теперішнього голови о. Онуфрія Гадзевича, котрий держить це головство від 1925 р.

Не занедбуючи інших животних справ Товариства, на першій місці поставив собі теперішній виділ під його головством дійти до власної домівки. І справді удалось Товариству це досягнути. В р. 1933 закуплено майже в ринку дім – відреставровано настільки, що

Товариство до него спровадилося – а тепер йдуть даліше роботи до викінчення віднови домівки, в котрій буде вигідне поміщення для Товариства. Щойно тепер буде можна згуртувати ремісничу молодь, котра розбрилась по різних ворожих нам закутках. Коли домівка буде викінчена, відбудеться її посвячення – та розвінеться тоді в товаристві нове життя.

В Дрогобичі в місяці липні 1934 р.

Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 66-70.

Список використаної літератури

1. Янишин Б. М. Товариство руських ремісників і промисловців «Зоря»: становлення, структура, осередки / Б. М. Янишин // Спадщина Івана Франка в контексті дослідження проблем історії, культури і музеєзнавства від найдавніших часів до сучасності: матеріали II-го міжнародного з'їзду архівістів і хранителів музеїв в Нагуєвичах. – Нагуєвичі-Дрогобич: Посвіт, 2021. – С. 35-37.
2. Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 37.
3. Мищишин І. Культурно-освітня діяльність товариства „Зоря” у Львові (1884–1939) / І. Мищишин // *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Człuchowie. Pedagogika*. – 2016. – Nr 2. – S. 423–433.
4. Пасіцька О. Львівська «Зоря» – товариство українських ремісників, промисловців і торговців (1884-1939): історичний нарис / О. Пасіцька. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 88 с.
5. Янишин Б.М. Регіональна політика Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря» / Б. М. Янишин // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки Черкаси. – 2021. – № 1. – С. 59-65.
6. ДАЛО. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 4 а.
7. ДАЛО. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 40.
8. Ювілейний збірник «Памяткове видання Товариства «Зоря» у Львові» з нагоди свята п'ятдесятилітніх роковин Товариства. – Львів: Накладом Товариства «Зоря» у Львові, 1934. – 132 с.

References

1. Yanyshyn, B. (2021). The “Zorya” Society of Ruthenian craftsmen and industrialists: formation, activity, regional circle. *Ivan Franko's legacy in the context of research on the problems of history, culture and museum studies from ancient times to the present: materials of the II International Congress of Archivists and Museum Keepers in Nahujevychi*. Nahujevychi-Drohobych: Posvit, 35-37. (in Ukr.)
2. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 37. (in Ukr.)
3. Myshchyshyn, I. (2016). Cultural and educational activities of the Zorya Society in Lviv (1884–1939). *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Człuchowie. Pedagogika*, 2, 423–433. (in Ukr.)
4. Pasitska, O. (2013). *Lviv «Zorya» - a society of Ukrainian artisans, industrialists and merchants (1884-1939): a historical essay*. Lviv. (in Ukr.)
5. Yanyshyn, B. (2021). Regional policy of the Society of Ruthenian craftsmen and industrialists “Zorya”. *Cherkasy University Bulletin: historical sciences*, 1, 59-65. (in Ukr.)
6. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 4 a. (in Ukr.)
7. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 40. (in Ukr.)
8. (1934). *Anniversary collection «Memorable edition of the Society» «Zorya» in Lviv» on the occasion of the fiftieth anniversary of the Society*. Lviv. (in Ukr.)

YANYSHYN Bohdan, PhD (History), Senior Research Fellow of Department of History of Ukraine of the XIX – early XX cc., Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

UNKNOWN MANUSCRIPT OF THE HISTORY OF ZORYA BRANCH IN DROHOBYCH: TEXT OF THE SOURCE AND CONTEXT OF EVENTS

Introduction. Among researchers of the institutional component of the Ukrainian socio-economic movement in Habsburg Galicia of the autonomous era, the belief in the importance of paying

attention to the provincial aspect of the problem is growing. It is necessary to study the central Lviv centres and their branches, which appeared in the towns and villages of the region and were often the first manifestations of organized Ukrainian life in the province. At the same time, it is right to point out the most significant difficulty in implementing such a task: the modesty of the source base. Therefore, we want to draw attention to the document circulation of Galician socio-economic institutions deposited in the archives of the Western Ukrainian region, which often contains little-known materials about the activities of provincial centres and, more importantly, sometimes unique first attempts to write their stories.

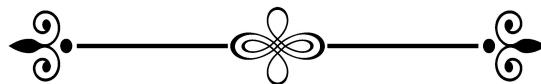
To this end, we publish a manuscript history of the branch of the Society of Ruthenian Craftsmen and Industrialists "Zorya" in Drohobych, which was deposited in the fund of this institution in the State Archives of Lviv region. **The purpose** of the article is to introduce into scientific circulation the manuscript history of the Drohobych branch of the Society of Ruthenian Craftsmen and Industrialists "Zorya".

Results. According to the above material, the Drohobych branch of Zorya, becoming the first Ukrainian society in the foothills of the Carpathians, soon became the leading moderator of the social and cultural life of Ukrainians in the city. Initiating numerous cultural and educational events, the Drohobych Zorya launched various activities, which united previously disparate Ukrainian forces. Their solidary cultural work to benefit local Ukrainians contributed to the significant strengthening of national life in Drohobych, once almost entirely dominated by Polish and Jewish cultural influences. Such a symbolic mastery of urban space had a significant mobilizing effect on the Ukrainian community of the city. Therefore, studying the activities of regional branches of other Ukrainian economic institutions should become an essential task for modern researchers.

Conclusion. The study showed the importance of working on the archival collections of Galician public institutions to find materials to reconstruct the peculiarities of economic life in the province. The study will help recreate a broad panorama of Ukrainian economic life, taking all its local variations into account.

Key words: Zorya Society of Ruthenian Craftsmen and Industrialists, Galicia, Drohobych Branch, cultural and educational activities.

Одержано редакцією 6.05.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022



РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-189-194

ПЕДИЧ Василь Пилипович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
суспільних наук Івано-Франківського
національного технічного університету нафти
і газу,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>,
e-mail: pedychwasyl@gmail.com,

ВЛАДИГА Ольга Миколаївна,

кандидат історичних наук, викладач історії
Львівського вищого професійного училища
комп'ютерних технологій та будівництва,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>,
e-mail: olhavladyha@gmail.com

ВДАЛА СПРОБА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Руслан Пиріг, Віталій Тельвак. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – 572 с.

Минулий рік ознаменувався відзначенням 155-ти річчя від дня народження Михайла Грушевського. Ювілейні дати в історії суспільства відіграють особливу роль, акцентуючи його ставлення до відомих постатей минулого, які, перефразовуючи самого героя рецензованої студії М. Грушевського, «відбивали в собі свою епоху і вплинули на її розвій». На вшанування пам'яті Великого Українця була проведена низка конференцій, з'явилося багато робіт статейного формату та декілька монографічних досліджень [1]. Серед них виділяється рецензована праця відомих грушевськознавців Руслана Пирога та Віталія Тельвака, в якій здійснена чергова вдала спроба цілісної реконструкції життєвого шляху М. Грушевського. Нагадаємо читачеві, що п'ять років тому до 150-літнього ювілею Великого Українця дослідники підготували його панорамний життєпис [2], який зустрів жваве обговорення в науковій літературі та навіть приніс авторам заслужене відзначення у вигляді Премії імені Михайла Грушевського НАН України. Власне реагуючи на доброзичливу критику колег, Р. Пиріг та В. Тельвак запропонували нову спробу життєпису автора «Історії України-Руси», в якій з'явилося чимало нових сюжетних ліній, унікальних фактів та візуальних джерел, що стало наслідком постійного опрацювання авторами до різнопланової грушевськознавчої проблематики. Загалом, обговорювана праця не належить до робіт, які написані нашвидкуруч до ювілею – це наслідок тривалої систематичної багатолітньої роботи науковців, за плечима яких вагомий власний доробок в галузі грушевськознавства.

Історична біографія, яка є одним з найстаріших і найпопулярніших жанрів історіописання, сьогодні отримує «друге дихання». На тлі великої кількості персоніологічних студій, в яких досліджуються різноманітні казуальні аспекти життя та творчості відомих осіб, все частіше з'являються праці узагальнюючого характеру, що дозволяє поглянути на їхнє життя та діяльність з нової ретроспективи.

Нині в історіографічному процесі України перспективним визнається такий напрям як «наукова біографія» або «біоісторіографія» як інтегральна частина предметного поля інтелектуальної історії. Власне наукова біографія слугує засобом повноцінної реалізації соціокультурної моделі інтелектуальної історії. Погоджуючись з Карлом Ясперсом можна стверджувати, що вся історія міститься в конкретній людині, без якої історія втрачає сенс. Особливо це стосується знакових індивідуумів, діяльність яких суттєво позначилася на подіях минулого. Отож, нинішня потреба в підготовці їх наукових біографій є очевидною, оскільки вони відсутні навіть для осіб так званого «першого плану», таких як М. Грушевський. В таких біографіях велике значення повинно надаватися не тільки відтворенню фактів життя особи, викладених в часовій перспективі і зафіксованих в особистих документах, а й побудові його психологічного портрету, враховуючи соціально-культурне середовище та епоху, вплив зовнішніх факторів – політики, ідеології, організаційно-наукових (інституційних) чинників тощо.

Без сумніву, до таких новітніх праць належить рецензована монографія Р. Пирога та В. Тельвака, яка вигідно вирізняється на тлі традиційної описової біографічної грушевськiани. Вона ґрунтується на методологічних засадах нового типу історико-біографічного дослідження – просопографії. Сучасні фахівці із проблем просопографії, прогнозуючи їй широкі дослідницькі перспективи, вказують на ряд важливих компонентів, які, на їх думку, повинні складати найповніший просопографічний опис того чи іншого історичного діяча. Йдеться про відтворення шляхів та умов формування особи, особистісні характеристики (походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічний і фізичний стан, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, взаємостосунки з оточенням); внутрішній світ особи (переживання нею особистих, громадських і суспільних подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах – спогадах, мемуарах, листуванні); особливості приватного життя, побут, родинний статус та їх впливи на професійну діяльність і шляхи самореалізації особистості, фактори її суспільного визнання та ін.

Виходячи саме з цих вищезазначених принципів, Р. Пиріг та В. Тельвак підготували синтетичну наукову біографію М. Грушевського, яка охопила якнайширший спектр проблем його життя та діяльності. У передмові вони чітко задекларували завдання власного дослідження «показати те, як видатний учений і політик вплинув на свою епоху і навпаки, як численні і різнопланові виклики доби вплинули на нього». Для них важливим було не стільки відтворити внесок М. Грушевського в ту, чи іншу галузь культури й науки (що здебільшого було вже зроблено), скільки показати складність, а подекуди й конфліктність сприйняття його ідей сучасниками. Їх цікавить М. Грушевський не тільки як вчений і політик, а й як українець, котрий жив у важку добу буття свого народу. Адже його життєві успіхи та поразки нерідко були здобутками і невдачами співвітчизників. Власне, їхня дослідницька мета полягала в тому, щоб подати збалансоване відображення і наукового, і громадського, і приватного в житті М. Грушевського (с. 8-9). Забігаючи наперед, варто відзначити, що автори зі своїм завданням цілком впоралися.

Насамперед наголосимо, що робота ґрунтується на широкому колі так званих его-джерел, тобто пам'ятках особистого походження. Передовсім це наукові і публіцистичні праці М. Грушевського, які дали змогу простежити еволюцію його історичних поглядів та суспільно-політичних орієнтацій. Різноманітні автобіографічні матеріали, а також щоденники й мемуари, завдяки яким простежено наукові контакти вченого, з'ясовано ступінь впливу оточення на його творчість. Щоденникові записи і мемуари уможливили зіставлення миттєвих реакцій М. Грушевського на події з їхньою пізнішою рефлексією, що посприяло кращому розумінню пережитого його життя та творчості. Не менш інформативними виявилися мемуари і щоденники інших діячів, сучасників М. Грушевського, на сторінках яких його особа є часто згадуваною при осмисленні багатьох подій тодішнього суспільного життя. Особливою заслугою авторів, на нашу думку, є використання такого унікального історичного джерела як епістолярна спадщина М. Грушевського та його оточення. Зазвичай вважається, що листування між відомими людьми минулого є цікавим і важливим матеріалом другого плану, бо допоміжний характер таких джерел не формує розуміння історичного часу, а лише розставляє певні нюанси. Однак, окрім комунікативно-

інформаційного аспекту, листування також розкриває суб'єктивний людський вимір історії. У листах проявляється антропологічний екстракт живого буття, події, факти, мотиви поведінки і вчинки людей пояснюються крізь призму індивідуального суб'єктивного сприймання. Саме ця особливість листів як наукових джерел допомагає об'єктивізувати знання про минуле, перевірити усталені погляди, які з плином часу і під впливом соціально-політичних чинників мають здатність часто ставати штампами і шаблонами.

Епістолярні документи мають ще одну вартісну властивість – своїм емпірично-суб'єктивним змістом вони оберігають історичну науку від проникнення деформованого «вірусу сучасності» модерних інтерпретаторів. Як свідчить рецензована робота, використання листування М. Грушевського та його оточення значно доповнило автобіографічні матеріали та інші першоджерела. Його надзвичайна інформативність дала змогу авторам монографії значно поглибити вивчення родинного і побутового життя М. Грушевського, його академічну, наукову, суспільно-політичну та культурно-освітню діяльність.

У книзі також використано значний пласт громадсько-наукової та діловодної документації, що увібрала розлогий комплекс матеріалів наукових, громадських, освітніх установ, у яких розгорталася діяльність М. Грушевського, а також державних і партійних інституцій, у поле зору яких він потрапляв. Ґрунтовне вивчення всіх виявлених джерельних та історіографічних матеріалів, які мають достатній рівень репрезентативності, критичний підхід до їх опрацювання дали змогу авторам підготувати узагальнюючу наукову біографію М. Грушевського.

Архітектоніка праці проста і зрозуміла, вона дозволяє послідовно розгорнути перед читачем полотно хронологічно-біографічного життєпису М. Грушевського. Матеріал зосереджено в дев'яти розділах книги, які охоплюють головні періоди його життя та діяльності здебільшого так, як у своїй автобіографії виділив він сам. Натомість у підрозділах автори обрали інший – проблемний підхід, котрий уможливив більш рельєфно окреслити ключові напрями діяльності М. Грушевського в різний час життя.

Не станемо переповідати усі порушені в монографії питання, зупинимось лише на окремих з них, закликаючи читача до самостійного та вдумливого прочитання книги.

Відтворюючи дитячі та юнацькі роки М. Грушевського, автори правомірно зосередили увагу на родоводі Грушевських та родинному колі, особливо відзначаючи вплив батька на формування характеру Михайла. Позитивне враження справляє аналіз гімназійних років, світоглядних метаморфоз юнака, формування його науково-пізнавальних підвалин, читацької культури, тощо. Звернемо увагу, що авторам вдалося віднайти два незнаних друки белетристичних творів гімназиста, що стало «родзинкою» цієї частини книги. На основі значного фактичного матеріалу зроблено переконливий висновок, що гімназійні роки надзвичайно вплинули на подальшу творчу долю М. Грушевського, адже саме тоді він став переконаним прихильником української справи, щоправда, вагаючись в обранні життєвого шляху між літературою та історією.

Досить вичерпно в монографії подано огляд студентських років та магістерських студій М. Грушевського в Університеті Святого Володимира в Києві. Авторський аналіз не лише його щоденникових записів, а, що важливо, рукописів студентських рефератів, які збереглися в архіві, а також перших наукових робіт (а це дві наукові монографії, більш як двадцять статей та рецензій, готові до друку два значні за обсягом томи документів), підготовлених під керівництвом проф. В. Антоновича, дає цілісне уявлення про становлення М. Грушевського як історика.

Значну увагу в рецензованій роботі приділено львівському десятиліттю (1894-1904 рр.) життя М. Грушевського. Матеріали цього розділу містять цікаву інформацію про те, як завдяки небуденному організаторському таланту, долаючи труднощі, йому вдалося підготувати цілу плеяду нових кадрів українських істориків, створивши власну наукову школу, розбудувати Наукове Товариство імені Шевченка – некороновану Академію наук, організувати широку видавничу справу рідною мовою та розпочати творення першого національного гранд-наративу – багатотомну «Історію України-Руси». Особливий інтерес викликає розгляд не лише процесу становлення і функціонування львівської історичної школи М. Грушевського, а й відтворення її психологічно-емоційного клімату, який зримо постає з наведеного взаємного листування учнів і наставника [3]. Своєрідним підсумком першого

десятиліття діяльності вченого в Галичині автори доречно вважають «Науковий збірник, присвячений професорови Михайлові Грушевському учнями й прихильниками...», в якому була належно поцінована його різнопланова праця. Цікавий матеріал міститься в підрозділі «Особисте життя», де йдеться про одруження М. Грушевського, народження доньки Катерини, побудову власного будинку тощо.

Достатньо місця в монографії відведено показу соборницької діяльності М. Грушевського в справі єднання Східної та Західної України. Як зазначили автори, період 1906-1914 рр. позначений для нього кипучою публіцистичною діяльністю, активною пропагандою української справи на сторінках різноманітних видань (у першу чергу, «Украинский вестник», «Село», «Украинская жизнь» та «Літературно-науковий вістник») і участю в роботі Української парламентської громади в Держдумі, розбудовою Українського наукового товариства в Києві та ін. Не обійшли увагою дослідники і участь М. Грушевського в масонському русі, за допомогою якого він мав можливість нав'язати важливі політичні контакти, через які намагався вирішувати багато актуальних для українського руху питань, реалізувати свої національні і політичні ідеали. Належне місце в роботі відведено конфліктам в НТШ, особливо найбільш руйнівному з них – 1913 року. Автори детально проаналізували його анатомію, показавши всі «про» і «contra» конфліктуючих сторін і як наслідок – складання М. Грушевським обов'язків очільника Товариства.

Привертає увагу невеликий за обсягом та багатий за змістом розділ, в якому розглянуто заслання М. Грушевського (1915-1917 рр.) у Симбірськ, Казань та Москву. В цій частині показано зусилля ліберальної російської наукової інтелігенції, що стала на захист українського вченого, його публіцистичну діяльність в російській пресі на українські теми, складнощі тодішньої наукової роботи.

Істотне місце в монографії відведено ґрунтовному аналізу участі М. Грушевського в революційних подіях 1917 – 1920 рр. Цілком справедливо наголос зроблено на його головуванні в Центральній Раді та залученості в процес українського державотворення, простежено ідейну еволюцію від автономізму до незалежності. Авторам вдалося охопити максимальне коло проблем, підкріпивши виклад відповідним документальним матеріалом. Їхньою заслугою є надзвичайно ретельне опрацювання наявних джерел: ділових матеріалів Центральної Ради, Української Держави (квітень – грудень 1918 р.), Директорії та Ради Міністрів УНР.

Р. Пиріг і В. Тельвак слушно не обмежилися лише аналізом подій 1917 – початку 1918 р., в яких М. Грушевський перебував на гребні громадсько-політичного та культурного життя України, а й відтворили його життя за часів Гетьманату та Директорії, коли він був «усунутий на манівці політичного життя» і навесні 1919 р. виїхав з України в еміграцію. Схвальної оцінки заслуговує доречна авторська обережність у висновках. Зокрема, говорячи про причини «тихого» сидіння М. Грушевського за доби Гетьманату Павла Скоропадського, вони визнають їх якоюсь мірою «гіпотетичними», оскільки, на їх думку, «надто вже вузьке коло джерел з цієї теми залишила сучасним дослідникам та суперечлива доба» (с. 367).

Проаналізувавши значний фактичний матеріал автори показали нелегке п'ятирічне емігрантське життя М. Грушевського. При цьому зазначили, що цей період «один із найменш досліджених у сучасному грушевськознавстві» (с. 375). Не дивлячись на це, вони змогли належним чином висвітлити його значну громадсько-політичну, наукову і організаційну роботу в Празі, Женеві та Відні. Опрацьовані ними архівні документи та література уможливили детальний показ обставин важкого вибору, пов'язаного з поверненням М. Грушевського в Україну в березні 1924 р.

В представленні останнього десятиліття (1924 – 1934 рр.) М. Грушевського, автори аргументовано показали як, незважаючи на великі об'єктивні і суб'єктивні труднощі, він намагався реалізувати власні амбітні наукові плани після реєміграції; заакцентували увагу на грандіозній науково-організаційній роботі в рамках ВУАН: закладанні основ Історичної секції, розбудові кафедр історії українського народу, залученні вченого до керування низкою комісій (культурно-історичної, археографічної, історичної пісенності, порайонного розроблення історії України), продовженні роботи над «Історією української літератури» та багатотомною «Історією

України-Руси», редагуванні журналу «Україна». Поряд із цим, автори відтворили складний процес «вживання» М. Грушевського в радянську дійсність, його відносини з партійно-політичним керівництвом республіки, яке так і не дочекалося від нього вірогідних заяв; звернули увагу на тривалу внутрішньоакадемічну боротьбу, напружені стосунки вченого з керівниками ВУАН. Незнаним сюжетом біографії М. Грушевського є реконструювання справи з його невдалим обранням членом-кореспондентом РАН. Аналітичність підходу авторів при її розгляді підсилюється запровадженням до наукового вжитку ще не знаних архівних документів з відділу рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, зокрема академічного відгуку російського вченого Сергія Платонова про наукову діяльність М. Грушевського від 19 листопада 1924 р.

В роботі розглянуто вшанування 60-літнього ювілею вченого як безперечне визнання його заслуг у справі національного відродження, як означення його чільного місця у вітчизняній історіографії. Автори переконливо показали, що цей тріумф Грушевського-вченого став для нього певною «політичною індульгенцією», але лише на короткий час, бо «роки балансування на канаті політичної прихильності можновладців» добігли кінця. Розпочалися відкриті нападки на його твердження про «безбуржуазність» української нації, відкидання ним теорії про класову боротьбу, ідеалізацію українського народу та ін. В книзі докладно описано цілеспрямовану руйнацію наукових установ М. Грушевського, обставини його арешту органами ДПУ у березні 1931 р. та сумні сторінки буття вченого в Москві після звільнення і трагічний фінал – смерть в Кисловодську 24 листопада 1934 р.

Логічно вмотивованим є висновок авторів про те, що «незважаючи на політичні репресії, постійний моральний тиск, від вченого не вдалося добитися декларацій про осуд свого минулого, відмови від власних наукових концепцій та ідейних поглядів, виголошення відвертих панегіриків на адресу правлячої партії та радянської влади. Трагічний фінал життя М. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох визначних представників національної інтелігенції, а з огляду на його роль і місце в національно-визвольному русі – навіть неминучим» (с. 514).

Велику зацікавленість викликає оповідь про епілог долі родини Грушевських, огляд, за образними словами дослідників, «їхнього великомученицького життя після смерті Михайла Сергійовича». В книзі представлено короткі, але інформаційно насичені нариси про дружину Марію Сильвестрівну, доньку Катерину, брата Олександра та племінника Сергія. Належність до сім'ї видатного історика і державного діяча, стверджують дослідники, прирекли їх на моральні і фізичні тортури та передчасну загибель. Можна повністю погодитися з їхніми висновками про те, що «внесок Грушевських у скарбницю української культури заслуговує не лише на добру пам'ять, а й на вивчення та використання в дослідницьких, освітніх, виховних цілях» (с. 546). Віриться, що рецензована монографія буде служити саме такій благородній меті.

Закінчуючи післямову, Р. Пиріг і В. Тельвак навели слова М. Грушевського, висловлені з нагоди сорокаріччя від дня смерті М. Костомарова про те, що завданням історика має бути не творення «іконного лику», а вірне пізнання дійсної, живої, реальної людини. Автори переконані, що цей постулат має бути застосований і до самого М. Грушевського. Власне приклад саме такого об'єктивного підходу до персоніфікації українського історичного процесу вони продемонстрували своєю монографією.

Як позитивний момент роботи відзначимо і те, що авторам вдалося запобігти звичайної для ювілейних видань глорифікації героя свого дослідження. Більше того, вони спростовують частину старих і нових міфів, зокрема про те, що Михайло Грушевський був президентом УНР, аргументовано доводять, що «факту обрання президентом не було та й не могло бути, оскільки щойно ухвалена Конституція проголошувала УНР парламентською республікою і посади президента не передбачала» (с. 354-355). Р. Пиріг і В. Тельвак переконані в тому, що саме шлях наукових дискусій, виявлення нового джерельного матеріалу, глибоке осмислення ролі М. Грушевського «є нині основним інструментом утвердження його збалансованого образу у свідомості сучасних українців» (с. 553). Думається, що їхня монографія є вагомим внеском в утвердження саме такого правдивого образу М. Грушевського.

Цілком доречною виглядає фотодобірка до книги (більше двох сотень зображень), яка сприяє «візуальному зануренню» читача як в життєпис М. Грушевського, так і загалом в

його добу. Відзначимо, що поряд із фотографіями, автори уперше збагатили ілюстративний ряд малознаними широкому колу читачів карикатурами на Великого Українця, які дозволяють побачити його з дещо іншої, наразі неочікуваної антропологічної перспективи. Приємне враження справляє висока редакційно-видавнича і друкарська якість, яку забезпечило херсонське видавництво «Олді-Плюс».

Щодо побажань, то хотілося би більш чіткого авторського окреслення дослідницьких перспектив в подальшому опрацюванні теми. Щоправда, варто зазначити, що в монографії вказано на резерви в можливому розширенні джерельної бази, зокрема, це матеріали, що висвітлюють перебування М. Грушевського за кордоном в 1903 р. та протягом 1919-1923 рр. Також хотілося би більш адекватної цінової політики у визначенні вартості рецензованої книги, адже вона у книгарнях становить близько тисячі (!) гривень. Щоправда, цей момент визначало видавництво, тож згадане побажання скеровуємо радше до його менеджерів.

Підсумовуючи, висловимо переконання в тому, що рецензована монографія Р. Пирога і В. Тельвака без сумніву потрібна і корисна, адже вона своїм змістом суттєво збагатила вітчизняну історіографію. Погоджуючись з авторами про цілковиту назрілість підготовки академічної біографії Михайла Грушевського як колективного міждисциплінарного проєкту, вважаємо, що їхня робота стане важливим підґрунтям для його реалізації.

Список використаної літератури

1. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи / В. В. Тельвак, В. П. Тельвак // Український історичний журнал. – 2021. – №5. – С. 4-16.
2. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис / Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак. – К.: Либідь, 2016. – 576 с.
3. Telvak V., Pedych V., Telvak, V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution // *Studia Historiae Scientiarum*. – 2021. – Vol. 20. – P. 239–261.

References

1. Telvak V. V., Telvak V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 4-16. (in Ukr.)
2. Pyrih R. Ya., Telvak V. V. (2016). *Mykhailo Hrushevsky: biographical essay*. Kyiv: Lybid. (in Ukr.)
3. Telvak, V. & Pedych, V. & Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261. (in Eng.).

Одержано редакцією 15.04.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-194-196

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович,
професор кафедри історії України
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3999-9459>,
e-mail: temchen@ukr.net

Глушко М. Народознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895-2020): Статті та матеріали. – Львів, 2022. – 664 с. (Серія: Українська наукова бібліотека НТШ. – Число 52)

Відродження національної спадщини неможливе без належної оцінки здобутків попередніх поколінь. Особливо це стосується наукової публіцистики, систематизація якої вимагає особливого хисту і терпіння, що пов'язано із строкатістю і різноплановістю аналізованого матеріалу. Важливим у цьому сенсі є упорядкування наукових студій з етнології,

фольклористики, антропології історії й культурології, які видавалися в альманахах, часописах і збірках України упродовж 1895-2020 років. Титанічна праця відомого українського ученого Михайла Глушка «Народознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895-2020): Статті та матеріали» спрямована полегшити роботу сучасних дослідників, які фокусуються на вивченні вітчизняної гуманітаристики кінця XIX – поч. XXI ст. Заслугує на увагу також той факт, що видання рецензованої збірки збігається з низкою пам'ятних дат, зокрема 150-річчям заснування Наукового товариства імені Шевченка у Львові, 125-річчям початку друку першого українського народознавчого серійного видання «Етнографічного збірника», 125-річчям створення Етнографічної комісії і 125-річчям випуску першого тому «Матеріалів до українсько-руської етнології», що додатково засвідчує не лише наукове, але її суспільне і культурне значення.

Незважаючи на солідний обсяг, збірка має чітку і зрозумілу структуру, що значно полегшує користування об'ємним науковим матеріалом. У передмові автор переповідає історію її написання, яка є досить тривалою і складає майже три десятиліття, що пояснює логіку формування її основної частини. Дослідницька складова збірки становить тридцять два розділи, які змістовно поєднані між собою, але одночасно є автономними тематичними екскурсами, що у хронологічному порядку висвітлюють ту чи іншу наукову проблематику.

Очевидно, що переважну частину наукового доробку професора Михайла Глушка становлять дослідження, що стосуються заснування, становлення і розвитку Наукового товариства імені Шевченка. Безперечною перевагою збірки є численні звернення до архівного матеріалу, епістолярної спадщини відомих українських учених і діячів культури, а також наукових праць минулого і позаминулого століття, що, можливо, уперше згадуються у сучасній українській етнології. Зокрема у першій статті «Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1895-1940): персональний склад, функції» висвітлюється громадське і наукове життя товариства з кінця XIX ст. до початку окупації західноукраїнських земель комуністичним режимом. Завдяки наполегливому пошуку автор відтворив маловідомі факти, зокрема кількісний і якісний склад Комісії, хронологію наукових заходів, джерела фінансування і творчу активність Історико-філософської, Філологічної та Математично-природописно-лікарської секцій. У наступних статтях професор Михайло Глушко висвітлює не менш важливі аспекти наукової і громадської діяльності НТШ у Львові, зокрема здійснює ґрунтовний аналіз «Матеріалів до українсько-руської етнології», «Етнографічного збірника», ретельно вивчає антропологічні студії, а також статті, присвячені традиційному будівництву, народному побуту, календарю і весільній обрядовості українців..

Крім історичних екскурсів автор рецензованої збірки вивчає маловідомі питання сучасного періоду, зокрема зв'язки викладачів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка з НТШ в Україні (1989-2020), творчу спадщину Зоряни Болтарович, Григорія Дем'яна, Романа Кирчіва, Мирослава Мороза, Архипа Данилюка, співпрацю Миколи Крикуна з Науковим Товариством імені Шевченка в Україні (1989-2013). Особливої уваги заслуговують також рецензії на видання праць Агатангела Кримського («Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного»), Марка Грушевського і Зенона Кузелі («Дитина у звичаях та віруваннях українського народу»), Ростислава Конта («Етнологічні дослідження в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові»).

Окрему частину наукової публіцистики професора Михайла Глушка присвячено діяльності знакових персоналій української етнології, зокрема: М. Грушевського («Михайло Грушевський – ініціатор і організатор етнографічних досліджень у НТШ у Львові»); В. Гнатюка («Володимир Гнатюк – біля джерел формування українознавства»); І. Раковського («Іван Раковський – дослідник антропологічних рис Траса Шевченка»); М. Зубрицького («Михайло

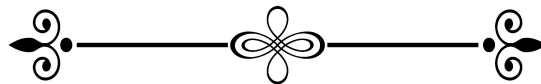
Зубрицький – діяльний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові»); В. Шухевич («"Гуцульщина" Володимира Шухевича – віддзеркалення загального стану українського народознавства наприкінці XIX – поч.. XX ст.»); В. Доманицького («Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові»); Марка Грушевського («Маловідоме дослідження Марка Грушевського», «З історії малої прози Марка Грушевського»); А. Веретельника («Маловідомий Андрій Веретельник»). Результатом вивчення епістолярної спадщини стали дослідження: «Листування Василя Доманицького з Іваном Кревецьким», «Листування Романа Кирчіва і Григорія Дем'яна».

Важливим чинником, що полегшує роботу з досить об'ємною за обсягом збіркою, є наявність покажчика імен діячів української фольклористики, етнології і культури, списку опублікованих статей і матеріалів, списку тематично споріднених наукових, науково-популярних та енциклопедичних статей, які не увійшли до збірки й опубліковані у виданнях, що не належать НТШ в Україні, а також списку наукових і енциклопедичних праць, опублікованих НТШ в Україні.

Загалом праця відомого українського ученого, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка Михайла Глушка є вагомим вкладом у вітчизняну науку, оскільки виконує декілька функцій – слугує важливим джерелом для дослідників української етнології, фольклористики, історіографії і культурології, фокусує увагу на найважливіших подіях з життя Наукового товариства імені Шевченка, допомагає зрозуміти епохальну роль класиків української науки у становленні вітчизняної гуманітаристики.

Одержано редакцією 11.05.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022



НАУКОВА ХРОНІКА

УДК 930(477) Присяжнюк

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-197-199

МАСНЕНКО Віталій Васильович,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>,

e-mail: masnenko@ukr.net

ПРОФЕСОРУ ЮРІЮ ПРИСЯЖНЮКУ – 60 РОКІВ!



29 березня 2022 р. Юрію Петровичу Присяжнюку – історику й педагогу, доктору історичних наук, професору, громадському діячеві – виповнилося 60 років. Він навчався й успішно закінчив Павлівську восьмирічну школу (1977), Білоцерківський технікум м'ясної та молочної промисловості (1981), Кіровоградський державний педагогічний інститут ім. О. С. Пушкіна (1988), аспірантуру (1996) та докторантуру (2001) при Черкаському інженерно-технологічному інституті. 22 роки стаціонарних студій визначили освітній рівень, фахові заняття, життєві уподобання нашого колеги.

Творчими віхами становлення Ю. Присяжнюка як науковця стали дисертаційні роботи: 4 квітня 1997 р. у спеціалізованій раді К 06.06.01 при Донецькому державному університеті він захистив кандидатську дисертацію «Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60–90 рр. XIX ст.», а 15 жовтня 2008 р. у спеціалізованій ученій раді Д 08.051.14 при Дніпропетровському національному університеті ім. О. Гончара – докторську дисертацію «Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота». Досягнути цих результатів вдалося завдяки співпраці з ученими Черкас, Києва, Львова, Дніпра, Івано-Франківська, Тернополя, Острога, Запоріжжя, Харкова, Донецька, Миколаєва, а також колегами з Франції, Німеччини, Італії, Польщі.

Трудовий шлях на освітній ниві Ю. Присяжнюк розпочав у 1983 р., коли після військової служби йому випала честь уперше переступити поріг середньої школи в статусі вчителя «без диплома». Далі було насичене студентське життя, що припало на суперечливі роки «перебудови». Воно позначилося як досить ґрунтовними ідейними захопленнями, так і не менш глибокими світоглядними розчаруваннями.

У доленосні для України серпневі дні 1991 р. Ю. Присяжнюк переїхав до Черкас. Як фаховий учитель історії продовжив свою педагогічну діяльність у Черкаській гімназії №31. І хоча з 1993 р. тісно пов'язав своє життя з вищою школою, уже ніколи не полишав гімназійної аудиторії. Такий досвід виявився унікальним, хоча тривалий час доводилося чути, що в середній школі, мовляв, науковцю нічого робити. Позитивний результат не змусив себе довго чекати: 1995 р. один із вихованців Юрія Петровича – Іван Кравцов, тоді учень 8-го класу, посів I місце на IV Всеукраїнському етапі предметної олімпіади з історії за 9-й клас.

Серед численних творчих проєктів особливо плідним стало залучення талановитої молоді до Всеукраїнського конкурсу Малої академії наук України. 2007 р. під керівництвом Ю. Присяжнюка учень 11 класу Шабельниківського НВК Золотоніського району Андрій Осаволюк підготував і успішно захистив розвідку «Гетьман Богдан Ружинський», посівши I місце в Україні. Згодом «чемпіонський» успіх повторили Ігор Пилипенко (2011), Марія Сіренко (2013), Олександра Радзівєвська (2017), Анна Пліс (2019). Водночас десятки талановитих юнаків і дівчат виборювали призові місця на I, II та III етапах цього престижного конкурсу.

Щодо діяльності Ю. Присяжнюка у вищій школі, то її динаміку можна простежити за наступним переліком навчальних закладів: Черкаський інженерно-технологічний інститут (1993–2001), Черкаський інститут управління бізнесом (1994–1995), Черкаський інститут соціального управління і права (1999), Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників (2003–2008). З 2001 р. наш ювіляр працює доцентом кафедри історії (історії та етнології) України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, а з 2009 р. – професором названої кафедри (вчене звання присвоєно 2011 р.). Під його керівництвом захищено чотири дисертації – у різний час науковий ступінь PhD (кандидат наук / доктор філософії) здобули Анна Новак, Андрій Касян, Роман Орищенко, Ярослав Платмір. З 2015 р. Ю. Присяжнюк є постійним членом спеціалізованої вченої ради Д 73.053.01 при Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького. Він також гарант ОПП Історія, спеціальності 014 Середня освіта (Історія) другого (магістерського) рівня вищої освіти.

Професор Ю. Присяжнюк – автор понад 300 публікацій, а ще кількох сотень тез і сповіщень на історичну тематику, розміщених у мережі Інтернет. До цього числа входить 95 статей у індексованих наукових виданнях та наукових фахових виданнях України, також 22 індивідуальних і колективних монографії, 10 курсів лекцій, навчально-методичних посібників, методичних рекомендацій. Щодо викладацької діяльності, то особливо цікавою для студентів є авторська навчальна дисципліна «Середньовічна та модерна історія України: світ свідомості й ментальності», яка покликана комплексно заповнювати існуючі прогалини у фахових компетентностях і знаннях майбутніх істориків.

Ю. Присяжнюк плідно займається науковою роботою. Він учасник десятків міжнародних, всеукраїнських і регіональних конгресів, конференцій, симпозіумів, наукових читань, «круглих столів». 2010 р. брав участь у науковому форумі щодо перспектив дослідження селянства за участю Андре Граціозі, Даніеля Бовуа, Андрія Токця, Олександра Михайлюка, Андрія Заярнюка. Ю. Присяжнюк першим в українській науці почав досліджувати проблему ментальності «незручного класу», якому належить унікально-важлива роль в історії та сьогоденні України. Висновки науковця містять обґрунтовані положення про самотутній внутрішній світ селянина, який, як довів учений, цінує самоповагу, має власну шляхетність.

Оригінальними є праці про сучасну українську освіту, де науковець, знову ж таки – одним із перших, запропонував тлумачити цю інтелектуальну сферу суспільних відносин як своєрідне історичне явище, що потребує особливих підходів як до осмислення, так і реформування.

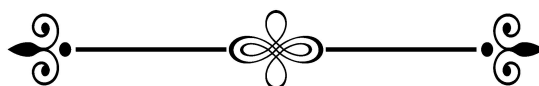
У різні роки Ю. Присяжнюк продуктивно працював у сфері редагування та рецензування наукових збірників (журналів, окремих періодичних видань), зокрема й відповідальним секретарем «Вісника Черкаського університету. Серія: історичні науки», науковим редактором збірника «Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів» (вип. I і II (2006, 2010)), головним редактором збірки «Черкащина інтелектуальна» (2009), був одним із наукових редакторів «Серйозної студентської газети», ініціатором і головним редактором альманаху для учнівської молоді «Джерела духовності». Серед десятків рецензованих ученим праць – монографія Олега Василичина «Володимир Івасюк: сила серця і таланту» (Львів, 2009).

Сьогодні, в умовах широкомасштабного російського вторгнення, коли Україна опинилася в епіцентрі протистояння двох ідей – європейської демократичної та євразійської тиранічної, актуальність історії ментальностей набуває особливого значення. Навчальні й публічні лекції професора Ю. Присяжнюка про козацький світ, національну ідентичність українців, згубний для них більшовицький експеримент, зрештою – про справжню історію, сутність і характер російсько-української війни користуються громадським попитом, популярністю серед студентів. У цій царині він активно співпрацює з колективами Черкаської ОУНБ ім. Т. Шевченка, Черкаського художнього музею, книжкового супермаркету «Буквиця», Навчальну центру «Єврика», також газет «День», «Черкаський край», «Українська газета» (Італія), «Новое время» (Вірменія).

Багатогранною є власне громадська робота Ю. Присяжнюка. Він активний учасник Міжнародної ГО «Українське козацтво», духовно-просвітницького проекту «Холоднорська Проща», також Стратегічного плану розвитку регіональної системи професійної (професійно-технічної) освіти Черкаської області на 2021–2027 рр. та ін.

Багаторічна продуктивна діяльність Ю. Присяжнюка відзначена Грамотою Верховної Ради України (2019), нагрудним знаком МОН України «За наукові та освітні досягнення» (2022), нагрудним знаком МОН України «Відмінник освіти» (2019), Почесною грамотою МОН України (2009), Обласною премією Черкаської ОДА ім. О. Захаренка (2017), також Благословенною грамотою Патріарха Київського і Всієї Руси-України Філарета (2018), іншими громадськими нагородами.

Професор Юрій Петрович Присяжнюк перебуває у стані постійного творчого наукового та педагогічного пошуку, надихаючи своїм прикладом колег, аспірантів, студентів і школярів. Бажаємо йому невичерпної енергії, вагомих наукових звершень, нових книжок, вдячних учнів і міцного здоров'я!



**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 1. 2022

Відповідальний за випуск
Масненко В. В.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Підписано до друку 26.05.2022. Формат 84х108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15, 8. Тираж 300 пр.

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.